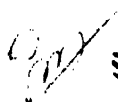

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રંચાલય

[ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધન સંસ્થા ,

સંલગ્ન ક્રમાંક 29953 તિમિત ૧૨-.

ગ્રંથનામ આરતી આરતી

વર્ગિક 27/10 -

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

લેખક,

શ્રી. ચિમનલાલ એમ. ડોક્ટર,

એમ. એ., એલએલ. બી.

ચેન્સેલર્સ મેડેલિસ્ટ, તેલંગ-ગોલ્ડમેડેલિસ્ટ એન્ડ

પ્રાઈઝમેન (૧૯૦૭), માજી માનદ અધ્યાપક,

શ્રીમહારાણી ચિમનાબાઈ મહિલા પાઠશાળા, વડોદરા

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક :
રસિકલાલ ઊટાલાલ પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ભદ્ર—અમદાવાદ

પ્રત ૧૫૦૦
૧ લી આવૃત્તિ

ઇ. સ. ૧૯૩૯
વિ. સં. ૧૯૯૫

કી. ૧ રૂપિયા

મુદ્રક :
સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખ
ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સલાપોસ રોડ—અમદાવાદ

શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ-સ્મારક ગ્રંથમાળાનો પરિચય

ઇ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબઈના મશહૂર શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં બુદ્ધિનાં કામ કરવાની હોંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં ઉપયોગી કામને પુષ્ટિ આપવા સારુ રૂ. ૨૫૦૦) સોસાયટીને સોંપ્યા હતા અને એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે તેની પ્રોમિસરી નોટા લઈ તેના વ્યાજમાંથી ધનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ ફંડમાંથી વ્યાજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સોસાયટીએ છપાવેલાં છે.

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (૩જી આવૃત્તિ)

૨. દૈવગદર્પણ

૩. ગુજરાતના બિખારીઓ

૪. ભિક્ષુક વિષે નિબંધ

૫. અર્થશાસ્ત્ર

૬. સ્ત્રીનિતિધર્મ (૫મી આવૃત્તિ)

૭. ગુજરાતના ઉત્કર્ષનાં સાધન વિષે નિબંધ

૮. દુકાળ વિષે નિબંધ

૯. સેવિંગ બેંકની અગત્ય વિષે

૧૦. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

૧૧. અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો (૩જી આવૃત્તિ)

૧૨. જ્ઞાનવચન

૧૩. પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા

૧૪. પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર

૧૫. મોહસિનીનાં નીતિવચનો

૧૬. માર્કેટ પોક્ષેનો પ્રવાસ

૧૭. જીવતત્ત્વ
 ૧૮. વનસ્પતિતત્ત્વજ્ઞાન
 ૧૯. નવરાશના વખતમા ગમ્મત અને જ્ઞાન
 ૨૦. ખેતીવાડી અને બગીચાની ઉપજ વધારનારાં ખાતર
     વિષે નિબંધ
 ૨૧. બ્રિટિશ હિન્દનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૧
 ૨૨. અગ્નિમાંદ્ર
 ૨૩. નીરોગી રહેવાના ઉપાય
 ૨૪. યજુરહસ્ય
 ૨૫. સૌન્દર્ય અને લલિત કળા
 ૨૬. વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ
 ૨૭. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા, નં. ૧
     (રેડિઓ, વાયરલેસ, પિક્ચર્સ અને ટેલીવિઝન)
 ૨૮. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા, નં. ૨
     (મજ્જતતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર અને ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર)
 ૨૯. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા, નં. ૩
     (ગુજરાતની વનસ્પતિઓ)
 ૩૦. ગુજરાતીઓએ હિન્દી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો
 ૩૧. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

ગુ. વ. સોસાયટી
 અમદાવાદ
 તા. ૯-૧૦-૧૯૩૯

}

રસિકલાલ છા. પરીખ,
 આસિ. સેક્રેટરી

પ્રસ્તાવના

આજકાલ વર્તમાનપત્રો વગેરેનું વાચન, શિક્ષણના પ્રસાર સાથે વધતું જતું હોવાથી સામાન્ય વાચકને હિન્દના આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા સમજવા માટે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના પરિચય તથા હિન્દી અર્થ-શાસ્ત્રના વ્યાવહારિક જ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

એ જ્ઞાન મેળવવા માટે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાલની આર્થિક પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરતું તથા સિદ્ધાન્તોનો ટૂંકમાં પરિચય આપતું અનુકૂળ પુસ્તક મળવું મુશ્કેલ છે. સામાન્ય વાચકને ઉપયોગી અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રકટ કરે છે તેમ આ વિષય સંબંધે પુસ્તક પ્રકટ કરે તો કેમ તે સંબંધે મારા મહર્ષિ મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ., આસિ. સેક્રેટરી, ગુ. વ. સોસાયટી, ને પુછાવતાં, તેમણે પ્રોફેસર વી. જી. કાળેએ હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ‘મરાઠી’માં લખેલા પુસ્તકની દબે ગુજરાતીમાં પુસ્તક લખવા મને સૂચવવાથી, તે લખવાની ઇચ્છા મેં સોસાયટીને જણાવતાં, સોસાયટીએ તે લખવાનું કામ મને સોંપ્યું અને તેને પરિણામે આ પુસ્તક લખાઈ, પસંદ થઈ, સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થાય છે.

આ પુસ્તક લખવામાં સામાન્ય વાચક ઉપરાંત હિન્દી અર્થ-શાસ્ત્ર સમજવામાં કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ અનુકૂળતા થાય એ વાત ધ્યાનમાં રાખી તેમની જરૂરિયાતોને પણ પહોંચી વળવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને કોલેજિયનો જે તેનો ઉપયોગ કરશે તો તેમને પણ હિન્દી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સરળતા થશે એમ હું માનું છું.

માતૃભાષા ભારત ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા તરફ આપણી યુનિ-
વર્સિટીઓનું વલણ વધતું જાય છે, અને હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પણ
માતૃભાષા ભારત ભણાવવાનું ઠરે ત્યારે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ
પડશે એવી હું આશા રાખું છું.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ પુસ્તક લખવાની મને જે તક
આપી છે તે માટે હું સોસાયટીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

વડોદરા
તા. ૨૫-૬-૩૮

} ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો

વિષય
અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત

પૃષ્ઠ
૧

ભાગ ૨ જો

પ્રકરણ ૧	હિન્દી સંસ્કૃતિ તથા આર્થિક અંધારણના પાયા.	૩૧
„ ૨	જી. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ	૪૨
„ ૩	જી. વસતિ	૫૩
„ ૪	થુ. મૂડી	૬૨
„ ૫	મું. ખેતી તથા જૂનું કરજ ...	૭૦
„ ૬	હું. જમીન સંબંધે ખીજા પ્રશ્ન ...	૯૪.
	મું. નાના મોટા ગૃહઉદ્યોગો ...	૧૧૪
„ ૮	મું. સંઘટિત ઉદ્યોગો	૧૩૦
	મું. સંઘટિત ઉદ્યોગો (ચાલુ) ...	૧૬૦
„ ૧૦	મું. અવરજવરનાં સાધનો તથા વેપાર...	૧૮૯
„ ૧૧	મું. ચલણ તથા હાંડિયામણ ...	૨૨૦
„ ૧૨	મું. શરાણી પેઢીઓ તથા આંટ ...	૨૫૯
„ ૧૩	મું. ઉત્પન્નની વહેંચણી (ખેડૂત તથા મજૂર)	૩૦૦
„ ૧૪	મું. રાજ્યનું ઉત્પન્ન તથા ખર્ચ ...	૩૩૯
„ ૧૫	મું. રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન, કીમતમાં ...	૩૮૦
	ફેરફાર તથા રહેણીનું પરિમાણ (ધારણ)	
„ ૧૬	મું. ઉપસંહાર	૩૯૮

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

ભાગ ૧ લો

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો

આપણામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પુરુષાર્થ ગણ્યા છે, તેમાં ધર્મ પછી અર્થનું સ્થાન છે. સમાજને ધારણ કરવામાં ન્યાય અને નીતિ કામ આવે છે તેથી તે ધર્મ કહી ચાર પુરુષાર્થ શકાય; અને સમાજના નિર્વાહ માટે ‘અર્થ’ ની જરૂર હોવાથી ‘અર્થ’ની ઇમારત ન્યાય અને નીતિના પાયા ઉપર ચણાવી જોઈએ.

૨. હિંદના મહાન સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના અમાત્ય વિષ્ણુગુપ્ત ઉર્ફે ચાણક્યે કૌટિલ્ય નામથી લખેલા ‘અર્થશાસ્ત્ર’માં જગતના લાભ તથા પાલન માટે રાજ્યકારભાર, કાયદા, રાજસત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવા રાજ્યને લેવાના ઉપાય બાબત મુખ્યત્વે વિવેચન કરેલું છે. રાજની સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવા માટે સમાજની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાની ફરજ રાજ ઉપર રાખવામાં આવવાથી એ વિચારો કાંઈક અંશે રાજ્યસમાજસત્તાવાદીઓ— [State Socialists] ના વિચારો સાથે મળતા આવે છે.

૩. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પાશ્ચાત્ય ઉદ્યોગયુગીન સમાજના અનુભવ ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રીઓએ ઉપજાવી કાઢ્યા છે.

આધુનિક
અર્થશાસ્ત્ર

એ સમાજનું બંધારણ હરીફાઈના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયું છે. અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ તેનો પ્રાણ છે. પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રીઓમાં અનેક મતમતાંતર છે. તેમાં ઐતિહાસિક સંપ્રદાયના અર્થશાસ્ત્રીઓ દેશકાળ તથા સમાજધટના પરત્વે જીદા જીદા રાષ્ટ્રોનાં રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર સંભવી શકે એમ માને છે, અને તેમાં જર્મન અર્થશાસ્ત્રી ફ્રેડરિક લિસ્ટ મુખ્ય છે.

૪. પાશ્ચાત્યોની વિચારસરણી આપણે સ્વીકારેલી હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના મૂલજૂત સિદ્ધાંતો પાશ્ચાત્ય વિચારકોના ગ્રંથોને અનુસરીને શીખવાય છે; અને આપણે ત્યાં ઉદ્યોગયુગને અનુસરીને મોટાં કારખાનાં, મોટા પાયા ઉપર માલ પેદા કરવાના પ્રયાસ, મજૂરોનાં મહાજનો તથા હડતાલો, આંતરરાષ્ટ્રીય આયાત તથા નિકાસ સંબંધે પરદેશો સાથે વેપાર, ચલણ, કરવેરા તથા તેમની આર્થિક અસર વગેરેને લીધે બિન્ન દેશકાળ તથા જીદા સંજોગોમાં પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કેટલે અંશે લાગુ પડે છે તે જોવાની જરૂર બીજી થઈ છે. તેથી એ સિદ્ધાંતોનો વાંચકોને સામાન્ય પરિચય કરાવવો અનુકૂળ થઈ પડશે.

અર્થશાસ્ત્રની ઓળખાણ

૫. જે વસ્તુનો જથ્થો મર્યાદિત હોવાને લીધે તે મેળવવા માટે માણસ મહેનત કે તકલીફ લેવા તૈયાર હોય તે વસ્તુ ‘અર્થ’ કહેવાય છે. જે જથ્થો અમર્યાદિત હોય તો ‘અર્થ’ તથા કોઈને તે મેળવવા તકલીફ લેવી ન પડે. જેમકે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ હવા અને જે વસ્તુ મર્યાદિત જથ્થામાં છતાં તે મેળવવાની ઇચ્છા જ ન થાય તો તે માટે

જો કોઈ મહેનત ન કરે તો તે વસ્તુ ‘અર્થ’ ન ગણાય, જો વસ્તુ મેળવવાની હોય તે ઇચ્છિત હોવી જોઈએ, એટલે અર્થશાસ્ત્રીઓ જોને ‘ઉપયુક્ત’ કહે છે તેવી હોવી જોઈએ. ‘અર્થ’ સંપાદન કરવાનો હેતુ ભૌતિક સુખ હોય છે, તેનો પરમાર્થ સાથે સંબંધ નથી. તેથી, ‘અર્થશાસ્ત્ર’ ને કેટલાક ‘સમાજના નિર્વાહના સાધનોનો વિચાર કરનારું શાસ્ત્ર’ તરીકે ઓળખાવે છે, અને કેટલાક તેને ‘સંપત્તિશાસ્ત્ર’ કહે છે.

૬. માણસ અસંખ્ય વસ્તુઓની ઇચ્છા કરે છે તથા તે મેળવવા માટે મહેનત કરે છે. તેથી જુદા જુદા અર્થ મેળવવા માટે ઓછી વત્તી ઇચ્છા રહે છે, અને તેથી એવી ઇચ્છાઓ ઉપયોગિતા તથા વચ્ચે હરીફાઈ થતી હોવાથી અર્થને મૂલ્ય શ્રમ ઉપર મૂલ્યનો આવે છે. એ મૂલ્યનો આધાર દરેક ચીજની આધાર ‘ઉપયોગિતા’ તથા શ્રમ ઉપર રહે છે. અર્થ-શાસ્ત્રીઓ દારુનો સમાવેશ પણ ‘અર્થ’ માં કરે છે, કારણ દારુ પીવાની ઇચ્છા હોવાને લીધે દારુની ઉપયોગિતા સાબીત થાય છે. અને તે મેળવવા મહેનત કે તકલીફ ખમવા દારુ પીનારા તૈયાર હોય છે. તેથી ઉપયોગિતા અને શ્રમ એ બન્ને તત્ત્વો દારુને લાગુ પડવાથી દારુ એ ‘અર્થ’ અથવા સંપત્તિ ગણાય છે.

૭. જુદા જુદા અનેક ‘અર્થ’ હોવાથી તેમનો પરસ્પર સંબંધ મૂલ્યમાપનથી થઈ શકે છે. સુધરેલી દુનિયામાં મૂલ્યમાપન નાણાંથી થાય છે. તેને આપણે કિંમત કહીએ છીએ. મૂલ્યમાપન-કિંમત પ્રથમ વસ્તુઓનો વિનિમય અદલાબદલીથી થતો. પણ જેમ જેમ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ નાણાંમાં કિંમત અંકાવા લાગી ને હવે એ કિંમત સોના રૂપાના ચલણમાં અંકાય છે.

૮. ‘કિંમત’ ઉત્પાદનના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. ઉત્પાદન-

અર્થને આપણે અરાજત પણ કહીએ છીએ. ઉત્પાદન અર્થમાં જમીન-
નું ભાડું, મૂડીનું વ્યાજ, મજૂરીનું મહેનતાણું
કિંમત તથા પ્રયોજકના વ્યાજખી નફાનો સમાવેશ
થાય છે. પ્રયોજકનો નફો એટલે તે આયોજના
તથા દેખરેખનું કામ કરવા બદલનું એક રીતે મહેનતાણુંજ છે.
જમીન, મૂડી, તથા મજૂરીનું સંયોજન કરી દેખરેખ રાખી ઉત્પાદન
કરવાનું કામ પ્રયોજકનું છે. જે કે સામાન્ય રીતે કિંમતનો આધાર
ઉત્પાદન અર્થ ઉપર રહે છે, તોપણ અતિ ઉત્પાદન થાય ને ખપ
કરતાં છત વધે તો કિંમત ઘટે ને તે કોઇ વખતે ઉત્પાદન અર્થથી
ઓછી પણ હોઇ શકે.

૯. કિંમતમાં થતો ફેરફાર જણાવવા સૂચક આંકનો ઉપયોગ
થાય છે તેને 'ઇન્ડેક્સ નંબર' કહે છે. અનેક પદાર્થોની અમુક વખત-
ની કિંમતની સરાસરી ૧૦૦ ગણીને જુદે
સૂચક આંક જુદે વખતે તે તે પદાર્થોની જે કિંમત હોય
તેની સાથે પ્રમાણ બાંધીને સેંકડાવારી કાઢ-
વામાં આવતાં તેમાં જે બધી વસ્તુઓની કિંમત વખાનું માલૂમ
પડે તો નાણાંની કિંમત ઘટી અને જે બધી વસ્તુઓની કિંમત
ઘટેલી માલૂમ પડે તો નાણાંની કિંમત વધી એમ માનવામાં આવે
છે. આ સૂચક આંક ઉપરથી નાણાંની ખરીદશક્તિની વધઘટ
નક્કી થાય છે.

૧૦. ઉત્પાદનના ત્રણ ઘટક છે: કુદરત અથવા જમીન, મજૂરી
તથા મૂડી. સંયોજન એ મજૂરીનો એક વિભા-
ઉત્પાદનના ઘટકો ગજ છે. ને એ વિશિષ્ટ મજૂરીનું મહેનતાણું
પ્રયોજકનો નફો કહેવાય છે.

૧૧. ખેતીવાડી, જંગલની પેદાશ, તથા ખાણોને ઊતરતી
પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે એવો અનુભવ લાંબા કાળથી વસાયેલા

તથા ભરપૂર વસ્તીવાળા દેશો સંબંધે મળતો
 'ઊતરતી પેદાશ' રહ્યો છે. પરંતુ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તથા ઓસ્ટ્રે-
 તથા 'ચડતી પેદા- સિઆ જેવા નવા વસાયેલા પ્રદેશોમાં આછી
 શ'ના નિયમો વસ્તીને લીધે મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરવાની

તક મળવાથી તથા ખેતીવાડી સંબંધે વિજ્ઞાનની
 અનેક શોધખોળોને લીધે પેદાશ વધતી જવાથી એ નિયમ લાગુ ન
 પડતાં 'ચડતી પેદાશ'નો નિયમ લાગુ પડતો માલૂમ પડ્યો છે. મહે-
 નતનો ખચાવ કરે એવાં ખેતીવાડીનાં સાધનોને લીધે ખેતીવાડીનું
 સ્વરૂપ કારખાનાના ઉદ્યોગો જેવું થઈ જવાથી આ પરિણામ આવ્યું
 છે. વિજ્ઞાનની મદદ તથા યાંત્રિક સાધનોને લીધે ખેતીવાડીનું ઉદ્યોગી-
 કરણ થયું અને જેમ જેમ મોટા પાયા ઉપર નવી જમીન ખેડતી
 ગઇ તેમ તેમ ઉત્પન્ન વધારે આવતું ગયું, અને ખર્ચ ઘટતો ગયો
 અને અમુક મર્યાદા સુધી 'ચડતી પેદાશ'ના નિયમનાં દર્શન થયાં.
 ઉદ્યોગોમાં પણ જેમ જેમ મોટા પાયા ઉપર કારખાનાં કાઢી પેદાશ
 કરવામાં આવે તેમ તેમ ખર્ચ ઘટતું જાય છે અને ઉત્પન્ન વધતું
 જાય છે. પરંતુ ખેતીવાડી તથા ઉદ્યોગોમાં ચડતી પેદાશના નિયમની
 એક વખતે મર્યાદા આવી જતાં ઊતરતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે
 છે. ખેતીવાડી સંબંધે એ મર્યાદા વહેલી આવે છે, જ્યારે ઉદ્યોગોના
 પ્રસંગે વિજ્ઞાનની ઝડપી પ્રગતિને લીધે એ મર્યાદાની સીમા આગળ
 ધકેલી શકાય છે, અને લાંબા વખત સુધી 'ચડતી પેદાશ'ના નિયમ-
 નો લાભ મળતો રહે છે.

૧૨. પરંતુ એ મર્યાદા આવી ગયા પછી મૂડીના પ્રમાણમાં
 ઊતરતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે અને તેથી અમુક પ્રમાણમાં
 મોટા પાયા ઉપર ખેતી કર્યા પછી અગર કાર-
 નિયમોની મર્યાદા ખાનું મોટું કર્યા પછી વધુ મૂડી નાંખીને ઊતર-
 તી પેદાશ લેવા કરતાં ખીજું કારખાનું ઊભું
 કરવું અથવા એક મોટા વિશાળ ખેતર જેવું ખીજું તેવુંજ મોટું
 ખેતર ચડતી પેદાશના ધોરણે પકવવું એ વધારે અનુકૂળ થઇ પડે છે.

એકંદર રીતે આજના વિજ્ઞાનયુગમાં નવા દેશોમાં અમુક મર્યાદા સુધી ખેતી તેમ ઉદ્યોગ બંનેને 'ચડતી પેદાશ'નું ધોરણ લાગુ પડે છે એમ અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. જૂના દેશોમાં નવા દેશો જેવો અનુભવ મળતો નહિ હોવાથી ઊતરતી પેદાશનો નિયમ વધારે પ્રમાણમાં જમીનની પેદાશને લાગુ રહ્યો છે. કુદરતનાં સાધનો મર્યાદિત હોવાથી તથા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે વ્યવહારુ રીતે અમર્યાદિત ક્ષેત્ર હોવાથી ઊતરતી પેદાશનો નિયમ ખેતીવાડી, ખાણ તથા જંગલ વગેરેની કાચી પેદાશને અંગે વધુ અનુભવવામાં આવ્યો, જ્યારે ઉદ્યોગયુગના વધતા જતા વિકાસને અંગે ચડતી પેદાશના ધોરણનો અનુભવ થયો ને તેથી પ્રથમના અર્થશાસ્ત્રીઓએ ખેતીવાડીને ઊતરતી પેદાશનો તથા ઉદ્યોગોને ચડતી પેદાશનો નિયમ લાગુ છે એમ માન્યું હતું. પરંતુ તેમની એ માન્યતામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રીઓને ફેરફાર કરવો પડ્યો છે.

૧૩. જમીનનું બાકું નક્કી કરતા પહેલાં તેમાંથી ખાતર વગેરે શકાયેલી મૂડીનું વ્યાજ બાદ કરવું જોઈએ; તેમજ જે ઓળસે વાપર્યા હોય, બળદોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તે **જમીનનું બાકું** મૂડીના સ્વરૂપના હોવાથી તેનો બદલો વ્યાજ તરીકે ગણવો જોઈએ. ખેતીમાં કરેલી મજૂરીનું મહેનતાણું જુદું ગણાય. તેથી મજૂરીનું મહેનતાણું, મૂડીનું વ્યાજ તથા સંયોજન તથા દેખરેખ માટેનો પ્રયોજકનો મુસારો જતાં જે રહે તે જમીનનું બાકું ગણાય.

૧૪. જમીનનો પૂરવઠો વધારી શકાય એમ નથી અને ધન વસ્તીવાળા દેશોમાં વસ્તીમાં વધારે પડતો ઉમેરો થતો જતો હોવાથી ઓછી પેદાશવાળી જમીનમાં ખેતી કરવી પડે **અનુપાજિત વધારો** છે; તેથી જેમ વધારે ઊતરતા કસવાળી અથવા ઊતરતી સગવડવાળી જમીનમાં ખેતી થાય તેમ જમીનના માલિકે કાંઈ પણ મહેનત કર્યા વગર

કે મૂડી નાખ્યા વગર જમીનની માગણીને લીધે બાડાં વધે છે, તે વધારો “અનુપાર્જિત વધારો” કહેવાય છે. શહેરોમાં મકાનો બાંધવા માટેની જમીનમાં માલિક કાંઈજ મૂડી નાંખતો નથી, પણ વસ્તીના વધારાને લીધે માગણી વધવાથી મકાન બાંધવાની જમીનની અછત થતાં ભોંયભાડું વધે છે. આવા પ્રસંગે એ વધારો તદ્દન અનુપાર્જિત એટલે તે મેળવવા માટે કોઈપણ જાતની તકલીફ લીધા વગર અગર મૂડી નાંખ્યા વગર મળે છે. પરંતુ જૂના દેશોમાં ખેતીની જમીનમાં મૂડી લાંબા કાળથી રોકાતી આવેલી હોવાથી ‘અનુપાર્જિત વધારો’નું પ્રમાણ ખોળી કાઢવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

૧૫. મહેનત અથવા મજૂરી અને જમીન અથવા કુદરતી સાધનોની મદદથી થયેલા ઉત્પાદનમાંથી તાત્કાલિક ઉપભોગ જતાં જે વધારો રહે તે ફરી ઉત્પાદનના કામે વપ-
મૂડી તથા બચત રાય તે મૂડી ગણાય છે. જે ભવિષ્યના અંતિમ ઉપભોગ માટે તે રાખી મૂકવામાં આવે તે બચત ગણાય છે. બચત ઉત્પાદનના કામે લગાડવામાં આવે તે તે મૂડી બને છે. અને ફક્ત સંઘરી રાખવામાં આવે તે તે ‘બચત’ તરીકે ઓળખાય છે. જે ઉત્પાદનના કામમાં રોકાય તે મૂડી અગર થાપણ તરીકે ઓળખાય છે, ને જે દાગીના કે નાણાંના સ્વરૂપમાં વગર બાજે સંઘરી રાખવામાં આવે છે તે ‘મૃત મૂડી’ અગર ફક્ત ‘બચત’ ગણાય છે.

૧૬. મૂડી વસ્તુના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે તેમ નાણાંના રૂપમાં હોઈ શકે. ખેડૂતનાં ઓળારો, બળદ વગેરે નાણાં પ્રમાણે જ મૂડી ગણાય. એટલે ‘અર્થ’ નું ઉત્પાદન કરવામાં મૂડીના પ્રકાર મદદગાર થનારી મનુષ્ય-નિર્મિત વસ્તુ એજ મૂડી, એવી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે. ખાતર, ખીજ, કોલસા વગેરે જે મૂડી એક વખત વાપરવાથી પૂરી થઈ જાય છે તે મૂડીને ‘ફરતી થાપણ’ કહે છે. અને જે વસ્તુઓ

મૂડી તરીકે એકથી વધારે વખત ઉપયોગમાં લેવાય છે. ધીમે ધીમે ધસાઈ જઈને નાશ પામે છે એવી વસ્તુઓને 'સ્થાવર મૂડી' અગર 'સ્થાયી ચાપલ્ય' કહે છે, જેમકે ખેડૂતનું હળ, દરજીનો સંઘો, કારખાનાનાં મંત્ર તથા મકાનો.

૧૭. જે મૂડી ન હોય તો હુનરઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ શકતી નથી. તેથી ઉત્પાદનના કાર્યમાં મૂડી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે

મૂડીનો માલિક (રાજ્ય કે ખાનગી શખસ કે મૂડીની મહત્તા પેઢી) સહકાર ન કરે તો મજૂરી તથા કુદરતના ઘટકો નકામા થઈ પડે છે. મૂડી હુનર ઉદ્યોગના પ્રાણ છે, ને મજૂરોને મજૂરી તેમાંથીજ મળી શકે છે. વસ્તી વધતી જતી હોવાથી તથા ધનની વહેંચણી અસમાન થતી હોવાથી મજૂરી કરનારા લાખો ને કરોડો મળી આવે છે, પણ મૂડીના માલિકો થોડા હોવાથી સમાજમાં અગ્રતા ભોગવે છે.

૧૮. અસમાન વહેંચણીને લીધે ગરીબ તથા તવંગરના વર્ગ ઉત્પન્ન થવાથી મજૂરોને ગરીબાઈને લીધે મહેનતનો પૂરતો બદલો મળતો નથી, ને મૂડીના માલિકો મજૂરોને અસમાન વહેંચણી-ઓછી મજૂરી આપી તેમને મળવા જોઈતા નું પરિણામ ભાગમાંથી કટલોક અંશ પચાવી પાડે છે એમ કહી એ અસમાનતા દૂર કરવા યુરોપમાં સમાજવાદીઓ તથા સામ્યવાદીઓના સંપ્રદાય સ્થપાયા છે.

૧૯. શરૂઆતમાં માનવજાતની જરૂરિયાતો ઘણીજ થોડી હતી. દરેક કુટુંબ પોતપોતાની જરૂરિયાતો પોતેજ મેળવી લેતું. સમાજનો

અભવિકાગનો સિદ્ધાંત (Tribes) અનેક કુટુંબોના સમૂહને ટોળી અથવા જાતિ કહેતા. એવી અનેક ટોળીઓના સમૂહનો સમાજ બનતો. એકજ કુટુંબ, ખેતી

કરે, ધર બાંધે, કાપડ વણે, તથા ખીજી ઉપયોગી ચીજો બનાવે એ મુશ્કેલ બનવાથી 'શ્રમવિભાગ'નું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને હાલના યાંત્રિક ઉદ્યોગયુગમાં એ ધોરણનો બહુજ વિકાસ થતાં દરેક વસ્તુ બનાવવાની જુદી જુદી ક્રિયાઓ માટે જુદાં જુદાં માણસો રોકાયાં. એકજ ક્રિયા હંમેશ કરવાની ટેવને લીધે તે ક્રિયામાં રોકાયેલો માણસ તે કામમાં પાવરધો બનતાં મજૂરોની મજૂરીનું પરિણામ વધારે ફળદાયક જણાયું છે.

૨૦. હાલમાં શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ હુજરઉદ્યોગોને લાગુ પાડી કેટલાક કારખાનાવાળાએ પોતે ઉદ્યોગની જે શાખામાં વધારે સારું ઉત્પાદન કરી શકે તે મેળવી શકે તે શાખાનું વિશિષ્ટ ઉત્પાદન કામ ઉપાડી લઇ કારખાનામાં અમુકજ માલ તૈયાર કરવાનું ધોરણ અમલમાં મૂક્યું છે; જેમકે એક કારખાનાવાળો સૂતર જ કાઢે, ખીજો સૂતર રંગવાનું જ કામ કરે, ત્રીજો ફક્ત કાપડ વણવાનું જ કામ કરે, ચોથો તે ધોવાનું જ કામ કરે વગેરે. આવા ઉત્પાદનને વિશિષ્ટ ઉત્પાદન કહે છે.

૨૧. છેલ્લામાં છેલ્લી સુધરેલી હબે યાંત્રિક ઓળરો તથા વૈજ્ઞાનિક ખાતરોનો ઉપયોગ કરી મોટા જથ્થામાં તથા બહોળા વિસ્તારમાં શેરડી કે ખીટના પાક લે, તેમાંથી ખાંડ બનાવે, સંકલિત ઉત્પાદન અને ખાંડ બનાવતાં જે નકામો ભાગ (waste) રહે તેમાંથી ખીજા પેટા પદાર્થો (bye-products) કાઢી બનાવે તો તેમાં કાચા માલથી માંડીને તૈયાર માલ સંપૂર્ણ થતાં સુધીની તમામ ક્રિયા એકજ હકુમત નીચે થતી હોવાથી તેને 'સંકલિત ઉત્પાદન' અથવા 'મોટા પાયા ઉપરનું ઉત્પાદન' કહે છે.

૨૨. જમીન, મજૂરી તથા મૂડીના સહકાર વગર સારામાં સારું ઉત્પાદન થઇ શકતું નથી. સુધરેલી દુનિયામાં મજૂરોએ મજૂર મહા-

જનો તથા મૂડીવાનોએ માલિકોની મંડળીઓ
 મૂડી તથા મળૂ. સ્થાપી છે. મૂડીવાનોએ સહિયારા ભંડોળની
 સ્ત્રીના સહકારની મંડળીઓ સ્થાપી મૂડીનો સહકાર સાધ્યો છે,
 જરૂર ને મળૂરોએ મળૂર-મહાજન સ્થાપન કરી
 મળૂરોનું હિત સાચવવા વ્યવસ્થા કરી છે.
 કારખાનાંના માલિકોએ પોતાના રક્ષણ માટે મળૂર-મહાજનો સામે
 મંડળીઓ ઊભી કરી છે અને કારખાનાંના નફામાં મળૂરોનો હિત-
 સંબંધ રહેતો નહિ હોવાથી મૂડીવાનો તથા મળૂરો વચ્ચે વિરુદ્ધ
 સંબંધ રહે છે, અને તેથી સમાજને સમાજની પૂર્ણ ઉત્પાદક શક્તિનો
 લાભ મળતો નથી.

૨૩. મળૂરોને નફામાં ભાગ આપવાના પ્રયોગો થાય છે, તેમ
 ઉત્પાદન કરનારી સહકારી સંસ્થાઓ પણ ઊભી થઈ છે, એવી
 સંસ્થાઓમાં સભાસદો મૂડી તથા મળૂરી પૂરી
 સહકારી ઉત્પાદન પાડે છે, અરસપરસ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુની
 આપણે અથવા વિનિમય કરે છે; તેમજ તે
 વસ્તુનો ઉપભોગ કરી નફો મળે તે વહેંચી લે છે, અને માલ વધારે
 પેદા કર્યો હોય તો બિનસભાસદોને વેચે છે. એવી ઉત્પાદક સહ-
 કારી મંડળીઓ જે કે બહુ ફતેહ પામી નથી, તોપણ ભવિષ્યમાં
 એવી મંડળીઓ ખીસવાનો ધણો સંભવ છે.

૨૪. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં કેટલાક મોટા મૂડીવાનોએ
 જોડાઈ જઈ દેશના અમુક ઉદ્યોગો હાથ કરી જે તે ઉદ્યોગમાં એક-
 હથ્થુ સત્તા મેળવી છે, એવા મૂડીવાનોના સંઘો
 ટ્રસ્ટ તથા કાર્ટેલ 'ટ્રસ્ટ' કહેવાય છે. અમુક વસ્તુ એકહથ્થુ થવાથી
 તેની કાવે તે કિંમત ટ્રસ્ટ લઈ શકે, પણ કિંમત
 વધતાં માગણી ઘટે એ સાર્વાત્રિક ધોરણે લાગુ હોવાથી માલ સસ્તો
 વેચવામાંજ એ ટ્રસ્ટોને ફાયદો રહે છે. જેમ માલ સોંધો તેમ તેની

અપત વધારે એ સિદ્ધાંત તેઓ સારી રીતે જાણે છે. તોપણ આવી રીતે અમુક વસ્તુ એકઠથુ થવાથી તેનો દુષ્કાળ પાડવાની સક્તિ એવા દ્રસ્ટ પાસે રહેવાને લીધે તે સમાજને ભય સમાન છે ને તેથી તેમના ઉપર ત્યાંની સરકારે અંકુશે મૂક્યા છે. જર્મનીમાં અમુક ઉદ્યોગના કારખાનાદારો પોતપોતાના કારખાનામાં ઉત્પાદન કરી ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થો વેચવા માટે એકત્ર થઈ અમુક ભાવે જ માલ વેચવાનું કરાવે છે. એવા સંધોને ‘કાર્ટેલ’ કહે છે.

૨૫. ઉત્પાદનનો ત્રીજો ઘટક જમીન અથવા કુદરત છે. જમીનના માલિકોમાં સહકાર ઓછો રહે છે. ખેડૂતોમાં સહકારી મંડળીઓએ ઠીક જડ નાંખી છે. એવી મંડળીઓ મારફત ખેડૂતોમાં સહકાર સભ્ય થઈને કરજ લેવું, ઓછા વ્યાજનો લાભ મેળવવો, ખીજ તથા ઓળરનાં સાધન મેળવવાં, ઉત્પાદન કરેલા માલની સહકારી પદ્ધતિએ વિક્રી કરવી વગેરે લાભ તેઓ ઉઠાવે છે, તેમજ જૂનાં કરજો પતવવા લેંડ મોર્ટગેજ બેંકોનો તેઓ કેટલાક દેશોમાં આશ્રય લઈ રહ્યા છે.

૨૬. ઉત્પાદનમાં સરકાર સુલેહ શાંતિ રાખી મદદ કરે છે, કરવેરા ઓછા રાખી ઉત્તેજન આપી શકે છે, તેમ કેટલાક રાષ્ટ્રોપ-યોગી ધંધાઓ સરકાર મારફત ચલાવી ઉત્પાદનમાં સરકાર દેશનું હિત સાધી શકાય છે. કેટલેક ઠેકાણે રની મદદ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સુધરાઈ વગેરે સંસ્થાઓ પોતપોતાના પ્રદેશને ઉપયોગી વીજળી, ગેસ, ચોકખું દૂધ વગેરે પૂરાં પાડવાનું કામ કરે છે, ને જો સારી દેખરેખ હોય, તથા પ્રામાણિક નોકરો હોય તો પ્રજાને તેથી ફાયદો થાય છે. વળી સરકાર ઉદ્યોગોને અનુગ્રહ (bounty) આપી ઉત્તેજન આપી શકે છે તેમ સંરક્ષક જકાતની દિવાલો ઊભી કરી અનુકૂળ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી શકે છે.

૨૭. ઉત્પાદન થતી દરેક વસ્તુ ઉત્પાદન કરનારાના ઉપયોગની હોતી નથી, તેથી 'વિનિમય' અથવા 'આપણે'ના વ્યવહારની જરૂર પડે છે. આ વિનિમય પ્રથમ અદલાબદલાના વ્યવ-

**વિનિમયનાં
સાધનો**

હારથી થતો, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધરેલા દેશોમાં એવા વિનિમય માટે સોના ચાંદીનું નાણું ઉપયોગમાં આવ્યું, અને તેનો પ્રચાર હવે લગભગ સાર્વત્રિક થયો છે. એ નાણા ઉપરાંત ચલણી નોટો, બેંક નોટો, ટૂંકીઓ, આંતરરાષ્ટ્રિય આયાત નિકાસનાં બિલ્ડો ઓફ એક્સચેન્જનો પણ નાણા તરીકે ઉપયોગ થાય છે. જુદા જુદા દેશોમાં અમુક હલકી ધાતુનું નાણું (ઉપચલણ) અમુક રકમ સુધી અપાય લેવાય છે. અને તે ઉપરાંતની રકમ માટે એ ધાતુનું નાણું કાયદેસર ચલણ ન ગણાતાં જે તે દેશમાં મૂલ્યમાપનનું દરેકું મુખ્ય ધાતુ સોના કે ચાંદીનું ચલણ વપરાય છે.

૨૮. દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં સોના કે ચાંદીનું એકજ ધાતુનું ચલણ દાખલ થયું છે; અને દ્વિચલણ-પદ્ધતિ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તથા ફ્રાન્સ જેવા દેશોમાં કાંઈકે અંશે છે. જે ચલણ પદ્ધતિ કે આ પદ્ધતિ ભાવેની સ્થિરતા માટે શાસ્ત્રીય હોવાનું કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે, તોપણ તેમાં વધુ મૂલ્યવાન ધાતુ ગણાઈ જઈ ધાતુ તરીકે વેચાઈ જવાનો પ્રસંગ આવવાથી ઓછી મૂલ્યવાન ધાતુનાં નાણાં પ્રચારમાં રહે છે ને તેથી વસ્તુઓની કિંમતમાં બિલપાય થાય છે. સોનું અને ચાંદી એ બે ધાતુ વચ્ચે કિંમતનું પ્રમાણ દરાવવાની અને તે ટકાવવાની મુશ્કેલીઓ પણ બીજી થાય છે. તેથી વ્યવહારમાં સુવર્ણચલણ વધારે દાખલ થઈ અનુકૂળ ગણાય છે. કેટલાક દેશોમાં સુવર્ણમૂલ્યમાપન-પદ્ધતિ છે, કેટલાકમાં સુવર્ણચલણ સિવાય સુવર્ણ-પરિવર્તન-પદ્ધતિ છે. અને કેટલેક ઠેકાણે સુવર્ણખંડ-મૂલ્યમાપન-પદ્ધતિ સ્વીકારાઈ છે. સુવર્ણપરિવર્તનપદ્ધતિ આંતરરાષ્ટ્રિય વિનિમયનું

સાધન છે. સુવર્ણના ધાતુના રૂપમાં અમુક વજનના ટૂકડાને એકમ ગણી તે મુજબ વિનિમય માટે સુવર્ણના ચલણ સિવાય ચાંદીના શિકા, નોટા, હાંડીઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં સુવર્ણની બચત થઈ સુવર્ણમૂલ્યમાપનનો લાભ મેળવાય છે એમ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે, તેને સુવર્ણખંડમૂલ્યમાપન-પદ્ધતિ કહે છે. દેશની અંદરના તથા આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહારમાં શાખનો સારો ઉપયોગ થાય છે અને તેથી શાહુકારો પેદીઓ, ખેડોની જરૂર રહે છે. આજે ભારે મંદીના વમળમાં ધણા ખરા દેશોએ સોનાનું ચલણ છોડી દીધું છે, અને મી. એમ. ડી. પી. વેબ જેવા ફક્ત ચાંદીનું ચલણ આપણે ત્યાં દાખલ કરવા આગ્રહ કરે છે.

૨૯. આંતરરાષ્ટ્રિય વેપારમાં આયાત તથા નિકાસના માલનાં બિલોનો હાંડીઓ માફક ઉપયોગ કરી બાકીની રકમ કાઢપણુ દેશને આપવા ભેવાનો પ્રસંગ આવે તેટલી રકમ હૂંડી તથા સોના-નાણામાં આપવી પડતી નથી. એ નાણું હૂંડિયામણુ મોકલવાના ખર્ચ કરતાં હાંડિયામણુથી આંતર-રાષ્ટ્રિય હાંડીઓ મોકલવામાં ઓછો ખર્ચ આવે છે. તેથી એવો વ્યવહાર હાંડીઓ મારફતે દહાડે દહાડે વધારે થાય છે, અને પ્રત્યક્ષ સોનું બહુ જ ઓછું વપરાય છે. આવા કામ માટે એક્સચેન્જ બેંકો નીકળી છે ને તેઓ વખતોવખત ભેગી મળી હાંડીઓનો નિકાલ કરી નાખે છે. જે જગોએ મળીને હાંડીઓનો અંદર અંદર નિકાલ થાય છે તેને કલીઅરિંગ હાઉસ કહે છે.

૩૦. આખી દુનિયાનું દરેક ચીજનું બજાર એક જ થયું છે ને તેથી કાઢપણુ દેશ બીજા દેશો કરતાં માલ સરતો વેચવાની સ્થિતિમાં મુકાય તો બીજા દેશોના એ જ બજાર ભાવ માલનો ભાવ ઊતરે છે, અને જે દેશને તે માલ એ ભાવે ઉત્પાદન કરવો ન પરવડે તે દેશ હરીફાઈમાં પાછો પડે છે, ને તે દેશની એ માલમાં શેકાચેલી

આપણુ ખીજા વધારે નફાકારક ધંધામાં રોકવા માટે કાઠી લેવાની જરૂર ઊભી થાય છે. એ માલ ખનાવનાર મજૂરોને પોતાનો જૂનો ધંધો છોડી નવા ધંધામાં જોડાવાની ફરજ પડે છે.

૩૧. જે આવો વેપાર તદ્દન અનિયંત્રિત હોય ને દરેક દેશમાં ખુલ્લા વેપારની નીતિ અમલમાં હોય તો સાથી વધારે સમૃદ્ધિ તથા હુન્નરઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલો દેશ ક્ષાવી જાય ઔદ્યોગિક લડાઈ ને ખીજા હુન્નરઉદ્યોગમાં પછાત રહેલા ઇંગ્લેન્ડ કેમ લડાયછે દેશોમાં પોતાનો માલ અપાવી ત્યાંના ઉદ્યોગ-ધંધાનો નાશ કરે, અને ફક્ત કાચા માલની પેદાશ માટે એ દેશો લાયક રહી ઉદ્યોગોમાં બહુ આગળ વધેલા દેશની તેમને ગુલામી કરવી પડે. તેથી યુરોપનાં ધણીખરાં રાષ્ટ્રોએ ખુલ્લી વેપારનીતિ ફેંકી દઇ પોતાના ઉદ્યોગધંધાને અનેક રીતે રક્ષણ આપવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે, ને પરિણામે જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા અનેક દેશો ઉદ્યોગોની સરસ ખીલવણી કરી શક્યા છે. એ દેશોમાં પરદેશથી આયાત થતા તૈયાર માલ ઉપર ભારે જકાતો નાખી દેશના કારખાનાને ઉત્તેજન અપાયું હતું, કેટલાક ઉદ્યોગોને રાજ્ય તરફથી મદદ અપાઈ હતી, કેટલાક ઉદ્યોગોને રાજ્ય બહાર દેશ પરદેશ નિકાસ થતા માલ ઉપર સારી રકમો ભેટ તરીકે આપી પરદેશોમાં પોતાનો માલ હરીફાઈમાં સરતો વેચવા રાજ્યે સંદડ કરી આપી હતી, અને ખીજા અનેક રીતે મદદ કરવામાં આવી હતી. કેટલાક પરદેશોએ આવી ભેટની મદદ રદ કરવા ભેટ જેટલી રકમની એવા આયાત થતા માલ ઉપર વિશેષ જકાત નાંખી પોતાના દેશના એ માલ ઉત્પન્ન કરતા ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આવી રીતે જુદા જુદા દેશો દુનિયાનાં બજારો કબજે કરવા અનેક આર્થિક લડાઈઓ લડતા આવ્યા છે.

૩૨. જે દેશ ઉદ્યોગના મુખ્ય સાધન કાલસા કે લોહાની ખાણો ધરાવતા હોય, પણ કાચો માલ પેદા ન થતો હોય તે દેશમાં

વગર જકાતે કાચો માલ આયાત કરવામાં એ ખુદ્દા વેપારની દેશનું હિત રહેલું છે. એવા દેશમાં ઉત્પન્નના નીતિની મર્યાદા પ્રમાણમાં વરતી વધારે પડતી વધતી જતી હોય તો વખારાની વરતીને કામે લગાડવા માટે દેશનું ઉદ્યોગીકરણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને અનાજ વગેરે પરદેશથી વગર જકાતે મેળવી સસ્તી ખોરાકી પૂરી પાડવાથી બહુ જનસમાજને લાભ થાય છે. હંમેશાં ખેતીની પેદાશ કરતાં કારખાનાંમાં બનતા માલની કિંમત અનેકગણી હોય છે, ને ઉદ્યોગધંધામાં આગળ વધેલા દેશને ખેતી કરતાં ઉદ્યોગોમાં વધારે કમાઈ મળે છે; તેથી અનાજ વગેરે દેશમાં પકવવા કરતાં પરદેશથી મેળવવું વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

૩૩. આવી પરિસ્થિતિ, જ્યાંસુધી દુનિયાનાં બજારોમાં માલ ઠાલવવાની એકદંત્ર અનુકૂળતા રહે ત્યાંસુધી અનુભવાય છે; પરંતુ બીજા દેશો ઉદ્યોગોમાં હરીફાઈ કરી બજારોમાં બદલાયેલી માલ ઠાલવવા શક્તિવાન થતાં આ સ્થિતિ પલટાવા માંડે છે અને જે દેશ પ્રથમ એકલોજ દુનિયામાં તમામ બજારોમાં માલ ઠાલવતો હતો તેનો નફો દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે અને હરીફ દેશો વચ્ચે જકાતી લડાઈઓ શરૂ થાય છે. અને છેવટ તેનું પરિણામ જર્મની સાથે થયેલા વિશ્વયુદ્ધ જેવા યુદ્ધમાં આવે છે. વળી કારખાનાંઓમાં બનેલો માલ જે દેશોમાં ઠાલવાતો હોય તે દેશો પશુ જ્યારે યાંત્રિક કારખાનાંઓ કાઢી પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માંડે છે તથા અન્ય દેશો સાથે હરીફાઈ કરવા માંડે છે ત્યારે જે દેશોનું પ્રથમ ઉદ્યોગીકરણ થયું હોય તે દેશોને પોતાનો માલ ખપાવવા માટે બજાર મેળવવામાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે, ને બેકારી વધે છે, ને બેકારોને જિવાડવા રાજ્યને ખર્ચ કરવું પડે છે. એવા પ્રસંગે ખુદ્દા વેપારની નીતિ મૂકી દેવાની ફરજ પડે છે, અને પોતાની

હકુમત નીચે જે દેશો હોય તે દેશોના બજારમાં પરરાજ્યોના આયાત થતા માલ સામે જકાતી દિવાલો ઊભી કરવામાં આવે છે તથા ઓટાવા કરાર જેવા કરારો કરી તાબાના પ્રદેશમાં પોતાના માલ ઉપર ઓછી જકાત પડે ને સસ્તો વેચાય તે માટે તજવીજ કરવામાં આવે છે. જે કોઈ દેશ બીજા દેશોના ઉલ્લેખોને તોડી પાડવા માટે પોતાનો માલ પાણીના મૂલ્યે ઠાલવવા માંડે અને રાજ્ય તરફથી અનેકવિધ મદદ મળવાને લીધે એમ બની શકતું હોય તો તે સામે સંરક્ષક જકાતો નાંખી બચાવ કરવામાં આવે છે.

૩૪. રાષ્ટ્રના આયાત તથા નિકાસના આંકડા ઉપરથી જે નિકાસની કિંમત વધારે હોય તો વેપાર તુલા વેપારતુલાની (balance of trade) તે રાષ્ટ્રના લાભમાં ભૂલભૂલામણી ગણાય છે, ને જે નિકાસ કરતાં આયાતની કિંમત વધી જાય છે તો વેપારતુલા એ રાષ્ટ્રની વિરુદ્ધ છે એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ પરીક્ષા સાચી નથી. ગ્રેટબ્રિટનમાં હમેશ નિકાસ કરતાં આયાતનો આંકડો ધણો મોટો હોય છે અને હિંદમાં આયાત કરતાં નિકાસની કિંમત ધણી વધારે છે; તોપણ ગ્રેટબ્રિટન વધારે ધનવાન થતું જાય છે ને હિંદ ગરીબાઇમાં રિખાય છે. જે બારીકાઇથી વિચાર કરવામાં આવે તો આયાતમાં ગ્રેટબ્રિટનને દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં ધીરેલા જાહેર કર્જ અગર ખાનગી કર્જના વ્યાજનો મોંઘદોલો આવી જાય છે, શહેનશાહતમાં વસતા બ્રિટિશ વેપારીઓનો નફો આવી જાય છે, પરદેશોમાં બ્રિટિશોએ રોકેલી મૂડીના નફાનો આયાતમાં સમાવેશ થાય છે, સામ્રાજ્ય તથા પરદેશમાં નાના મોટા પગારે નોકરી કરતા લશ્કરી કે મુલકી અમલદારો તથા નોકરો, ખાનગી પેંક્લીઓના બ્રિટિશ કામદારો તથા કારખાનાંઓમાં નોકરી કરતા બ્રિટિશ માણસોના પગાર તથા પેન્શનોમાંથી થતી બચત, વિલાયતમાં પેન્શન ખાવા પરદેશથી આવેલા બ્રિટિશ લોકોનાં પેન્શનો, બ્રિટિશ નોકરો

તથા ધંધાદારીઓનાં ઐરાંછોકરો વિલાયતમાં રહેતાં હોય ત્યારે તેમના નિર્વાહ તથા કેળવણી માટે મોકલાતી રકમો, એક્સચેન્જ બેંકો, બ્રિટિશ વહાણવટું તથા વીમા કંપનીઓ વગેરેના નફા વગેરે અનેક બાબતોનો એ આયાતમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી નિકાસ કરતાં આયાતની કિંમત ધણી વધારે છતાં ગ્રેટબ્રિટનને જવલ્લે જ સોનાના કે બીજા રૂપમાં રકમો ભરવી પડે છે. તેથી બિલ્ડું, હિંદમાં આયાત કરતાં નિકાસ વધારે હોવાને લીધે વેપારતુલા એક રીતે દેશના લાભમાં જણાય છે; પણ એ જૂલજૂલામણી છે; કારણ નિકાસમાં હિંદી સરકારે વિલાયત મોકલેલાં બ્રિટિશ નોકરોના ચેન્ડનો, તથા હિંદી સરકાર વતી બ્રિટનમાં થતી ખરીદી, બ્રિટિશ નોકરોના પગારમાંથી મોકલવામાં આવતી ખચત, ઐરાંછોકરોના નિર્વાહ તથા કેળવણીના ખર્ચ, રેલ્વે, બ્રિટિશ વહાણવટાની કંપનીઓ, વીમા કંપનીઓ, બેંકો, ચાહકોદીના બગીચા વગેરેના નફા તથા બાજુ વગેરેનો સમાવેશ થતો હોવાથી હિંદ એ વધારાની રકમ ગ્રેટબ્રિટનને એક ભતની ખંડણી તરીકે ભરે છે, ને દેશ ચુસાઇને ગરીબ જ રહે છે.

૩૫. દરેક ઉત્પાદન વિનિમય માટે હોય છે, અને વિનિમયને લીધે જે લાભ મળે તે જમીન અથવા કુદરતના સાધનના માલિક, મજૂર, થાપણુદાર તથા પ્રયોજક વચ્ચે વહેંચાઇ અર્થની વહેંચણી ભય છે, એમ આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા, અને મૂડીવાદી સમાજરચનામાં એમ થવું યોગ્ય જ છે. મૂડી ભેગી કરવામાં જે સંયમ રાખવો પડે છે તે જોતાં મૂડી વાપરવા આપે તેનું યોગ્ય બાજુ આપવું જોઇએ અને જ્યારે એ મૂડીના ઉપયોગથી સારું ઉત્પાદન થયે એ બાજુ ઉપરાંત મજૂરોને મજૂરી, જમીનના માલિકને ભાડું ને પ્રયોજકને નફો મળી શકે છે ત્યારે એ મૂડીનો ઉત્પાદકને ઉપયોગ થવાથી, તેનું બાજુ આપવામાં કાંઈ જરૂરબાજી થતું નથી.

૩૬. ઉપજની વહેંચણી સંબંધે ખરી તકરાર તો મજૂરવર્ગ

હોવા છે. તે કહે છે કે અમે મહેનત કરીએ ને કારખાનાંના માલિકો મફત પૈસાદાર થાય છે. પરંતુ જે મૂડીના મજૂરોની તકરાર માલિકના પૈસાનો તથા પ્રયોજકની બુદ્ધિનો સહકાર ન હોય અને જમીનનો માલિક જમીન ન આપે તો મજૂરી નકામી જાય.

૩૭. એ ચારેના સહકારથી ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ શકે છે. તેથી ચારેમને યોગ્ય મોંઘદલો મળવો જોઈએ; પરંતુ કેટલીક વખત મજૂરોની અસહાય દશાનો લાભ લઈ કાર-મજૂર મહાજનો ખાનાદારો મજૂરોને જોડેલો મોંઘદલો મળવો તથા માલિકોની જોઈએ તેના કરતાં ઓછો મુસારો આપે છે, મંડળીઓ ને તેથી મજૂરોમાં અસંતોષ ફેલાય છે. મજૂરો મજૂરમંડળ રચાપે છે, અને હડતાલો વગેરે મારફત પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે. કારખાનાંના માલિકો પોતાનાં મંડળો રચાપે છે અને મજૂરોનો સામનો કરે છે ને મજૂરોને હંકારવા તૈયાર રહે છે.

૩૮. આમ બન્ને પક્ષ જાણે દુસ્ખનો હોય તેવી રીતે વર્તે છે, ને તેથી વર્ગદ્વેષ વધતાં તેમાંથી રશિયાના બોલ્શેવિકોનો સામ્યવાદ પરિણમે છે. હરીફાઈને બદલે સહકાર તથા જે હરીફાઈને બદલે તે ઉદ્યોગના નફામાં મજૂરોને કાંઈ પણ લાભ સહકારની જરૂર મળવાની આશા એ બે તરફો ઉપર બન્ને પક્ષ વચ્ચે સુલેહ થઈ શકે તેમ છે. કેટલાકે ગણતરી કરી છે કે કારખાનાંનો નફો ફક્ત મજૂરોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે તોપણ મજૂરોની એટલી મોટી સંખ્યા છે કે તેમને બાજે નજીવી જ રકમ વધારે આવે, અને મૂડી તથા સંયોજન માટે બદલો મળતો બંધ થતાં બધા ધંધા બંધ પડે અગર પડી બાજે. મૂડી તથા મજૂરી વચ્ચે ચાલતી તકરારોનો નિવેડો લાવવા હવે કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ ફરજિયાત લવાદીની યોજના દાખલ કરી છે.

૩૯. મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા કારખાનાં સંબંધે કાયદા પસાર કરી, રહેવા કરવામાં તથા કારખાનાંમાં તેમની તંદુરસ્તીને ઓછામાં ઓછું નુકશાન થાય એવા ઇલાજ લેવાયા મજૂરોનું રાજ્ય છે, તેમજ કેટલાક દેશોમાં મજૂરોને રાષ્ટ્રિય કર્તૃત્વ રક્ષણ વીમો, ધડપણમાં પેન્શન, મફત વૈદ્યકીય મદદ, બેકારી સામે રક્ષણ વગેરે લાભ કાયદાથી આપાયા છે. કારખાનાં વગેરેમાં મજૂરોને તેમની કસ્ટર વગર ઇજા થાય તો વળતર આપવાના કાયદા પણ થયા છે.

૪૦. સમાજસત્તાવાદીઓ ઉત્પાદનનાં સાધનો જમીન તથા ઉલ્લેગો ખાનગી માલિકાને વળતર આપીને રાષ્ટ્રિય બનાવવા, તથા ઉત્પાદનમાંથી અર્થ જતાં રહેતા વધારાની બને સમાજસત્તાવાદી- તેટલી સમાન વહેંચણી કરી મજૂરોને વધારે ઓનાં મંતવ્યો મુસારો આપવા ભલામણ કરે છે. કેટલાક દરેક શખસની જરૂરિયાત મુજબ તો કેટલાક બુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતા મુજબ મજૂરોને બદલો આપવાનું કહે છે, તો કેટલાક સુધરેલી દુનિયાના જીવનઅર્થની કમીમાં કમી ચત્તા બાંધી તે ચત્તા જેટલું બિનકસબી મજૂરોને પણ મળે એવી હિમાયત કરે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉત્પાદનનાં સાધનો રાષ્ટ્રિય માલિકીનાં રહે, અને અર્થ જતાં રહેતો વધારો જેને ભાગે જે આવે તે ખાનગી માલિકીનો ગણાય. પરંતુ એ વધારાના વત્તાઓછા ઉપભોગમાંથી ફરી મૂડી પેદા થાય અને સમાજવાદીઓનો ધારેલો હેતુ પાર પડે નહિ.

૪૧. ધનની વિભાગણી થયા પછી તે ઉપભોગમાં લેવાય છે.

દરેક ઉત્પાદનનો અંતિમ હેતુ ઉપભોગ જ છે.

ઉપભોગ ધન, અર્થ, સંપત્તિ એ પર્યાય શબ્દો જ છે.

માણસની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે સંપત્તિનો

યતો ઉપયોગ એનું જ નામ 'ઉપભોગ.'

૧.

૪૨. ઉપભોગ તાત્કાલિક હોય શકે અગર અંતિમ હોય શકે.

તાત્કાલિક ઉપભોગ તરત થઇ શકે છે અને અમુક વસ્તુ વધારે જરૂરી તથા અમુક ઓછી જરૂરી એ ધોરણે

ઉપભોગના ધોરણે ગૃહસંબંધી અર્થશાસ્ત્ર મુજબ જે તે વસ્તુનું પરિણામ ગોઠવી ખર્ચ કરવામાં આવે છે. માણસને ખાવાપીવા માટે ખોરાક, પહેરવા

ઓઢવા કાપડ તથા રહેવાકરવા ઘર એ ત્રણ ચીજો આવશ્યક છે, ને તેથી સામાન્ય સ્થિતિના માણસનો એ ત્રણ માટે વધારે ખર્ચ હોય છે. તે ઉપરાંત જે ચીજો વપરાય તે એના મનથી મોજશોખની વસ્તુ બને છે. નિર્વાહની પ્રાથમિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં કસર કરીને ભવિષ્યના નિર્વાહ માટે બચત કરવા જતાં માણસને પૂરતું પોષણ મળતું નથી, પૂરતાં કપડાં મળતાં નથી, ને પૂરતી સગવડ તથા હવા અજવાળાવાળું આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ રહેઠાણ મળતું નથી; તેથી તેની કામ કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને કમાવાની શક્તિ ઘટતાં પરિણામે નુકશાન થાય છે, તેથી તંદુરસ્તીના ભોજે બચત કરવી અયોગ્ય ગણાય છે. પણ માણસની સુધરેલા જમાનાને અનુસરતી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતાં જે કાંઇ વધે તે ભવિષ્યના નિર્વાહ માટે સંગ્રહી શકાય તો તે સાચી બચત ગણાય છે, ને અંતિમ ઉપભોગ માટે કામમાં આવે છે. પણ જો કોઇ રાખસ એવી બચત રાખી ન મૂકતાં બ્યાજ અગર નફો મળે એવા ધંધામાં રોકે તો તે બચત 'થાપણની રોકાણ' (investment) નું રૂપ પકડે છે ને મૂડીરૂપે ઉપયોગમાં આવી હુન્નરઉદ્યોગની ખીલવણી કરે છે.

૪૩. મોજશોખની ચીજોમાં જે વસ્તુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અપાયકારક હોય અગર કામ કરવાની શક્તિ ઘટાડે ને નીતિની દૃષ્ટિએ જે કૃત્ય ગુન્હો ગણાય એવાં કૃત્યો અપાયકારક મોજ- કરવા પ્રેરણા કરે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ, શોખ અટકાવવાં સમાજના, કુટુંબના તથા વ્યક્તિના હિતની જોઇએ દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક હોવાથી વર્જ્ય ગણાવો જોઇએ અને સમાજની એક સંસ્થા તરીકે

રાભને એવી વસ્તુ વાપરવાની બંધી કરવી જોઈએ; જેમકે દારુ, તાડી, માદક પેયો, અશીષુ, ગાંજો, ચરસ, કોકેન, બાંગ વગેરે.

૪૪. દરેક દેશમાં રહેણીનું ઓછામાં ઓછું પરિમાણ પરિસ્થિતિ મુજબ જુદું જુદું હોય છે. યુરોપની પ્રજા રહેણીનું ધોરણ જેમ જીવ્યું રહે તેમ આર્થિક તથા ભૌતિક પ્રગતિ વધારે રહેણીનું ધોરણ થાય એમ માને છે ને તેથી ત્યાં દિવસે દિવસે માણસની મોજશોખની વસ્તુઓ જરૂરિયાતના પ્રદેશમાં પેસતી જાય છે. પરંતુ આવા ધોરણને પણ કાંઈક મર્યાદા હોવી જોઈએ. આરોગ્ય તથા જીવનરક્ષણની દૃષ્ટિએ માણસને જેવા ખોરાક તથા વસ્ત્રની તથા જેવાં રહેઠાણની જરૂર હોય, તેવાં અનવશ્ય તથા રહેઠાણ મળી રહે એટલે સુધી આર્થિક પ્રગતિ થવી જોઈએ એમાં કાંઈ શક નથી. તેમજ કામ કરનારના કલાક એટલા ઓછા થવા જોઈએ કે જેથી તેને જરૂરી કુરસદ મળ્યે માનસિક નિર્દોષ આનંદ મળી શકે, દેહના બ્યવહાર ચલાવવાની સગવડ મળી શકે, કૌટુંબિક જીવનનો જરૂરી ઘૂંટડો પી શકે, તથા દરરોજની કાર્યક્ષમતા ઓછી ન થાય. દરેક વ્યક્તિને આટલું મળે ને કાંઈ પણ શખસને બેકાર ન રહેવું પડે એવી પ્રગતિ કરવા તરફ દરેક રાષ્ટ્રે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૪૫. રહેણીનું પરિમાણ ઘટવામાં વસ્તીનો વધારો કેટલેક અંશે જવાબદાર હોય છે. ધણી ધણિયાણી પચીસ રૂપિયાના પગારમાં પૂરું કરતાં હોય, તેમની આવક ન વધતાં વસ્તીનો વધારો ઘરમાં બચ્ચાં વધે તો કુદરતી રીતે રહેણીનું ધોરણ ઘટાડવું પડે. જે ધોરણ વ્યક્તિ તથા એક કુટુંબને લાગુ છે તે જ ધોરણ દેશને લાગુ છે. તેથી દેશમાં જેટલી વસ્તી વધે તેના પ્રમાણમાં ઉત્પાદનશક્તિ વધે તો કાંઈ હરકત આવતી નથી. પણ ઉત્પાદનશક્તિ કરતાં વસ્તીનો વધારો પ્રમાણમાં વધારે હોય તો રહેણીનું ધોરણ ઘટતું જાય, બધાને ખાવા

પીવા, પહેરવા ઓઢવા કે રહેવા કરવા અન્ન વસ્ત્ર કે આશ્રયસ્થાન પૂરતું ન મળે, ગરીબાઇ વધે ને દેશની અધોગતિ થાય. જો વસ્તીના વધારા કરતાં દેશની ઉત્પાદનશક્તિ વધારે હોય તો વસ્તીનો વધારો એ દેશને આશીર્વાદ સમાન થાય છે; કારણ વસ્તીનો વધારો પણ ઉત્પાદનના કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં દેશ સમૃદ્ધ થાય છે ને મનુષ્ય-બળ વધતાં દેશ બળવાન બને છે. એટલે વસ્તીનો વધારો અમુક દેશમાં વધારે પડતો છે કે નહિ તેનો જવાબ જે તે દેશની વર્તમાન તથા ભવિષ્યની ઉત્પાદનશક્તિ પરત્વે જે સ્થિતિ હોય તે ઉપરથી આપી શકાય છે. એવે પ્રસંગે ફક્ત માલ્યસનો લોકસંખ્યાના વધારાના દુષ્પરિણામ સંબંધેનો સિદ્ધાંત હમેશ કામમાં આવતો નથી. વૈજ્ઞાનિક શોધોને લીધે વસ્તીના વધારાને પૂરતું અન્ન વસ્ત્ર તથા રહેઠાણ મળવામાં મુશ્કેલી લાંબા કાળ સુધી નહિ પડે એમ ધણા ખરા અર્થશાસ્ત્રીઓ માનવા લાગ્યા છે.

૪૬. ઉપભોગની ચીજો ઉત્પાદકો પાસેથી સીધી મળતી નથી. તે ગ્રાહક સુધી જઈ પહોંચતાં કેટલાયના હાથમાં ચમકે જાય છે. એવા વચલા માણસોમાં જથ્થાબંધ તથા છૂટક ઉપભોક્તાની સહ- માલ વેચનારા વેપારીઓ, દલાલો, આડતિયા, કારી મંડળીઓ આચાત તથા નિકાસ કરનારી પેઢીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રાહકના હાથમાં માલ પડતાં સુધી માલ ઉપર દરેકના નફા, દલાલી, કમિશન વગેરે ચડે જાય છે ને માલ મોંઘો પડે છે. તેથી વસ્તુઓ સોંઘી મેળવવા માટે તથા વચલા માણસોનો અને તેટલો ભાવમાં ચડાવો ટાળવા માટે ઉપભોક્તા-ઓ(ગ્રાહકો)ની સહકારી મંડળીઓ નીકળી તેમના કોઠાર (સ્ટોર) નીકળ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે ઉપભોક્તાઓએ ભેગા મળી પોતાને ઉપયોગી ચીજો ઉત્પાદન કરી ઉપભોગમાં લેવા માટે સહકારી તત્ત્વ ઉપર સંસ્થાઓ કાઢી છે. તે જ પ્રમાણે અપાયકારક વસ્તુનો ઉપયોગ ઘટાડવા અથવા સદંતર બંધ કરવા માટે પણ સંસ્થાઓ નીકળી છે.

સહકારી તત્ત્વો ઉપર ધર આંધવાની મંડળીઓ ઊભી થતાં ગરીબો માટે સસ્તાં રહેઠાણની સવડ કેટલેક ઠેકાણે થઈ છે. અમુક બાકું લેવામાં આવે ને અમુક વર્ષ સુધી બાકું ભરે તો મકાનનો અમુક ભાગ જેની તેની માલીકીનો બનાવી શકાય છે.

૪૭. ઉપબોક્તાઓને માલ ભેળસેળ વગરનો મળે, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક ન મળે, ઓછાં વજન માપનો ન મળે, વગેરે માટે જે તે દેશની સરકારે કાયદા કરી તેનો ઉપબોક્તાનું રાજ્યે કડક અમલ કરવો જોઈએ, તેમજ ઉત્પાદકો રક્ષણ કરવું જોઈએ ઉપબોક્તાઓનું શોષણ ન કરે એવી ગોઠવણ રાજ્યે અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

૪૮. તેમ છતાં દેશના ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ માટે સંરક્ષક જકાત નાંખી વિદેશી માલ મોંઘો બનાવવાની જરૂર પડે છે. એવે પ્રસંગે ઉપબોક્તાઓના હિતનું ઉત્પાદકોના હિત માટે ખુલ્લો વેપાર તથા બલિદાન અપાય છે એવી ખૂમ પડે છે. પણ સંરક્ષણ દેશની ઉત્પાદનશક્તિની ખીલવણી થતાં દેશનો માલ દિવસે દિવસે સોંઘો થતો જાય છે, બહારના માલ ઉપર જકાત હોવાથી દેશના ઉદ્યોગધંધામાં લોકોને વધારે શોળ મળે છે, બેકારી ધટે છે, અને ખરીદશક્તિ વધતાં ઉપભોગ કરવાની પ્રજાની શક્તિ વધે છે. વળી ઉત્પાદક તથા ઉપબોક્તા એક જ ઢાલની બે બાજુ છે. દરેક શખસ એક રીતે ઉત્પાદક છે ને બીજી રીતે ઉપબોક્તા છે. તેથી પરિણામે કોઇને કાયમનું નુકશાન થવાનો સંભવ ઓછો છે.

૪૯. દેશના ઉદ્યોગધંધાની ખીલવણીમાં સંરક્ષક જકાત કેવો ભાગ ભજવે છે તે આપણે જોઈ ગયા. દેશમાં સુલેહશાંતિ તથા ન્યાયની સંગીન સ્થાપના માટે તથા સમાજના કરવેરા કલ્યાણ માટે રાજ્યતંત્રની જરૂર હોય છે. એ તંત્ર પરરાષ્ટ્રિયોના હુમલામાંથી દેશના રક્ષણ

માટે લશ્કર રાખે છે, દેશની અંદર સુલેહશાંતિ રાખવા તથા મુન્દા અંતા અટકાવવા તથા થાય તે પકડવા ને આરોપીઓને સજા કરવા પેલિસ તથા ન્યાયાધીશો રાખે છે, અને દેશના વહીવટ માટે જુદાં જુદાં ખાતાં નિર્માણ કરી નોકરો મારફત વહીવટ કરે છે. આ બધા કામ માટે ખર્ચ કરવો પડે છે તેથી રાજ્યતંત્ર કરવેરા નાંખે છે. એ કરવેરાનું એક શાસ્ત્ર જ બન્યું છે, ને જુદા જુદા દેશોમાં પરિસ્થિતિ મુજબ કરવેરા નાંખાય છે.

૫૦. કરવેરા બે પ્રકારના છે: સીધા તથા આડકતરા. સીધા કરવેરામાં આવકવેરો, જમીન-મહેસૂલ, ધરવેરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આડકતરા વેરા ધણે ભાગે જકાતના કરવેરાનાં ધોરણે સ્વરૂપના છે. રાજ્યના ઉત્પન્નમાં રાજ્ય તરફથી પ્રજાને મળતી સેવાના બદલામાં આપવામાં આવતી રકમોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તાર તથા ટપાલખાતું, રેલ્વેખાતું, ન્યાયખાતું અમુક સેવાના બદલામાં લાગત તથા લવાજમ લે છે. તેનું સ્વરૂપ શુદ્ધ કરવેરાનું નથી પણ સેવાના બદલાનું છે. કરવેરા ફરજિયાત બરવા પડે છે, સેવાના મોંબદલામાં આપવામાં આવતી રકમો સેવા લેવામાં ન આવે તો ભરવી ન પડે, તેથી તેનું સ્વરૂપ મરજિયાત છે. ધણીખરી સેવાનો બદલો મિશ્ર સ્વરૂપનો હોય છે. તે કાંઈક અંશે કરના સ્વરૂપનો અને કાંઈક અંશે સેવાના બદલાના સ્વરૂપનો હોય છે. બનતાં સુધી દરેક કર બધા વર્ગો ઉપર તથા વ્યક્તિઓ ઉપર જેના તેના ગળ પ્રમાણે સરખો બોલે નાંખે એવો હોવો જોઈએ. દરેક જણને જેટલું રક્ષણ મળે છે ને તેથી જેટલે અંશે તેની આવક આવે છે તેના પ્રમાણમાં કર દરેકે આપવો જોઈએ એવો એક બીજો સિદ્ધાંત છે. કર નિશ્ચિત સ્વરૂપના, હમેશ બદલાતા ન હોય એવા, તથા કરની રકમ, તથા ભરવાનો વખત તથા પદ્ધતિ બધાંને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવાં હોવાં જોઈએ. કર આપનારાને જે વખત તથા પદ્ધતિ અનુકૂળ આવે એમ હોય તે વખત તથા પદ્ધતિ સ્વીકારી સરકારે કર ભરનારાને

અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ. વળી સરકારને કરના રૂપમાં જેટલી રકમ મળવાની હોય તેના કરતાં વધારે રકમના ખર્ચમાં કર ભરનારાને ઊતરવું ન પડે એવી તજવીજ રહેવી જોઈએ. જે કર વસૂલ કરવામાં આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ વધારે આવતો હોય તેવા કરની સંખ્યા અને તેટલી કમી કરવી, તથા જે કરને લીધે સીધી અથવા આડકતરી રીતે અર્થોત્પત્તિને બાધ આવે તેવા કર નહિ નાંખવા, એ જ આ બધા નિયમોનો હેતુ છે.

૫૧. માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માત્ર જીવન ટકાવવા ઉપયોગી હોવાથી તેના ઉપર કોઈપણ ભતનો કર ન હોવો જોઈએ એમ ધણાનું કહેવું છે. એ ધોરણે અનાજ જીદા જીદા કર ઉપરના કર તથા મીઠા ઉપરનો વેરો બાજબી તથા મત ગણાય નહિ. કેટલાક કહે છે કે જે રહેણીનું ધોરણ માણસના જીવનરક્ષણ માટે સુધરેલાં રાષ્ટ્રો ઓછામાં ઓછું અમુક રહેવું જોઈએ એમ માને છે તે રહેણીનું ધોરણ, કર નાંખવામાં આવે તો, ઊતરવાનો સંભવ હોવાથી રહેણીની છેલ્લી મર્યાદા ઉપર રહેતા ગરીબ મજૂરો, ખેડૂતો તથા વેતન મેળવનારા ઉપર કરનો બોજો ન પડે એ કર નાંખનારે જોવું જોઈએ. તેથી ઊલટું કેટલાક કહે છે કે અમુક વિશિષ્ટ સેવાનો જેને વધારે લાભ મળે છે તે સેવા માટે વધારે કર આપે, ને જેને એ સેવાનો ઓછો લાભ મળે છે તે ઓછો કર આપે, એમ દરે તોજ સમતાના તત્ત્વનો અમલ થયો ગણાય. કેટલાક કહે છે કે ગરીબ પાસે તમે એક રૂપિયો કર લો તો તે કંકણી ઊઠે, મધ્યમ સ્થિતિવાળાને સહજ અમવડ થાય ને વધારે ધનિકને તો એક રૂપિયા કરનો હિસાબ નથી. તેથી જો કર લેવામાં ભાગની સમતાનું ધોરણ સ્વીકારાય તો જ બાજબી ગણાય. એટલે ગરીબને એક રૂપિયો આપવો પડવાથી જેટલો આપબોજ આશાની ભાવના થાય તેટલી આપબોજ આશાની ભાવના જો જો રકમો મધ્યમ તથા મીઠા

પાસેથી કરના રૂપમાં લેવાથી થઇ શકે તે તે રકમ કરના રૂપમાં તેમની પાસેથી લઇ શકાય એવી રીતે કરનો દર ચડતો રહેવો જોઇએ. આ તત્ત્વનું સંપૂર્ણ અનુસરણ કરવામાં આવે તો સમાજસત્તાવાદીઓના કહેવા પ્રમાણે મૂડી ઉપરના કરમાં તેનું પર્યાવસાન થાય. પણ સામાન્યતઃ એટલે દરજ્જે ન જતાં ચડતા દરે આવકવેરો લેવા માટે આ વિચારસરણી ઉપયોગમાં આવે છે. મૂડી ઉપર કર નાંખવામાં આવે તો ઉત્પાદનશક્તિ ધટે, મૂડી એકત્ર કરવા તરફ કોઇનું વલણ ન રહે અને તેથી દેશને કાયમનું નુકશાન થાય એવો ભય રહે છે. વળી અનુપાર્જિત ભાડું તથા એકહથ્થુ વેપારના સ્વરૂપના ધંધામાં (monopolies) મળતા અનુપાર્જિત નફા ઉપર ગમે એટલો કર નાંખવામાં આવે તો ઉત્પાદનશક્તિ ધટતી નથી અને જે વર્ગો જે મફત વગર મહેનતે અનુપાર્જિત લાભ ઉઠાવે છે તે લાભમાંથી સરકારને ખર્ચ કરવા નાણાં મળી રહેતાં સમાજનું તેમાં કદમાણુ થાય છે, એવી પણ વિચારસરણી કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ રજૂ કરે છે. મૂડીવાદી રાષ્ટ્રોમાં ઉત્પન્ન ઉપર જુદા જુદા કર લેવાય છે, મૂડી અગર મિલકત ઉપર કર લેવાતા નથી. કેટલાક દેશોમાં પરણેલા કરતાં કુંવારા ઉપર વિશેષ કર નંખાય છે, કારણુ પરણેલાને માથે સ્ત્રી તથા બાળકોને પોષવાની જવાબદારી રહેતી હોવાથી તેની કમાણી કરનો ઓછો ભોજો સહન કરી શકે છે, જ્યારે કુંવારાને એવી કાંઇ જાંજળ નહિ હોવાથી તેની પાસેથી વધારે કર લેવામાં આવે તો પણ તેને તે ત્યાગ વધારે લાગતો નથી એમ કહેવાય છે. વારસા ઉપરનો કર એ વારસ પાસેથી લેવાતો હોવાથી તેને મળનારી મિલ્કતમાંથી અપાય છે; અને જ્યાં એ કરમાંથી સીધા વારસ સ્ત્રી પુત્રાદિકને આતલ રાખી કાકા ભત્રીજા વગેરે તેઢા વારસને મરનારની મિલ્કત ગિતરવાના પ્રસંગે લેવાય છે ત્યાં એવા તેઢા વારસને વારસો મફત મળે છે ને તેથી એવી મિલ્કતમાંથી વેરો લેવામાં કાંઇ ગેરવ્યાજબી પણ થતું નથી. કેટલાક, આવકવેરાના ધોરણે જમીન, કે હિલોગની કે બીજા ધંધાની આવકમાંથી અમુક ચત્તા સુધી માપી આપી તે ઉપરની હરેક પ્રકારની

આવક ઉપર ચડતા દરે વેરા લેવાની સૂચના કરે છે, અને એવો એક જ કર રાખી બાકીના કરવેરા કાઢી નાંખવા જણાવે છે.

૫૨. કરવેરાનો અંતિમ બોળે કોના ઉપર પડે છે એ ઠરાવવું મુશ્કેલ છે. સીધા કરનો બોળે તે કર આપનાર ખીજના ઉપર નાખી

કરનો બોળે શકે છે; જેમકે મર્યાદિત સંખ્યામાં રહેવાનાં મકાનો હોય અને તેનું દરેક બાહ્ય પાસે બાહ્ય લેવામાં આવતું હોય, એવે પ્રસંગે કરવેરા કે

એવા સ્વરૂપના જે કાંઈ સીધા વેરા લેવાય તે માલિક બાહ્યતનું બાહ્ય વધારીને તેમાં ચડાવી શકે છે ને રહેવાના મકાનનો પૂરવડો મર્યાદિત હોવાથી એ વેરા બાહ્યતોએ ભર્યેજ છૂટકો છે. જકાત સામાન્યતઃ દુકાનદારો ભરે છે પણ છેવટે ગ્રાહક જ આપે છે, કારણ જકાત ભરેલો માલ જે ખરીદે તે શખસને વધારે કિંમત આપવાની દુકાનદાર ફરજ પાડી શકે છે. કેટલાક વેરા એવા હોય છે કે જેનો બોળે ગ્રાહક તથા દુકાનદાર બન્ને ઉપર થોડા થોડા પ્રમાણમાં પડે છે. એવા પ્રસંગે કિંમત વધતાં જે વસ્તુનો અપ ઘટી શકે છે તે વસ્તુનો ઉપાડ ચાલુ રાખવા માટે દુકાનદાર પોતાના નફાનો થોડો ભોગ આપીને વેરાની રકમ જેટલી પૂરી રકમ કિંમતમાં ચડાવતા નથી. જિલ્લું, અનાજ, મીઠું વગેરે માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના અપ ઉપર કિંમતની અસર ઓછી થતી હોવાથી દુકાનદાર વેરાની રકમ વધારે કિંમત લખને પૂરી વસૂલ કરી શકે છે. તેથી કોઈપણ કરવેરા નાંખતા પહેલાં કરનો બોળે ખરેખર કોના ઉપર પડશે તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

૫૩. જકાત બે પ્રકારની છે : આયાત તથા નિકાસ ઉપરની આંતરરાષ્ટ્રિય વેપારને લગતી જકાત અને અંતર્ગત જકાત. અંતર્ગત જકાતનો આપણે ત્યાં એક્સાઇઝમાં સમાવેશ અંતર્ગત જકાત કર્યો છે, જ્યારે દારુતાડીનું હિતબ આબકારી અથવા એક્સાઇઝ ગણાય છે પણ તે એક્સાઇઝનો જ એક ભાગ છે. હિંદમાં મિલોમાં બનતા કાપડ ઉપર જે

જકાત નાંખવામાં આવી હતી તે એક્સાઈઝ જકાત કહેવાતી હતી. જોકે એ ઉત્પન્ન આબકારી ખાતાના સદરે ખતાવવામાં આવતું હોય તોપણ દારુતાડી વગેરે માદક પદાર્થોનું ઉત્પન્ન તથા મિલ-કાપડની અંતર્ગત જકાત એક જ આબકારી નામથી આલેખવી ગેરવ્યાજબી થશે અને વાંચકના મનમાં ભ્રમ પેદા કરશે. તેથી એક્સાઈઝને આપણે અંતર્ગત જકાત કહીશું.

૫૪. આ જકાત તથા સુધરાઈ, લોકલખોડો જે જકાત નાંખે છે તે એક નથી. એવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની કસ્ટોમજકાત અથવા સંસ્થાઓ જે જકાત નાંખે છે તે અંગ્રેજીમાં ઓક્ટ્રોઈઝ ઓક્ટ્રોઈ (octroi) કહેવાય છે. તેને જો આપણે ગુજરાતીમાં શહેરજકાત અગર કસ્ટોમજકાત કે જિલ્લાજકાત કહીશું તો ચાલશે.

૫૫. આયાત તથા નિકાસ જકાતને કેટલાક આમદાની તથા રવાનગી જકાત પણ કહે છે. એ જકાતને આયાત નિકાસ હેતુ દેશના ઉદ્યોગધંધાને સંરક્ષણ આપવાને જકાત અથવા અગર તો સરકારના ખર્ચ માટે ઉત્પન્ન જીભું કરવાનો અગર એ બન્ને હોઈ શકે છે. તેને અંગ્રેજીમાં કસ્ટમ્સ (customs) કહે છે.

૫૬. સરકારી ખર્ચ કરવેરામાંથી ઘણે ભાગે થાય છે. તેમ છતાં યુદ્ધને પ્રસંગે કરવેરામાંથી ખર્ચ કરવો અશક્ય થતાં સરકાર કરજ કરે છે, તેને લોન કહે છે. એવી લોન સરકારી કરજ સરકારની શાખ તથા લોનમાં રોકવા માટે અથવા લોન મળી શકે એવી મૂડીના છતના ધોરણે જુદા જુદા વ્યાજના દરે કાઢવામાં આવે છે, તેમજ નહેરો, રેલ્વે વગેરે ઉત્પાદક તથા સંરક્ષક કામો માટે લોન કાઢી બંડોળ જીભું કરવામાં આવે છે ને તે પણ રાષ્ટ્રીય કરજ ગણાય છે. વ્યાજના ભંચા દરે કાઢેલી લોન કમી દરના વ્યાજે કાઢેલી લોનની

રકમમાંથી ભરપાઈ કરવા જેવી નાણાંબજારની સ્થિતિ થતાં સરકાર તેવી લોન કાઢી રાષ્ટ્ર ઉપરનો બ્યાજનો બોજો ઓછો કરી શકે છે. એ કિયાને 'કન્વર્ઝન' કહે છે.

૫૭. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ધરવેરા, બોંયવેરા, શહેર અગર કર્યા કે જિલ્લાજકાત, લોકલસેસ તથા સેવાના બદલામાં નળવેરા, જળરુવેરા, કુંડીવેરા, જીદાજીદા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું ધંધાના પરવાનાની લાગતો વગેરેથી ઉત્પન્ન ઉત્પન્ન કરી પોતાનું કામ ચલાવે છે ને ગ્રામ કે શહેર સુધરાઈનાં કામ કરે છે.

૫૮. અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય ધોરણોની ઓળખાણ આપણે ઉપર કરી ગયા. હવે હિંદ જેવા મૂળ સહકારના તત્ત્વ ઉપર પોતાની રાષ્ટ્રીય ધમારત ઊભી કરનારા, કુટુંબને જ સમાજના હિંદની આર્થિક એકમ તરીકે ગણનારા તથા કરારને બદલે સ્થિતિ ને અર્થ-રીતરિવાજ મુજબ આર્થિક વ્યવહારો કરવાને શાસ્ત્રનાં ધોરણો ટેવાયલા, તથા પ્રગતિને બદલે સ્થિરતાને સામાજિક જીવનમાં ચાહનારા દેશને હાલના ઉદ્યોગ-યુગના અર્થશાસ્ત્રનાં ધોરણો કેટલે અંશે લાગુ પડે છે, તથા હિંદની આર્થિક કષ્ટ કષ્ટ વિશિષ્ટતા છે તેનો આપણે વિચાર કરીશું; અને આપણા દેશમાં ઉદ્યોગયુગના પૂર સાથે ગાંધીવાદના આમ્ય તથા ગૃહઉદ્યોગના પુનરુદ્ધારની હિલચાલનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે, સામ્યવાદ એ બન્નેની સામે વિચારકાંતિ મારફત આર્થિક ઊત્પાદન કરી સમાજરચના તથા તેની સત્તાને છિન્નબિન્ન કરવા આપણાં બારણાં ઠોકી રહ્યાં છે, એવી સ્થિતિમાં હિંદ નીરક્ષીર વિવેકે શું ગ્રાણ તથા શું ત્યાજ્ય ગણવું તથા દેશની પરિસ્થિતિને અનુસરીને પોતાના આર્થિક વિકાસ તથા વધારે સમાન ધનની વહેંચણી માટે કયે માર્ગે જવું તેનો વિચાર આપણે ઉપસંહારમાં કરીશું.

ભાગ ૨ જો

પ્રકરણ ૧ હું

હિંદી સંસ્કૃતિ તથા આર્થિક બંધારણના પાયા

પહેલા ભાગમાં આપણે અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રચલિત ધોરણો જોધ ગયા. એ ધોરણો દેશકાળ તથા પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપણા દેશને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે તે બાબત ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પોતાના વિચાર પ્રથમ પ્રજાને જાહેર કરનાર તરીકે મહુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ગણાય છે. તેમણે સન ૧૮૯૨ માં “ હિંદી અર્થશાસ્ત્ર ” નામનો અંગ્રેજીમાં નિબંધ પ્રકટ કર્યો, ને “ રાષ્ટ્રિય અર્થશાસ્ત્ર ” ના ધોરણે હિંદની પરિસ્થિતિને અનુસરીને સમાજના કલ્યાણ માટે સ્વચ્છંદી વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અંકુશ મૂકી દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરવા માટે દેશના આગેવાનોની તથા સરકારની આંખ ઉઘાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેથી “ અર્વાચીન હિંદી અર્થશાસ્ત્ર ” ના પિતા તરીકે આપણે તેમને ઓળખીએ તો ખોટું નથી.

૨. કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે હિંદની સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મવાદથી ઓતપ્રોત હોવાથી પ્રજા ઐહિક ઉન્નતિ તરફ ખેદરકાર છે, અને તેથી આર્થિક આબાદાની થતી નથી. જૂલબરેલી ટીકા આમ કહેવું બરાબર નથી. ખ્રિસ્તી સનના ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆત સુધી યુરોપ તથા હિંદના આર્થિક બંધારણમાં ખાસ અંતર ન હતું; જોલહું, હિંદની આર્થિક ઉન્નતિ તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિ એટલી સારી હતી કે હિંદને ‘સુવર્ણભૂમિ’ કહી અહીં આવવા સારુ યુરોપનાં સાહસિક રાષ્ટ્રો જલમાર્ગોની શોધ ચલાવતાં હતાં અને એવી શોધને અંજેજ અમેરિકા ખંડનો પતો લાગ્યો અને વારકો ડી ગામાએ કેપ ઓફ ગુડ

હોપ થઇને દરિયામાર્ગે હિંદ આવી પોર્ટુગલની સમૃદ્ધિનો પાથે નાંખ્યો. એ વેપાર હાથ કરવાની હરીફાઈમાં ડચ, ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજો જોડાયા અને ઉવટે ઇંગ્લાંડની ક્લસ્ટ ઇડિયા કંપનીએ સરસાઈ મેળવી હિંદમાંથી પોતાના હરીફોને ધીરે ધીરે દૂર કર્યા. તે વખતે મોટી મોટી સ્ટીમરો નહિ હોવાથી, કદમાં નાની પથુ કિંમતમાં બારે, મોજશોખ તથા વૈભવની બનાવટો તથા ચીજો હિંદથી લઇ જવામાં આવતી અને હિંદને પશ્ચિમની કોઈ એવા જ પ્રકારની ચીજોનો ખપ નહિ હોવાથી હિંદ વિલાયતનું સોનું ખેંચી જતું. તેથી ગભરાઇને ત્યાંની સરકારે હિંદી “કલિકો” તથા બીજું કાપડ વાપરવું એ એક ફેજદારી ગુન્હો ગણ્યો તથા બારે આયાત-જકાત નાંખી પોતાના ઉલ્લોગોનો બચાવ કર્યો. ત્યારબાદ વરાળની મદદથી ચરખા તથા શાળો ચલાવવાની શોધ થતાં ઇંગ્લાંડમાં “ઉલ્લોગયુગ” ની સ્થાપના થઇ ને મોટાં મોટાં સૂતર-કાપડનાં કારખાનાં લેકેશાયરમાં નીકળ્યાં અને એ માલ હાથકંતામણુ તથા હાથવણાટ કરતાં ધણી ઓછી કિંમતે તૈયાર થતો હોવાથી તેની હિંદમાં આયાત થવા લાગી, અને આપણા હાથઉલ્લોગો હરીફાઈમાં પછાત પડવા લાગતાં આપણે દેશ ફક્ત એક સૈકાના અરસામાં આર્થિક અધોગતિએ પહોંચ્યો અને લોકોએ ખેતી ઉપર આધાર રાખવાની આવશ્યકતા વધતી ગઈ. વીસમા સૈકાની શરૂઆતથી હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા માંડતાં આજે આપણે હિંદના ઉદ્યોગી-કરણુ તરફ ધીમે ધીમે પથુ વધારે ઝડપથી કૂચ કરી રહ્યા છીએ.

૩. આપણા દેશનો અધ્યાત્મવાદ આર્થિક ઉત્તતિની આડે કોઇ દિવસ આવ્યો નથી. જો કે આપણે અમર્યાદ ઇદ્રિયતૃપ્તિનો આદર્શ સ્વીકાર્યો નથી, તોપણ આપણે ત્યાં અમુક અધ્યાત્મવાદની મર્યાદામાં રહીને ન્યાય તથા નીતિથી ધનાર્જન કરી ઇદ્રિયોની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તથા નીતિના નિયમોની મર્યાદામાં

રહીને જે નિર્દોષ ભોગ ભોગવી શકાય તે ભોગવવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓને મનાઈ નથી. જનસમૂહ માટે તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ છે. માત્ર આપણે ત્યાં અર્થોપાર્જનમાં ન્યાય તથા નીતિને બાળીએ ન રાખવા ખાસ ભાર મુકાતો હતો, અને પુરુષ-પ્રયત્ન કર્યા છતાં ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તો નિરાશ ન થતાં સંતોષી રહેવા ઉપદેશ અપાતો હતો.

૪. પરંતુ આપણી સમાજરચનાનો પાયો સહકારહોવાથી આપણું આર્થિક બંધારણ હાલના પાશ્ચાત્ય હરીફાઈના પાયો ઉપર રચાયેલા બંધારણથી બિન હતું. હિંદની ૮૯ ટકા વસ્તી હિન્દી સમાજની ગામડાંઓમાં વસે છે અને ફક્ત ૧૧ ટકાજ વિશિષ્ટતા ૫૦૦૦ અને તે ઉપરાંતની વસ્તીવાળા કર્યા તથા શહેરોમાં રહે છે. તેથી આપણે દેશ

ગામડાં-પ્રધાન દેશ ગણાય છે. આપણી સમાજરચનામાં તથા આર્થિક બંધારણમાં અવિભક્ત કુટુંબ, શાંતિ તથા ગામડું એ ત્રણ સંસ્થા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને એ ત્રણે આપણી આર્થિક ઇમારતના પાયારૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

૫. ‘અવિભક્ત કુટુંબ’ એ હિંદુઓમાં લગ્ન, દત્તવિધાન, અન્ન-વ્રત, તથા વારસાહિસ્સા વગેરે સંબંધી કાયદાના મૂળમાં છે. એ વ્યવસ્થા મુજબ કુટુંબનો કર્તા સામાન્ય રીતે અવિભક્ત કુટુંબ સૌથી વડીલ પુરુષ હોય છે, કુટુંબનો દરેક પુરુષ પોતાની કમાણી કુટુંબની કમાણીમાં ભેળવવા આપી દે છે, અને કુટુંબની જરૂરિયાત પ્રમાણે કર્તા તેમાંથી ખર્ચ કરે છે. દરેક જણ પોતાની શક્તિ મુજબ કમાય છે, અને જરૂરિયાત મુજબ ખર્ચ મેળવે છે. આવી રીતે હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબનું બંધારણ સમાજવાદી સમાજના આદર્શને ઘણું મળતું આવે છે. અવિભક્ત કુટુંબની પદ્ધતિને લીધે નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરવાની દરેક માણસને ફળવણી મળે છે. અને કોઈ પણ કુટુંબીને ભૂખે મરવા

પ્રસંગ આવતો નથી. એ પદ્ધતિને લીધે માખાપ વ્યવસ્થા બાળકોની ચોગ્ય કાળજી લેવાય છે, અને વીમાની જરૂર પડતી નથી. પુનર્લંઘ કરવાની છૂટ ન હોય અમર પુનર્લંઘ કરવા જેવી સ્થિતિ ન હોય એવી વિધવાઓને દુનિયામાં જિંદગી થઈ ભટકવાના પ્રસંગ ન આવતાં એકત્ર કુટુંબમાં આશ્રય મળે છે. ગરીબ, વૃદ્ધ તથા અપંગનું પાલન આવા કુટુંબમાં થતું હોવાથી વૃદ્ધાવસ્થાનાં નિવૃત્તિવેતન (પેન્શન), દરિદ્રી ગૃહો (poor house) વગેરેની જરૂર પડતી નથી. એકત્ર કુટુંબમાં જેની તેની લાયકાત, આવક, તથા શક્તિ મુજબ જેને તેને કામ સોંપવામાં આવે છે તથા શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતનો સહેલાઈથી તથા દિલસોજીથી અમલ થાય છે. ગામડાંઓમાં ઘેરાં છોકરાં પુરુષોને ખેતીમાં અગર ગામડાંના ગૃહઉદ્યોગોમાં મદદ કરી મજૂરોની ખોટ પડવા દેતાં નથી. ધરનાં માણસો એક ચૂલે જમતાં હોવાથી વિભક્ત કુટુંબો કરતાં ઓછો ખર્ચ આવે છે અને કુટુંબ ન્યાંસુધી અવિભક્ત રહે છે ત્યાંસુધી કુટુંબની મિલકતનો સૌથી વધારે ફરકસરથી ઉપયોગ થાય છે, અને ખેતીની જમીનના નાના વિભાગ અગર ટૂંકડા પડતા અટકે છે. એકત્ર કુટુંબની પ્રથાથી આત્મસંયમ, આપભોગ, આશાંકિતપણું તથા પૂજ્યભાવ ખીલે છે.

૬. ન્યાંસુધી અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી ત્યાંસુધી આ ગુણો દીપ્તી નીકળતા હતા. પણ આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવતાં વ્યક્તિસ્વા-
મજિયારા કુટુંબની તંત્રનો પવન ફેલાયો, અને કુટુંબમાં સૌથી
પડતી વધારે કમાણી કરનાર તથા સૌથી ઓછી
કમાણી કરનાર તેમજ કુટુંબના આજસુઓ
એક જ કક્ષામાં મુકાય અને જેની તેની કમાણી મુજબ નહિ પણ જરૂરિયાત મુજબ જેને તેને ભરણપોષણ મળે એ અન્યાયભરેલું
લાગવા માંડ્યું. અવિભક્ત કુટુંબમાં દરેક શખસને અનવચ્ચ મળ-
વાની ખાત્રી હોવાથી કેટલાક કુટુંબીઓ આજસુ રહેવા લાગ્યા અને

તેથી ઝગડા થયા અને વહેંચણી થવા માંડી. આ સંસ્થાની પડતીના વખતમાં વ્યક્તિત્વ મહત્વાકાંક્ષી તથા સાહસવૃત્તિ મોળાં પડ્યાં. હિંદુ વારસા હિસ્સાના કાયદાનો અમલ અંગ્રેજ-વાયાધીશને હાથે થતાં અવિભક્ત કુટુંબની મિલકતની વહેંચણીને ઉત્તેજન મળ્યું અને જમીનના નાના નાના ભાગ તથા ટૂંકડા પડવા માંડ્યા. વેપાર ઉદ્યોગ, મજૂરી, તથા સરકારી અમર ખાનગી નોકરીને લીધે અવિ-ભક્તકુટુંબનાં માણસો ધીમે ધીમે છૂટા પડવા માંડ્યાં. અને અવિ-ભક્ત કુટુંબની સંસ્થાના બંધ ઢીલા પડવા માંડ્યા. પરિણામે શહેરી તથા વેપારી વર્ગ તેમજ વકીલ, દાકતર તથા નોકરિયાત વગેરે શિક્ષિત વર્ગમાં મજિયારાં કુટુંબ પિતાના મરણ બાદ બાગ્યેજ ચાલુ રહે છે. મજિયારા કુટુંબમાં આગસુઓનું પોષણ થતું હોવાથી મૂડી ભેગી થઇ મોટા પાયા ઉપર ધંધા ચલાવવાનું બનતું નહતું. તે હવે માળાપ તથા છોકરાંના બનેલા વિભક્ત કુટુંબની પ્રથાને લીધે શક્ય બન્યું છે. મજિયારા કુટુંબના અંગભૂતોમાં સાહસનો ગુણ ખીલતો નહિ હોવાથી કોઇ બહારગામ જતું નહિ; તે હવે શક્ય થવાથી લોકો મજૂરી માટે તથા ઉદ્યોગ ધંધા માટે હિંદુસ્તાનમાં ને હિંદુસ્તાનમાં પરપ્રાંતોમાં, તથા દરિયાપારના દેશોમાં જવા માંડ્યા છે.

૭. અનેક મજિયારાં અગર વિભક્ત કુટુંબ મળીને એક યાત્રિ થાય છે. અને એવી હાજરી યાત્રિઓનો સમૂહ એ હિંદુ સમાજ છે.

આપણી યાત્રિ પાશ્ચાત્ય સમાજના ઊંચાનીચા વર્ગોથી જુદી પડે છે. પશ્ચિમના સામાજિક વર્ગોમાં નીચલા વર્ગમાંથી ઉપલા વર્ગમાં ચડી

શકાય છે, તેમ એકબીજા સાથે લમ કરવા મનાઈ નથી. આપણી યાત્રિઓ એકબીજાથી નોખી રહે છે, લમસંબંધ જે તે યાત્રિમાં જ થઈ શકે છે. તથા જન્મથી યાત્રિના અંગભૂત થવાતું હોવાથી, કોઈ શખસ નીચલી યાત્રિમાંથી ઉપલી યાત્રિમાં દાખલ થઇ શકતો નથી, તેમ ઉચ્ચ યાત્રિમાંથી કોઈ શખસ નીચેની યાત્રિમાં પડી શકતો

નથી. જો કોઈ હિંદુ જ્ઞાતિ બહાર થાય તો તેને ન તેની જ્ઞાતિ સંધરે કે ન બીજી જ્ઞાતિ સંધરે અને તે જો ઇસ્લામી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન સ્વીકારે તો તદ્દન સમાજબાહ્ય થઈ અનંત વિપત્તિઓ ભોગવે.

૮. આ જ્ઞાતિનાં બંધારણુ ધણી વખતે ધંધાને અંગે હોય છે, એટલે એકજ ધંધો કરનારા શખસો અમુક જ્ઞાતિના નામે ઝોળ-ખાય છે: જેમકે સોની, સુથાર, લુહાર વગેરે.

જ્ઞાતિના પ્રકાર કેટલીક જ્ઞાતિઓ જુદી જુદી માનવ ટોળાઓથી ઊતરી આવવાની ભાવનાથી બનેલી છે; જેમકે જાટ, મરાઠા, કોળી, મહાર, નાયર વગેરે. કેટલીક જ્ઞાતિઓ સંપ્રદાયને લીધે ઝોળખાય છે; જેમકે લિંગાયત.

૯. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં જન્મથી જ્ઞાતિ હોવાને લીધે દરેક ધંધો કારીગરી, વેપાર રોજગાર તથા હુન્નર ઉદ્યોગ વંશપરંપરા ઊતરતા આવતાં આપ છોકરાંને નાનપણથી જન્મની જ્ઞાતિથી આનુવંશિક ધંધામાં નાંખી પ્રેમથી ધંધાના થએલા લાભ રહસ્યો શીખવતો તથા ધંધા તથા કળાની સુંદર કેળવણી આપી ધંધામાં પાવરધા બનાવી હુન્નર ઉદ્યોગની ખીલવણી કરતો. આવી ધંધાદારી જ્ઞાતિઓનું બંધારણુ યુરોપના મધ્યયુગના મહાજનો (ગિલ્ડ) જેવું હોવાનું કેટલાક જણાવે છે. પરસ્પર સહાયક મંડળો તરીકે ઉમેદવારોને ધંધામાં હોંસિયાર બનાવવામાં, અંદર અંદર બાઈબ્યારો વધારવામાં, તકરારોનો પંચાયતથી નિવેડો લાવવામાં, સભ્યોનો નફો તથા મુસારો ઠરાવવામાં અને આપત્તિમાં મદદ કરવામાં આ જ્ઞાતિઓ ધણી ઉપયોગી થઈ પડતી. જ્ઞાતિના બંધારણુને લીધે હિંદની જુદી જુદી જાતો તથા સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અથડામણુ, લડાઈઓ તથા દુશ્મનાઈ દૂર થયે અરસપરસ સહકાર તથા સંગઠન સધાયું છે, એ વાત સૌ કબૂલ રાખે છે. જો બીજી જાતોને સમાવી લે એવી સંસ્થા ન હોત તો જેમ અમેરિકામાં યુરોપિયન જાતોએ ત્યાંની મૂળ જાતો (રેડ ઇન્ડિ-

મનો)નો નાશ કર્યો તેમ આર્થ લોકોએ હિંદના મૂળ રહેવાશીઓનો તથા તેમની સંસ્કૃતિઓનો નાશ કર્યો હોત.

૧૦. આ જ્ઞાતિની સંસ્થાને લીધે હિંદુ સમાજ તથા સંસ્કૃતિ ઈસ્લામીઓના હુમલામાંથી બચ્યાં હતાં અને સમાજ સંતોષી તથા સ્થિર રહ્યો હતો. પરંતુ હિંદુ સમાજ પાશ્ચાત્ય જ્ઞાતિસંસ્થા દીક્ષી સંસ્કૃતિ તથા ઐહિક ઉત્પત્તિના લલચાવનારા પડે છે

જડવાદ આગળ ધૂળવા માંડ્યો અને જ્ઞાતિની સંસ્થા દીક્ષી પડવા માંડી. જ્ઞાતિના દરેલા ક્ષિત્રોમાં ધંધા તથા વેપારોજગાર છોડીને બીજા ધંધા તથા રોજગાર કરવાની તક મળતાં લોકોએ પોતાના વંશપરંપરાના ધંધા રોજગાર છોડી જ્ઞાતિની સંસ્થાના પાયા દીધા કર્યા. રેલ્વેની મુસાફરીએ ન્યાત-જાતના ખાનપાન સંબંધે તથા આબડછેટ સંબંધે બંધનો દીધા કર્યા; અને પશ્ચિમની કેળવણીએ એ સંસ્થાની કલ્યાણપ્રદતામાંથી પ્રજાનો વિશ્વાસ ઉઠાડી મૂક્યો. અમુક જ્ઞાતિમાં જન્મેલો માણસ આવડત હોય કે ન હોય તોપણ જ્ઞાતિના ધંધા માટે લાયક, એ માન્યતા ખોટી પડવા માંડી. મોટા પાયા પર ચાલતા કારખાનાના ઉદ્યોગોમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિના માણસોને શંભુમેળો થતાં મજૂરો વચ્ચે ન્યાત-જાતનાં બંધનો દીધાં પડ્યાં, આબડછેટ ઓછી થઈ અને આર્થિક હિતના પાયા ઉપર નવાં મજૂર-મહાજનો રચાયાં. અમુક ધંધો અમુક જ્ઞાતિ જ કરે એવા ધોરણને લીધે હરીકાષ્ઠનું ક્ષેત્ર સંકુચિત રહેતું અને રીતરિવાજ તથા ચાલતા આવેલા ધોરણો મુજબ મજૂરી અગર વેતન મળતું, તે હવે આ હરીકાષ્ઠના યુગમાં બંધ પડી જુદી જુદી ન્યાતો જુદા જુદા ધંધામાં સેળમેળ હરીકાષ્ઠ કરવા લાગી છે, અને મૂડી તથા મજૂરી જે જુના જમાનામાં નિશ્ચલ રહેતી તે હવે પ્રવાહી બની છે. લોકો હવે જ્યાં વધારે મજૂરી મળે ત્યાં જતાં શીખ્યા છે અને રેલ્વે તથા મોટર વ્યવહારે નાનાંમાં નાનાં ગામડાંને મોટાં શહેરો સાથે જોડી દીધેલાં હોવાથી હવે દેડકા માફક બાપના કૂવામાં ભરાઈ રહેવાની વૃત્તિ ગામડાંની પ્રજામાંથી ઝડપથી ઘટતી જાય છે.

૧૧. તેમ છતાં સ્થિતિનું બળ ખાસ ઓછું થયું નથી. સ્થિતિની મુખ્ય સત્તા પરન્યાત સાથે લગભગબહાર ન કરવાના ફરમાનમાં રહેલી છે. તેથી જવલ્લેજ જુદી જુદી ન્યાતેક સંબંધી લગભગ હજી વચ્ચે લગ્નો થાય છે. ન્યાતના વાતાવરણે આણુ છે મુસ્લિમોમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે અને તેમનામાં જુદી જુદી જમાતો કેટલીક આજતોમાં એકબીજાથી અલગ રહે છે તથા ઉચ્ચનીચના ભેદ પાળે છે. હિંદી ખ્રિસ્તીઓમાં બ્રાહ્મણ ખ્રિસ્તી અને બ્રાહ્મણેતર ખ્રિસ્તી એવા ભેદ કેટલેક ઠોકણે દક્ષિણ તરફ જોવામાં આવે છે. અમુક ધંધા અમુક ન્યાતથી કરાય નહિ, અમુક ધંધા હલકો છે અગર શરમ ભરેલો છે, એવી માન્યતાને લીધે કહેવાતી ઉચ્ચ કોમોનો મધ્યમ વર્ગ કારકુન તથા શિક્ષક થવા તરફડિયાં મારે છે અને આર્થિક દૃષ્ટિથી નફાકારક, પણ સમાજની દૃષ્ટિએ હલકા ધંધા કરવા સામાન્ય રીતે તૈયાર થતો નથી અને બારે બેકારી ભોગવે છે.

૧૨. “ગામડું” એ હિંદના આર્થિક અંધારણનું સ્વાશ્રયી તથા સ્વાયત્ત એકમ છે. દરેક ગામડાની જરૂરિયાતો ગામડામાં જ પૂરી પડે અને તે માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો ગામડું ન પડે એ વિચારશ્રેણિ ઉપર તેનું આખું અંધારણ રચાયું છે. ગામડાની તમામ વસ્તીના

હિતની દૃષ્ટિએ આ અંધારણ રચાયું હતું. તેમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે કૌટુંબિક કે સ્થાનિક સ્વાર્થને સ્થાન ધણું ઓછું હતું. જ્યાં આખા સમાજનું હિત એ જ ઉદ્દેશ હોય ત્યાં બીજાં ધોરણ શી રીતે સંભવે ?

૧૩. આપણાં ગામડાં બે પ્રકારનાં છે: (૧) રૈયતવારી અને (૨) સંયુક્ત અથવા જમીનદારી. રૈયતવારી ગામડાં મુંબઈ, વરાડ, મધ્યહિંદ તથા મદ્રાસ પ્રદેશોમાં મળી આવે છે. ગામડાંના પ્રકાર અંગાળ તથા મધ્ય પ્રાંતોમાં ગામડાં રૈયતવારી છતાં તેમના ઉપર જૂના વખતના મહે

મુલત્ર ઇન્જરદારને પ્રિટિય અમલદારેએ જમીનના માલિક મળવાથી તેઓ જમીનદાર તથા માલગુજર નામથી માલિક તરીકે ગોઠવાઇ ગયા છે. સંયુક્ત અથવા શુદ્ધ જમીનદારી ગામોમાં જમીનનો માલિક એકજ જમીનદાર અથવા માલિકોનું સંયુક્ત કુટુંબ હોય છે ને બાકીના બધા તેમની જમીન દાણે ખેડે છે, ગામદાણુ માટે બાકું ભરે છે, અને ગામનો કારભાર પંચાયત મારફત ચાલે છે.

૧૪. રૈયતવારી ગામોમાં એક મુખી હોય છે; તેને મુખાઈ, વરાડ અને મખ્મદિંદમાં પટેલ કહે છે. અંગાળમાં મંડળ કહે છે અને મદ્રાસમાં રૈડી અથવા નાટંકર કહે છે. મુખીની રૈયતવારી ગામકું સાથે ગામનો હિસાબનીસ તરીકે મુખાઈ ઇલાકામાં કુલકર્ણી તથા તલાટી, દક્ષિણદિંદમાં કારનમ્ અને અંગાળમાં પટવારી રહે છે. પટેલાઈ વંશપરંપરા ચાલે છે અને તે હોદ્દા ધરાવનાર ધણેભાગે પોલિસ પટેલ તથા મુલકી પટેલ તરીકે ગામની સુલેહશાંતિ, બંદોબસ્ત તથા જમીનમહેસૂલની ઉધરાત માટે જોખમદાર રહે છે. પટેલને પટેલપગાર અથર 'વેતન' પેટે જમીન મળે છે. તલાટી ગામનું દફતર તથા હિસાબ રાખે છે 'રખા વર્તાણિયા' જેને ચોક્કીદાર ગ્રન્હળી જહેરાત કરે છે, આરોપીઓને પકડે છે અને પોલિસને મદદ કરે છે. તે સિવાય ગામનો સંદેશવાહક સંદેશા લઇ જવાનું કામ કરે છે. વળી ગામની સગવડ માટે એક સુથાર, એક કુંભાર, એક લુહાર, એક ઘોખી, એક વાળંદ, એક ચમાર, એક સોની, એક દુકાનદાર, એક ધાંચી, એક જોષી અથવા મહારાજ અગર ફકીર વસાવેલા હોય છે. મોટાં ગામોમાં એકાદ વચ્ચકર, એકાદ શાહુકાર પણ મળી આવે છે. કારીગરો અને ગામનોકરો વંશપરંપરા કામ કરે છે. તેઓ ગામના ખેડૂતો માટે વરસમાં જે કામ કરે તેના બદલામાં તેમને વરસૂંદ, અથવા મોસમમાં અમુક શેર કે અમુક મધુ દાણા મળે છે અથવા આકરિયાત જમીન મળે છે. પણ જે કારીગરો પાસે હંમેશ કામ

કરાવવા જરૂર પડતી નથી, અગર જે કામ હંમેશના સ્વરૂપનું નહિ હોય તો આસંગિક હોય તે કામ માટે અલાયદી મજૂરી મળે છે. માલ-સામાન ધણી પૂરો પાડે ને કારીગર કામ કરી આપે એવો રિવાજ ગામડાંમાં પ્રચલિત હોય છે. શેરડી પીલવાનું કાલું અથવા ગાડુ બનાવવા માટે સુથાર જુદી જુદી મજૂરી માગી શકે છે, કારણ તે દરેક ખેડૂત માટે હંમેશ તૈયાર કરી આપવાનાં હોતાં નથી. ગામડાંનું આર્થિક બંધારણ આવા સ્વરૂપનું હોવાથી દરેક ગામડું આર્થિક સ્વાયત્તતા ભોગવતું હતું; ત્યાંની વસ્તીની અનવચ્ચ વગેરે સંબંધી દરેક જરૂરિયાત આવી વ્યવસ્થાને લીધે પૂરી પડતી, અને બીજા કોઈ ઉપર આધાર રાખવો પડતો નહિ. ફક્ત મીઠું અને બીજા કેટલીક શોખની ચીજો નજીકના મોટા ગામે લરાતા મેળા, બજાર અગર ગુજરીઓમાંથી આણવામાં આવતી.

૧૫. રેલ્વે તથા રસ્તાના અભાવે આવી સગવડ દરેક ગામડાને સુખરૂપ લાગતી હતી; અને દરેક ગામડું એકબીજાથી અલગ જીવન ગાળતું હોવાથી ત્યાં કોઈ અનાજના વેપારી અલગ વરસમાં કોઈ કોઈ વખતે વધારાનું અનાજ આમજીવન ખરીદવા આવતા અગર તો કોઈ કારીગર પોતાની કારીગરીની ચીજ વેચવા મોટા શહેરમાં કોઈ વખતે જઈ ચડતા તે સિવાય બહારની દુનિયા સાથે ગામડાંઓનો વિશેષ સંબંધ નહોતો. ગામડાંના જીવનમાં દાણાના બદલામાં બધી વસ્તુની તેમ મજૂરીની આપલે થતી હોવાથી નાણાનો ઉપયોગ ઓછો થતો અને સરકારી મહેસૂલ પણ પાકના રૂપમાં અમુક ભાગે આપવાનું ધોરણ હોવાથી નાણાં તથા સિક્કાનું સ્થાન ગૌણ રહેતું. ગામડાંના આર્થિક જીવનમાં હરીફાઈને સ્થાન ન હતું. રસ્તા તથા રેલ્વેના યુગ પહેલાં વસ્તી ગામડાંમાં સ્થિર રહેતી અને વધારે મજૂરી મેળવવા કોઈ ગામ છોડીને જતું નહિ, અને અશાંતિના વખતમાં લોકોમાં સારો સંપ રહેતો અને ગામના દીવાની ફોજદારી અગડાની પતાવટ ગ્રામવૃદ્ધોની પંચાયતો મારફત થતી.

૧૬. ધંધા વંશપરંપરા ચાલતા, જન્મથી દરેક શખસનો દરજ્જો સમાજમાં નિશ્ચિત થતો અને તેમાં તે ફેરફાર કરી શકતો

નહિ. તેજ પ્રમાણે સામાન્યતઃ દાણુ, મુસારો

સ્થિત્યાત્મક તથા કિંમત રિવાજ મુજબ નક્કી થતાં જમીન

સમાજ પુખ્કળ હતી અને ખેડનાર મેળવવા મુશ્કેલ

પડતા. દેશમાં અશાંતિ ચાલતી હતી તેથી ખેડૂતો

લડવૈયા તરીકે પણ જમીનદારોના ખપમાં આવતા અને ખેડૂતોનું

જમીનદારો રક્ષણ પણ કરતા. તેથી તેમની વચ્ચે મીઠો સંબંધ રહેતો,

અને દાણમાં ફેરફાર ન થતાં તે માફકસર તથા કાયમની રહેતી.

મજૂરોને લોકો વરસની બોલીથી રાખતા ને તે પેટે તેમને ખાવાપીવા

તથા રહેવાનું મફત આપતા અગર તેને બદલે વસ્તુના સ્વરૂપમાં

ચાલતો આવેલો મુસારો આપતા. ભાવની વધઘટની અસર મજૂરોના

મુસારા ઉપર હાલ મુજબ થતી નહિ. કિંમતો પણ સામાન્ય રીતે

રિવાજ મુજબ રહેતી. પણ દુખકાળ જેવા પ્રસંગે એક જગોએ ખૂબ

ચડતી તો બીજે સ્થળે સારો પાક હોવાને લીધે ઘણી નીચી રહેતી.

૧૭. શહેરી ઉદ્યોગો માટે જે તે ધંધાનું મહાજન રહેતું. તે

મજૂરી, કિંમત તથા કામ ઊતરતા પ્રકારનું ન થાય તે માટે દરકાર

રાખતું. જે તે ધંધામાં નવા ઉમેદવારોને કળ-

ધંધાદારી મહાજન વવા તથા તૈયાર કરવામાં આવતા, પણ ધંધા

જન્મથી નક્કી થયેલા હોવાથી બહારના એ

ધંધામાં પેસી શકતા નહિ અને કુદરતી રીતે દરેક ધંધાને અમર્યાદ

હરીફાર્ધ સામે રક્ષણ મળતું.

૧૮. એકંદરે બ્રિટિશ સમય પહેલાં અને ખાસ કરીને ઓગ-

ણીસમા સૈકા અગાઉ હિંદનું આર્થિક બંધારણ

ઉદ્યોગયુગ પહેલાં તેની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ તથા સમાજના કલ્યા-

અને પછી યુના પાયા ઉપર સ્વાશ્રયના ધોરણે રચાયું

હતું. તેમાં ઓગણીસમા સૈકામાં વિલાયતમાં

દાખલ થયેલા “ મંત્રયુગ ” અથવા “ ઉલ્લોમયુગ ”ને લીધે ફેરફાર થતો ગયો અને એ પાયા ઉપર અર્વાચીન મોટાં કારખાનાંના ઉદ્યોગોની આર્થિક ઇમારત ચલ્યાઈ છે. હવે સહકારને ખદલે હરીફાઈ, સમાજ કલ્યાણને ખદલે વ્યક્તિકલ્યાણ અગર વર્ગ-કલ્યાણ દાખલ થયાં છે.

પ્રકરણ ૨ જી

ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ

જમીન, મળૂરી અને મૂડીના સહકારથી ‘અર્થ’ ઉત્પન્ન થાય છે. “જમીન”માં ભૌગોલિક સ્થિતિ તથા કુદરતી દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. હિંદુસ્તાન એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલો દ્વીપકલ્પ છે, અને તે રશિયા સિવાય આખા યુરોપ ખંડ જેટલો મોટો છે. ઉત્તર

હિંદુસ્તાન સમશીતોષ્ણકટિબંધમાં હોઈ દક્ષિણ

હિંદનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાન ઉષ્ણ કટિબંધમાં છે. આખા દેશના

ખ્રિષ્ટિય અમલ નીચેનું હિંદ તથા દેશી રાજ-

ઓના અમલ નીચેનું હિંદ એવા બે વિભાગ કરીએ તો ખ્રિષ્ટિય હિંદનું બર્મા સિવાય ક્ષેત્રફળ ૮,૬૨,૬૭૯ ચોરસ માઇલ તથા હિંદી હિંદનું ૭,૧૨,૫૦૮ ચોરસ માઇલ છે. સને ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ખ્રિષ્ટિય હિંદમાં બર્મા સિવાય ૨૫૬,૮૫૯,૭૮૭ અને હિંદી હિંદમાં ૮૧,૩૧૦,૮૪૫ વસ્તી જણાઈ આવી છે. દેશની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૨૦૦૦ માઇલ તથા ૧હોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૫૦૦ માઇલ છે. હિંદની ખુશ્કી સરહદ ૬૦૦૦ માઇલ અને કિનારો ૫૦૦૦ માઇલ છે. પૂર્વ ગોળાર્ધના કેન્દ્ર સ્થાને હિંદ આવેલું હોવાથી દરેક દિશામાં જતા વેપારમાર્ગો આપણુ દેશ સાથે જોડાયેલા છે.

૩. આપણુ દેશનો દરિયાકિનારો ગ્રેટબ્રિટન માફક વાંકોચૂકો તૂટેલો નહિ હોવાથી કિનારાની લંબાઇના પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાળની રીમરો તથા વહાણો માટે અનુકૂળ બંદરો દરિયા કિનારો ધણાં ઓછાં છે. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કરાંચી, મુંબાઇ તથા માર્મોગોઆ, કોચીન, ઓખા, બેડીબંદર, બાવનગર, નવલખી, પોરબંદરનાં બંદરો બારે માસ રીમરો તથા વહાણોની અવરજવર માટે ખુલ્લાં રહે છે; તે સિવાયનાં બંદરો ચોમાસામાં બંધ રહે છે. પૂર્વ કિનારા ઉપર કુદરતી બંદરો નથી. અને સમુદ્રનાં મોજાં જોરથી કિનારા સાથે અકળાય છે. મદ્રાસનું બંદર ધણાં ખર્ચે સુધારવામાં આવ્યું છે, અને વિઝગાપટ્ટમ બંદરનો વિસ્તાર કરી તેને સુધાર્યું છે. કલકત્તા અને ચિતાગોંગનાં બંદરો સમુદ્રથી છટાં છે, ને હુમલી નદીમાં ઠરતાં બાઠાંને લીધે બંદરોમાં આવતી જતી રીમરોના પ્રવેશદ્વાર પૂરાઇ જવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થતાં નદીનો ગાળ દૂર કરાવવા ધણાં ખર્ચ કરવો પડે છે. બ્રહ્મદેશમાં આવેલાં રંગૂન, મુલમેન, બેંગ્ગોર અને ટેવાયનાં બંદરો સમુદ્રથી દૂર છે, એટલુંજ નહિ પણ દેશના અંદરના ભાગ સાથે રેલ્વે વગેરેથી જોડાએ તેટલાં સંતોષકારક રીતે જોડાયેલાં નથી.

૪. મુખ્ય બંદરો દેશની અંદરનાં વેપારી મથકો સાથે રેલ્વે તથા રસ્તાઓથી જોડાયેલાં છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સપાટ પ્રદેશમાં રેલ્વે તથા રસ્તા ઓછા ખર્ચમાં બંધાય છે, જલમાર્ગ તથા અને બરફથી ઢંકાયેલા હિમાલયમાંથી નીકળતી રેલ્વે રસ્તા વગેરે સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા જેવી નદીઓમાં બારે માસ પુષ્કળ પાણી રહેતું હોવાથી નદીના મુખથી નદીના જલમાર્ગે સેંકડો માઈલ દૂર નદીના મૂળ તરફ અંદરના ભાગમાં રીમરો તથા વહાણો જઇ શકે છે. દક્ષિણ હિંદમાં પર્વત તથા દૂંજરાઓને લીધે જમીન અસમાન રહે છે, સપાટ નથી, તેથી રેલ્વે તથા રસ્તા બનાવવામાં ધણાં ખર્ચ આવે છે. તાર, ટપાલ, તથા મોટર-

બ્યવહારને લીધે ગામડાંઓ શહેરો તથા કસ્ટાઓના ધાડા સંબંધમાં આવ્યાં છે, અને તે સ્વાશ્રયી તથા સ્વાધીન રહેવાને બદલે પોતાની બાણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સારુ શહેરો તથા કસ્ટાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. વાયરલેસ તથા ટેલિફોનનાં સાધનોનો જોડાએ તેટલો ફેલાવો થયો નથી અને તેટલે અંશે આપણો દેશ આધુનિક સુધારાના સાધનોમાં પછાત રહ્યો છે. હાલમાં રેડિયોનો પ્રચાર વધતો જાય છે એ પ્રગતિનું એક વધુ ચિન્હ છે.

૫. દેશના કુદરતી ચાર વિભાગ થઈ શકે છે. કરાંચીથી દિલ્હી અને દિલ્હીથી કલકત્તા સુધી જે આપણે રેષા દોરીએ તો તે રેષાની દક્ષિણે આવેલો તમામ દ્વીપકલ્પનો પ્રદેશ એ એક ભાગ ગણાય.

ખીજા વિભાગમાં હિમાલય અને દ્વીપકલ્પ દેશના કુદરતી ચાર વચ્ચે ગંગા નદીની ખીણનો ખેડવા લાયક વિભાગ પ્રદેશ આવે. હિમાલય પર્વતની હારોનો અનેલો

ત્રીજો વિભાગ ગણાય અને ચોથા વિભાગમાં બ્રહ્મદેશનો સમાવેશ થાય. દ્વીપકલ્પની ત્રણે બાજુએ દરિયો અને ચોથી બાજુ વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વતો આવેલા છે. પશ્ચિમ તરફ પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વ તરફ પૂર્વઘાટની હારો છે. પશ્ચિમઘાટની પશ્ચિમે કોંકણ, મલબાર વગેરે પ્રદેશ છે ને ઘાટ માથે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે. પૂર્વઘાટની પશ્ચિમે કોરોમંડળનો દરિયા-કિનારાનો પ્રદેશ છે.

ગંગા નદીની ખીણનો પ્રદેશ મોટી મોટી નદીઓ તથા તેમને મળનારી નદીઓના પ્રવાહ સાથે તથાઈ આવતો કાદવ પથરાવાથી તૈયાર થએલી ક્ષુદ્રપ ખેતી લાયક જમીનનો અનેલો છે. તેમાં સિંધુ પંજાબની પાંચે નદીઓનાં પાણી સાથે ચારખી સમુદ્રમાં મળે છે. ગંગા તથા જમનાનો પ્રયાગમાં સંગમ થાય છે. ત્યાંથી ગંગા સંયુક્ત પ્રાંત તથા બિહારમાં વહી અંગાળામાં જઈ દરિયા નજીક આસામ તરફથી વહેતી આવતી બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે અને એ નદીઓનો કાદવ અંગાળાના ઉપ-

સાગરના મથાળે પથરાતાં એ નદીઓનાં સેંકડો મુખો વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ રસાળ બન્યો છે. હિમાલયમાંથી નીકળતી સિંધુ, ગંગા તથા જમના જેવી નદીઓમાં બરફ પીગળવાથી ઉનાળામાં પણ ઘણું પાણી આવે છે અને નહેરોનાં મોટાં મોટાં બાંધકામથી લાખો એકર જમીનને પાણી પાવામાં આવે છે.

હિમાલય પર્વતની લંબાઈ ૧૨૫૦ માઇલ છે. તેનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર દરિયાની સપાટીથી આશરે ૩૦,૦૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. બરફ પીગળવાને લીધે હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓ ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરપૂર રહે છે, અને સિંધુ જેવી નદીમાં તો ઘણી વખતે રેલ પણ આવે છે. હિમાલયના બન્ને છેડે પર્વતોની હારો ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ વળી અફઘાનિસ્તાન તથા બલુચિસ્તાનથી હિંદનાં મેદાનોને જુદાં પાડે છે અને એ પર્વતો દુર્ગમ હોવાને લીધે દેશનું રક્ષણ કરવામાં મદદ થાય છે. આ પર્વતો વરસાદ, પવન, ઉષ્ણતા, ઠંડી, ભેજ તથા ઊગનારી વનસ્પતિ ઉપર ઘણી અસર કરે છે.

અહાદેશ એ એક સ્વતંત્ર દ્વીપકલ્પનો ભાગ છે અને ભૌગોલિક હિંદથી ઘણી બાબતોમાં જુદો પડે છે. આહી સંસ્કૃતિ તથા સભ્યતા હિંદી સંસ્કૃતિ સભ્યતાથી ભિન્ન છે અને સામાજિક બંધારણ પણ ભિન્ન છે. અહાદેશમાં જંગલ તથા ખાણોમાંથી પેદા થતા દ્રવ્યોની વિપુલતા છે અને દેશની ભૌતિક ઉત્પત્તિમાં સારો ફાળો આપી આર્થિક વિકાસ વિસ્તારે એમ છે.

૬. ઉત્તર તરફ તાપ તથા ઠંડી વધારે પડે છે, અને દક્ષિણ તરફ આબોહવા વધારે સ્થિર તથા સમ રહે છે. અરબી સમુદ્રમાંથી દક્ષિણ દ્વીપકલ્પના નૈઋત્ય ભાગ ઉપરથી વાતા આબોહવા તથા વર્ષોવાયુને લીધે સિંધ તથા રજપૂતાનાને તેનો વરસાદ લાભ મળતો નથી. આ વરસાદ જૂનમાં શરૂ થઈ સપ્ટેમ્બર સુધી રહે છે. વરસાદ આણુનારો બીજો વાયુ-પ્રવાહ બંગાળના ઉપસાગરમાંથી આસામ, અહાદેશ,

બંગાળા ઉપર થઈ ઠેઠ ઉત્તરે મંગા જમનાના પ્રદેશ સુધી જમ સારો વરસાદ પાડે છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વરસની આખરમાં મિથાન વાયુના પ્રવાહને લીધે સાધારણ વરસાદ પડે છે. વરસાદનું જોર પશ્ચિમઘાટ, હિમાલય તથા અહમદેશમાં સૌથી વધારે રહે છે. આખા દેશમાં સરેરાશ વરસાદ ૪૭ ઇંચ પડે છે; સિંધમાં જ્યારે નહિ જેવોજ પડે છે ત્યારે આસામમાં ચેરાપુંજમાં દર વરસે ૬૦૦-૭૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. વરસાદ આખા વરસમાં ફક્ત ત્રણ ચાર મહિના પડતો હોવાથી તેમજ તે હમેશાં પ્રમાણ્યસર પડતો નહિ હોવાથી પાક પાકશે કે નહિ તે બાબત ખેડૂતો દર વરસે ચિંતાવુર રહે છે. તેથી વરસાદની અનિશ્ચિતતા ટાળવા માટે વરસાદનું પાણી એકત્ર કરી નહેરાથી ખેડૂતોને પાણી આપવાની જરૂર રહે છે. ઉત્તરસિંધ, પશ્ચિમ રજપૂતાના, પશ્ચિમ પંજાબ વગેરે ઠેકાણે નહેરો, તળાવો તથા કૂવાની મદદ વમર ખેતી કરવી અશક્ય છે. ઉદેપુર, અજમેર તથા મુંબઇ ઇલાકામાં ઘાટ માથા ઉપરના દક્ષિણ પ્રદેશમાં વરસાદ હમેશ સારો પડતો નથી પણ અનિશ્ચિત પ્રમાણમાં પડે છે.

૭. ધર્ડ માટે ઠંડી હવાની જરૂર છે. તે મુખ્યત્વે પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંત, ગાળવા, મધ્ય પ્રાંત તથા મુંબઇ ઇલાકામાં પાડે છે.

બંગાળ, બિહાર, ઓરિસા, મદ્રાસ તથા અહમદેશમાં ડાંગેર એ મુખ્ય પાક છે. જુવાર તથા બાજરી મુંબઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં પાડે

છે. તેલીબીયાં મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત તથા મધ્ય પ્રાંતમાં થાય છે. શેરડીનો પાક મુખ્યત્વે સંયુક્ત પ્રાંત તથા બિહારમાં લેવામાં આવે છે, ને ત્યાં ખાંડનાં મોટાં કારખાનાં છે. બીજા પ્રાંતોમાં જે તે સ્થળે ગાળની મામ પૂરી પડે એટલો શેરડીનો પાક કરવામાં આવે છે. મુંબઇ, વરાડ, મદ્રાસ તથા પંજાબમાં કપાસ થાય છે. સજી (Jute) ફક્ત બંગાળમાં પાડે છે. ગળીનું વાવેતર મદ્રાસ તથા બિહાર પ્રાંતમાં થાય છે અને રંગ માટે જોઈતા પદાર્થ ચોડા ધણી

પ્રમાણ્યમાં મુંબઈ હાલકા તથા ખીજા પ્રાંતોમાં થાય છે. ચાનું વાવેતર આસામ તથા બંગાળમાં અને કાશીનું વાવેતર કુર્મમાં થાય છે. જૂનમાં વવાતા ડાંગેર, કપાસ, જીવાર, બાજરી વગેરે પાક પાનખરમાં લણી લેવામાં આવે છે. એ પાકને ખરીદ પાક કહે છે. ઘઉં, જવ, અળસી વગેરે પાક સપ્ટેમ્બરમાં વવાઈ જાનેવારી તથા માર્ચમાં લેવાય છે, અને તે રખી પાક કહેવાય છે.

૮. જંગલોનો મોટા ભાગ સરકાર-માલિકોનો છે. તેના (૧) રિઝર્વ (અનામત), (૨) રક્ષિત તથા (૩) પરચૂરણ એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે. જંગલોને લીધે (૧) આબોહવા જંગલો સમાન રહે છે, હવામાં ભેજ વધે છે, બાષ્પીકરણ ઓછું થાય છે અને વાદળોની વરાળને ઠંડી પાડી તે વરસાદ વરસાવે છે. (૨) જંગલો પાણીના પૂરવઠાનું નિયમન કરવામાં મદદ કરે છે, ઝરાઓમાં એક સરખું પાણી પૂરું પાડે છે, બારે રેલ આવતી અટકાવે છે અને નદીઓમાં પાણીનો પ્રવાહ ચાલુ રહે છે. (૩) ખનીજ જમીનમાંથી પથ્થુ વનરપતિને યોગ્ય માટી બનાવી જંગલો જમીનની રસાળતા વધારે છે; (૪) જંગલો હવાના પ્રવાહોના વેગને ધીમે પાડે છે, ઠંડા અથવા સૂકા પવનના ઝપાટામાંથી આબુબાબુનાં ખેતરોનું રક્ષણ કરે છે અને ઢોર, શિકાર કરવા લાયક જનાવરો તથા ઉપયોગી પક્ષીઓને આશ્રય આપે છે; (૫) કેટલાક સંજોગોમાં જંગલો દેશનું આરોગ્ય સુધારવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે અને રક્ષણનું કામ સહેલું બનાવે છે. (૬) જંગલો દેશના નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં વધારો કરી પ્રજામાં સૌંદર્ય-વર્ધનનો ગુણ ખીલવે છે. જંગલો આમ આડકતરી રીતે દેશને લાભકારક છે.

૯. જંગલોથી થતા સીધા લાભમાં હિમાલયી લાકડાં, બાળવાનાં લાકડાં, તથા જૂદા જૂદા ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી કાચી પેદાશ, તથા

ઢારૈને ચરવા માટે ધાસીઆ ચરણુ ઁટલાં જંગલોથી થતા ખાસ ગણાવી શકાય. આ બન્ને હેતુ પારં સીધા ફાયદા પાડવા માટે સરકારે કેટલાંક જંગલોનો વહીવટ રિઝર્વ જંગલ તરીકે કરી તેમાં કોઇ પણ ગ્રાણીને ચરવા આવવા દેવાની મનાઈ કરી છે, ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો તથા પદાર્થો પકવી વેચવામાં આવે છે, અને વરસાદ ઁછો વરસે ઁટલે દરજ્જે જંગલ કપાઈ ન જાય ઁવી દરકાર રાખી ધિમારતી લાકડાં વગેરે હરાજીથી આપી કાપવા દેવામાં આવે છે. ખીજા પ્રકારનાં જંગલો રક્ષિત (protected) કહેવાય છે અને તેમાં ફક્ત બકરાં, ઘેટાં, ઊંટ જેવાં જાનવરોને ચરાવવાની મનાઈ હોય છે અને ત્રીજો વિભાગ પરચૂરણુ જંગલોનો કહેવાય છે. તેમાં બધાં ઢાર ચરી શકે છે. દુકાળ જેવા વખતમાં ચરવા માટે બંધ કરેલાં જંગલો ખુલ્લાં મૂકાય છે, અગર તો ધાસ કાપીને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં પૂરં પાડવામાં આવે છે. જંગલખાતાના કારભાર સામે ખેડૂત વર્ગનો ભારે પોકાર છે તે ધ્યાનમાં લઇ જંગલોની આજીવનના લોકોને બળતણુ, છાપરાં ઢાંકવાનો છાજ, ધર બાંધવા લાકડું તથા ખેતીનાં ઁગરો માટે લાકડાં અને ઢાર ચરાવવાની સગવડ સરળ રીતે સહેજમાં મળે ઁવા ઁ વહીવટમાં સરકારે ફેરફાર કરવા જોઇઁ.

૧૦. ખેડૂતોને ઁ જંગલોનો વહીવટ વધારે અનુકૂળ થાય ઁટલા સારુ શાહી ખેતીવાડી કમિશને નીચે પ્રમાણે બલામણો કરી છે:

(૧) જંગલના ઉદ્યોગો ખીલવવા સારુ “ ફોરેસ્ટ યુટિલિઁશન ઁક્વિસર ” ની દરેક પ્રાંતમાં નીમણુંક કરવી.

(૨) જંગલોના પ્રદેશના મોટાં તથા નાનાં જંગલો ઁવા નવા વર્ગ પાડવા; મોટાં જંગલોમાં વેપાર ઉદ્યોગની દષ્ટિઁ ઉપયોગી તથા આજોહવા તથા જમીનની સ્થિતિને અનુરૂપ જંગલોનો સમાવેશ

જંગલ સંબંધે કરવો. નાનાં જંગલોના વિભાગમાં નાના
શાહી ખેતીવાડી જંગલો, બળતણ માટે રોપાયેલાં બાવળ વગેરે
કમિશનની ઝાડોના પ્રદેશ, ગામડાંનાં જંગલો અને ખરાબ
સલામતો જમીનોનો સમાવેશ થઈ શકે. જે ઝાડીવાળો પ્રદેશ
 હાલમાં જંગલખાતાને તાબે છે તે પ્રદેશનો
 વહીવટ જે તે ગામડાંએ ચૂંટી કાઢેલી ગામ પંચાયતોને સોંપવો.

(૩) જંગલખાતાના નવા અમલદારોનો ખેતીવાડી ખાતા સાથે
 ઘાડો સંબંધ જોડવા સાફ તેમને ખેતીવાડીની કાલેજોમાં સંક્ષિપ્ત
 અભ્યાસક્રમ શીખવવો.

૧૧. જંગલોમાં દવા માટે ઉપયોગી વનસ્પતિ, જડીબુટ્ટી,
 મૂળીઆં મળી આવે છે. હરડાં તથા કેટલાંક ઝાડોની ખાલ ચામ-
 ડાંને પકવવામાં ઉપયોગી છે. ચંદન, રાળ,
જંગલની પેદાશ લાખ વગેરે જંગલના પદાર્થો ઉપર કેટલાક
 ઉદ્યોગો આધાર રાખે છે. મધ્ય હિંદુસ્થાન,
 છોટાનાગપુર, મધ્ય પ્રાંત, સિંધ તથા અહ્મદેશમાં લાખ વધારે થાય
 છે. લાખ એ એક જાતના કીડામાંથી મળી આવે છે. યુરોપીઅન
 લોકોની ટોપીઓ, આમેરિકાની પ્લેટો, વાર્નિશ, પોલિશ, લાકડાં
 ઉપર રંગ ચડાવવો, રંગીન રમકડાં બનાવવા વગેરેમાં લાખનો
 ઉપયોગ થાય છે. વિશ્વયુદ્ધ પછી બંગાળા, અહ્મદેશ, મદ્રાસ તથા
 ઓરિસાના જંગલોમાં પાકતા બાંબુ (વાંસ) તથા સબ્બ, બાબર
 વગેરે ધાસમાંથી માવો બનાવી કાગળનો ઉદ્યોગ કારખાનાવાળાઓએ
 ખીલવ્યો છે. દીવાસળી બનાવવા માટે જરૂરી લાકડું આપણા જંગ-
 લોમાં મળતું હોવાથી દીવાસળીના કારખાનાં દેશમાં ઘણાં નીકળ્યાં
 છે, તેમાં સ્વદેશી કંપનીઓ કરતાં સ્વીડીશ, કંપનીએ વધારે લાભ
 મેળવ્યો છે.

૧૨. હિંદુસ્તાનના હુન્નર ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં મોટામાં

મોટા ફાળો આપી શકે એવા કેન્દ્રસ્થ ((key) ઉલોગો માટે જરૂરી
વેનેડિયમ, નિકલ તથા મોલીબ્ડેનમ શિવાયના

ખનિજ દ્રવ્યો અથવા ખનિજ પદાર્થો હિંદના ભૂગર્ભમાં છે
એમ ૧૯૧૮ નું ઔદ્યોગિક કમિશન માને છે.

કોલસા, ખનિજ મીઠું, સોનું, પેટ્રોલિયમ, સુરોખાર, કૌમાર્ષ્ટ, ત્રાંપુ,
હીરા, ઍક્ષાઈટ, લોખંડ, લીલો (જેડ) પથ્થર, સીસું, મેગ્નેસાઈટ,
મેંગેનીઝ, અઅરખ, મોનેઝાઈટ, પ્લેટિનમ, માણેક, ચાંદી, કલાઈ,
વુલફ્રામ અને ઝીંક હિન્દની ખાણોમાંથી વધતા ઓછા પ્રમાણમાં
નીકળે છે અને તેથી ખનિજ ઉલોગો ખીલવા માંડયા છે.

૧૩. કોલસાની ખાણો મોટે ભાગે અંગાળ, બિહાર, તથા
ઓરિસ્સામાં આવી છે. બીજી ખાણો નિઝામના રાજ્યમાં, તેમજ
મધ્યપ્રાંત, બ્રહ્મદેશ, આસામ, પંજાબ તથા

કોલસા બલુચિસ્તાનમાં આવી છે, અને રાજપુતાના,
બિકાનેર અને મધ્ય હિંદમાં થોડો કોલસો
નીકળે છે. અંગાળાની શણુની મિલો તથા પૂર્વ હિંદની રેલ્વેઓ કોલ-
સાની ખાણો નજીક આવવાથી તેમને આ કોલસા વાપરવા અનુકૂળ
પડે છે. મુંબાઈ તથા મદ્રાસમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસા સાથે
હરીકાઈમાં હિંદના કોલસા વાપરવા મોંઘા પડે છે, અને આ કોલસા
આફ્રિકાના કોલસા કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના હોવાથી મુંબઈના કાર-
ખાનાદારોને અંગાળના કોલસા વાપરવા પરવડતા નથી, અને તેથી
દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસાને પસંદગી મળે છે. અને હવે તો વિદ્યુત
શક્તિનો ઉપયોગ કરી કારખાના તથા મિલો ચલાવવાની પ્રથા
વધતી જાય છે.

૧૪. અર્વાચીન લોખંડ તૈયાર કરવાના ઉલોગની શરૂઆત
૧૮૭૪ માં બારાકાર આયર્ન વર્ક્સથી થઈ. આ કારખાનું અંગાળ
આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની તરીકે ઓળખાવા
લોહું લાગ્યું અને તેમાંથી હવે અંગાળ આયર્ન કું.
નીકળી છે. ધી ટાટા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કું.

ખિહાર તથા ઓરિસ્સામાં આવેલા સાકચી (હાલ જમશેદપુર) ગામે ૧૯૧૧ માં શરૂ થયું છે. લોખંડ સિંધબૂમ, તથા ઓરિસ્સાના કેઓંઝાર, બોનાઇ, અને મથૂરભંજ રાજ્યોમાં સૌથી વધારે મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે, અને તેથી ઉત્તરતા પ્રમાણમાં ખિહાર તથા ઓરિસ્સાના ક્ષિટિય પ્રાંતોમાં મળી આવે છે. અલ્હદેશ મધ્ય પ્રાંત, વરાડમાં થોડું થોડું લોહું નીકળે છે.

૧૫. મેંગેનીઝ સ્ટીલ બનાવવામાં વપરાય છે. તેમજ ભારે રસાયણિક, વિદ્યુત સંબંધી અને કાચના ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી છે.

મેંગેનીઝ તથા મદ્રાસ ધલાકા અને મ્હૈસુર રાજ્યમાં મળી આવે છે.

૧૬. સોનું મુખ્યત્વે કાલારની ખાણોમાંથી નીકળે છે. ચાંદીની ખાણુ અલ્હદેશના ઉત્તર વિભાગમાં હોર્થ સીસું તથા કલાઇની કાચી ધાતુમાંથી નીકળે છે; પણ ચાંદીના ખપના

સોનું-ચાંદી- પ્રમાણમાં તેની પેદાશ ઘણી ઓછી છે.

પેટ્રોલિયમ પેટ્રોલિયમની ખાણો અલ્હદેશમાં આવી છે. ફક્ત પાંચ ટકા તેલ પંજાબ તથા અબુચિસ્તાનના તેલના કુવામાંથી નીકળે છે, અને ૯૫ ટકા બર્માના ખનિજ કુવામાંથી પેટ્રોલિયમ નીકળે છે.

૧૭. દુનિયાને રૂં ભાગ અખરખ હિંદુસ્તાન પૂરું પાડે છે. વિજળી સંબંધી ઉદ્યોગોમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે અને

અખરખ મદ્રાસ ધલાકાના નેલોર તથા સાત્રેમ જિલ્લામાં ત્રાવણકોર, અજમેર-મેરવાડા તથા રાજપુતાનાના બીજા ભાગોમાં મળી આવે છે.

૧૮. વુલ્ફેમ એ ટંગસ્ટેનમાંની મુખ્ય કાચી ધાતુ છે અને લઘાઇ માટે વપરાતો ભારે ઝડપ વાળો પોલાદનો સામાન તૈયાર કરવામાં જરૂરી દ્રવ્ય છે. કાયર મુક કરવા

પરચુરણ અનિજ માટે, રંગ કરવા માટે તથા ઝમઝમતા પ્રકા-
પદાર્થો શવાળા ફાનસો તૈયાર કરવા માટે ટંગરોન
 વાપરવું પડે છે. આ ધાતુ બર્મામાં મળી
 આવે છે. સુરોખાર બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબમાં નીકળે
 છે અને કાચના ઉદ્યોગોમાં તેમ ખાતર તરીકે વપરાય છે.

૧૯. મીકું દરિયા કિનારે ધણું ખડું પાકે છે; પંજાબમાં મીઠાના
 ડુંગરો છે અને કોહાટમાં મીઠાની (સીંધવ) ની ખાણો છે. રાજપુ-
 તાનામાં સંભાર સરોવરમાં મીકું પાકે છે તેમ
મીકું કચ્છના રણના સીમાડા ઉપર મીકું બનાવવામાં
 આવે છે.

૨૦. મકાનો બાંધવામાં વપરાતા પથ્થરો, તથા લાદીઓ
 પહાડી ખડકોમાંથી કાઢવામાં આવે છે. તેનો જથ્થો પુષ્કળ છે.
પથ્થર-લાદી મુખ્યત્વે સોન નદી ઉપર આવેલા દેહરીથી
 હોશંગાબાદ, ગ્વાલીયર, આગ્રા અને નીમચ
 સુધી વિંધ્યા પર્વતોની હારોમાંથી આરસ-
 પહાણ, તથા બીજી જાતના પથ્થરો તથા લાદીઓ નીકળે છે.

૨૧. સીમેન્ટ બનાવવા માટે ખડી (ચાક) અને માટીની જરૂર
 હોય છે. તે બુંદી તથા કટની, પોરબંદર તથા
સીમેન્ટ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં લખનૌ અને કાનપુર નજીક
 મળી આવે છે. ચુનાનો પૂરવડો ધણો છે.

૨૨. કાલસા, લાકડાં, અનિજ તેલ, તથા આલ્કોહોલ (દારૂનો
 આકર્), પવન તથા પાણીની મદદથી યંત્રશક્તિ પેદા કરવામાં આવે
 છે. પાણીના ધોધથી વિદ્યુત શક્તિ મેંસુર
યંત્ર શક્તિ તથા કારમીર રાજ્યમાં અને મુંબઈ ઇલાકામાં
 પેદા કરવામાં આવે છે. મુંબાઈના કરોડાધીશ
 ટાટા કુટુંબે મુંબઈ ઇલાકામાં હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક વર્ક્સ ઉભાં કર્યાં
 છે અને આંધ્રપ્રદેશ પાવર સ્ટીમ તથા નીળા મૂળા સ્ટીમ હાથ ઉપર

લીધી છે. આ સિવાય કોયનાનદીની મોટી ખીણમાં આવાં જ વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરનારાં આંધકામ તૈયાર કરવાની ટાટાએની યોજના છે. પંજાબમાં વિદ્યુત પેદા કરવા માટે મંડી યોજના ઘડાઇ છે; તે સંપૂર્ણ થતાં દૂર દૂરના ઔદ્યોગિક શહેરોને તેનો લાભ મળશે અને દિલ્હી જેવા દૂરના રાજધાનીના શહેરને વિદ્યુત બળ પુરૂં પાડી શકશે. વિજળીક બળ પેદા કરવાની યોજનાઓ સંપૂર્ણ થતાં ગામડાંઓ વિજળીના બળથી પોતાના ઉલ્લોગો ખીલવી શકશે અને ગ્રામીણ આબાદી વધી સુખ સગવડો વધશે.

૨૩. કુદરતની આટલી કૃપા છતાં હિંદુસ્તાનની પ્રજા ગરીબ રહી છે, એ એક કામડોજ છે તે ઉકેલવા ભારતની ગરીબાઇ માટે ગ્રામીણ ખાસીઆતો તથા ખીજા કારણો આપણે યોજવાં જોઇએ.

૨૪. બર્માને હિન્દથી જુદો પાડવાનો નિર્ણય બ્રિટિશ સરકારે તથા પાર્લામેન્ટે અમલમાં મૂક્યો હોવાથી તેનો વધારે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

પ્રકરણ ૩જી

વસતિ

૧. બર્મા સિવાય હિંદુસ્તાનની વસતિની ધનતા સને ૧૯૩૧ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદમાં ૨૯૭ અને દેશી રાજ્યોમાં ૧૧૪ દર ચોરસ માઇલે આવે છે. પ્રાંત વાર જોઇએ વસતિની ધનતા. તે વસતિની ધનતા દર ચો. માઇલે મદ્રાસમાં ૩૨૯, મુંબઇમાં ૧૭૪, બંગાળમાં ૬૧૬, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૪૪૨, પંજાબમાં ૨૦૮, બિહાર તથા ઓરિસ્સામાં ૭૭૯, મધ્યપ્રાંત તથા વરાડમાં ૧૩૭, આસામમાં ૧૩૭, વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં ૧૨૯, બલુચિસ્તાનમાં ૬, અજમેર મેરવાડામાં ૨૦૭, કુર્મમાં ૧૦૩, તથા દિલ્હીમાં ૧૧૧૦ છે. દિલ્હી પ્રાંત નાનો છે ને

તાં વસતિનો મોટો ભાગ દિલ્હી શહેરનો હોવાથી દર માઇલે વસતિની ધનતા વધારે આવે છે.

૨. હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વસતિની ધનતામાં જે ફેરફાર જણાઈ આવે છે તેનું એક મુખ્ય કારણ જમીનનો ખાસ દેખાવ છે. જ્યાં ખેતીની જમીન સપાટ હોઈ ધનતામાં ફેરફારના હિમાલય પર્વતોમાંથી નીકળતી મોટી મોટી કારણે। નદીઓની ખીણમાં આવી છે, તથા નદીનો

કાંપ દરવાથી રસાળ બની છે ત્યાં વસતિ વધારે ધન છે. આવી જમીન ખેતી માટે ઘણી અનુકૂળ હોય છે. બંગાળા, સંયુક્ત પ્રાંતનો પૂર્વ ભાગ અને દક્ષિણમાં પૂર્વ કિનારા ઉપર જમીનના સપાટ મેદાનો હોવાથી વસતિ ધીચ છે. જ્યાં જમીન સપાટ નહિ છતાં ડુંગરા તથા પહાડોને લીધે ઉંચી નીચી રહે છે ત્યાં ખેતીવાડી કરવી કઠણ હોય છે અને પાક અનિશ્ચિત રહે છે, અને વસતિની ધનતા ઓછી રહે છે. દાખલા તરીકે મુંબાઇ ઇલાકાનો મોટો ભાગ એવી અસમાન ખેતીની જમીનવાળો હોવાથી ત્યાં વસતિ ઓછી ધીચ છે. આસામ તથા બ્રહ્મદેશમાં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે, પણ માણસ જતની આરોગ્યતા માટે ત્યાંની આબોહવા નુકશાનકારક હોવાથી વસતિ ઓછી ધીચ રહે છે. એટલે જમીનની આકૃતિ, વરસાદ, તથા વાવેતરને પાણી પાવાના કૃત્રિમ સાધનો તથા આરોગ્યવર્ધક આબોહવા વગેરે ઉપર લોક સંખ્યાના ધીચપણાનો આધાર રહે છે.

૩. સને. ૧૯૩૧ની વસતિ ગણતરીના રિપોર્ટ પ્રમાણે વસતિના ૬૭ ટકા ખેતી કરે છે, ૯.૭ ટકા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે, લગભગ ૫.૪ ટકા વેપારમાં છે, ૧.૩ ટકા લશ્કર તથા કયા ધંધામાં કેટલા સરકારની મુલકી નોકરીઓમાં જોડાયેલા છે.

ટકા છે માલ તથા હિતાઈ લઈ જવા લાવવાના ધંધામાં વસતિનો દોઢ ટકા જોડાયો છે, વકીલ દાકતર જેવા ધંધા તથા ખીજ વિદ્યાકળાના ધંધામાં યોણા બે ટકા માણસો

રોકાયેલા છે, અને આકીના ખાનગી ધરગુતી નોકરી, બેઠી આવક ખાનારા, તથા પરચુરણ ધંધો કરનાર અથવા બેકાર શખસો છે. વેપાર તથા માલ લઈ જવા લાવવાના ધંધામાં ખેતીની પેદાશ મુખ્ય ભાગ બજવે છે. ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી વસતિમાંથી ફક્ત એક ટકો વસતિ મોટા કારખાના તથા બગીચા વગેરેમાં રોકાયેલી છે, અને આકીના પોણા નવ ટકા તો ગામડાના તથા શહેરના હાથ કારીગરીના ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. સને ૧૯૨૧ના આંકડા પ્રમાણે ઉદ્યોગો ઉપર નિર્વાહ કરનારમાં લગભગ એક ટકાનો ઘટાડો ૧૯૩૧ના સેન્સસ વખતે થયાનું જણાય છે; વેપારીઓના ટકામાં પણ સહેજ ઘટાડો છે. બિખારી તથા રખડતા લોકોમાં ૨૦ ટકા ઘટાડો નજરે પડે છે. મોટા પાયા ઉપર ચાલતા ઉદ્યોગો મુંબાઈ, કલકત્તા, અમદાવાદ, જમશેદપુર વગેરે કેટલાંક સ્થળે છે; પણ વસતિના મોટા ભાગને ખેતી ઉપર જ નિર્વાહ કરવાની ફરજ પડી છે. દુનિયાના બીજા કોઈપણ સુધરેલા દેશમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં લોકોને ખેતી ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. તેથી વરસાદ બરોબર ન પડે તો દુષ્કાળ પડે છે, અથવા મોંઘવારી થાય છે અને પ્રજાને જીવાડવી મુશ્કેલ બને છે. સન ૧૮૮૦ના ફ્રીમન કમીશનના કહેવા પ્રમાણે હિંદનું અર્વાચીન દષ્ટિએ ઉદ્યોગીકરણ એજ દુકાળો નિવારવાનો રામબાણુ ઉપાય છે. આ યંત્રયુગમાં હાથ કારીગરીના ધંધાઓ હરીકાઈમાં ટકી શકે એ આશા આકાશ કુસુમવત્ છે એમ ઘણા હિંદી અર્થશાસ્ત્રીઓ તથા વિચારકો માને છે.

૪ ૧૯૩૧ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે ૧૧ ટકા વસતિ ૫૦૦૦ અને તે ઉપરાંતની વસતિવાળા કસબા તથા શહેરોમાં વસે છે, અને ૮૯ ટકા ગામડામાં વસે છે. ગાંધીજી ખરૂંજ કહે શહેર તથા ગામડામાં છે કે હિંદ ગામડામાં વસે છે, તેથી તેમનું વસતિનું પ્રમાણ કસબા કરવા આપણે ગામડે ગામડે પહોંચી જવું જોઈએ. યુરોપ અમેરિકાના સુધરેલા દેશોમાં

ઉલ્લેખ ધંધાની વૃદ્ધિને લીધે શહેરમાં રહેનારી પ્રજાની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને ઇંગ્લાંડમાં ૮૦ ટકા વસતિ શહેરમાં રહેતી થઈ ગઈ છે.

૫. સ્ત્રી તથા પુરૂષની સંખ્યા જોતાં દર હજાર પુરૂષે ૧૯૩૧ના સેન્સસ મુજબ ૬૦ સ્ત્રીઓની ખોટ આવે છે. બાળલગ્ન તથા પડ-દાના રિવાજને લીધે સ્ત્રીઓમાં અત્યુ પ્રમાણ સ્ત્રી તથા પુરૂષ વધારે રહે છે. ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં વસતિનું પ્રમાણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરૂષો કરતાં ઘણી ઓછી રહે છે; કારણ કારખાનાઓ વગેરેમાં કામ કરતા મજૂરો પોતાની સ્ત્રીઓને લઈ જતા નથી પણ અવારનવાર પોતાના વતનમાં (ગામડે) દર સાલ આવજવ કર્યા કરે છે. સ્ત્રીઓ પૈકી દરહજાર પુરૂષ કામ કરનાર સાથે ૪૬૫ સ્ત્રીઓ મજૂરી વગેરે કામ ધંધો કરે છે. પુરૂષોની ટૂંકી કમાણીને લીધે ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ ઘણે ભાગે થોડી ઘણી મજૂરી કરી કુટુંબના નિર્વાહમાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

૬. આપણે ત્યાં મજૂરી અગર મહેનત કરવા લાયક ઉંમર ૧૫ થી ૪૦ સુધી ગણાય છે, જ્યારે યુરોપમાં ૧૫ થી ૬૦ અથવા ૬૫ સુધી માણસ કામ કરવાને સશક્ત ગણાય આયુષ્ય મર્યાદા છે. આંકડાઓની તુલના કરતાં આપણા દેશમાં ફક્ત ૪૦ ટકા માણસો અર્થોત્પાદન કરવા માટે લાયક ગણાય છે, જ્યારે ફ્રાન્સમાં ૫૩ ટકા અને ઇંગ્લાંડમાં ૬૦ ટકા વસતિ ૧૫ થી ૬૦ વર્ષ સુધી કામ કરી શકે એવી હોય છે. બાળમરણ, ભૂખમરણે લીધે અપૂરતું પોષણ, પ્રસૂતિ કરાવવાની જંગલી રીતો, બાળમાતૃત્વ, અનારોગ્ય રહેઠાણ, ઝેપી-રોગોનું ફાટવું, દુષ્કાળ, ક્ષય વગેરેનો પ્રસાર, શહેરો તથા ગામડાંમાં પ્રસરી રહેલું ગંદકીનું વાતાવરણ, મેક્ષેરીઆ વગેરે અનેક કારણોને લીધે આપણી પ્રજાનું આયુષ્યપ્રમાણ બીજા સુધરેલા દેશોના પ્રમાણમાં

ધણું ઓછું રહે છે અને સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદા દર માણસ દીઠ આશરે ૨૪ વર્ષ આવે છે.

૭. અર્થશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે જે સમાજમાં દરહજારે ૧૫ થી વધારે મરણ થાય તે સમાજ નીરાગી ન કહેવાય, પણ આપણા દેશમાં તેથી બમણા મરણ દર હજારે નોંધાય અરણ્ય પ્રમાણ છે. આપણે ત્યાં જેમ દર હજારે મરણ પ્રમાણ વધારે આવે છે તેમ બાળમરણ પણ વધારે રહે છે. યુરોપમાં સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદા છેલ્લા સો વર્ષમાં વધતી મધ્ય છે, પણ આપણે ત્યાં તેમાં કંઈ સુધારો થયો નથી. બાળમરણ તથા સુવાવડ વગેરેને લીધે સ્ત્રી મરણનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં વધારે છે. મુંબાઈમાં એક વરસ અંદરના એક હજાર મજૂર બાળકો પૈકી ૫૫૬ બાર મહીનામાં મૃત્યુ પામે છે, જ્યારે લંડનમાં દર હજારે ફક્ત ૬૦ બધા વર્ગના બાળકો પહેલા વર્ષમાં મરે છે. આપણે ત્યાં આખા દેશમાં દર હજાર જન્મ પામેલાં બાળકો પૈકી ૨૦ ટકા બાળકો પહેલા વરસ-માં જ ગુજરી જાય છે. પ્રજાની ગરીબાઈ એજ સુખ્યત્વે બારે મરણ પ્રમાણનું ખરું કારણ છે. આપણા મરણ પ્રમાણની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે ગર્ભ ધારણ કરવા લાયક ઉમરની સ્ત્રીઓમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે.

૮. જોકે જન્મ પ્રમાણ તથા મૃત્યુ પ્રમાણનું ધોરણ આપણા દેશમાં બીજા સુધરેલા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણું વધારે છે તોપણ ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૧ના દસકામાં કોઈ મહત્વનો વસતી વધી છે કુળકાળ નહિ પડવાથી તથા બારે મરણ પ્રમાણ લાવે એવા રોગો ફાટી નહિ નીકળવાથી ૧૯૩૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ વસતિમાં ૧૦ થી ૧૨ ટકા વધારો થયો છે.

૯. વસતિના વધારા સંબંધે એવું ધોરણ છે કે:—“કોઈ અમુક વખતે જ્ઞાન અને પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર ન થાય તોપણ, કાર્યક્ષમ

કામ કરનારાની સંખ્યા એટલી હોય કે કાર્યક્ષમ વસતિ અને ઉત્પાદક કામ કરનારાની સંખ્યામાં વધારો કે ઘટાડો થતાં દેશનો પરસ્પર સંબંધ થતી પેદાશમાં ઘટાડો થાય તો તે વધારેમાં વધારે ઉત્પત્તિનું ખિંદુ ગણાય. જે પ્રમાણે દરેક ધંધામાં વધારેમાં વધારે ઉત્પન્નનું ખિંદુ હોય છે તેમ સર્વ ધંધાઓના સમૂહના પ્રસંગે પણ એવું ખિંદુ હોય છે. જે વધારેમાં વધારે પેદાશના ખિંદુને લોક સંખ્યા ન પહોંચી શકે તો જેટલું ઉત્પન્ન વધારેમાં વધારે થવું જોઈએ તેટલું થાય નહિ અને એવે પ્રસંગે તેનો ઉપાય વસતિનો વધારો છે. પણ જો વસતિ એટલી વધી હોય કે ખિંદુ પસાર થઈ જાય તો જેટલું વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન આવવું જોઈએ તેટલું ન આવતાં ઓછું ઉત્પન્ન આવે અને તેનો ઉપાય વસતિનો ઘટાડો છે.”

૧૦. આવા પ્રસંગે સૌથી વધારે પેદાશના ધોરણે જેટલી વસતિ રહેવી જોઈએ તે ધોરણ ઉપરાંત વસતિનો વધારો થાય તો “અતિ વસતિ” (over population) થઈ છે એમ ગણાય. અતિ વસતિ ક્યારે અને જો વસતિના વધારાનું વલણ એવું દેખાઈ ગણાય આવે કે જેથી જણ દીઠ આવક ઘટે તો એ વલણને આપણે “અતિ વસતિ”નું વલણ કહી શકીએ. જો વસતિમાં ઘટાડો થાય તો જણ દીઠ આવક વધે એમ હોય તો વસતિની વર્તમાન સ્થિતિ “અતિ વસતિ”ની ગણાય. હાલની પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનમાં અતિ વસતિની સ્થિતિ છે તેમજ અતિ વસતિ તરફ વલણ પણ છે. બાલ મરણનું ભારે પ્રમાણ તથા એકંદર વધારે જન્મ તથા મરણ પ્રમાણ એ અતિ વસતિના દ્યોતક છે.

૧૧. આપણા દેશમાં લગભગ દરેક પુરુષ તથા દરેક સ્ત્રી પરણે છે. અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થાને લીધે નવા પરણનાર જોડાને નિર્વાહની ફીકર રહેતી નથી તથા બાળલગ્નો-વસતિ તથા ગરીબ ને ઉત્તેજન મળે છે. મજૂરીયા તથા ખેડૂત

આઈ વધે છે વર્ગમાં પત્ની ધણીને તેના કામમાં મદદ કરે છે તથા ધરનું વૈતરું કરે છે તથા છોકરાંને પણ અને તેટલી નાની ઉંમરે કામે લગાડવામાં આવે છે, અને રહેણીનું પરિમાણ ફક્ત હયાતી ટકાવવા જેટલું હોવાને લીધે છોકરાં બોજાગરૂ લાગતાં નથી. છોકરીઓનાં લગ્ન નાનપણમાં થતાં હોવાથી દુનિયામાં સૌથી વધારે જન્મ પ્રમાણ આપણા દેશમાં આવે છે. આલહલા તથા ગર્ભપાતની બીજીઓ નાબૂદ થતી જાય છે, તેથી વસતિને વધારે ઉત્તેજન મળ્યું છે. વસતિના વધારા ઉપર સમાજના બંધારણે કંઈ પણ અંકુશ મૂક્યા નથી, અને દેશના નિર્વાહના સાધનોમાં વસતિના વધારાના પ્રમાણમાં સુધારો થતો નથી તેથી ગરીબાઈ, રોગ તથા દુકાળ, તથા બૂખમરો વસતિના વધારા ઉપર અંકુશ રાખવાનું કામ કરે છે; અને મરણ પ્રમાણ ઊંચું રહે છે. હિંદનું ઉદ્યોગીકરણ થયા સિવાય વધુ વસતિનો નિર્વાહ આપણા હાલના સાધનોથી કરવો અશક્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ વસતિમાં ઘટાડો થાય તો ઓછાં માણસોનો નિર્વાહ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં જણ દીદ આવક વધી રહેણીનું પરિમાણ સુધરવાનો સંભવ છે. આપણી આવક છેલ્લા પચાસ વરસમાં ખરેખર વધી નથી; પણ રૂપિયાના આંકડામાં ફેરફાર થયો છે. મોટા પાયા ઉપર ચાલતા કારખાનાના ઉદ્યોગો હજી બાધ્યાવસ્થામાં છે, દરિયા પારના સંસ્થાનો તથા ખીજા દેશો હિંદના વતનીઓને વસાહતી તરીકે સ્વીકારવા ના પાડે છે, અને આંતરપ્રાન્તીય વસવાટ તરફ લોકોની વૃત્તિ ઓછી છે. જ્યાં સુધી પૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર હિંદમાં સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા ઉદ્યોગોની યોગ્ય ખીલવણી થાય એમ નથી. એવા સંજોગોમાં આપણા દેશમાં વસતિનો વધારો આપણી આર્થિક દશા વધારે કદળ કરી મૂકે છે એમાં કંઈ શક નથી. આપણી વસતિમાંથી ૬૦ ટકા વસતિને બૂખમરો જેવી સ્થિતિ ધણે ભાગે ભોગવવી પડે છે અને તેથી દુકાળ જેવું સંકટ આવતાં પ્રજા નિરાધાર સ્થિતિમાં

શુકાય છે. રોગ તથા દુકાળમાં સપડાયેલા લોકોમાંથી જેટલા બચે છે તેમની કાર્યક્ષમતા ઘટી જાય છે, શરીર તૂટી જાય છે અને વસતિનો કેટલોક ભાગ મરી પરવાર્યા છતાં પણ બાકી રહેલી વસતિની દશા પ્રથમ કરતાં પણ વધારે બગડે છે. હિંદ એ ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી નિર્વાહ માટે જે અન્ન જોઈએ તે પોતે જ પકવે છે પણ એ ખોરાકનો જથ્થો મર્યાદિત હોવાથી વસતિના વધારાની રહેણીના ધોરણ ઉપર અનિષ્ટ અસર થાય છે. તેથી સંપત્તિનો વધારો કરવા માટે હરેક પ્રયત્ન કરી રહેણીનું ધોરણ સુધારવું જોઈએ. ગરીબાઈ તથા અતિ વસતિ અન્યોન્ય સહકાર કરે છે અને તેથી અતિ વસતિના દુઃખ ટાળવા માટે ગરીબાઈ દૂર કરવાની ખાસ જરૂર છે. ખેતીવાડી તથા હુન્નર ઉદ્યોગોની ખીલવણી વગર એ ગરીબાઈ દૂર થાય એમ નથી.

૧૨. અતિ વસતિ અટકાવવા માટે સ્ત્રીઓનાં લગ્ન મોટી ઉંમરે કરવાં, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, બાળકો વચ્ચે વધારે વર્ષોનું અંતર પડે એવી રીતે કુદરતી અથવા કૃત્રિમ ઉપાયો અતિ વસતિ અટકાવવા, તથા જેટલાં બાળકોનું સારી રીતે પોષણ કાવવાના ઉપાય થઈ શકે તથા કેળવણી આપી શકાય તેથી વધારે બાળકોને જન્મ ન આપતાં મર્યાદિત કુટુંબનો રિવાજ દાખલ કરવો વગેરે છે. આ ઉપાયોની ખાસ જરૂર સારી રિયતિની ઉચ્ચ કોમો કરતાં નીચલી કોમોથી બનેલા બહુજનસમાજને વધારે છે. તેમને આવા ઉપાયોનું જ્ઞાન મળે, તથા નિર્દોષ સાધનો વાપરવાની સમજૂત આપવા નિષ્ણાત સંતતિ નિયમનના જાણકારોની મદદ મળે તો સમાજને સરવાળે લાભ થશે. વધારે બાળકો પેદા કરી બ્રૂખમરોને કિનારે રહેવા કરતાં ઓછાં બાળકો ઉત્પન્ન કરી મર્યાદિત કુટુંબ રાખી રહેણીનું ધોરણ સુધારવું એ વધારે ઇચ્છવા જેમ છે. યુનાઇટેડ રોટસમાં કેટલાંક રાજ્યોમાં માનવ જાતની ઓલાદ સુધારવા માટે સુપ્રજનન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

કામદા પસાર કરી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. નેધારકામાં ગુણોદ્વિય સંબંધે પ્રમેહ, ચાંદી વગેરે રોગોથી પીડિતા શખસોના લક્ષ્મી મનાઇ થઈ છે. કોનેકટીકટમાં દુર્બળ પુદ્ધિ અથવા ફેફસાળાની પુરૂષોના લક્ષ કરવાની મનાઇ છે. મોંટેનામાં મૂઠ તથા ફેફસાળા લોકોની સંભોગશક્તિને બાધ ન આવતાં પ્રજનનશક્તિનો નાશ થાય એવા પ્રકારની વાદકાપ કરી કૃત્રિમ વંધ્યત્વ આણુવા માટે યોજના થઇ છે. પાકા ગુનેગાર તથા બીજા નહિ ઇચ્છવા જોમ વર્ગના શખસોને પ્રજનન ન કરી શકે એવા બનાવવા ધણા બલા-મથુ કરે છે; અને જર્મનીમાં નાઝીયુગમાં ત્યાંના સરસુખત્યાર હેર હીટલરની સરકારે આ સૂચનાઓનો અમલ કરી ૪ લાખ સ્ત્રી પુરૂષોને ફરજિયાત વંધ્ય બનાવવા લાયક ગણીને તે માટે ઉપાય લીધા છે. બર્લિનમાં લક્ષ્મી ઉમેદવાર સ્ત્રી પુરૂષોને વૈદકીય દષ્ટિએ સલાહ આપવા સુધારાઈએ સલાહકાર સમિતિ ખોલી છે. આપણે ઘોડા, બળદ વગેરે ઉપયોગી પ્રાણીઓનો વંશ સુધારવા પ્રયાસ કરીએ છીએ, પણ માનવજાતને સુધારવા ધણાખરા દેશોમાં કંઈ ઇલાજ લેવાયા નથી. આપણે ત્યાં અમુક પેઢી સુધી પિતૃવંશ તથા માતૃવંશમાં લક્ષ ન થાય, સગોત્ર વચ્ચે લક્ષ ન થાય, સવર્ણકન્યા સાથે લક્ષ થાય અને બીજી જ્ઞાતિ સાથે લક્ષ ન થાય વગેરે કેટલાંક ધોરણો છે. આ જો વ્યવસ્થા છે તે સુપ્રજનનમાં કેટલે અંશે શાસ્ત્રીય (scientific) છે, એ ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી.

૧૩. આપણી પ્રજા એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જવા પુશી હોતી નથી. લોકોને પોતાના વતનનો ભારે મોહ રહે છે અને અજ્ઞાન, સંકુચિત રૂઢીચુસ્તતા તથા સાહસનો

વસવાટ

અભાવ એ મોહને પુષ્ટિ આપે છે. આસામ તથા બ્રહ્મદેશ શિવાય બીજા બધા પ્રાંતોમાં

વસતિનું પ્રમાણ સાઈ છે, તોપણ દેશની વસતિનો દર દસકે થતો વધારો જોતાં એ બે પ્રાંતો પરપ્રાંતના લોકોને મર્યાદિત સંખ્યામાં આશરો આપી શકે. દરિયાપારના પ્રદેશોમાં ગએલા હિંદીઓની સંખ્યા

એકંદર લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણી નાની છે; અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-માં ગોરાઓની સાંકડી નીતિને લીધે હિંદીઓને વસવાટ કરવા જવાનું ક્ષેત્ર નહિ જેવુંજ રહ્યું છે. હવે બર્મા હિન્દથી ધૂંટું પડેલું હોવાથી બર્માના વતનીઓ વસવાટ કરવા આવનાર હિન્દીઓને આવકાર આપવા ખુશી નથી.

૧૪. આપણી મોટી લોક સંખ્યા જોતાં હિંદના ઉદ્યોગી-કરણમાં મજૂરોની ખોટ પડે એમ નથી. શિક્ષણ મળતાં પ્રગ્મ હાલ કરતાં વધારે કાર્યક્ષમ બનશે, પોતાનું વતન મજૂરોની ખોટ છોડી નિર્વાહ માટે વધારે પૈસા કમાવવા કાર-ખાનાવાળા શહેરોમાં જશે અને પોતાની જૂની સ્થિતિચુસ્તતા તથા એકજ જગોએ વસ્યા કરવાની ટેવ વધારે ઝડપથી છોડી દેશે.

પ્રકરણ ૪ થું

મૂડી

૧. જમીન, મજૂરી તથા મૂડીના સહકારથી ઉત્પાદન થઇ શકે છે. તેમાં જમીન અથવા કુદરતી સાધનો અને મનુષ્ય બળમાં આપણો દેશ બીજા દેશ કરતાં ઉતરતો નથી એમ જરૂર જોટલી આપણે જોઇ ગયા. પરંતુ આપણી ખેતી તથા મૂડી નથી ઉદ્યોગ ધંધાના વિકાસ માટે જોટલી મૂડીની જરૂર છે તેટલી મૂડી આપણા દેશમાંથી મળી શકતી નથી તેથી વિકાસ બરોબર થઇ શકતો નથી અને પરદેશી મૂડીથી વિકાસ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

૨. મોટા જમીનદારોને બાદ કરીએ તો થોડી જમીનના ખેડ હક્કના માલિક તથા થોડી જમીન ગણાતે ખેડનારા ખેડૂતો મૂડીના અભાવે જોઇએ તેવી સારી ખેતી કરી શકતા ખેતીની દુર્દશા નથી. ખેતી માટે પાણીના સાધન કરવા, કિંમતી ખાતરો તથા ઓળરો વાપરવા, ખેડવામાં

હોઠાના હળ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા, નિંદવા લણવામાં સુધ-
 રેલાં ઓળરો વાપરવા, કુવા બાંધવા વગેરે માટે તેમની પાસે મૂડી
 નથી. ફેટલીક વખતે હળલાકડું, ઓળરો, ગાડું, બળદ વગેરે ભાડેથી
 લાવીને ખેતી કરવી પડે છે, અથવા તે ખરીદવા કરજ કરવું પડે
 છે. જ્યાં કપાસ, શેરડી, તેલિબિયાં વગેરે વેપારી તૂલ પકવવામાં
 આવે છે ત્યાં સાધારણ વ્યાજથી નાણાં ખેડૂતને મળી શકે છે; પણ
 ખીજા પ્રદેશોમાં મૂડી મળતી નથી. સારી ખેતીને અભાવે સાંઠું
 ઉત્પન્ન આવતું નથી. અને ઉત્પન્ન સાંઠું આવતું નથી તેથી મૂડી
 યોગ્ય વ્યાજે મળતી નથી. ખેડૂત-ખાતેદારો દેવાના બોજ નીચે
 કચડાયા છે, અને ડેક્કનએગ્રિકલ્ચરિસ્ટ્રસ રિલીફ એક્ટ તથા સહકારી
 મંડળોઓથી હજી સુધી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરી નથી, તેમ સુધરેલી
 ઢબે ખેતી થતી નથી, ખાતર સંબંધે યોગ્ય કાળજી લેવાતી નથી,
 અને મોટાં મોટાં ખેતરોમાં મોટા પાયા ઉપર યાંત્રિક સાધનો, કિંમતી
 ખાતર તથા ઉત્તમ ખીંથી ખેતી કરવા તરફ જોષ્ટએ તેટલું લક્ષ
 આપણા લોકો આપતા નથી. જાણ એ ઉત્તમ ખાતર છે, પણ તેનો
 ઉપયોગ જાણીં થાપીને બાળવામાં થતો હોવાથી એ જાણુનો ખાતર
 તરીકે ઉપયોગ ઓછો થાય છે. મનુષ્યની વિષ્ટા ખાતર તરીકે ઘણી
 ઉપયોગી છે, પરંતુ ઘણા લોકોને તેની સૂઝ હોવાથી એનો ખાતર
 તરીકે ઉપયોગ ઘણો ઓછો થાય છે. તેલીબિયાંનો બોળ પણ ખાતર
 તરીકે સારો ગણાય છે, પણ તેલીબિયાં પરદેશ મોટા પ્રમાણમાં
 ચડતા હોવાથી આપણી જમીનને તેનો લાભ મળતો નથી. જનાવર
 ના હાડકાંમાં પણ ખાતરને ઉપયોગી દ્રવ્યો હોય છે, પણ ઘણાં-
 ખરાં હાડકાં પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે, તેથી જમીન ફળદ્રુપ કર-
 વામાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. ખેતીનો ધંધો સુધારવા માટે
 જેમ બી, ખાતર તથા સારી ખેતીની જરૂર છે તેમ એ ધંધો કાયદા-
 કારક બનાવવા માટે કૂવા, નહેરો તથા બીજાં પાણીનાં સાધનો,
 એડવાનાં સારાં લોખંડી ઓળરો, માલ માણસ જાતના ઉપયોગ

માટે લાયક બનાવવા માટે દાણા છૂટા પાડવાનાં તથા સાફ કરવાનાં યાંત્રિક સાધનો, કંપાસ લોઢવાના ચરખા, શિંગો છોલવાનાં યંત્રો વગેરે ખેતીનો ખર્ચ ઘટાડનારાં સાધનોની જરૂર છે. ખેડૂતોને મૂડીની ભારે ખોટ પડે છે તે ખોટ દૂર કરવી એ સરકારનું કર્તવ્ય છે.

૩. આપણા દેશમાં તળાવ, કૂવા તથા નહેરો મારફત પાણી ખેતીના કામ માટે પૂરું પાડવાનો રિવાજ ચાલતો આવ્યો છે અને અંગ્રેજોના વખતમાં નહેરો ઘણી બંધાઇ છે.

કૃત્રિમ સાધનો ખેડાતી જમીન ૨૭ કરોડ એકર છે તેમાંથી ૪૮૮ લાખ એકર જમીનને કૂવા નહેરો વગેરે કૃત્રિમ સાધનોથી પાણી આપવામાં આવે છે. સને ૧૯૩૧-૩૨ ના આંકડા પ્રમાણે ઉપર જણાવેલી ૪૮૮ લાખ એકર જમીન પૈકી ૩૧૬ લાખ એકર જમીનને સરકારી નહેરોમાંથી, ૩૬ લાખ એકરને ખાનગી નહેરોમાંથી, ૬૨ લાખ એકરને તલાવોમાંથી, ૧૨૬ લાખ એકરને કૂવામાંથી, અને પગા લાખ એકરને બીજાં કૃત્રિમ સાધનોથી પાણી મળે છે.

૪. પશુધનમાં કુકર તથા મરઘાં, બતકો સિવાય હિંદમાં ૩૦ કરોડ ઉપરાંત પાણેલાં પશુ છે, તેમાં ગાય, બળદ, બેંસ, પાડા, ઘોડા, ઉંટ, ખચ્ચર વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

પશુધન એ પશુ શક્તિમાં તથા કામ આપવામાં કમ-કુવત માલમ પડયાં છે. સશક્ત તથા સારી ઓલાદના ઢોરની ખાસ જરૂર છે.

૫. ગામડાં તથા શહેરોમાં ધંધો કરનારા કારીગર વર્ગની પરિસ્થિતિ મૂડી વગર ઘણી બગડી ગઇ છે. હાલના યંત્રયુગના જમાનામાં હરીફાઇમાં ટકવા માટે જે શિક્ષણ કારીગર વર્ગની મૂડી તથા યાંત્રિક સાધનો તથા બળની જરૂર છે. વગર દુઃસ્થિતિ તે નાણાં વગર મળતાં નથી. ગામડાંઓમાં આ વર્ગ કરજમાં દૂબેલો હોય છે, અને પોતાને

ધંધો ચલાવવા માટે જે સાધનોની જરૂર છે તે સાધનો માટે શાક-કારને બારે વ્યાજ ભરીને મૂડી મેળવે છે. આવા ભોકાને ઓછા વ્યાજે મૂડી પૂરી પાડવાની જોઈવળ્યુ થવાની જરૂર છે. તેમજ એમના ધંધાને ઉપયોગી કાચો માલ તથા યાંત્રિક સાધનો સોંધા બાવે પૂરાં પાડવાં જોઈએ. સહકારી મંડળીઓ તથા સસ્તો માલ પૂરી પાડનારી કેંદ્રસ્થ સંસ્થાઓ ઉપર જણાવેલા બન્ને માર્ગે કારીગરોને મદદ કરી શકે.

૬. એલ્યુમિનિયમનાં વાસણુ બનાવવાં, તાંબા પિત્તળનાં વાસણુ, લોખંડની વસ્તુઓ, ચમ્પુ, કાતરો તથા ખીણા બનાવવા, દળવાની ધંટીઓ તથા ખાંડવાની મિલો ચલાવવી, પાંજી, નાના ધંધા બિરિકટ, ગોળ, ખાંડ, સાણુ, ખીડીઓ વગેરે બનાવવાં, જળણીદાર કપડાં વણવું, હાપકામ કરવું, પુસ્તકો બાંધવાં, રેશમી કપડાં વણવાં, કપાસ પીલાવી રૂની માંસડીઓ બાંધવી, નળિયાં તથા છોટા વગેરે માટી-કામ બનાવવું, ચૂનાની ભઠ્ઠાઓ ચલાવવી, દોરડાં વણવાં, બનૂસ વણવાં, સોના ચાંદીનાં વાસણુ તથા રમકડાં બનાવવાં, બંગડીઓ તથા કાચનો ખીજો સામાન બનાવવો વગેરે અનેક નાના ધંધા આખા દેશમાં ઠેક ઠેકાણે મૂડીની મદદથી ચલાવી શકાય એમ છે. પગ ગાડી, (બાઈસિકલ) મોટરકાર, શિવવાના સાંચા, સ્ટવ વગેરે રોજની વસ્તુઓ બનાવવા અમર સુધારવાના નવા ધંધા શરૂ થયા છે. પણ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, યાંત્રિક જ્ઞાન તથા મૂડી વગેરે સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં મળ્યા શિવાય તથા તેનો ઉપયોગ પ્રમાણિકપણે કર્યા સિવાય આવા નાના ધંધાઓનો વિકાસ થવાનો નથી. મૂડીના અભાવે આપણા હાથકારીગરીનાં ધણુ ખરા ધંધા જેમતેમ ચાલે છે.

૭. મોટા પાંચા ઉપર ચાલનારા ધંધામાં ઘણી મૂડી રોકાયેલી છે. ખણી, રેલ્વે, ટ્રાન્કે, જૈસ, ચાકોદીના બગીચા, ખાંડનાં કારખાંનાં, દીવાસળીનાં કારખાંનાં, વિજળીક બળે પૂર્વ પાડનારાં

મોટા પાયા ઉપર કારખાનાં, ચામડાંના કારખાનાં, શણ્ખની મિલો, ચાલનારા ધંધા ગરમ તથા સુતરાઉ કાપડની મિલો, શેરડીના અગીચા, સિમેન્ટ, કાગળ, પોલાદ વગેરે ધંધા મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. તેમાં કાપડની મિલો શિવાય બાકીના ધંધામાં ઘણે ભાગે પરદેશી મૂડી રોકાયેલી છે.

૮. સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં રોકાયેલી ૪૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી ઘણા ભાગે હિન્દી માલિકીની છે. ચાના અગીચાઓમાં લગભગ એટલીજ મૂડી અંગ્રેજ ધનિકોએ રોકેલી છે.

મુડીનું જીદા જીદા શણ્ખની મિલો, તથા કોલસાની ખાણોમાં યુરો-ધંધામાં રોકાણ પીયન લોકોએ અનુક્રમે ૨૫ કરોડ તથા ૧૫ કરોડ રૂપિયા રોક્યા છે. સોનાની ખાણો,

પેટ્રોલિયમના કુવા, રેલ્વે, વીમા કંપનીઓ, આયાત નિકાસ વેપારને પૂરી પાડતી એક્સ્ચેન્જ બેંકો, ફેટલીક બીજી મોટી બેંકો, સ્ટીમર કંપનીઓ, તથા બીજાં મોટાં કારખાનાં પરદેશી મૂડી ઉપર નભે છે. જીન, ચામડાં, રેશમ, ખાંડ, કાગળ, કાચ, નળિયાં, સિમેન્ટ, તેલની મિલો, સાબુ વગેરે પદાર્થોનાં કારખાનાંમાં હિંદી મૂડી ઘણી છે. તોપણ એકંદરે નવા ધંધામાં મૂડી રોકવાનું સાહસ કરવાને બદલે આપણા લોકો ચાલુ ફત્તેહમંદ થએલા સુતરાઉ કાપડ જેવા ધંધા, સરકારી લોનો, તથા વેપારમાં પોતાની મૂડી રોકવાનું વધારે પસંદ કરે છે. નવા ધંધા ચાલુ કરવા માટે જે સાહસ તથા આત્મવિશ્વાસ જોઈએ તેની આપણા મૂડીવાનોમાં ખોટ છે. જે ધંધા સંબંધે વ્યવહાર ખાસ જ્ઞાન જોઈએ તે જ્ઞાનનો મૂડીદારોમાં અભાવ છે; નવા શીખેલા નિષ્ણાતો અનુભવહીન હોવાને લીધે ઘણી વખતે એવા ધંધામાં નાસીપાસ થાય છે, અથવા અપ્રમાણિક નીકળવાથી મૂડી રોકનારા વર્ગનો વિશ્વાસ હીડી જાય છે. આવા ધંધામાં કરકસરથી તથા સફળ વહિવટ કરવા માટે જે સંગઠનશક્તિની જરૂર છે તેની પણ ખોટ પડે છે, અને આવા સંજોગોમાં મૂડી મળવી મુશ્કેલ થવાથી મૂડીની ખોટ રહે છે.

૬. કેટલાક ગ્રંથકારો જણાવે છે કે હિંદી પ્રજાને ધન દાટી મૂકવાની તથા સંગ્રહી રાખવાની ટેવ છે, તેઓ મૂડી તરીકે એ ધનનો ઉપયોગ ન કરતાં દાગીના વગેરે અનુપાદક માર્ગે કરે છે, અને તેથી ગરીબાઈ ભોગવે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે ધન સંઘરી મૂકવાનો આવી રકમ ૫૦૦ કરોડથી ૮૦૦ કરોડ મિથ્યા આરોપ સુધીમાં છે, પણ તે રકમ જે ૩૫ કરોડ પ્રજામાં ફાળવવામાં આવે તો માણસ દીઠ

વધારેમાં વધારે ૨૨-૨૩ રૂપિયા આવે છે. આ સરેરાશ ગણનામાં આપણે રાજરજવાડા, સરદાર, શાહુકાર વગેરેના દાગીના તથા જવાહીરનો સમાવેશ કરીએ છીએ, તે જે બાદ કરવામાં આવે તો સામાન્ય જનતા પાસે લગભગ નહિ જેવો જ ધનસંચય થએલો જણાશે, એટલે ધન દાટી મૂકવાનો જે આરોપ હિંદીઓ ઉપર મૂકવામાં આવે છે તેમાં અતિશયોક્તિ છે. વળી ધનની ખચતના જે ઉપયોગ થઇ શકે: ભવિષ્યની જરૂરીયાત માટે ધન રાખી મૂકવું અગર તો તે બ્યાજે મૂકી મૂડી તરીકે તેનું વ્યાજ ઉપજાવવું. પરંતુ દરરોજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું પણ જ્યાં નેવું ટકા પ્રજાને કંઠજ પડે છે ત્યાં આવી કોઈપણ પ્રકારની ખચત થવાનો સંભવ ઓછો છે અને જે કંઈ થોડી ધણી રકમ દાગીના વગેરે સ્વરૂપમાં રોકવામાં આવે છે તે આપત્તિકાળમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. સ્ત્રીઓને સ્ત્રી-ધન શિવાય ખીજું નિર્વાહનું સાધન હોતું નથી, અને તેમની કુદરતી અલંકારપ્રિયતાની ભૂખ સંતોષવી તથા નિર્વાહનું આપત્તિકાળનું સાધન મેળવવું એ બન્ને હેતુ આવા જૂજ દાગીનાથી પાર પડે છે. યુરોપમાં જે કપડાં તથા દાગીના પાછળ સ્ત્રીઓ અમર્યાદ ખર્ચ કરે છે તેની તુલનામાં આપણી સ્ત્રીઓ અદ્ય સંતોષી તથા સમજી ગણાવી જોઈએ. તેમ છતાં નાણાં સલામત રાખીને વ્યાજ ઉપજાવવા તરફ પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે, અને વળી સંચય થએલું બિન ઉપયોગે પડી રહેલું ધન ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન મેળવવા માટે સરકારી લોનો તથા શેર

વગેરેમાં વધારે પ્રમાણમાં રોકાવા લાગી દેશની મૂડીની ખોટ પૂરવામાં કામે લાગવા માંડ્યું છે.

૧૦. હિંદના મોટા પાયા ઉપર ચાલનારા ધણાખરા ઉદ્યોગ-ધંધા પરદેશી મૂડીથી ચાલે છે અને આપણા દેશની રોકાયેલી મૂડી કરતાં પરદેશી રોકાયેલી મૂડીનું પ્રમાણ અનેક પરદેશી મૂડીના ગણ્યું છે. આ સ્થિતિ જોખમ ભરેલી છે. કારણ

ગરલાભ પરદેશી મૂડીથી ચાલતા ધંધાનો વહીવટ રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ થતો નથી, અને તમામ નફો

પરદેશ ધસડાઈ જાય છે, એવા ધંધા ચલાવતી કંપનીઓ તથા પેદાઓમાં બિન-હિંદી વહીવટ રહે છે, અને હિંદીઓને એમાં સ્થાન મળતું નથી. એના પરદેશી ડાયરેક્ટરો તથા વ્યવસ્થાપકો પોતપોતાના જાતલાઇઓને પસંદગી આપે છે, અને પોતપોતાના મૂળ વતન તરફ વફાદાર રહી તેનું હિત હિંદના ભોગે સાધે છે. પરદેશી બેંકો, પરદેશી વીમા કંપનીઓ તથા પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓ હિંદી કારખાનદારો, તથા વેપારીઓ સાથે જે રીતે વર્તે છે તે સામે પોકાર ઉઠ્યો છે. અને હવે તેમના વહેવાર ઉપર અંકુશ મૂકવા બલામણો થઈ રહી છે. પરદેશી બનાવટના માલની આયાત તથા હિંદની કાચી પેદાશની નિકાસ કેમ વિકાસ પામે એ દૃષ્ટિએ રેલ્વે નૂરના દર રખાય છે, હિંદી બનાવટના માલને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે એ દર સામાન્ય રીતે હોતા નથી, તેમ દેશની અંદરના વેપારની વૃદ્ધિ માટે પૂરતી સવલતો મળતી નથી એવો પોકાર વારંવાર ઉઠે છે, અને કોઈ કોઈ વખત તેમાં વજૂદ હોવાનું સ્વીકારી જવલ્લે ફેરફાર પણ કરવામાં આવ્યા છે, એટલે પરદેશી થાપણદારો દેશપરદેશ સાથેના વેપારને ખીલવવા હરેક મદદ કરે છે, અને હિંદમાં હુનર ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ થવામાં અનેક અંતરાયો નાંખે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ પરિણામ આવવાનું કારણ એ છે કે પરદેશી મૂડી હોવાને લીધે વહીવટ પરદેશી રહે છે અને તેથી તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ ફક્ત હિંદને હરેક રીતે ચૂસવાનું રહેતું હોવાથી તમામ હુનર ઉદ્યોગોની આલસી હિંદી રહે એ આદર્શને પહોંચાતું નથી.

૧૧. આવા સંજોગોને લીધે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ પરદેશી મૂડીથી દેશના કુદરતી સાધનો તથા ઉદ્યોગોની ખીલવણી કરવાનો વિરોધ કરે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પરદેશી મૂડી કયા કુબરિયાઓ સામે સાવચેતી લઈ હિંદના કુદરતી પ્રત્યક્ષ વપરાશ સાધનો તથા ઉદ્યોગોની ખીલવણી કરવામાં આછા વ્યાજે પરદેશી મૂડી જરૂર પડે તે સેવામાં હરકત નથી; માત્ર પરદેશીઓના અંકુશ તથા વહીવટ નીચે આપણા વેપાર તથા હુનર ઉદ્યોગો જાય અને દેશનું શોષણ થાય એ નબાવી સેવા જેવું નથી; આપણા દેશની ખીલવણી માટે રોકાતી શેર (ભાગ)ના રૂપની મૂડીનો આધિકાંશ હિંદી રહેવો જોઈએ, ડાયરેક્ટરોમાં હિંદીઓની અસરકારક બહુમતિ રહેવી જોઈએ અને વહીવટ પણ ધણે અંશે હિંદીઓને હસ્તક રહેવો જોઈએ. કોઈ પણ દેશની કુદરતી સંપત્તિની ખીલવણી પરદેશી મૂડીથી ફક્ત પરદેશીઓ જ કરે તો તેનો તમામ લાભ પરદેશીઓને મળે અને નફો, વ્યાજ તથા અનુભવ દેશ બહાર જાય. જે પરદેશી કંપનીઓ તથા પેઢીઓ પોતાના હિંદમાંના ધંધા તથા વેપારમાં હિંદીઓને વહીવટની ઉંચી ફેન્દરથી જગો માટે કેળવીને ગોઠવવાની તજવીજ રાખે, ડાયરેક્ટરોમાં હિંદીઓની બહુમતી રાખે, કંપનીના ભાગ અથવા પેઢીની મૂડીનું હિન્દીકરણ કરવાની ગોઠવણ કરે, તથા દેશના હિત માટે હિન્દીઓ સાથે સહકાર કરે તો તેમની સામે જે વિરોધ દર્શાવાય છે તે દૂર થશે અને પ્રજા તેમને આવકાર આપશે.

પરદેશી મૂડી દેશના આર્થિક વિકાસ માટે કોઈ પણ સંજોગોમાં ન સેવી એમ દરાવવું એ કોઈ પણ દેશને પાલવે તેમ નથી. તેથી અમુક મર્યાદા તથા બંધનોને પાત્ર રહીને પરદેશી મૂડીનો ઉપયોગ વ્યાજબી થશે.

પ્રકરણ ૫ મું

ખેતી તથા જૂનું કરજ

ભારતવર્ષ એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. દર ચાર માણસમાંથી ત્રણ જણ ખેતીનો ધંધો કરે છે. ખેતીની જમીનનાં ખાતાં નાનાં છે.

ખેતી કરવાનાં ઓળરો જરી પુરાણાં છે, ખાતર-ખેતીની દીન દશા પૂંજે યોગ્ય પ્રમાણમાં થતો નથી, વારાફરતી

પાક લેવા સંબંધે પદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય છે, અને વાવણીમાં વપરાતું બી સાંઈ હોતું નથી. ચોમાસા સિવાયની ઋતુમાં પાકને પાણી પાવાનાં સાધનો અપૂરતાં છે, જમીન સુધારાનાં સાધનો જોઈએ તેટલાં મળતાં નથી, પાક વેચવા માટે યોગ્ય બજારોની વ્યવસ્થા નથી ને તેથી ખેડૂતોને પોતાના પાકની પૂરી કિંમત મળતી નથી, પશુપાલન તથા ખેતીના ઢોરોના સંગોપન શાસ્ત્રીય રીતે થતાં નથી, ખેતીવાડીથી ઉત્પન્નમાં ઉમેરો કરે એવા અનુકૂળ ગાણુ ગ્રામ ધંધા ગામડાની પ્રજામાંથી નાશ પામતા ગયા છે અને નવા ધંધા દાખલ થયા નથી, અને પરિણામે આપણો ખેતીનો ધંધો દીન દશામાં આવી પડ્યો છે. બીજા દેશોના પ્રમાણમાં દર એકરે ઉત્પન્ન થઈ શકે એવું આવે છે, ખેડૂત નિરાશામાં ડૂબેલો હોય છે અને કર્જાનાં તથા કરના ભારણ નીચે કચડાઈ જવાથી તેનામાં ઉદ્વેગ કરવાનાં ઉત્સાહ ધટી જતાં તે નશીબવાદી બની ગયો છે અને દુષ્કાળ તથા કમી પાકના વખતમાં અનેક દુઃખ ભોગવે છે. બીજા દેશોના પ્રમાણમાં પાક દર એકરે ત્રીજા કે ચોથા ભાગનો ઉતરે છે, અને પૂરતા પૌષ્ટિક ખોરાકના અભાવે આપણા ખેડૂતો રોગ તથા ભૂખમરના ભોગ થઈ પડે છે.

૨. આવા સંયોગોમાં ખેતીમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે. તેમ થતાં ખેડૂતોની રહેણીનું પરિમાણ સુધરશે, તથા પ્રજાને પૂરતો

પોરાક મળશે. ખેડૂનોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાં તેમની ખરીદ શક્તિ વધશે અને કાર-ખાનાઓમાં બનતા સ્વદેશી માલનો ઉપાડ વધારે પ્રમાણમાં થશે. સુધરેલી ખેતી માટે આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ખેતીવાડીના યાંત્રિક ઓળરોની જરૂર પડશે અને એવાં ઓળરો માટે માગ આવતાં તે બનાવવા કારખાનાં પણ નીકળશે.

૪. બ્રિટિશ હિન્દના ક્ષેત્રફળ પૈકી આશરે ત્રીજા ભાગની જમીનમાં ખેતીનો પાક પકવાય છે, વાસલ (fallow) રહેતી તથા ખેડવા લાયક પડતર જમીન આશરે ૩૦-૩૧ ટકા છે, અને ૪૫ ટકા ક્ષેત્રફળ ખેડવા લાયક નથી. તેમાં ખેડવા ખેતીનો વિસ્તાર લાયક પડતર જમીનનો મોટો ભાગ અલ્હદેશ, આસામ, સિંધ, પંજાબ અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં છે. બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત, મદ્રાસ તથા મુંબઈ ઇલાકામાં ફળદ્રુપ જમીન ખેડ નીચે આવી ગઈ છે. અને ઘણું ઓછું ઉત્પન્ન આપી શકે એવી જમીનો જ બાકી રહી છે. પાણી પાવાના સાધન વગર એ જમીનની ખેડ થવી મુશ્કેલ છે. પંજાબ, મધ્ય પ્રાન્તો, આસામ, બર્મા તથા સિંધમાં બધી ફળદ્રુપ જમીન ખેડાતી નથી એ વાત ખરી છે, પણ તેમાં કેટલીક અડચણો છે. પંજાબ તથા સિંધમાં સાદા વરસાદના અભાવે નહેરો મારફત પાણી પાવાની જરૂર હોય તે માટે ઘણો ખર્ચ કરવો પડે એમ છે. સકર એરેજની યોજનાને લીધે સિંધમાં લાખો એકર જમીનમાં પાક લેવાય છે. અને યોજનાનો પૂરો લાભ લેવાતાં ૫૦ લાખ એકર જમીન ખડ નીચે આવશે. જ્યારે બિકાનેર તથા ભાવલપુર રાજ્યમાં ગંગા નદીની નહેરોમાંથી પાણી મળતાં ખેડ વધશે. આસામમાં હવાપાણી અનારોગ્ય છે. મજૂરો મળતા નથી, અને પર પ્રાન્તના મજૂરો મેળવવાની મુશ્કેલી છે. બર્મામાં 'અલ્હદેશીઓ માટે અલ્હદેશ'ની હાકલ વાગતી હોવાથી હિન્દના અમજીવીઓની મદદથી

ખેતી વધારવી મુશ્કેલ છે. અહાદેશ હિંદથી છૂટો પડતાં નવા હિન્દી અમળવીઓને દાખલ થવાને હરકત આવે છે. એકંદર રીતે ખેડવા લાયક પડતર જમીન જે પ્રાન્તમાં વધારે છે ત્યાં પણ ખેડ નીચેની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ધણું ધીમું વધે છે. તેથી ભવિષ્યમાં ખેડવા લાયક જમીનના ક્ષેત્રફળમાં અસરકારક વધારો થવાનો સંભવ ઓછો છે એમ લાગે છે.

૪. ખેતીની પેદાશમાં અન્નપાક મુખ્ય છે. ખેડાતી તથા વવાતી જમીન પૈકી જે ઉપરાંત ક્ષેત્રફળમાં અન્ન પાકે છે, જ્યારે ચા, કાફી, કપાસ, શણ, તેલીબિયાં વિગેરે વેપારી પાક પાકે જ્યાં રહેલા ક્ષેત્રફળમાંથી લેવાય છે. વેપારી પાક નીચે જે જમીન છે તે પૈકી કપાસ ૭% ઉપરાંત જમીનમાં પાકે છે, અને તેલીબિયાં ૬% થી સહેજ વધારે જમીનમાં પાકે છે.

૫. દુનિયામાં પાકતી ડાંગર પૈકી આશરે ૪૦ ટકા હિન્દમાં પાકે છે, અને ચોખાની સૌથી વધારે નિકાસ હિન્દજ કરે છે, તોપણ એકંદર પાક પૈકી ફક્ત ૭-૮ ટકા ચોખાજ ડાંગર પરદેશ ચડે છે, ને બાકીના દેશમાં ને દેશમાં જ ખપે છે. ડાંગરનો પાક બંગાળા, બિહાર તથા ઓરિસા, બર્મા, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્યપ્રાન્તો, આસામ તથા મુંબઈમાં થાય છે. અહાદેશ સૌથી વધારે ચોખાની નિકાસ કરે છે, અને આપણી ચોખાની નિકાસમાં ૮૭% ફાળો અહાદેશનો છે. અહાદેશ માટે જે ચોખા પાકે છે તે પૈકી ૫૦% ત્યાંજ વપરાય છે, ને બાકીના પરદેશ ચડે છે. ખેતીવાડી ખાતાની ડાંગરની જુદી જુદી જાતોમાં સુધારો કરવામાં થોડીજ પ્રગતિ થઈ છે.

૬. ખેડાતી જમીન પૈકી ૧૦% જમીનમાં ઘઉં પાકે છે. સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા પંજાબમાં, દેશના ઘઉંના પાક પૈકી પોણા બાગના

ધર્મ

ધર્મ પાકે છે, અને ધર્મ નીચેના એકંદર ક્ષેત્ર-
કળ પૈકી કે ક્ષેત્રકળ એ પ્રાંતોમાં જ આવેલું
છે; બાકીનો ધર્મનો પાક મધ્ય પ્રાન્ત તથા

ચરાડ, મધ્ય હિન્દના દેશી રાજ્યો, મુંબાઇ તથા બિહાર અને ઓરિ-
સામાં થાય છે. ધર્મનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ લોકપ્રિય થતો જાય
છે, અને નિકાસના ટકા ઘટતા જાય છે. જમત મંદીને લીધે ધર્મની
નિકાસને ઉત્તેજન આપવા સાર સરકારે રેલ્વેના ઓછાનૂર વગેરે કેટ-
લીક છૂટછાટ આપી છે, તોપણ ધર્મની નિકાસનું ભવિષ્ય હાલમાં
ઉજળું દેખાતું નથી, હિલકુ, આપણા દેશમાં ઓરિટ્ટેલિયા વગેરે દેશથી
ધર્મની આયાત થવા માંડી છે. તેથી દેશના ધર્મને રક્ષણ આપવા
આયાત થતા ધર્મ ઉપર દર હેડેડવેટે દોઢ રૂપિયો જકાત થોડા
વખત માટે નાખવા ગોઠવણ થઇ છે.

૭. જવ સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા બિહારમાં પાકે છે. તેની નિકાસ ધણી
ઓછી થાય છે. કારણ દેશમાં ને પરદેશમાં જવ માટે સારી માગ છે.

જવ માણસના કામમાં આવે છે, ઢોરના ખોરાક

જવ, જુવાર,

બાજરી

તરીકે પણ વપરાય છે. જુવાર તથા બાજરી

મદ્રાસ તથા મુંબઇ પ્રલાકમાં તથા હૈદરાબાદ

રાજ્યમાં જન સમુહ ખાય છે. પાક લેવાયા

પછી જુવાર બાજરીના સાંદા ઢોર માટે કડબ તરીકે વપરાય છે.

જુવારનો પાક નિમ્નમના રાજ્યમાં, તથા મુંબાઇ અને મદ્રાસ પ્રલા-

કામાં, મધ્ય પ્રાન્ત (ચરાડ) અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં થાય છે. બાજરી

(બાજરી) મુંબાઇ, મદ્રાસ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત, તથા મધ્ય

પ્રાન્તમાં થાય છે. આ ધાન્યોની નિકાસ જૂજ છે.

૮. દિલ્લ ધાન્ય (કઠોળ) સંયુક્ત પ્રાન્ત, પંજાબ, મુંબાઇ,

મધ્ય પ્રાન્ત, બંગાળ, વગેરે ઠેકાણે મુખ્યત્વે

કઠોળ

પાકે છે. તેમાં ચણા એ મુખ્ય કઠોળ છે.

કઠોળની નિકાસ જૂજ છે.

૯. ફળ તથા શાકભાજી ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે. ફળોમાં કેરી, સફરજન, નારંગી, મોસંખી, આલુ, દ્રાક્ષ, જામફળ, સીતા-ફળ, પપૈયાં, કેળાં, અંજીર, બોર, ચીકુ, જાંબુ, ફળ શાક ભાજી રાયણુ, દાડમ વગેરે મુખ્ય છે. ફળની પેદાશ વગેરે વધતી જાય છે, અને ફળાઉ ઝાડના અનેક અગીયા દેશભરમાં થવા માંડ્યા છે. શાકભાજીમાં બટાકા, ડુંગળી, રિંગણાં, કોબી, કોલીફ્લોવર (કુલેવર,) સલગમ, ટમેટા, ઘીલોડાં, કારેલાં, પગ્ગર, લીંડા, જુદી જુદી જાતની ભાજીઓ, વાલોર, પાપડી, તુવેરના ઝાગ, કોળું, વટાણાની શિંગ, ચોળાફળી, મૂળા, મોગરી, મોગરા, શકરિયાં, રતાળું, આલુના પાના, ગુવાર, દૂધી, સરગવાની શિંગ, ફણસી વગેરે મુખ્ય છે. શાકભાજી તથા ફળફળાવળ માટે શહેરો તથા કસબામાં સાઈ બજાર છે. લઈ જવા લાવવાના સાધનોનો વિકાસ, સારાં ફળ પસંદ કરીને ઝાડ ઉપરથી તોડવાં, સાઈ પેકીંગ કરવાની સગવડ, તથા ફળ બગડી ન જાય એટલા માટે ઇંડકમાં (બરફમાં) સાચવણી વગેરે ઉપર ફળ તથા શાકભાજીના વિશાળ ખપનો આધાર રહે છે.

૧૦. મરી મસાલામાં પીપર (મરી) મલબાર, ત્રાવણકોર, દક્ષિણ કાનડા, કૂર્ગમાં, અને થોડે અંશે બંગાળામાં પાકે છે. મરચાં મદ્રાસ, પૂર્વ તથા ઉત્તર બંગાળા, બર્માના કેટલાક જિલ્લામાં અને મુંબઈ ઇલાકામાં પાકે છે. આદુ મલબાર કિનારે, સુરત તથા થાણા જિલ્લામાં તથા બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાન્તના કેટલાક જિલ્લામાં પાકે છે. એલચી મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, મહેસુર, કૂર્ગ, તથા મુંબઈ ઇલાકાના કાનડી જિલ્લામાં બેજવાળાં જંગલોમાં પાકે છે. સોપારી દક્ષિણ હિન્દ તથા બર્મામાં, તજ દક્ષિણ હિન્દમાં પશ્ચિમ ઘાટમાં, અને લવિંગ મદ્રાસ ઇલાકામાં પશ્ચિમ ઘાટની તળેટીએ પાકે છે. મરી મસાલાની નિકાસ સાધારણ છે.

૧૧. શેરડીનો પાક સંયુક્તપ્રાન્ત, પંજાબ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ, મુંબાઇ તથા આસામમાં થાય છે. હવે દેશમાં ખાંડનાં અનેક

કારખાનાં નીકળ્યાં છે અને આપણી ખાંડની

શેરડી

જરૂરિયાત ધણે ભાગે દેશી ખાંડ પૂરી પાડે

છે. ગોળ બનાવવાને બદલે હવે સફેદ ખાંડ

બનાવવા તરફ લક્ષ વધારે અપાય છે, અને શેરડીની ભત સુધારી શેરડીનું વાવેતર વધારવા તરફ ખેડૂતોનું તેમ સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. દેશનાં કારખાનામાં બનતી ખાંડ ઉપર ૧૯૩૭ થી બજેટમાં દર હંડ્રેડવેટ રૂ. ૨-૦-૦ આબકારી જકાત પડવાથી ઉદ્યોગને સરકારે આપેલું રક્ષણ ઘટી જવાથી આ નવા પગલર ચતા ધંધાને થોડો ઘણો ફટકો પડે એમ હતું, પરંતુ આચાત થતી ખાંડ ઉપર હંડ્રેડવેટ બે રૂપિયા સરચાર્જ સરકારે નાખવાથી આ ઉદ્યોગનો વિકાસ ચાલુ રહ્યો છે. ખાંડના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે દર એકરે શેરડીનું ઉત્પન્ન વધારવાની જરૂર છે. પુષ્કળ રસ મળે એવી શેરડીની ભતની વાવણી થવી જોઈએ, શેરડી પીલીને બધો રસ, કાઢી લેવાના અર્વાચીન સાધનોનો ઉપયોગ ફેલાવો જોઈએ, ગોળની રસી વધારે પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ, પૂરતા જથ્થામાં શેરડી કારખાના નજીકના પ્રદેશમાંથી મળવી જોઈએ તથા પુષ્કળ મૂડી રોકાવી જોઈએ. હિન્દી સરકારે આપેલા રક્ષણને લીધે શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં પૂરતાં પ્રમાણમાં નીકળ્યાં હોય ૧૯૩૬-૩૭ માં ૧૪૦ કારખાનાં ચાલુ હતાં, અને દેશની ખાંડ માટે ઘણીખરી પણ પૂરી પાડે છે. શેરડી પકવનાર ખેડૂતોની સ્થિતિ કટોકટી થઈ પડતાં તેમને યોગ્ય ભાજ્ય મળે તે માટે સંયુક્ત પ્રાન્તો તથા બિહાર સરકારે ખાસ પગલાં લીધાં હતાં. હાલમાં બર્મા સિવાય બીજા કોઈ દેશને સમુદ્ર માર્ગે હિન્દમાંથી ખાંડ નિકાસ કરવાની પાંચ વરસ માટે બંધી થઈ છે. ખાંડ બનાવવાનાં ઉદ્યોગને જેમ ઉત્તેજન આપવા પ્રયત્ન થયો છે તેમ ગોળ બનાવવાના ઉદ્યોગ તરફ પણ લક્ષ અપાયું છે અને ગોળનું જ ઉત્પાદન પણ ઘણું વધ્યું છે.

૧૨. વેપારી પાકોમાં કોફી, ચા, તેલીબિયાં, કપાસ, શણ, ગળી, અરીસુ તથા તમાકુ ગણાવી શકાય. તેમાં કોફી મ્હેસુર, ફૂર્ગ તથા નીલગિરી પ્રદેશમાં બગીચાઓમાં થતી. ૧૮૬૨ માં બુંદ દાણાની ખેતી પૂર્ણકળાએ પહોંચી હતી; ત્યાર પછી એ પાકનો નાશ કરનાર જંતુઓ

પડવાથી બુંદદાણાના ઉલ્લોગની ઉતરતી દશા શરૂ થઇ. આઝિઝની સરતી કોફીની આયાત યુરોપમાં વધવાથી હિન્દના કોફીના ઉલ્લોગને ફટકો પડ્યો છે, અને હિન્દમાંથી ઓછા પ્રમાણમાં કોફી વિદેશ ચઢે છે.

૧૩. ચાની પેદાશ હિન્દમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ચાના પાકમાં ચીન પછી હિન્દ મુખ્ય છે. આસામ, અંગાળા, મદ્રાસ તથા ત્રાવણકોરમાં ચાના પુષ્કળ બગીચા છે; પંજા-

ચા

બમાં કાંઠાની ખીણમાં તથા સંયુક્ત પ્રાન્તમાં થોડો થોડો ચાનો પાક થાય છે. ચાના દરેક બગીચામાં સામાન્ય રીતે વેચવા લાયક સ્થિતિમાં ચાનાં પાંદડાંને લાવવા માટે કારખાનાં હોય છે; કારણ પાંદડાં તોડ્યા પછી તુર્ત વાપરવા લાયક સ્થિતિમાં આણવા માટે જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. સુસંયોજિત કારખાનામાં ઉંચા પ્રકારના ખાસ યંત્રો રાખવામાં આવે છે, અને તે ઉપર નિષ્ણાત ચા બનાવનાર દેખરેખ રાખે છે. હિન્દી ચાની નિકાસ સારા પ્રમાણમાં થાય છે અને તેમાંથી ગ્રેટબ્રિટન ૮૫ ટકા લે છે. આપણા દેશમાં પણ ચાનું વ્યસન ઝપાટામાં ફેલાતું જાય છે, અને ગામડે ગામડે ચાની હોટલો ઉધડવા માંડી છે.

૧૪. તેલીબિયાંમાં અળશી, તલ, સરસવ, રાઈ, કોપરાં, મગફળી, એરંડા, કપાસિયા, મહુડાં, ધાણા, જીરું, અજમેા, કરડી મુખ્ય છે. તેલીબિયાંમાં મગફળીનો પાક વધારે પ્રમા-

તેલીબિયાં

ણમાં લેવાય છે. હિન્દમાંથી નિકાસ થતી કાચી પેદાશમાં તેલીબિયાંનો અનુક્રમ પાંચમો આવે

ઉ. આપણા દેશમાં પાકતાં તેલીબીયાં પરદેશ ન મોકલતાં દેશમાંને દેશમાં અર્વાચીન પદ્ધતિથી પીલીને તેલ કાઢવાના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પૂરતું ક્ષેત્ર છે. તેલીબીયાંના નિકાસના વેપારમાં બળવાન હરીફો ઉભા થયા છે. બળશીની નિકાસને આર્જેન્ટાઇનની અળસી સાથે હરીફાઈ કરવી પડે છે, ચીનના તલે આપણા તલના વેપાર પર આક્રમણ કર્યું છે, પશ્ચિમ આફ્રિકાની મગફળી હિન્દની મગફળીની હરીફાઈમાં આવી છે અને ચીન, દક્ષિણ, અમેરિકા તથા પશ્ચિમ આફ્રિકાના દેશોમાં બીજા વનસ્પતિજન્ય પદાર્થોમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. સરસવની જગો હવે મગફળીએ લેવા માંડી છે.

૧૫. હિન્દમાં કપાસનો પાક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો પછી, કપાસના વાવેતરના ક્ષેત્રફળ તથા પેદાશની દૃષ્ટિએ, હિન્દ આવે છે. મુંબાઈ,

કપાસ મધ્યપ્રાન્ત, વરાહ, નિગમ હૈદરાબાદ, પંજાબ, મધ્ય હિન્દના દેશો રાજ્યો તથા મદ્રાસ પ્રદેશ-

કામાં કપાસ પાકે છે. હિન્દી કપાસનો તાર ટૂંકો હોય છે તેથી ઉંચા નંબરનું ઝીણું કાપડ બનાવવામાં શુદ્ધ હિન્દી કે લેન્કેશાયરને વાપરવું ફાવતું નથી. તેથી એ કે લાંબા તારના બીજા કે સાથે મિશ્ર કરી વાપરવા પ્રયત્ન થાય છે. જાપાન ઇટાલી તથા યુરોપ ખંડના બીજા દેશો હિન્દી રૂના ધરાય છે. મોદી-લીઝ કરારને લીધે રૂનો ઉપાડ લેન્કેશાયરે વધુ પ્રમાણમાં કરવાની કબૂલત આપી વધારે કે લેવા માંડ્યું છે, અને હિન્દે તેના બદલામાં લેન્કેશાયરના કાપડને પસંદગીની જગતનો લાભ આપી વધુ પ્રમાણમાં આવવા દેવા જણાવ્યું છે. જાપાને ખૂબ સસ્તું કાપડ બહુજ મોટા પ્રમાણમાં હિન્દમાં કાલવવા માંડવાથી કાપડનો મિલ ઉદ્યોગ જોખમમાં આવી પડ્યો હતો, અને તેથી જાપાન સામે રક્ષણ મેળવવા જગતી દીવાલો ઉભી કરવાની જરૂર પડી હતી. જાપાને હિન્દી રૂનો બહિષ્કાર કરવાની ધમકી આપવાથી વાટાઘાટ થતાં જાપાને અમુક વારથી વધારે નહિ એટલું

કાપડ હિન્દમાં મોકલવું ને તેના પ્રમાણમાં નિદાન અમુક લાખ ગાંસડી હિન્દી રૂની ખરીદવી એવા કરાર થયા છે, અને કપાસ પકવનાર ખેડૂતોનું હિત સાચવવા પ્રયત્ન થયો છે; પરંતુ જાપાન ચીન સાથે યુદ્ધમાં પડતાં ત્યાંથી પાણીના મૂલ્યે રૂ તેને મળવાથી હિન્દી રૂના ભાવ તૂટ્યા છે.

૧૬. કપાસ વાવવા માટે વપરાતું બી સુધારવા બ્રિટિશ હિન્દનાં ખેતીવાડી ખાતા બનતો; પ્રયાસ કરે છે. ઉચ્ચ પ્રદેશના અમેરિકન

કપાસનું બી સિંધમાં સફળતાથી વવાય છે

૩-કપાસ સુધા- અને સફર ખેરેજ નહેરના બાંધકામનો પૂરો રવાના પ્રયત્ન લાભ મળતાં સિંધમાં એ જાતના કપાસ માટે

ઉજળું ભવિષ્ય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં કુંભો-

ડિયા જાતના કપાસનું બી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. મુંબાઇ, પંજાબ, તથા સંયુક્ત પ્રાન્તમાં અમેરિકન કપાસની ખેતી દાખલ કરવામાં આવી છે. ટૂંકા તારને બદલે મધ્યમ તારના કપાસની ખેતી સફળ થતી જાય છે. પણ એ તારની કિંમત ઓછી ઉપજતી હોવાથી ટૂંકા તારનો કપાસ વાવવાનું વલણ ફરીથી દાખલ થવા સંભવ રહે છે. લેન્કેશાયરમાં કરેલા અખતરા ઉપરથી હિન્દી રૂની અમુક જાત અનુકૂળ આવે એમ છે, ને તેથી હિન્દી રૂ લેન્કેશાયર વધારે પ્રમાણમાં ખરીદશે એવી આશા બંધાય છે. ઇડિયન સેન્ટ્રલ કોટન કમિટી ૧૯૨૧માં પ્રથમ એક મંડળ તરીકે સ્વીકારાય હતી. એ કમિટીમાં કેટલાક દેશી રાજ્યોની સરકારના પણ પ્રતિનિધિ હોય છે તે મધ્યસ્થ તેમ પ્રાંતીય સરકારોને સલાહ આપે છે, તેમ જ બજાર તથા ખેતીવાડી ખાતા સાથે નિકટ સંબંધમાં રહે છે. ૩-કપાસ સંબંધે કાયદાના ખરડા બાબત આ કમિટીની સલાહ લેવાય છે. રૂમાં થતી ભેળસેળ અટકાવવા આ કમિટીએ કોટન ટ્રાન્સપોર્ટ એક્ટ પસાર કરાવી મુંબાઇ ઇલાકાને લાગુ પડાવ્યો છે; ને તે ત્યાં સફળ થતાં મદ્રાસ ઇલાકાને પણ લાગુ પડાવ્યો છે. ૧૯૨૫-૨૬માં કોટન જીનિંગ

એન્ડ પ્રેસિંગ એક્ટ પણ એજ કમિટીએ પસાર કરાવ્યો છે. આ કમિટી દેશી રાજ્યો સાથે સહકાર કરી રૂ-કપાસની ખેતી સંબંધે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ ઈદાર તથા જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં કરાવે છે. રૂ બજારનો કાયદો ૧૯૨૭માં મુંબાઇ ઇલાકામાં તથા પાછળથી બીજા પ્રાન્તોમાં પસાર થયો છે. ઇસ્ટઇન્ડિયા કોટન ટ્રેડિંગ એસોસિએશન પણ ૧૯૨૨માં સ્થાપન થઇ છે અને તેના બંધારણમાં કાયદાના સવિનય ભાગની છેલ્લી રાજકીય લડત દરમિયાન સરકારે કાયદાથી ફેરફાર કર્યો છે.

ફક્ત લે'કેશાયરને લાંબા તારનું રૂ પૂરું પાડવાનો ઉદ્દેશ જ પાર પાડવાનું ધોરણ ન રવીકારતાં કમિટીએ હિન્દના કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરી દેશને સ્વાશ્રયી બનાવવાની વાત ન બૂલવી જોઇએ.

૧૭. બ્રિટિશ હિન્દમાં ખેડાતી જમીન પૈકી સવાથી દોઢ ટકા જમીનમાં શણની ખેતી થાય છે. પણ નિકાસ વેપારમાં ચોથા ભાગનો દિરસો શણનો છે. ગંગા-બ્રહ્મપુત્રના

શણ

રસાળ પ્રદેશમાં બંગાળા તથા આસામ, કુચ-બિહાર રાજ્ય અને ઓરિસ્સામાં શણની ખેતી

થાય છે. દુનિયામાં જ્યુટ જાતનું શણ નિકાસ કરવાનો એક હથુ હક્ક હિન્દ ભોગવે છે, સંયુક્ત પ્રાન્તના ગંજર પ્રદેશમાં શણ ઉગાડવાનો અખતરો ફતેહમંદ થયો છે. શણના ગ્રાહકમાં જર્મની તથા ઓસ્ટ્રિયન મુખ્ય છે. સ્પેન, ફ્રાન્સ, જાપાન, ચીન, અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો, ઇટાલી બેલ્જિયમ વગેરે ઓછા પ્રમાણમાં હિન્દી શણ લે છે. કાચુ શણ નિકાસ થાય છે, તોપણ શણની બનાવટનો માલ બનાવવાનો ધંધો ઝડપથી ખીલતો જાય છે. શણની નિકાસ બટવાથી શણ પકવવાનો વિસ્તાર ઓછો કરી ભાવ ટકાવવા પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે શણની નિકાસ ઉપર ખાસ નિકાસ જકાત કેટલે અંશે વ્યાજબી ગણાય એ પ્રશ્ન છે.

૧૮. ગળીની ખેતીને જર્મનીની રાસાયણિક ગળીને લીધે ફટકો

પડ્યો છે. વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ગળીનો ધંધો ફરીથી વિકાસ પામવા લાગ્યો હતો. પણ યુદ્ધ અંધ થયા પછી એની ગળી ખેતી ધટી ગઇ છે. એનું ભાવિ ઉજ્જવળ નથી પણ અનિશ્ચિત છે. હિન્દી ગળીના મુખ્ય ધરાક ચીન તથા જાપાન છે. બિહારમાં મુખ્યત્વે ગળી નિકાસ કરવા માટે પકવીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગળી મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાન્ત, બિહાર, ઓરિસ્સા અને અંગાળામાં થાય છે.

૧૯. અફીણની ખેતી ધટતી જાય છે. ચીનની જનતાને અફીણના વ્યસનમાંથી છોડાવવા થએલા કરાર મુજબ હિન્દની મોટી મહેસુલનો ભોગ આપી બ્રિટિશ સરકાર શ્રેય અફીણ લે છે. પણ હિન્દની પ્રજાને દારૂ તાડી વગેરે માદક પીણાના વ્યસનમાંથી મુક્ત કરવા માટે મહેસુલનો ભોગ આપી એ બદી દૂર કરવાનું હિન્દી સરકારને સૂઝતું નહોતું, પરંતુ હવે નવા બંધારણ નીચે કામ કરતી પ્રાંતીય સરકારોએ દારૂ બંધીની નીતિનો અમલ કરવા માંડ્યો છે.

૨૦. તમાકુ પૂર્વ અને ઉત્તર અંગાળા, દક્ષિણ હિન્દ અને લોઅરબર્મામાં મુખ્યત્વે પાકે છે. મદ્રાસ, અંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, મુંબાઇ, બર્મા, સંયુક્ત પ્રાન્ત તમાકુ તથા પંજાબમાં તમાકુનો પાક થાય છે તેમાંથી મોટો ભાગ દેશમાં જ ખપી જાય છે, અને બાકીની તમાકુ રંગુન તથા મદ્રાસ બંદરેથી મુખ્યત્વે નિકાસ થાય છે. જે કે બહારથી આવતી સિગારેટો વગેરેની આયાત કરતાં નિકાસ ઓછી છે તોપણ બીડી તથા સિગારેટના કારખાનાનો વિકાસ અપાટથી થઇ રહ્યો છે.

૨૧. ઢાર માટે, ઢારની મોટી સંખ્યા ધ્યાનમાં લેતાં, ધાસચારો પકવતી જમીનનું પ્રમાણ ઓછું ઓછું છે, ને તેમાં વધારો થવાની

જરૂર છે. ગામે ગામ રાખવામાં આવતાં જૈયર
 ધાસ ચારે। વધારી જે તે ગામના ઢારને પૂરતું ચરણ મળે
 એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. ખેતીવાડી ખાતાએ
 ઢાર માટે ખોરાક ઉગાડવા તથા તે ભરી મૂકવા સંબંધે અખતરા
 કર્યા છે. સિંધ, બિહાર, મધ્ય પ્રાન્ત તથા સરહદ પ્રાન્તમાં જમીનનો
 કસ વધારનાર ધાસ તથા ઈજિપ્તનું કલોવર નામનું ધાસ દાખલ કરવા
 તેમ જ પૂસામાં ખેરસીમની ખેતી કરાવવા માટે ખેતીવાડી ખાતાને
 શ્રેય થટે છે.

૨૨. રબર મદ્રાસ, કુર્ગ, મ્હેસૂર, ત્રાવણકોર, કોચીન, તથા
 બ્રહ્મદેશમાં ભીજે છે, ને રબરના ઝાડના રસ-
 રબર માંથી રબર મેળવવામાં આવે છે. થોડું રબર
 દેશમાં વપરાય છે અને બાકીનું પરદેશ ચઢા-
 વવામાં આવે છે. દુનિયામાં પાકતા રબરમાં આપણા દેસનો હિસ્સો
 જૂજ છે.

૨૩. આપણા દેશમાં પૂરતા ઉત્પોગીકરણના અભાવે કરોડો
 લોકોને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી, અને અનાજ અમુક પ્રમાણમાં
 પરદેશ ચઢતું હોવાથી નિકાસ વેપાર ઉપર
 કાચી પેદાશ ઉપર જકાત વગેરે નાંખી અંકુશ મૂકવા કેટલાક
 નિકાસ જકાત જણાવે છે. આમ કરવામાં આવે તો માલના
 ભાવ તૂટે અને ખેડૂતોને જ નુકશાન થાય.
 અનાજનો નિકાસ વેપાર પાકના પ્રમાણમાં જૂજ છે એટલે એ
 વેપારની બંધી કરવાથી અથવા ભારે નિકાસ જકાત નાંખવાથી
 જુએ મરતા કરોડોને ફાયદો થવાનો નથી. આપણા દેશમાં જપારે
 દુકાળ પડે છે અથવા તંગી અનુભવવામાં આવે છે ત્યારે દેશમાં
 અનાજનો પૂરતો જથ્થો નથી હોતો એમ બનતું નથી; પણ અનાજ
 ખરીદવા માટે પૂરતી ખરીદશક્તિ હોતી નથી. જ્યાંસુધી જનસમૂહની

ખરીદશક્તિ વધે નહિ ત્યાંસુધી કરોડોને પૂરતું ખાવા મળવાનું નથી એ ચોક્કસ છે. એ ખરીદશક્તિ વધારવા માટે સંપત્તિની વિભાગણી હાલના કરતાં વધુ ન્યાયસર થવી જોઈએ અને દેશમાં વિવિધ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થઈ ફક્ત ખેતી ઉપર જ મોટા ભાગની વસ્તીનો આધાર છે તે સ્થિતિ બદલાવી જોઈએ. નિકાસ જગત લડાઈ, દુકાળના વખતમાં આપદ્ધર્મ તરીકે અપવાદરૂપે નાખવામાં આવે છે. વળી જે પદાર્થ દુનિયામાં બીજે ન પાકવાને લીધે તેનો એકદંત્ર વેપાર એકલો આપણો દેશ કરી શકતો હોય તેવા જ પદાર્થ ઉપરની નિકાસ જગતનો ભોજો આપણે અન્ય દેશ ઉપર નાંખી શકીએ છીએ.

૨૪. કેટલાક કહે છે કે આપણા દેશના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જરૂરી કાચી પેદાશની નિકાસ ઉપર જગત નાખી તે માલ કારખાનાદરોને સસ્તો મળે એવો પ્રયત્ન કરવો ખેડૂતોનું દષ્ટિબિન્દુ જોઈએ. પરંતુ ખેડૂતોના ભોગે મૂઠીભર ઉદ્યોગપતિઓને સગવડ કરી આપવી એ બહુજનસમાજના હિતની વિરુદ્ધ છે. તેમના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સરકાર વાર્ષિક બક્ષિસ આપે અથવા પરદેશથી આવતા માલ ઉપર સંરક્ષક જગત નાંખે એ યોગ્ય છે, પણ કારખાનામાં બનતા માલ માટે ઉપયોગી દેશમાં પેદા થતી કાચી પેદાશની વસ્તુઓની નિકાસ ઉપર અંકુશ મૂકી કૃત્રિમ રીતે તે કારખાનાદરો માટે સોંધી કરવાનો પ્રયત્ન બહુજનસમાજની દષ્ટિએ અન્યાયી ગણાય.

૨૫. તેલીબિયાંની નિકાસનો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. તેલીબિયાંમાંથી તેલ કાઢી ક્ષેત્રો જે ખોળ વધે છે તે દોરોને ખવરાવવાના કામમાં આવે છે અથવા ખાતર તરીકે તેનો સદુપયોગ થઈ શકે છે. એ ખોળ અથવા બિયાં પરદેશ ચઢવાથી જમીનમાંથી ચૂસાયેલો કસ ખાતર તરીકે જમીનને પાછો મળવાનો માર્ગ બંધ થાય છે અને પરિણામે ખેડૂતને જ

નુકશાન થાય છે. એ તેલીબિયાનું તેલ અર્વાચીન છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ મુજબ આપણા દેશમાં કાઢી લેવામાં આવે અને ખોળ ઢોરના ખોરાક તરીકે તથા જમીનના ખાતર તરીકે વાપરવામાં આવે તે ફાયદો થાય. તેથી તેલીબિયાં તથા ખોળની નિકાસ ઉપર થોડી જગત નાંખવામાં આવે અને તેના ઉત્પન્નનો ઉપયોગ ખેતીવાડીમાં આવા ખાતર વાપરી જમીનનો કસ વધારવાની સલાહનો પ્રચાર કરવામાં થાય તો તે ગેરવ્યાજબી થશે નહિ.

૨૬. આપણા દેશમાં દર એકરે ઓછો પાક ઊતરે છે, તેમાં વરસાદ ઓછો વરસે, વધારે પડતો વરસે, રેલ આવે, હિમ પડે, કરા પડે, ઉંદર અથવા કોળ પાક ખાઈ જાય, પાકની અનિશ્ચિત તીડ પડે, જંગલી જનવરો (હરણ, હુકર, શિયાળ વગેરે) માલ ખાઈ જાય, પાક રોગ થાય વગેરે અનેક કારણો છે. ખેડૂત જમીનની પૂરતી સંભાળ લેતો નથી, તેમ સારી ખેતી માટે ખેડૂત પાસે પૂરતાં સાધન નથી એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. ખેડૂત દેશમાં ડૂબેલો હોવાથી વધારે સારી ખેતી કરે તો તેનો ફાયદો થાહકાર જ લાઈ જશે એમ તે માને છે ને તેથી તેને સુધારા કરવા માટે ઉમંગ પણ રહેતો નથી.

૨૭. જમીનનો કસ ઘટતો જાય છે, તથા પાકનું પ્રમાણ ઊતરતું જાય છે એમ કેટલાક માને છે. પણ નિષ્ણતો કહે છે કે કેટલાંય સંકાંથી જમીનનો કસ વધ્યો નથી તેમ ઘટ્યો નથી. જમીનનો કસ કુદરતી રીતે વધારેમાં વધારે જમીનનો કસ ઘટી શકે તેટલો ઘટી ગયાને સંકેટો વરસ થઈ ગયાં છે. અને હવે તે વધુ ઘટવો શક્ય પણ નથી. બિયાં, કપાસ વગેરેની નિકાસને લીધે જમીનના ખાતર તરીકે ઉપયોગી કેટલાક પદાર્થો જે કે જમીનને પરત મળતા નથી, તોપણ આપણા દેશની ઘણીખરી જમીનમાં ખાતરને ઉપયોગી

નામદ્રોજન દ્રવ્ય ધરાવનાર દ્વિદલ (કઠોળ) નો પાક હોવાતો હોવાથી તેમ જ જમીન ઉપર ઊગતાં આડ તથા આડવાં હવામાંથી નામદ્રોજન મેળવવાં હોવાથી જમીનનો કસ સ્થિર રહે છે. પાક ઓછો ઊતરે છે એ વાત સ્વીકારતાં પણ પાક કેમ વધે એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો રહે છે, અને તેમાં સુધરેલી ખેડ, આપણા ખેડૂતોના નાના નાના ખેતીની જમીનના ટૂંકડા ખેડવા માટે અનુકૂળ આવે એવાં સુધરેલાં ઓળરો, જમીનને અનુકૂળ આવે એવું સારું ખાતર તથા પાણી પાવાનાં સાધન અને વ્યવસ્થિત ખેતી એ એના ઉકેલ છે. પરંતુ એ સુધારાનો લાભ ખેડૂતને મળી શકે એમ ન હોય અને શાહુકારજી કરજ પેટે તાણી જવાનો હોય તો ખેડૂતને સુધારા દાખલ કરવાની ઇચ્છા ન રહે તથા તે કામ ન કરે એ કુદરતી છે. તેથી ખેડૂતોના જૂના દેવાનો પ્રશ્ન સંતોષકારક રીતે છોડવી ભવિષ્યમાં તે ફરી શાહુકારોની નાગચૂડમાં ન ફસાઇ શકે એવા ઇલાજ લીધા સિવાય એ સુધારા પૂરતાં પ્રમાણમાં દાખલ થવા મુશ્કેલ છે.

૨૮. પંજાબના મિ. ડાર્લીંગ જણાવે છે કે બ્રિટિશ હિન્દના ખેડૂતોને માથે આશરે છ અબજ રૂપિયા દેવું છે અને તે ધણુંખરું નિરુપાદક કામ માટે કરવામાં આવેલા કરજના જીવું કરજ સરકારનું હોવાથી ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે વધતું જાય છે. ઉપાદક કામ માટે લીધેલું કરજ

ખેતીનું ઉત્પાદન વધારે છે અને કરજ સહેલાઈથી ભરપાઈ થઇ શકે છે. સેન્ટ્રલ બેન્કિંગ એન્કવાયરી કમિટી (મધ્યસ્થ શરાદી ધંધાની તપાસ સમિતિ) મળેલી વિગતોનો વિચાર કરી ખેડૂતોને માથે નવ અબજ રૂપિયાનું કરજ હોવાનું માને છે. એ કમિટીના રિપોર્ટ પછી પણ તુરેલા ભાવ ચાલુ રહેવાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડતી ગઇ છે અને સરકારને પણ જમીન મહેસૂલની છૂટ આપવાની ફરજ પડી છે. તે ઉપરથી ચઢેલા ભારે વ્યાજ તથા નવા કરજ સાથે એ કરજનો આંકડો દસથી પંદર અબજ અથવા એકથી દોઢ અર્બ રૂપિયા સુધી પહોંચેલો હોય તો નવાઈ નથી.

૨૮. ગરીબાધને લીધે કરજ કરવું પડે છે અને કરજનું અસ્તિત્વ એ ગરીબાધનું હોતક છે. ખેડૂતોને કરજનાં કારણો માથે કરજનો ખોળે વધવાનાં કારણોમાં નીચેનાં કારણો મુખ્ય મનાય છે:—

(૧) વરસાદની અનિયમિતતાને લીધે દર પાંચ વરસમાં એકે સારું, એક ખરાબ અને ત્રણ સાધારણ વર્ષ ખરાબ વર્ષ આવે છે. સારા વર્ષમાં ખેડૂત કરજ ન કરે પણ ખીજા વર્ષોમાં કરવું પડે.

(૨) ખેડૂત તાઢિયા તાવ વગેરે રોગથી દર વરસે પટકાતો હોવાથી જે વખતે તેની મજૂરીની ખાસ જરૂર હોય છે તે વખતે તે બિમાર હોવાથી સારી ખેતી પકવી શકતો નથી
રોગ અને અશક્તિ તથા બિમારીને લીધે ખર્ચમાં બિતરવું પડે છે.

(૩) ખેડૂતોને નબળાં વરસમાં રોજી આપે તથા ફરજિયાત કુરસદના વખતમાં કરી શકાય એવા જોડધાનો જોડધાનો અભાવ અભાવ હોવાને લીધે તે વધારાની આવક મેળવી શકતો નથી.

(૪) હિન્દુ તથા મુસ્લિમ વારસા હિરસાના કાયદાને લીધે જમીનના નાના નાના ભાગલા તથા દરેક નંબરના જમીનના ટુકડા નાના ટુકડા પડે છે ને તેથી ખેતીનો ખર્ચ વધુ આવવાથી આવક ઓછી થાય છે.

(૫) યંત્રયુગને લીધે કારખાનામાં ખનતા માલની હરીફાઈને લીધે ગૃહઉદ્યોગો તથા ગામડાંના નાના ઉદ્યોગો તૂટતા જતા હોવાથી એ ધંધાઓમાંથી ખેડાર બનેલા લોકો ખેતી શુદ્ધિઓનો નાશ અથવા ખેતીની મજૂરી તરફ વળે છે. અને તેથી ખેતીની જમીન ઉપર નિર્વાહ કરવા

મુખનું પ્રમાણ વધવાથી ખેતીની જમીન ઉપર દબાણ વધે છે અને માણસદીઠ આવક ઘટવાથી કરજ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય છે.

(૬) ઢોરોમાં ચાલતા રોગ તથા ડુકાળને લીધે ઢોર નિર્બળ થાય છે અથવા મરી જાય છે. તેથી બળદ બળદ માટે કરજ ખરીદવા માટે કરજ કરવું પડે છે.

(૭) દીવાની ફેજદારી કચેરીઓમાં કળિયા માટે કરજ કરવું કળિયા લડવા પડે છે.

(૮) લમ, મરણ, સીમંત, જનોઇ વગેરે સામાજિક ખનાવોને લીધે ખેડૂત તેની આવકના પ્રમાણમાં કરજ સામાજિક પ્રસંગો કરીને પણ વધુ પડતું ખર્ચ કરે છે.

(૯) બાપદાદાના ચાલતા આવેલા કરજના બોળ નીચે ખેડૂત દબાયેલો જન્મે છે, જીવે છે ને મરે છે. ખેડૂતોને અનુકૂળ ખાસ નાદારીનો કાયદો પસાર કરવામાં આવે, તથા ચાલતું આવેલું વડીલોપાર્જિત કરજનો બોળે છોકરાની પોતાની કરજ જાત તથા મિલકત ઉપર પડતો નથી તેમ જ અમુક પ્રસંગે શાહુકારનું લેણું મુદત બહાર હોવાથી આપવાની જરૂર નથી વગેરે કાયદેસર હકકોની સમજણ આપવામાં આવે, તો ખેડૂતોનો થોડો બચાવ થાય.

(૧૦) જમીનની કીમત વધવાને લીધે ખેડૂતોની શાખ વધી છે. ને તેથી જમીનના તારણ ઉપર ગીરોનું દેવું વધ્યાનું કેટલાક જણાવે છે. હાલમાં જમીનની કીમત ઘટી ગઇ છે ખેડૂતની શાખ અને તેટલે અંશે જમીનના તારણ ઉપર નવું કરજ ઓછું મળશે એ ખુલ્લું છે.

(૧૧) સારા વખતમાં અને ખાસ કરીને વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી ખેતીના પાકની કીમત વધે છે અને સારી આવક મળતાં

રહેણીનું ધોરણ સુધરે છે, પણ સાથે સાથે
સુધરેલું રહેણીનું ધોરણ દારૂ પીવો, જુગાર રમવો, ગમે તે કીમતે
 જમીન ખરીદવાનો શોખ કરવો, લાંચ રુશ્વત
 આપવી વગેરે ટેવો પડે છે, અને ફરી મંદીના
 વર્ષો આવતાં એ ટેવો મૂકી ન દેવાયાને લીધે કરજ થાય છે.

(૧૨) શાહુકાર ભારે દરથી ચક્રવર્તિ વ્યાજ લે છે. લોકોને ગરીબ-
 બાકીને લીધે કરજ કરવાની જરૂર પડે છે અને કરજ માગનારાનો
 ધસારો હોવાને લીધે તથા નાણાં પાછાં વસૂલ
ભારે વ્યાજ તથા ચવાની પૂરી ખાત્રી નહિ હોવાને લીધે વ્યાજનો
શાહુકારી પૈય દર ભારે રહે છે અને દેવું કરનાર અભણ
 તથા અજ્ઞાન હોવાથી તેનો લાભ લેવાય છે.

કેટલેક પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ જોટલા રૂપિયા કરજે આપ્યા હોય તે કરતાં
 વધારે રકમનું ખાતું પડાવી લેવામાં આવે છે, વ્યાજ અગાઉ કપાય
 છે, વટાવ અથવા સુખડી કાપી લેવામાં આવે છે, કાચળી છોડા-
 મણના નામથી ખાતામાં માંડેલી રકમ કરતાં ઓછી રકમ દેવા-
 દારને મળે છે, અને વ્યાજનું વ્યાજ દર વરસે ચઢે જાય છે. વસૂલ
 આપવામાં આવે છે ત્યારે કેટલીક વખતે શાહુકારો પાવતી આપતા
 નથી, અથવા પૂરેપૂરી રકમ જમા માંડતા નથી. જે માલ વસૂલ
 આવ્યો હોય તો માલનો બજારબાવ વસૂલ ન આપતાં નીચો ભાવ
 ઘણી વખતે મંજૂરે મળે છે. દેવા વખતે માલ અપાયો હોય તો તે
 સવાઇ લેવાનો કરાર કેટલીક વખતે થાય છે. કેટલીક વખતે દેણદારે
 પાક થતાં અમુક ભાવે માલ લેણદાર-શાહુકારને આપવાના કરાર
 થાય છે. આમ દેણદાર બજારબાવ કરતાં ઊંચા ભાવે માલ ખરીદી
 નીચા ભાવે માલ આપવા ઘણી વખતે બંધાય છે ને તેને બમણો
 માર પડે છે.

જૂના વખતમાં ગામડામાં પ્રજામતનો અંકુશ રહેતો, પણ હવે
 દીવાની અદાલતો ઠેકઠેકાણે સ્થાપન થવાથી તથા કાયદા શાહુકારને

અનુકૂળ ધડચેલા હોવાથી દેશુદારની સ્થિતિ શાહુકારોને સગવડ કરાવ્યાબદ્ધ થઈ પડી છે. પરિણામે ખેડૂતોની જમીન બિનખેડૂત શાહુકારોની માલિકીની થઈ જાય છે, અને જે જમીનનો ખેડૂત એક વખત માલિક હોતો તે જમીન શાહુકાર પાસેથી ગણોતે ખેડવાની તેને ફરજ પડે છે. ખેડૂતોની દરરોજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે સહકારી મંડળોએ તેના કામમાં આવતી નથી અને સરકારી તગાવી અમુક કારણસર જ મળે છે એવા સંજોગોમાં શાહુકારનો આશ્રય લીધા વગર ખેડૂતોનો છૂટકો થતો નથી. શાહુકાર હમ્મા આપી શકે છે, હમ્મા ભરવામાં વાર થાય તો તે ચલાવી લઈ શકે છે તથા શાહુકાર તથા દેશુદાર વચ્ચે માનવ સંબંધ રહેવાથી અનેક આફતોના વખતમાં દેશુદારને શાહુકાર સહકારી મંડળોએ કરતાં વધારે અનુકૂળ આવે છે.

(૧૩) ખેડૂતોને માથે ભારે કરજ થવામાં જમીન મહેસૂલના ભારે દર તથા તે વસૂલ લેવાની સખ્તાઈ પણ કેટલેક અંશે કારણ-રૂપ ગણાય છે. સરકારની મહેસૂલ અમુક જમીન મહેસૂલનું ઠરેલી મુદતે ભરવી જ જોઈએ અને હપ્તો તારણુ વખતસર ન ભરાય તો સખ્તાઈના હિપાય લેવાય, તેથી શાહુકારનો આશરો લેવો પડે.

સને ૧૯૦૧ના દુકાળ કમિશને જણાવ્યું હતું કે ખેડૂતોને સારા વરસોમાં નિર્વાહ પૂરતું મળે છે અને નબળાં વરસોમાં ભોંકાનાં દયા-દાન હિપર જીવવું પડે છે. છેલ્લાં નવ દસ વરસથી ખેતીના પાકના ભાવમાં ભારે ઘટાડો થવાથી જોયા ભાવના વખતમાં ઠરાવેલા દર પ્રમાણે મહેસૂલ ભરવું ખેડૂતોને ધણું ભારે પડે છે અને ફરજ કરીને તથા માલમિલકત વેચીને નિભાવ કરવો પડે છે. એ જમીન મહેસૂલના ભારે દરમાં તૂટેલા ભાવના પ્રમાણમાં ઘટાડો કર્યા સિવાય તથા વસૂલાતનાં ધોરણો છૂટછાટવાળાં બનાવ્યા સિવાય કરજદારી-નું આ કારણ કાયમ રહેશે. જમીન મહેસૂલની તહકુબી તથા

આશીનાં ધોરણો સ્થિતિસ્થાપક બનાવવામાં આવે તથા કેટલેક પ્રસંગે વ્યક્તિઓને પણ રાહત મળી શકે એવો મહેસૂલી ખાતાના વહીવટમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. બજારબાવના પ્રમાણમાં જમીન મહેસૂલ-માં વધારો થટાડો સાલેસાલ કરવાનો અખતરો પંજબના લાયલ-પુર જિલ્લામાં દાખલ થયો છે તે વિચારવા જેવો છે.

(૧૪) બી તથા ખાતર માટે પણ ખેડૂતને કેટલીક વખતે કરજ કરવું પડે છે. ખેતીની મોસમમાં ખેતીનું કામ કરવા માટે પૂરતી મૂઠી ખેડૂતો પાસે હોતી નથી, તેથી કરજ

બી-ખાતર કરવાના પ્રસંગ ઊભા થાય છે.

(૧૫) ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક શ્રી. નરહરિ પરીખે ખારડોલી રિવિઝન સેટલમેન્ટ સત્યાગ્રહ વખતે ખેતીના ખર્ચના તથા ઉત્પન્નના આંકડાઓ ભેગા કરી સપ્રમાણ નાની ખેતીનો ધંધો સાબિત કરી આપ્યું છે કે ખેતીનો ધંધો ખેડૂતો તોટાનો છે? માટે નફાકારક રહ્યો નથી, પણ ખોટમાં ચાલે છે, તેમાં તેમનો પૂરતો નિર્વાહ થતો નથી અને બીજા કોઈ ધંધાના અભાવે ખેડૂતો ખેતીને વળગી રહ્યા છે. ખારડોલી તપાસ સમિતિએ આ વાત સ્વીકારી નથી, તોપણ શ્રી. નરહરિ પરીખની દલીલો વિચારણીય છે.

૩૦. ખેડૂતોના ઋણવિમોચન માટે તથા ખેડૂતો ફરીથી કરજ-દાર ન થાય તે માટે શા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે તેની સમા-લોચના હવે કરીએ. તેમાં પ્રિટિય હિન્દના દીવાની દીવાની કાયદાનું કામ ચલાવવાની રીતના કાયદા પ્રમાણે ખેડૂતો રક્ષણ ઉપરની બજાવણીમાં ખેતીનાં ઓળરો, ખેતીને ઉપયોગી ઠોરની જમીની યથ શકે નહિ, તથા ખેડૂતોને અમુક મુદત સુધી નિર્વાહ માટે અનાજ રાખવું, રહેવા માટે ઘર રાખવું, નિર્વાહ માટે અમુક વીધાં સુધી જમીન રાખવી, હાસા

કરી આપવા, ખેતીની મોસમમાં તેને દીવાની કેદમાં ન રાખવો વગેરે ધોરણો બાન ખેત્રે છે.

૩૧. સને ૧૮૭૫માં કરજઅસ્ત ખેડૂતોએ દક્ષિણમાં શાહુકારો સામે હુલ્લડ કર્યા પછી સને ૧૮૭૯માં “**ધી ડક્કન એગ્રિકલ્ચરલ રિલીફ એક્ટ**” મુબમ્બ સરકારે પસાર કરી.

ડક્કન એગ્રિકલ્ચર- કરજના કરારોની પાછળ જમ્મ વ્યાજના ભારે રલ રિલીફ એક્ટ દર ઘટાડવા, ખાસ તારણમાં જમીન આપી હોય તે સિવાય ખેડૂતની જમીન ન વેચવાના અને લેણદાર-દેણદાર વચ્ચે વેચાણનો દસ્તાવેજ થયો હોય તોપણ જમીન ખેડૂતને પરત સોંપવાના અધિકાર અદાલતોને આપ્યા હતા. ખેડૂતોને વસૂલને પ્રસંગે પાવતીઓ આપવા તથા હિસાબ આપવાની ફરજ રાખી, ખેડૂતો સાથેના ગીરોના વ્યવહાર લેખી કરવાની એ કાયદાએ ફરજ પાડી. ખેડૂતો વિરુદ્ધના દાવાના પ્રસંગે નોંધાયેલો (રજિસ્ટર્ડ) લેખ હોય તો બાર વરસ અને છતર પ્રસંગે છ વરસની મુદત રાખવામાં આવી. આ કાયદા પ્રમાણે ખેડૂત ઉપરના દેવાનો ફરજિયાત તોડજોડ થઇ શકતો અને શાહુકારોને ભારે નુકશાન જતું. ખેડૂતની વ્યાખ્યા બહોળી હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ ખેતી ન કરનાર ખીમ અનેક લોકોએ એ કાયદાનો લાભ લીધો, તેથી શાહુકારોએ વધારે કાળજી લેવા માંડી અને જમીનગીરો કે વેચાણના લેખ કરાવી લીધા સિવાય કરજ આપવાની આનાકાની કરવા માંડી, અને ખેડૂતો વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાતાં જમીનના ગીરો તથા વેચાણના લેખ વધવા માંડ્યા. તેથી આ કાયદામાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરી ખેડૂતોને ખરેખર ફાયદો થાય એવા સ્વરૂપનો કાયદો પસાર કરવા મુબમ્બ સરકારે નીમેલી સમિતિએ ભલામણ કરી છે. કેટલાક આ કાયદો રદ કરવા પણ કહે છે.

૩૨. ‘ગેરવ્યાજખી દબાણ’ની વ્યાખ્યામાં ફેરફાર કરી રાજ્ય-માન્ય કરાર સંબંધે કાયદા (કોન્ટ્રાક્ટ એક્ટ)થી ખેડૂત સાથેના વ્યવ-

હારમાં શાહુકારને માથે કેટલાક પ્રસંગે કરાર બીજાં ખેડૂતોપકા- યોગ્ય પ્રકારનો છે એમ બતાવવાનો બોલો
૨૬ ધોરણે નાંખવામાં આવ્યો છે. સને ૧૯૧૮ના 'યુઝુ-

રિયસ લોન્સ એક્ટ' પ્રમાણે ખેડૂત સામેના દાવામાં કોર્ટને પાછલા હિસાબ તપાસી ખેડૂતને દાદ આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. સને ૧૯૨૬માં એ કાયદામાં થયેલા સુધારા પ્રમાણે ગીરના પ્રસંગે પણ આવી રીતે હિસાબ તપાસી યોગ્ય હુકમ કરવાનું ઠરાવ્યું છે; જે કોષ્ટ દેવું તારણુ વગરનું હોય તો દેણુ-દાર ખાતાં બાકી કાઢી આપવાની ના પાડીને લેણુદારને કોર્ટમાં ધકેલી શકે છે અને હિસાબ તપાસાવવાનો લાભ મેળવી શકે છે. શાહી ખેતીવાડી કમિશન જણાવે છે કે કોષ્ટ પણ પ્રાન્તમાં આ કાયદાનો ઉપયોગ થયો નથી અને તે વ્યર્થ નીવડ્યો છે; કમિશન 'પંજબ મનીલેન્ડર્સ એક્ટ' તથા 'વિશિષ્ટ મનીલેન્ડર્સ એક્ટ'નાં ધોરણે વિચાર-માં લઈ કાયદા પસાર કરવા બલામણુ કરે છે. પંજાબના કાયદા પ્રમાણે શાહુકારોએ નિયમિત હિસાબના ચોપડા રાખી દર છ મહિને દેણુદારને હિસાબના ઉતારા આપવા જોઈએ. ઈંગ્લાંડના કાયદા પ્રમાણે શાહુકારોએ પોતાનો ધંધો ચલાવવા માટે પરવાના લેવા જોઈએ. ચક્રવર્તિ વ્યાજ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, અને દેણુદાર માગણી કરે ત્યારે તેને દેવા સંબંધી લેખોની નકલો આપી તેના ખાતાની શી સ્થિતિ છે તે સંબંધે તમામ માહિતી લેણુદારે આપવી જોઈએ. દેણુદારના રક્ષણ માટે આ ધોરણે વિચારમાં લેવા જેવાં છે અને દરેક પ્રાન્તમાં ખેડૂતોની ઋણમુક્તિ માટે જુદા જુદા કાયદા પસાર કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

૩૭. પંજાબમાં ખેતીની જમીનના સ્વત્વાર્પણ ઉપર અંકુશ મૂકી ખેડૂતોને ફાયદો કરવા પ્રયત્ન થયો છે. તે માટે સને ૧૯૦૧માં 'ધી પંજાબ લેન્ડ એલિએનેશન એક્ટ' પસાર પંજાબ લેન્ડ એલિ- કરી, જે જતો ખેડૂત જતોમાં ગણાય છે એનેશન એક્ટ તે જતના ખેડૂત પાસેથી જમીન ખરીદવાની બિનખેડૂત જતોના શખ્સોને મનાઈ કરવામાં

આવી છે, તથા વીસ વરસથી વધારે વરસ માટે એવા લોકો ગીરો રાખી શકે નહિ એમ ઠરાવ્યું છે. આ કાયદાથી જમીન પ્રથમના શાહુકાર વર્ગના હાથમાં જતી અટકી છે, પણ ખેડૂત જતોમાં જે પૈસાદાર માણસો હતા તેમણે ખેડૂતોને ધીરવાનો ધંધો હાથમાં લઈ પોતાના ખેડૂત બંધુઓની જમીન પડાવી લીધી છે અને ત્યાંના ખેડૂતોની દશામાં ખાસ સુધારો થયો નથી. વળી બિનખેડૂત વર્ગનો શાહુકાર જાતે ખેતી કરતો ન હોવાથી એને કબજે આવેલી જમીન ફરી ખેડૂતોને જ દાણે અથવા ભાગે આપવાની ફરજ પડતી અને જે તે ગામના ખેડૂતોમાં સંપ હોવાને લીધે બીજા ખેડૂતો એ જમીન રાખવા ન આવતાં તેના જૂના માલિક ખેડૂતને જ ધણે ભાગે એ જમીન ખેડવા મળતી; પણ હવે પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર વર્ગના શાહુકારોનો વગ અસ્તિત્વમાં આવવાથી એમના કબજામાં આવેલી જમીન એ શાહુકારો ઘેર ખેડાવી શકે છે અને જમીનના જૂના માલિક ખેડૂતની સ્થિતિ વધારે ખરાબ થઈ છે એમ કેટલાક કહે છે. જમીનના ગીરો-વેચાણ ઉપર અંકુશ મૂકવાને લીધે ખેડૂતોને ધીરાણુ ઝાણુ થાય અને તેથી તેને અણીને વખતે મૂંઝાવું પડે એ કુદરતી છે. વળી સુધરેલી ઢાંચે ખેતી કરાવી ખેતીના ધંધામાં સુધારા કરાવવા હોય તો પ્રગતિશીલ તથા બુદ્ધિમાન મૂડી ધરાવનાર શહેરોના હાથમાં જમીન જાય તો તે ઇચ્છવા જોગ છે. અને ઈંગ્લાંડમાં પણ શિક્ષિત સાહસિકોને લીધે ખેતીમાં સુધારા થયા હતા એમ કહેવામાં આવે છે.

૩૪. સરકારે ખેડૂતોને તકાવી (તગાવી) આપી મદદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જમીનમાં કાયમના સુધારા (કૂવા, બંધ વગેરે) માટે તેમજ બી, ખાતર તથા ઓળરો તથા

તગાવી

ખેતીને ઉપયોગી ઠોર ખરીદવા માટે તગાવી અપાય છે. તેથી અણીના વખતે ખેડૂતોને મદદ થાય છે, તથા વ્યાજના દરમાં ઘટાડો થાય છે. આ ફરજ અમુક પ્રસંગે જ મળતું હોવાથી ઘણા ખેડૂતો તગાવી લેવાનો લાભ

લેવાને બદલે પોતાના શાહુકારને વધારે પસંદ કરે છે; કારણ તે ગમે તે કામમાં વાપરવા માટે નાણાં ધીરે છે. તગાવીના હપ્તા વખતસર ભરવા પડે, તગાવી ભેળવતાં કેટલાંયનાં મોં દાખવાં પડે, વિશ્વંચ થાય અને અનેક હેરાનગતીઓ ભોગવી પડે વગેરે કારણોને લીધે તગાવી ભેકાગ્રિય નથી. તગાવીથી પૂરતી મદદ મળતી નથી, ને ખેડૂતોને શાહુકારનું મોં જોવાની જરૂર ચાલુ રહે છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં લાંબી મુદતની તગાવી આપવા માટે સહકારી મંડળીઓને ઉપયોગ થોડા વખતથી કરવામાં આવે છે, તે પસંદ કરવા જેવું છે.

૩૫. મોટા જમીનદારો વગેરેની કરજઅરત મિલકતોને કરજ-મુક્ત કરવા કેટલીક વખતે સરકાર મદદ આપે એટા જમીનદારોને છે. અથવા જમીન પોતાના વહીવટમાં લઈ કરજ-મદદ મુક્ત કરવા પગલાં ભરે છે; અને 'કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ્ઝ' તરીકે પણ જમીનદારોની મિલકતોનું રક્ષણ કરે છે.

૩૬. ખેડૂતોના જૂના કરજનો તોડજોડથી નિકાલ કરી ભવિષ્ય-માં ખેડૂતો શાહુકારના પંજમાં ફરીથી ન સપડાય તથા ખેડૂતો કરજમુક્ત થાય એવા ઉપાયો લીધા સિવાય ખેડૂતને કરજમુક્ત ખેડૂતોમાં સુધરેલી ખેતી કરવા માટે ઉત્સાહ કરવાની જરૂર આવવાનો નથી. તથા જે હિંદુસ્તાનમાં સુધરેલી ખેતી કરાવવી હોય તો ગામડાંની કરજદારીના મૂળમાં ધા કરવો જોઈએ. ખેડૂત કરજમુક્ત થતાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવા આશાવાદી થશે અને દેશને ફાયદો થઈ રાજ્યની આવક વધશે.

૩૭. ખેડૂતો ઉપરના કરજના બોખનો નિકાલ કરવા જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ખેડૂતોને કરજ ધીરવાના ધોરણો ઉપર અંકુશ મૂકવો તથા કરજસમાધાન મંડળ મારફત કરજનો નિકાલ કરવો વગેરે જુદા જુદા ઉપાય સૂચવાય છે તથા એવી યોજનાઓને

કાયદાનું રૂપ અપાય છે, તેમ જ બુદ્ધા બુદ્ધા સૂચવાતા ઉપાયો રાજકીય પક્ષ ખેડૂતોના ઋણુવિમોચન માટે પોતે કંઈ યોજના પસંદ કરે છે તે જાહેર કરે છે. કેટલાક તો એમ જ કહે છે કે કલમના એક ગોદાથી ખેડૂતો ઉપરના જૂના કરજનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. આવા અંતિમ વિચારના સમાજવાદીઓ સિવાય બીજા, શાહુકારોને ઓછું વધતું વળતર આપી તથા ભવિષ્યમાં ખેડૂતો ફરી કરજદાર ન થાય એવા ઉપાયોની વિચારણા કરવા જણાવે છે, અને કેટલાક લાંબી મુદતની સરકારી બોન્ડના રૂપમાં જાહેર લેન કઢાવી ફરજિયાત તોડબેંડથી જે નિકાલ કરવામાં આવે તે નિકાલની ભરપાઈમાં શાહુકારોને એવાં બ્યાબુકાં બોન્ડ આપવા તથા જમીનો સરકારના તારણમાં લેવા જણાવે છે.

પ્રકરણ ૬૬

જમીન સંબંધે બીજા પ્રશ્ન

જૂના કરજને લીધે ખેડૂતોને ખેતીના સુધારાનો લાભ મળવાની આશા નહિ હોવાથી સુધારા કરવાનો ખાતાના ભાગલા ઉત્સાહ તેમનામાં રહેતો નથી એ આપણે તથા ખેતીની જોધ ગયા. હવે આપણે ખેતીની જમીનના જમીનના ટૂંકડાનો ખાતાં (holding)ના ભાગલા તથા ખેડવા પ્રશ્ન લાયક જમીનના નાના કડકા (fragmentation) ને લીધે ઉપસ્થિત થતી સ્થિતિ

તરફ વળીશું.

૨. જે કે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર તથા મુસલમાની શરિયતના વારસા-હિરસા આપવાનાં ધોરણો દરેક ભાગીદારોને ન્યાય આપવાના હેતુથી

ધડાયેલાં હોવાથી વહેંચણી થતાં ખાતાંના મજિયારી ખેતી ભાગલા તથા ખેડવા લાયક જમીનના ટૂકડા પાડવાની સગવડ મળે છે, તોપણ બ્રિટિશ રાજ-અમલ પહેલાં અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા ચાલુ હોવાને લીધે વહેંચણીના પ્રસંગ થોડા જ આવતા અને કેટલીય પેઢીઓ સુધી મજિયારાં કુટુંબો રહેવાને લીધે લાંબા વખત સુધી જે તે ખાતેદારના જમીનના ખાતાના વિભાગ પડતા ન હતા, તેમ સરસનરસ જમીન અપાવવા માટે જુદા જુદા વગામાં આવેલી જમીનના ટૂકડા પડતા નહિ અને તેથી ખેતી હાલ કરતાં મોટા પાયા ઉપર થતાં ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઓછું આવતું.

૩. પરંતુ બ્રિટિશ રાજઅમલ થતાં વ્યક્તિવાદનો વિકાસ થયો, મજિયારા કુટુંબની સંસ્થા નાશ પામવા માંડી અને વહેંચણીના હક્કનો લાભ વધારે પ્રમાણમાં લેવાતો ગયો; અને પરિણામે હાલના નાના નાના ખેતીના જમીનના ટૂકડા તથા ખાતાંના ભાગલાનાં ખરાબ પરિણામ ભોગવવાનો પ્રસંગ જોભો થયો છે.

૪. વ્યક્તિવાદના વિકાસ તથા પ્રચાર સાથે વ્યક્તિવાદમાં જીછરેલા અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે તથા તેમની અદાલતોનો ફાળો અદાલતોએ વ્યક્તિના હક્ક તથા ખાનગી મિલકતની સંસ્થા ઉપર ભાર મૂક્યો અને મજિયારા કુટુંબવાદને ફટકો માર્યો.

૫. વ્યક્તિવાદના પ્રચાર તથા મજિયારા કુટુંબવાદની પડતીને લીધે જમીનની માલિકી અથવા ખેડહક્કની માલિકી ધરાવનાર વર્ગના હક્કના ભાગલા થયા અથવા ખાતાંના ભાગલા ભાગલા થયા થયા અને પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર ગણોતિયા કે માંડયા માલિક ખેડૂતોની જમીનના દરેક વગામાં દરેક

ટૂંકડાના દરેક વહેંચણીના વખતે નાના નાના ટૂંકડા પડતા ગયા.

૬. વળી બ્રિટિશ રાજઅમલ દરમ્યાન વસ્તીનો વધારો થતાં જે જમીનો ખેડવા લાયક છતાં પડતર રહેતી વસ્તીના વધારાની હતી તે ખેડવા માટે સેવામાં આવી, અને અસર પડતર જમીન મળવાની બંધ થતાં ખેડાતી જમીનની વહેંચણી કરી ખાતાંના ભાગલા તથા જમીનના ટૂંકડા પાડવાની જરૂર ઊભી થઇ.

૭. યાંત્રિક કારખાનાંમાં બનતા પરદેશી માલની હરીફાઇમાં ગામડાંના તથા શહેરના ગૃહઉલ્લોગો તૂટવા લાગ્યા ને એ ધંધામાંથી ખેકાર થયેલા લોકોના નિર્વાહનો બોજો બીજા હાથ કારીગરીના ધંધાના અભાવે ખેતીના ધંધા ઉપર પૂરેપૂરો ધંધા તૂટવાનું પડ્યો. પ્રથમ તેઓ જૂજજૂજ ખેતી કરતા પરિણામ તથા નિર્વાહ માટે બાકીની આવક પોતાના ગૃહઉલ્લોગોમાંથી મેળવી લેતા. હવે ફક્ત ખેતી ઉપર જ એવા ખેકારોએ આધાર રાખવાનો હોવાથી જમીન ગણોતે કે ભાગે ખેડવા માટે માગનારની અગર જમીનના ભાગ પડાવનારની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો અને તેટલે અંશે ખેડવાલાયક જમીનના ભાગલા તથા ટૂંકડા વધારે પડતા ગયા.

૮. સરકારના આવકવેરાના કાયદાને લીધે પણ સને ૧૮૮૬ થી મળિયારા કુટુંબની સંસ્થા વધારે તૂટવા માંડી એમ 'રમોલ હોલિડગ્જ બિલ' ની તકરાર વખતે સરકાર તરફથી મિ.

આવકવેરાના એન્ડર્સને મુ'બાઈ ઇલાકાની ધારાસભામાં કાયદાની અસર થોડાં વરસ ઉપર જાહેર કર્યું હતું. ઈન્કમ-ટેક્ષનાં ધોરણો વ્યક્તિવાદ ઉપર રચાયેલાં છે, એટલે મી. એન્ડર્સન કહે છે તેમ મળિયારાં કુટુંબની સંસ્થાને વધારે ફટકો પડે એ કુદરતી છે.

૯. આમ વ્યક્તિવાદનો વિકાસ, અદાલતો તથા કાયદાનાં

ધોરણો, વસ્તીમાં વધારો, મજિયારા કુટુંબની પંદરતિની પડતી, મૃદં
ઉલ્લોગોનો નાશ, તથા રોજી આપે એવા ખીમ નંવો

સારાંશ

ઉલ્લોગોનો અભાવ વગેરેને લીધે ખેતીની જમીનનાં
ટૂકડા તથા ખાતાંના ભાગલા પડતા ગયા છે.

૧૦. આ ભાગલા તથા ટૂકડાને લીધે નફો આપે એવાં ખાતાં
કે આર્થિક જમીનનાં ખાતાં ધણાં ઓછાં રહ્યાં છે, અને ખેતીનો
ધંધો ખોટનો થઇ પડ્યો છે. જુદા જુદા

ખોટનો ધંધો વગામાં આવેલા નાના નાના ટૂકડા ખેડવા
માટે વખત વધારે જાય છે, હળને જોડેલા

બળદ ફેરવવા પણ કેટલીક વખતે કઠણ પડે છે અને બળદ તથા
ખેડૂતને નિભાવવાનો ખર્ચ ઘટતો નથી, અને ઉત્પન્ન ઓછું આવે
છે, અને ખેતીનો ખર્ચ પ્રમાણમાં વધારે આવે છે.

૧૧. નાના નાના ટૂકડા માટે વાડનો ખર્ચ કરવો પણ ભારે
પડે છે અને હરાયાં દોર પાક ખાઈ જાય છે. આવાં ખેતરોમાં

સુધરેલી ઢાળની ખેતી દાખલ કરવી અશક્ય
નાના ભાગલા તથા અને છે, તેમ પાડોશીના કરતાં જુદી જતનો
ટૂકડાના ગેર લાભ પાક કે ફરતા પાક પકવવા કઠણ પડે છે.

આવા જમીનના ટૂકડામાં જવા માટે પગથી
તથા રસ્તા રાખવા માટે જેટલી જમીનની ખેડ કરવી છોડી દેવી
પડે છે તેના પ્રમાણમાં પાક ઓછો ઊતરે છે. આવા નાના
ટૂકડામાં પાણી પાવાના કૂવા જેવાં સાધનો કરવાં ખર્ચાળ થઇ પડે
છે. વળી મજૂરીનો બચાવ કરે એવાં ખેતીનાં યાંત્રિક સાધનો
(યાંત્રિક હળ, કણસલાંમાંથી દાણા છૂટા પાડનાર ચંત્ર, દાણા
ઝાટકનારાં યાંત્રિક સૂપડાં વગેરે) નો ઉપયોગ ખેડૂતો વચ્ચે સહકાર
ન હોવાને લીધે થઇ શકતો નથી. વાડ કરવાની મુશ્કેલીઓ, હરાયાં
દોર, ચોર, તથા જોડેના ખેતરમાં ઊગતાં તુકશાનકારક ઝાંખરાંનાં
આક્રમણ સામે રક્ષણ મેળવવાની અડચણો તથા વાડો, પગથી તથા

રસ્તા માટે રાહતી જમીનને લીધે ખેડના વગર છોડી દેવી પડતી જમીનનું વધતું પ્રમાણ વગેરે પરિણામ ભાગલા તથા ટૂંકડા પાડવાને લીધે આવે છે. રસ્તાની તકરારો, વાડની તકરારો, હરામાં ઠોર માલ ખાઈ જાય તેથી થતા ઝગડાઓ, વખત બચાવવા જતાં પાડોશીઓના ખેતરમાંથી રસ્તો વાપરવાના પ્રયત્નો વગેરેને લીધે ગામડાંનું વાતાવરણ દૂષિત થાય છે અને કુસંપ તથા પક્ષાપક્ષી વધે છે, અને કોર્ટોમાં કનિયા જતાં અર્ચમાં ઊંતરવું પડે છે. એક જગ્યા જમીન નહિ હોવાને લીધે બળદ ઘેર બાંધવા પડે છે, ને હકરડેથી ખાતર જુદા જુદા વગામાં દૂર લઈ જતાં રસ્તામાં વેરાતું જાય છે. વચ્ચે પારકાં ખેતરો આવતાં હોવાથી એક ભાગલામાંના કુવાનું પાણી થોડા છેટા ભાગલામાં પહોંચાડવું અશક્ય બને છે, ખેડૂતની સાહસિકતાનો નાશ થાય છે, વપરાતી મૂડીનો પૂરો બદલો મળતો નથી, ઘણી મજૂરી નકામી જાય છે અને પાણી તથા ખાતરની મદદથી થોડી જમીનમાંથી વધારે ઉત્પન્ન મેળવવાનું બનતું નથી.

૧૨. આ પરિણામ ટાળવા માટે ખેતીની જમીન એકજગ્યા કરવા તથા નાના નાના ટૂંકડા પડતા અટકાવવા માટે ધલિાજ ભેલા જેમએ. પંજબમાં સહકારી મંડળીઓ મારફત જમીન એકજગ્યા જમીન એક જગ્યા કરવાનો પ્રયત્ન ઠીક પ્રમાણ કરવાની જરૂર માં ફત્તેહમંદ થતો જાય છે. જ્યાં ખેડૂતો પોતાની રાજી ખુશીથી જમીન એકજગ્યા કરવા જમીનના ટૂંકડાની અદલાબદલી કરવા ખુશી હોય ત્યાં આવી મંડળીઓ સારું કામ કરી શકે છે. ખેડૂતોને ખેતીની જમીનના નાના નાના ભાગલા તથા ટૂંકડાના ગેરલાભની પૂરી સમજણ આપી તેમની મનોદશા બદલવાનું કામ આ મંડળીઓ કરી શકે છે અને ખેડૂતોને સહકાર મળતાં જમીનના ટૂંકડાની અદલાબદલી કરી જમીન એકજગ્યા કરવાનું સરળ બને છે, પણ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ કાયદાની મદદથી ખેતીની જમીન ફરજિયાત એક જગ્યા કરવા તથા નાના

નાના દૂકડા પડવા અટકાવવા સૂચના કરે છે. મુંબઈ પ્રિલાકમાં સર
મુનીલાલ મહેતાએ ૧૯૨૭ માં 'ધી રમેશ હોર્ડિંગ્સ બિલ' ધારણ
સભામાં રજૂ કરી કાયદાની મદદથી આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા
પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ પ્રજાના પ્રત્યેક વિરોધને લીધે એ બિલ હજી
સુધી કાયદા વરીકે પસાર થઈ શક્યું નથી.

૧૩. ઉપર જણાવેલા બિલમાં જે તે પ્રદેશ માટે નફાકારક
ખેતી કરવા સારુ ખેતીની જમીનમાં ઓછામાં ઓછું કેટલું ક્ષેત્રફળ
એક જથ્થે જોડાએ તે ઠરાવવાની પદ્ધતિ બનાવવા
મુંબઈના બિલનાં ઉદ્દેશ્ય હતાં. એ પ્રચાણે ઠરાવવામાં આવેલા
ધારણા ક્ષેત્રફળથી ઓછા ક્ષેત્રફળમાં ખેતરોને નાના

નાના દૂકડા મળવાના હતા. જૂના દૂકડાના
વધુ નાના દૂકડા ન પડવા દેવા તથા નવા દૂકડા પાડવાની બંધી
કરવા, તથા જમીનનાં ખાતાં એક જથ્થે કરવાનો ઉદ્દેશ આ બિલમાં
રખાયો હતો; ચાલુ દૂકડાની ખેડ માલિકો કરતા હોય તો પણ એ
દૂકડાના પેટા દૂકડા પડે એવી રીતે મિલકતનું સ્વત્વાર્પણ કરવાની
મનાઈ કરવામાં આવી હતી. જમીન એક જથ્થે થઈ શકે એમ હોય
તો જ દૂકડાનું સ્વત્વાર્પણ થઈ શકે અને એક જથ્થે જમીન ન
જતી હોય તો દૂકડાનું સ્વત્વાર્પણ કરવા સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.
નફાકારક ખેતીની જમીનના એકમ નક્કી કર્યા પછી નવા દૂકડા પડે
તો જમીનના પાડોશી માલિકો તથા મણોતિથાઓનેજ એ દૂકડાનું
સ્વત્વાર્પણ થઈ શકે, બીજાને ન થઈ શકે, નવા દૂકડાનો કબજો
સેવાની મનાઈ કરવામાં આવી નહતી, પણ જોડેની જમીન સાથે
જોડાવીને નફાકારક ખેતી માટે જે ઓછામાં ઓછું ક્ષેત્રફળ ઠરાવવામાં
આવ્યું હોય તેટલી જમીન થઈ શકતી હોય તો જ ખેડવાની જરૂર હતી
અને તેમ ન બનતું હોય તો એ જમીન વગર ખેડે રાખી મૂકવાની
હતી. જમીન એક જથ્થે કરવા માટે કોઈ મામ કે પ્રદેશમાં જે
વસ્તીમાંથી ખાતેદારો અને નીચે જમીનના માલિકની સંખતિ હોય તો

કલેક્ટરની વિનંતી ઉપરથી યોજના મંજૂર કરી તેનો અમલ જે તે ગામડાના ત્રણ પંચની મદદથી ખાસ જમીન એક જથ્થે કરનાર અમલદારે કરવાનો હતો.

૧૪. આ ખિલના ફરજિયાત ધોરણ સામે વારસાહિસ્સાના કાયદા તથા હિંદુસ્તાનના કૌટુંબિક જીવનમાં થનારા ક્રાંતિકારક ફેરફારની આડકતરી અસર સામે, સંખ્યાબંધ લોકો ફરજિયાત વગેરે જમીન વગરના થઈ જશે એવા ભયની દરકાર તરવો સામે પ્રજાને ન રાખવા સામે લોકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો.

વિરોધ અને તેથી સિલેક્ટ કમિટીમાં ખિલ ૧૯૨૮માં ગયા પછી પણ મુધારેલા ખિલ વિરુદ્ધ ધારાસભાની અંદર તેમજ બહાર બારે વિરોધ ચાલુ રહ્યો હતો અને છેવટે ખિલ પડતું મૂકવું પડ્યું હતું. મિ. ખી. વી. જાધવે ભિન્નમત દર્શાવતી નોંધમાં નફાકારક ખેતી માટે જરૂરી ઓછામાં ઓછું કેટલું ક્ષેત્રફળ જોઈએ તે ખિલમાં જ દરાવવા સૂચના કરી બાગાયત માટે ૧૦ ગૂંઠાં, બાત માટે ૫ ગૂંઠાં, બાઠાની જમીન માટે ૫ ગૂંઠાં, અને જરાયત (સૂકી) જમીન માટે ૪૦ ગૂંઠા દરાવવા જણાવ્યું હતું. પરંતુ આ સૂચનાને સિલેક્ટ કમિટીને ટેકો નહોતો અને ક્ષેત્રફળ વધારે મોટું રાખવામાં આવશે અને લાખો લોકો જમીન વગરના બેકાર થઈ પડશે એવો જે ભય પ્રજાને લાગતો હતો તે ભય કાયમ રહેવાથી ખિલ બાળુએ મૂકવાની ફરજ પડી હતી. તો પણ આ પ્રશ્નને વાજબી વિચાર કરી પ્રજાને અનુકૂળ આવે એવો કાયદો પસાર કરવાની જરૂર છે, એમાં શક નથી.

૧૫. અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા હવે ફરી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સજીવન થાય એવો સંભવ નથી. અને વ્યક્તિવાદના પરિણામે ખેતીની જમીનના નાના નાના ટૂકડા પડવાનો પ્રસંગ આવીએ છે. એવા સંજોગોમાં સહકારી પદ્ધતે ખેતી કરવાનો માર્ગ (co-operative farm

ming) અનુકૂળ પડશે એમ લાગે છે. ગામના તમામ ખેડૂતો આ માર્ગનું અવલંબન કરે તો ખેતી મોટા પાયા ઉપર સુધરેલી રીતે સુધરેલાં ખેતીનાં ઓળરોથી તથા યાંત્રિક મજૂરી બચાવતાં સાધનોની મદદથી થઈ શકે, થોડા ખર્ચમાં પાક ધણો વધારે આવે અને જેની ખેતી સરસ નરસ જમીનના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન વહેંચી લેવામાં આવે તો દરેક જણને ફાયદો થશે અને સુલેહસંપનો લાભ મળશે. રશિયામાં મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરાવવા માટે જે માર્ગ લેવાય છે તેમાં સહકાર્યની પદ્ધતિ ખેતી કરવાનો પથ સમાવેશ થયો છે, અને જે તે ગામના લોકોની માલિકીની જમીનમાં એ પદ્ધતિ ફત્તેહમંદ ખેડ થાય છે. “કો-ઓપરેટિવ એગ્રિકલ્ચર” નો અખતરો અમલમાં મૂકવામાં ઘણી અડચણો આવશે, પણ તે કુળવણીના ફેલાવાથી દૂર થશે, અને ચોતાનું સાચું હિત શામાં છે તે સમજતાં સહકાર્યથી ખેતી કરવા માટે લાયક વાતાવરણ તૈયાર થશે.

૧૬. ખેડૂતની આર્થિક શક્તિ હોય અગર તમાવી ઓછા વ્યાજે મળતી હોય તો ખેડૂત પાકા ફૂવા બનાવી જમીન ફૂવેતર બનાવે છે. જ્યાં ખેતીની જમીનને પાણી પાવા ફૂવા માટે તળાવ છે ત્યાં એવા તળાવના પાણીનો લાભ લેવાય છે. જ્યાં એ ખે સાધનો નથી અને નહેરો બાંધવાની અનુકૂળતા છે ત્યાં નહેરો બાંધવા તજવીજ થાય છે. પીત નીચેની જમીન પૈકી ૨૫ ટકા જમીન ફૂવેતર છે, અને ફૂવા પાછળ એક અબજ ઉપરાંત રૂપિયાની મૂડી રોકાણ છે. બોરિંગ કરીને પણ ઘણે ઠેકાણે પાણી પાવા માટે સાધન કરવામાં આવ્યું છે અને પાતાળફૂવા બનાવવામાં આવે છે; પાણી કાઢવા માટે પંપનો ઉપયોગ પણ ઘણા કરે છે. ફૂવા માટે સરકાર તંગાવી આપે છે, અને ફૂવાનો લાભ મેળવનાર જમીન ઉપરના જમીનના દરમાં વધારો સરકાર કરતી નથી. શાહી ખેતીવાડી કમિશન ટચૂખ વેલ (બોરિંગ ફૂવા) માટે ધંધાદારી નિષ્ણાતની સલાહ મક્ત પૂરી પાડવા,

તળાવી આપવા, તથા થોડું ખર્ચ લઈ બોરિંગનાં સાધનો તથા મિશ્નિયાત કારીગરો તથા મજૂરોની મદદ ખેડૂતોને આપવા લલામજી કરે છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વીજળીની મદદથી પશુ ખેતીની જમીનને પાણી પાવા માટે ગોઠવણ થઈ છે.

૧૭. પંજાબ તથા સિંધમાં ખેતીની જમીનને પાણી પાવા માટે તળાવો બનાવવામાં આવ્યાં નથી. મદ્રાસ તળાવ ઇલાકામાં તળાવોનો પ્રચાર વધારે છે, પશુ ધણીં તળાવો પુરાઈ ગયાં છે, તેથી તે દુરસ્ત કરી ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ.

૧૮. નહેરોના બે પ્રકાર છે: (૧) નદીનાં પાણી મેળવનારી, (૨) કૃત્રિમ રીતે પાણી સંઘરી મૂકવાના સાધનથી પાણી મેળવનારી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિમાલયમાંથી નીકળતી નહેરો નદીઓમાં ઉનાળામાં પશુ બરફ પીગળતાં પૂર આવવાથી નદીમાંથી લીધેલી નહેરોને પાણી મળે છે. મુંબઈ ઇલાકા કરતાં મદ્રાસ ઇલાકામાં શિયાળામાં વધારે વરસાદ પડતો હોવાથી આવી નહેરો હોય છે. દક્ષિણમાં, મધ્ય પ્રાંતોમાં અને બુદ્ધિખંડમાં નદીઓમાં વરસાદની મોસમમાં રેલ આવે છે અને ઉનાળામાં નદીઓ સુકાઈ જાય છે તેથી એવી નદીઓમાંથી લીધેલી નહેરો માટે પાણી કૃત્રિમ રીતે સંઘરવાની યોજના અમલમાં મૂકવાની ફરજ પડે છે.

૧૯. નદીમાંથી કાઢેલી નહેરો બે પ્રકારની છે: (૧) નદીમાં રેલ આવી અમુક લેવલ ઉપરાંત પાણી આવે તો નહેરમાં દાખલ થાય ને રેલના વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પાણી નદીમાંથી નહેરો મળે. આવી નહેરોને “ઇનન્ટેશન કૅનાલ” કહે છે. (૨) સતત કાયમી નહેરો. આવી નહેરો આખું વર્ષ વહેતી નદીઓના પટમાં બંધ બાંધી પાણી રોકી એ પાણીને ઉપરના જાગમાં આવેલી નહેરોમાં વાળવામાં આવે છે. સિંધમાં

ધણી ખરી ધન-ડેશન નહેરો છે. તેથી નદીમાં પાણી ઓછાં હોય ત્યારે નહેરોમાં ઓછું પાણી રહે છે, અને ન્યારે જૂનથી સરોવર વચ્ચે પૂર આવે છે ત્યારે એ નહેરોનાં પાણીથી પુષ્કળ વિસ્તારમાં ખેતી થાય છે. અને બાકીના મહિનાઓમાં કૂવા વગર ખેતી થઈ શકતી નથી. સિંધમાં વરસાદ બહુ જ થોડો પડે છે, અને કેટલાક ભાગમાં પડતો પણ નથી, તેથી સિંધુ નદીમાંથી કાઢેલી નહેરો ઉપર ખેડૂતોને આધાર રાખવો પડે છે. સફર ઝરેજના બંધારાને લીધે હવે આખું વર્ષ નહેરનાં પાણી પૂરાં પાડી શકાશે અને લાખો એકરમાં સુંદર ખેતી થશે. પંજાબમાં સિંધુ તથા સતલજ નદીમાંથી કાઢેલી નહેરો છે. તેમાં પૂર ઉપર આધાર રાખનારી નહેરો પૈકીની ધણી છે; પણ બાકીની નહેરો કાયમી સ્વરૂપની છે, અને ધન-ડેશન નહેરોને કાયમી સ્વરૂપની બનાવવા સિંધ તથા પંજાબમાં ચોજનાઓ ચાલુ છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં જે નહેરો છે તે ઘણે ભાગે કાયમી સ્વરૂપની છે ને તેથી બારે માસ પાણી ગંગા જમનામાંથી ખેતરોને મળે છે.

૨૦. એકઠું કરેલું પાણી નહેરો મારફતે પૂરું પાડવાના પ્રસંગે તે વરસાદની ઋતુમાં સંધરવું પડે છે. એવા પાણી સંધરવાનાં બાંધકામ બુટેલખંડ, મધ્યપ્રાંતો તથા દક્ષિણ સંધરેલા પાણીની (Deccan) માં જૂના વખતથી બંધાતાં નહેરો આબ્યાં છે. બ્રિટિશ હિંદમાં નહેરોના સને ૧૯૨૧

પછી બે વર્ગ છે:-(૧) ઉત્પાદક અને (૨) અનુત્પાદક. ઉત્પાદક વર્ગની નહેરો રોકાયેલી મૂંડી ઉપરનું બાજ આપી શકે છે. અનુત્પાદક નહેરોમાં કુષ્કાળ વગેરે સામે સંરક્ષણ આપનાર સંરક્ષક નહેરો તથા તળાવ વગેરે બીજાં પરચૂરણ પાણી પૂરું પાડનારાં બાંધકામોનો સમાવેશ થાય છે. અનુત્પાદક પાણી પૂરાં પાડનારાં સાધનોમાં રોકાયેલી મૂંડીનું બાજ આવે એટલું ઉત્પાદક આવતું નથી, પણ કુષ્કાળ જેવા વખતમાં કુષ્કાળ સામે ખેડૂતોનું રક્ષણ થાય છે.

૨૧. ખેતીની જમીનને પાણી પાવાનાં નહેરો જેવાં કૃત્રિમ મુંબાઈ મદ્રાસમાં સાધનોનો લાભ મુંબાઈ તથા મધ્યપ્રાંતોને ધણો નહેરો ખીલવ- આછો મળ્યો છે તેથી ત્યાં એ સાધનો ઝપા- વાની જરૂર. ટામાં ખીલવવાની જરૂર છે.

૨૨. રેલ્વેને બદલે નહેરોની ખીલવણી વધારે કરવા આપણા દેશના આગેવાનો સરકારને આગ્રહ કરતા, પણ સરકારે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. છેવટે છપનિયા સરકારી નહેર નીતિ દુકાળને લીધે સરકારને પોતાની ફરજનું જાન થયું અને નહેરો બાંધવા તરફ વધારે લક્ષ્ય

અપાવા લાગ્યું. તેના પરિણામે લાખો એકર જમીનને પાણી મળે એવી નહેરો બંધાઈ. દક્ષિણ પ્રદેશમાં વરસાદ આછો પડતો હોવાથી દુષ્કાળ સામે રક્ષણ કરવા પાણી એકઠું કરવા માટે મોટાં બાંધકામ બંધાયાં છે. સને ૧૯૨૨ પછી ‘નહેરો’ એ પ્રાંતિક વિષય બન્યો છે અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નહેરોના બાંધકામની નવી યોજનાઓ અમલમાં મુકાઈ છે અને એમ કહેવાય છે કે એ યોજનાઓ પૂર્ણ થતાં તથા હાલની નહેરોનો પૂરો વિકાસ થતાં પાંચ કરોડ એકર જમીન નહેરોના પીત નીચે આવશે. શાહી ખેતીવાડી કમિશને ખેતીવાડી ખાતું તથા નહેરખાતાનો નિકટ સંબંધ રાખવા, સલાહકાર સ્થાનિક સમિતિઓ સ્થાપી લોકોની નહેરોના વહીવટ સંબંધે ફરિયાદોનો નિકાલ કરવા, પાણીની મદદથી વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રશ્નોનો વિચાર-વિનિમય કરવા માટે દિલ્લીમાં મધ્યસ્થ ખબર-કચેરી તથા ખેતીની જમીનને પાણી પાવા સંબંધે સાહિત્ય ધરાવનાર પુસ્તકાલય રાખવા બલામણુ કરી છે. પીત સંબંધે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી શોધખોળ કરવા તથા મુદતે મુદતે પીતનાં સાધનોની સમાલોચના લેવા પણ કમિશન બલામણુ કરે છે. બ્યાજ જેટલું ઉત્પન્ન ન મળે તો પણ દુષ્કાળ પડવાનો જે પ્રદેશમાં કમી વરસાદને લીધે વધારે સંભવ રહે છે, તે પ્રદેશમાં ખેતીની જમીનને

પાણી પાવા માટે નહેરો કે પીપ્પા પાણી પાવાનાં સાધનો જરૂર બાંધવાં જોઈએ.

૨૩. નહેરોથી પાણી પાવાના પ્રસંગે પાણીની સપાટી ઉપર આવવાથી જમીન ખેતી માટે નાલાયક બનવાના અથવા જમીનમાંના

ખાર ઉપર ચઢવાથી જમીન ખારી થઈ ખેતી નહેરોનાં કેટલાંક માટે નાલાયક બનવાના બનાવ કેટલીક વખતે

અનિષ્ટ પરિણામ બને છે. જમીનના પડમાંનું સબસૉઇલ (બૂગબાં)

પાણી સપાટી ઉપર ચઢવાથી પંખબમાં સવા લાખ એકર જમીન ૧૯૨૬-૨૭ માં ખેતી માટે નકામી થઈ પડી

હતી અને ખાર (કલ્ચાર ને લીધે એથી પણ વધારે જમીન ખાર-બોળ થઈ પીણુ જોડતી જમીન બગડવાનો ભય લાગેો થયો હતો.

નીરા નદીની ખીણમાં નહેરોને લીધે લૂણો જમીનને લાગ્યો હતો અને દર વર્ષે લૂણો વધારે જમીનને લાગતો જાય છે. આવાં અનિષ્ટ

પરિણામ અટકાવવા માટે નિષ્ણાતોની સલાહ લઈ સરકારે યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ. પાણીના નિકાલ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા નહિ

હોવાને લીધે નહેરોવાળા પ્રદેશમાં ટાઢિયો તાવ નવો મેમાન થયો છે; તેથી નહેરોના વપરાતા પાણીના નિકાલ માટે પ્રથમથી જ તપાસ

કરી લેવા બાદશ' હી ખેતીવાડી કમિશન જણાવે છે.

૨૪. બ્રિટિશ હકુસ્તાનમાં ૧૯૩૪-૩૫ સુધીમાં નહેરો ઉપર આશરે ૧૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. જુદા જુદા પ્રાન્તમાં નહેરોના

દર જુદા જુદા છે; એ સાલમાં આશરે ૨૯૮ હાલની સ્થિતિ લાખ એકર સરકારી નહેરોના પાણીનાં પીત નીચે

હતાં; એટલે એકંદરે પાક નીચેની જમીનના ૧૨૦૮ ટકાને નહેરોના પાણીનો લાભ મળ્યો હતો. નવાં નહેરોકામોમાં

સકર બેરેજ, કાવેરી મેતુર યોજના, શારદા નહેર યોજના, અને સતલજ ત્રેલી યોજનાનો સમાવેશ થાય છે. મૈસૂરમાં 'કૃષ્ણરાજ સાગર'નું

પાણી 'અર્વિન નહેર' માફત ૧૯૨૭ થી અપાય છે. હૈદરાબાદ રાજ્ય

માં પણ મોટી નહેર યોજના પૂરી કરી ખેડૂતોને લાભ આપવામાં આવે છે.

૨૫. ખેડૂતની અનારોગ્ય રહેણી કરણી નષ્ટ કરી તેને મંદવાક વખતે જરૂરી વૈદ્યકીય મદદ સહેલાઈથી ઓછા ખર્ચે અપાવી શકાય

તો ખેડૂતની તંદુરસ્તી સુધરે, મંદવાડને લીધે સેનિટેશન, વૈદ્યકીય અકળ જતી શક્તિનો આર્થિક લાભ મળે, મદદ તથા રસ્તાની આગસ જાય, અને વધારે સારું કામ મોસમ-

જરૂર

માં થઈ શકે. આ સંબંધે પ્રાંતિક સરકારે પગલાં

લેવા માંડ્યાં છે, અને નજીકના ભવિષ્યમાં

ગ્રામપ્રજાને સારા પાયા પર આરોગ્યરક્ષણ તથા સોંધી વૈદ્યકીય મદદ મળી રહેશે. ગામડાંના રસ્તા બહુ જ ખરાબ હોય છે; તેથી આખા દેશમાં ગામડા ગામડાને જોડનારા ખૂબ રસ્તાઓ થવાની જરૂર છે. એવા રસ્તા મોટર વ્યવહાર તેમ જ ગાડાં-ગાડી વ્યવહાર માટે લાયક બનાવવા જોઈએ. સારા રસ્તા થતાં ગામડાંની ખેતીની પેદાશને નજીકની કસબા તથા શહેરોમાં લઈ જવાનું સરળ થશે અને બજાર મળતાં ગામડાંની ખેતી ખીલશે.

૨૬. ખેતીની મજૂરી કરવા માટે કેટલેક ઠેકાણે સારું કામ કરનાર મજૂર મળતા નથી; જ્યારે ખીજે ઠેકાણે બેકારી હોય છે

અને મજૂરોને કામ મળતું નથી. મોટા પાયા

ખેતીના કામના ઉપર ચાલનારાં યાંત્રિક કારખાનાંના ઉદ્યોગો

મજૂર

જ્યાં સ્થપાયા છે ત્યાં આસપાસના પ્રદેશમાં

ખેતીની જમીનમાં મજૂરી કરવા માટે યોગ્ય

મહેનતાણું આપ્યા છતાં આગસુ ન હોય પણ મહેનતુ હોય એવા આમાણિક સારા મજૂરો મેળવવાની મુશ્કેલી જણાઈ આવે છે. પરંતુ જો જમીનના માલિકોમાં “ અંગ મહેનતની ખાનદાની ” નો સિદ્ધાંત આચારમાં મુકાય તો તેમના ધરના માણસો એમના કબજાની જમીનની ખેતી માટે પૂરતાં થઈ પડશે અને ધરના માણસ, ધરની જ

ખેતી કરતા હોવાથી, આળસુ નહિ રહે, પણ આમાણિકપણે તથા અંતથી કામ કરશે. ગૂજરાતના પાટીદારો જે જાતે ખેતી કરવામાં માન્ય ન સમજે તો તેમની ખેતીના મજૂર સંબંધે મુશ્કેલી આપો-આપ દૂર થશે; અને જે સહકાર્યના ધોરણે ખેતીવાડી કરવામાં આવશે તો મજૂરી બચાવનારાં અર્વાચીન છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ મુજબનાં તથા પરિણામે ઝોણાં ખર્ચાળ ખેતીનાં ઝોળારો તથા બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ થઈ શકશે અને ખેતીની મજૂરી માટે મજૂરો મેળવવાની મુશ્કેલી ઊડી જશે. જે પ્રદેશમાં ખેતીની મજૂરી માટે પુષ્કળ મજૂર મળી શકતા હોય, તથા તેમની મજૂરી બચાવનારાં સાધનોના ઉપયોગ કરતાં વધારે મોંઘી ન પડતી હોય ત્યાં મનુષ્યની મજૂરીનો જ લાભ લેવો જોઈએ. માત્ર એવા મજૂર મહેનતુ રહે, આમાણિક રહે, તથા આરોગ્યમય જીવન જીવવા માટે ઝોણાંમાં ઝોણાં અન્ન, વસ્ત્ર તથા રહેવાના ધરની જરૂરિયાતો પૂરી પડે, એટલી મજૂરી તેમને આપવાની જરૂર છે.

૨૭. ઇંગ્લાંડમાં જમીનદારો ખેતીના સુધારા માટે મૂડી પૂરી પાડે છે, અર્વાચીન સુધારા દાખલ કરવાનું સાહસ ખેડે છે, અને પોતાના ગણોતિયાના આરોગ્ય તથા કુળ-હિંદી જમીનદારો વણી માટે દરકાર રાખે છે. આપણે ત્યાં ધણા તથા ગણોતિયા ખરા જમીનદારો ફક્ત ગણોત ઉધરાવી ખેડી જિંદગી ગાળે છે. તેઓ જમીનના સુધારા માટે કે ખેડૂતના સુખ માટે કંઈ પગલાં ભરતા નથી. તેઓ શહેરમાં રહે છે તથા ગણોતિયાને ચૂસે છે. બીજા કામ ધંધો નહિ હોવાને લીધે જમીન ગણોતે રાખવા પડાપડી થાય છે, અને વધારેમાં વધારે ગણોત આપે તેને જમીન દાણે આપવાની વૃત્તિ રહેવાથી ખેડૂતો કામચલા સુધારા કરવા લક્ષ્યાત્તા નથી, અને પટ્ટાની મુદત દરમ્યાન જો તેટલો લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. જમીનદારોની વધારેમાં વધારે દાણ લેવાની વૃત્તિને લીધે બંગાળા, બિહાર તથા સંયુક્ત

આંતોમાં ગણોતિયાને રક્ષણ આપનારા કાયદા અમલમાં મુકાયા છે. બીજે એવા કાયદા પસાર કરવાની તજવીજ ચાલે છે, અને ગણોતિયાને કાયમી ખેડ હક્ક, વધતા ઓછા પ્રમાણમાં આપી, દાણમાં વધારો કરવો હોય તો તે અદાલત મારફત અમુક ધોરણે કરાવી શકવા દર્શાવે છે; એવા ગણોતિયાને જમીનમાંથી કાઢી મૂકવાની જમીન-દારની ટેવ સામે રક્ષણ અપાયું છે. ઠરેલું ગણોત આપ્યા કરે ત્યાં- સુધી જમીનદારથી ખેડૂતને કાઢી મૂકી શકાતો નથી. જમીનદારો પોતાની જમીનદારીમાં રહેતા નહિ હોવાથી ગણોતિયાના સુખદુઃખમાં રસ લેતા નથી, જમીનદારોના મુનિમે તથા વ્યવસ્થાપકો તેમના ઉપર જે જીલમ ગુમરે છે તે ખેડૂતોને સહન કરવા પડે છે અને અસંતોષ પ્રસરતાં જમીનદારી પ્રથા સામે પ્રચંડ પોકાર બેઠે છે.

૨૮. જમીનદારો પોતાની જમીનમાં રહે, સુધરેલી ખેતી દાખલ કરે, ઉત્તમ ઢોરઉછેર કરે, સારું બીજ પૂરું પાડે તથા જમીનમાં અનેકવિધ સુધારા કરે તો તે માટે તેમની જમીનદારોની પાસે બુદ્ધિ તથા મૂડી પૂરતાં છે. જમીનદારો ફરજ ગામડાંમાં રહે તો શહેરી જીવનના અનેક સુધારાનો લાભ ગામડાંની પ્રજાને મળે અને ગ્રામસુધારણા તથા ગ્રામોત્થાનનું કામ ઝપાટામાં થાય.

૨૯. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે જાપાનમાં દર માણસે ૧૬ એકર જમીન સરેરાશ આવે છે, જ્યારે આપણા દેશમાં ૫ એકર આવે છે. પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ નફાકારક પ્રકૃષ્ઠ (intensive ખેતી માટે જેટલી જમીન આપણા દેશના ખેતી કરવી જોઈએ મંજોગોમાં જરૂરની હોવાની માને છે તેના હિસાબે આપણી ખેતી બિનનફાકારક (un-economic) ગણાઈ શકાય. માથા દીઠ જે જમીન આવે છે તે જોતાં આપણા દેશમાં વ્યાપક extensive) ખેતીની પદ્ધતિ બદલે પ્રકૃષ્ઠ ખેતી (intensive agriculture) ની પદ્ધતિ

વધારે લાભદાયક છે. ઇટાલી, ચીન તથા જાપાનમાં પ્રકૃષ્ટ ખેતી કરવામાં આવે છે અને લગભગ બાગબગીચાને મળતી પદ્ધતો સ્વીકારી કીમતી પાક લેવાય છે. આપણા ખેડૂતો ઇટાલી, ચીન તથા જાપાનના ખેડૂતોને અનુસરે તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થશે. પ્રકૃષ્ટ ખેતી માટે ત્રણે ઋતુમાં પાણી પાવાનાં સાધનો, ખેતીની જમીનમાં કાયમના સુધારા, ખેતીની સુધરેલી પદ્ધત, સારાં ખીની પસંદગી, ફરતા પાક લેવાની વધારે ફાયદાકારક યોજના તથા સારા ખાતરની જરૂર છે.

૩૦. જમીન ખેડવા માટે તૈયાર કરવી, વાવેતર કરવું, જમીનનાં ઢેકાં બાગી તેને સરખી કરવી, નિંદામણ કાઢવું, વાવેતર વચ્ચે યોગ્ય અંતર રાખવું, પાક લણવો વગેરે આબોતમાં સુધારા થઈ શકે એમ છે. વાવેતર માટે ચોકખું

બી

તથા સારું ખી ખેડૂતોને મળતું નથી; ખી પૂરું પાડવા માટે ખેતીવાડી ખાતાએ સારાં ખી સંધરી તે જે તે સ્થળે ખેડૂતોને પૂરાં પાડવા તજવીજ કરવી જોઈએ. એ ખીની પરીક્ષા કરી ખાત્રીનાં ખી પૂરાં પાડવાં જોઈએ, તથા ખી વખાર તથા ખી પૂરાં પાડનારી મંડળીઓ સ્થાપવી જોઈએ.

૩૧. ફરતા પાક લેવા સંગ્રંધે પ્રથમ કરતાં બગાડો થયો છે. તાત્કાલિક લાભ મેળવવા ખાતર ખેડૂતોએ કપાસ તથા ઘઉંના વાવેતર ઉપર વધારે બાર મૂક્યો છે. જમીનનો

ફરતા પાક

કસ કાયમ રહે અને જમીનમાંથી જે દ્રવ્યો પાક ખેંચી લે છે તે દ્રવ્યો પાછાં મળે એવા ખીજા ફરતા પાકની જરૂર રહે છે. મગફળી (ભોંયશિંગ)ની ખેતી વધતી ગઈ છે, તેથી ખેડૂતને ફાયદો થાય છે. ઢોરના કામમાં આવે એવું ઘાસ તથા કડાને ફરતા પાકમાં સ્થાન મળે તો ઢોરને ખોરાક પૂરો પાડવાનું સરળ બનશે.

૩૨. પાણી પાવાના સાધન વગર વધારે પડતું ખાતર નાખવું નુકસાનકારક છે. જરૂરી ખાતર મોંઘું હોય, મળવું મુશ્કેલ હોય,

ખાતર

અથવા એવા ખાતરની અછત હોય તો મૂકી
વચરનો ખેડૂત તે કેવી રીતે મેળવી શકે ? એ
પણ કેટલુંક ખાતર તો સહેલાઈથી મળે, બળક

વધા દૂધાળાં ઠોરના છાણ મૂતરનું હિતમ ખાતર બની શકે. છાણમાં
આખીને આળવાની પ્રમાણે લીધે ઉપયોગી ખાતરનો નાશ થાય છે.
તેથી ગામના લોકોને બળતણ પૂરું પાડવા પૂરતાં પ્રમાણમાં જલાહિ
લાકડાંના ઝાડ ‘અમુક રાખી મૂકેલી જમીન’ માં ઉછેરવાં જોઈએ.
સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તથા જંગલખાતું દરેક ગામ નજીક
જમાહિ ઝાડનાં નાનાં નાનાં વન ઉછેરી શકે. જલાહિ લાકડાં અથવા
ખીજાં બળતણ સરતાં બાડે લઘુ જવાની રેલ્વેઓએ ગોઠવણ કરવી
જોઈએ. ખાતર તરીકે માણસના મેલાનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે,
એ સોનખત કહેવાય છે. બપોનીઓ તથા ચીનાઓ એનું સુંદર
ખાતર બનાવી સારો ઉપયોગ કરે છે અને પૈસા ખર્ચીને માણસનું
મેલું લઘુ જાય છે. ખાતર પૂંજના ઉકરડાને બદલે જમીનમાં ખાડ
કરી છાણ મૂતર તથા માણસ જાતનું મેલું નાખવામાં આવે તથા
ગામનો કચરો પૂંજે વાળીને નાખવામાં આવે તો સ્વચ્છતા જળવાઈ
ખાતરનું રક્ષણ થાય છે. માણસના મેલાનું સોનખત બનાવવાની
નાશીક સુધરાઈની પદ્ધત ખીજ સુધરાઈઓએ અનુસરવા જેવી છે.
કઠોળના પાકથી જમીનને નાઇટ્રોજન મળે છે. ખેતરમાં ખાડા ખોદી
તે ઉપર દિશાએ ખેસાય તથા માટીથી ઢાંકી નખાય તો પણ સારું
ખત થશે. શણ ઉગાડીને લીધું ખાતર કેટલેક ઠેકાણે મેળવાય છે.
પણ ખીજે પાક લેવો મુશ્કેલ હોવાથી ખેડૂતો શણના લીલા ખાતરની
તરફેણ ઓછી કરે છે. કૃત્રિમ રાસાયણિક ખાતરો આપણા દેશને
કેટલાં ઉપયોગી છે તેના પ્રદેશ પરતે પ્રયોગ થવા જોઈએ. નહેરો-
વાળા પ્રદેશમાં એમોનિયમ સલ્ફેટ, બોનમીલ (હાડકાંનો ભોટ),
માછલાનાં ખાતર, અને જોળ (તેલીબિયામાંથી તેલ કાઢી લીધા
પછી રહેતો કૂચો) નો ઉપયોગ વધતો જાય છે ને તેથી ખેડૂતોને
લાભ મળ્યો છે.

૨૩. ખેડૂતની મૂડીમાં મિ. કીર્ટીજ જમીન, ફૂવા, ખેતરમાંનાં મકાન, બાંધ (પાળો), બળદ, ઓળરો, ખાતર, ખેડૂતની મૂડી પૈસા, હાથમાં રહેલો ખક, તથા વીમો, દૂધત ફંડ, દુરસ્તી વગેરે માટે અનામત રકમનો સમાવેશ કરે છે.

૨૪. આપણો ખેડૂત સોંધાં, વજનમાં હલકાં, તથા લઈ જવા હાયક તથા સહેલાઈથી બનાવી દુરસ્ત કરી શકાય તેમ જ આપણા દેશના બળદ સહેલાઈથી ખેંચી શકે એવાં ખેતીનાં ઓળરો ખેતીનાં ઓળરો વાપરે છે. કેટલેક ઠેકાણે લોદાનાં હળ, શેરડી પીલવાના સાંચા, તથા નાના પંપ વપરાય છે. મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરવાનાં યાંત્રિક સાધનો આપણા દેશના ખેડૂતોના નાના નાના ટૂંકડા ખેડવા માટે નકામાં છે; માત્ર સહકારી ખેતી તથા એકત્ર ખેતી કરવામાં આવે તો તે કામમાં આવે. ગુજરાતમાં ટ્રેક્ટર તથા પંપથી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરવાની નથી, એમ સરદાર વલ્લભભાઈ જાહેર કરે છે. નાના નાના ટૂંકડાની ખેતી કરવામાં સોંધાં તથા અનુકૂળ આવે એવાં ઓળરો શોધી કઢાય તો આપણી ખેતીને ફાયદો થાય. બળદ ખેંચી શકે અથવા હાથથી ખેંચી શકાય એવાં સુધરેલી પદ્ધતનાં ખેતીના ઓળરો માટે દેશમાં ક્ષેત્ર છે. જે જમીનમાં ઊંડી ખેડની જરૂર ન હોય ત્યાં ટ્રેક્ટર નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ છે, કારણ જીંડું ખેડાણ ચતાં કાંકરીનો ચર જખડીને ખેતીને બગાડે. ગામડાંમાં દુરસ્ત ચર્મ શકે એવાં જ ઓળરો ખેડૂતના કામમાં આવી શકે, એ વાત ખેતીના સુધારા કરાવનારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. એ ઓળરો આપણા દેશમાં બનવાં જોઈએ તથા તે માટે જોઈતા પોલાદ તથા લોખંડ ઉપરની જકાત કાઢી નાખવી જોઈએ. જે તે પ્રદેશની જમીનમાં કયા પ્રકારનાં ખેતીનાં ઓળરો કામમાં આવશે તેની જે તે પ્રાંતના ખેતીવાડી ખાતાએ તપાસ કરી તથા શાહી ખેતીવાડીનિષ્ણાતોની મદદ મેળવી નક્કી કરવું જોઈએ.

૩૫. સારા બળદ વગેરે વગર સારી ખેતી થઈ શકે નહિ. પરંતુ બળદની ઓછાદ મુધાર્યા સિવાય સારા બળદ સોંધા મળી શકે એમ નથી. ખેડૂતની ગરીબાઇને લીધે તેઓ બળદ મોંઘા ભાવે બળદ ખરીદી શકતા નથી. થોડાં વરસ ઉપર ખેડૂત ગાડાં જોડીને ભાડાનું ઉત્પન્ન

લેતો ને તેથી બળદ પાળવાના ખર્ચમાં મદદ થતી. હાલમાં જ્યાં ત્યાં ભારદારી મોટર ગાડાં તથા ઉતારુઓને લઈ જનારી મોટર બસો દેશમાં ઘણે ઠેકાણે ગામડાંઓમાં જવા લાગી છે, તેથી ગાડાં જોડીને વધારાની આવક મેળવવાનો ખેડૂતનો ધંધો ઘણે અંશે ભાંગી પડ્યો છે અને તેથી સારા બળદ ખરીદીને ખેતી કરવી કઠણ પડે છે; અને નબળા બળદોથી ચલાવી લેવું પડે છે.

૩૬. આપણાં ઢોર ઘણું કામ કરે છે પણ તેમને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી. જ્યાં ગરીબાઇને લીધે માણસને પણ પૂરતો ખોરાક મળવાની મુશ્કેલી છે ત્યાં ઢોરને પૂરતો ખોરાક ન મળે એમાં નવાઇ નથી. દુકાળ તથા ધાસ-ધારાની તંગીને લીધે ઢોર સારી સ્થિતિમાં

હંમેશ નહાવવાં મુશ્કેલ પડે છે. જંગલ ખાતાએ જંગલોમાં ઢોર ચારવા દેવા માટે પૂરતી સવલતો આપવી જોઈએ. દુકાળના વખત માટે જંગલનું ધાસ કાપીને સંચરવું ઠીક ગણાય. ગોચર જમીન ગામડે ગામડે ઘણી ઘટી ગઈ છે, અને ખેડવા લાયક જમીન ખેડૂતો પાસે જતાં ફક્ત સરકારી ખરાબા પડતર તથા કોતરોમાં ધાસ ચારવાનાં અસંતોષકારક સાધનો રહ્યાં છે. તેથી ઇજિપ્તનું ક્લોવર તથા ટ્યુસર્ન જેવા ધાસચારા ખેડૂતોએ ઉગાડવા જોઈએ, દિલ્લ ધાસચારો મેળવવો જોઈએ અને ઢોર ચારવા માટે બીડ રાખવાં જોઈએ. સીસો અથવા ખાડામાં રાખી મૂકેલું લીલું ધાસ તથા પૂજા બાંધેલું સૂકું ધાસ ઢોર માટે ઉપયોગી ચારો છે. ઢોર છૂટાં ચારવાને બદલે તબેલામાં ખીલે બાંધેલાં રાખી ધાસચારો પૂરતો ખવરાવવો વધારે સારું છે, એમ ઘણા

માને છે. ઘાસ કાતરી છોડાં જેવું કરવાના સારા સાંચા (સડા) વાપરવા જોઈએ. કરકસરથી ઘાસચારાનો ઉપયોગ થતાં નકામાં ઢોરની સંખ્યામાં ઘટાડો થશે. યુરોપ અમેરિકામાં નકામાં ઢોરને માંસ માટે કતલ કરવામાં અથવા મારી નાખવામાં આવે છે; આપણે ત્યાં જીવ-દયાના સિદ્ધાંતને લીધે એવાં ઢોરને પાળવા પાંજરાપોજો છે ને ઘણો ઘાસચારો એવાં ઢોરના વાપરમાં આવતો હોવાથી તેટલે અંશે આપણા દેશને આર્થિક નુકશાન વેડવું પડે છે એમ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે. જો ગાયોને વધારે દૂધ આપતી બનાવવામાં આવે તો ખેતી માટે બળદ મળે, અને લોકોને દૂધ પૃરું પડે તો બેંસોની જરૂર ઓછી રહે.

૩૭. પશુમાં થતા રોગોની સારવાર માટે વેટરિનરી ખાતાં પ્રાંતિક સરકારો નભાવે છે. ઊડતા ચેપી રોગો સામે રસી મૂકીને ઢોરને રક્ષણ આપવા તજવીજ થાય છે. ખેતીવાડી કમિશન

પશુરોગ

તમામ ઢોરને રસી મૂકી રક્ષણ આપવાનું કહે છે તથા તે માટે કાંઈ પણ લાગત ન ક્ષેવા જણાવે છે. પશુરોગચિકિત્સા માટે પૂરતી સવડ નથી; તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર છે. દરેક જિલ્લામાં એક મધ્યસ્થ પશુરોગ ઈસ્પિતાલ હોય અને દરેક તાલુકામાં દવાખાનાં હોય એમ શાહી કમિશન કહે છે. દવાખાનાંમાં કામ કરતા દાકતર તથા સાળોત્રી તાલુકામાં ફરે અને ગામડે ગામડે પશુની દવા કરે એ આવશ્યક છે. પશુરોગ સંબંધે શોધખોળનું કામ મુખ્યત્વેસર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કેન્દ્રિત કરવા ખેતી-વાડી કમિશન બલામણુ કરે છે.

૩૮. કરજ આપવા માટે ડ્રાઇન ફંડ (Sinking fund) ગરીબાઈને લીધે ખેડૂત પાસે ક્વચિત જ હોઈ શકે. દુષ્કાળ સામે ટક્કર ઝીલવા માટે પૂરતી બચત ક્વચિત જ

અનામત મૂડી

કરી શકે. ચાલુ આવકમાંથી દુરસ્તીઓ કરવી પડે છે. ઘાસની ગંજીઓ, ખેતર ઉપરનાં મકાનો, પાક કે ઢોરના વીમા ઉતરાવવાની પ્રથા ખેતરોમાં દાખલ થઈ નથી.

બ્રહ્મદેશમાં સરકારી રીતે ઢોરનો વીમો ઉતારવા તજવીજ શરૂ થઈ છે. ખેડૂતો ખેતર ઉપર રહે તો પાકનું રક્ષણ થાય, ધાસ સચવાય, હરાયાં ઢોર સામે રક્ષણ આપવા વાડો કરાય, તથા રોગ ફાટી નીકળતાં ઢોરને અલગ રાખી શકાય, અને ઢૂવા થતાં પીત અપાય. પરંતુ નાના નાના ટુકડા જુદા જુદા વગામાં આવવાથી આ સૂચનાનો અમલ થવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે.

વારંવાર પડતાં હિમ, તીડ વગેરેને લીધે પાકનો નાશ થાય છે; તેથી તે સામે રક્ષણ મેળવવા વીમાની યોજના અમલમાં મુકાવી જોઈ એ. વળી અનાવૃષ્ટિ તથા અતિવૃષ્ટિ અથવા વરસાદની અયોગ્ય વહેંચણીને લીધે પાકને થતા નુકશાન સામે રક્ષણ મેળવવા વીમાની યોજના અમલમાં મુકાય એ ઇચ્છવા લાયક છે.

પ્રકરણ ૭ મું

નાના મોટા ગૃહઉદ્યોગો

ખેડૂતને સહાયકારક ગૃહઉદ્યોગો

૧. વરસાદની અનિયમિતતાને લીધે ખેડૂતો ચિંતામાં રહે છે. એક વરસ સારું, એ વરસ મધ્યમ, તથા એ વરસ ખરાબ એવો અનુભવ ખેડૂતોને દર પાંચ વર્ષમાં આવે છે. તેથી હાથકંતામણી ખેતી સાથે સહાયકારક ધંધા (Auxiliary occupations) ની જરૂર રહે છે. યંત્રયુગ પહેલાં વણવા કાંતવાના ધંધા ખેડૂતોને મદદરૂપ થતા, અને દુષ્કાળ અગર તંગીના વખતમાં આવક ન મળે અગર ઓછી મળે ત્યારે આ એ ધંધાની આવક ઉપર ખેડૂતો જીવતા. આ ધંધા ખેડૂત પોતાની ફરજિયાત પુરસદના વખતમાં ચલાવતો.

જ્યાં દૂવેતર જમીન નથી કે પાણી પાવાનાં બીજાં સાધન નથી, ત્યાં દરેક મોસમમાં ફરતા પાક લેવાય નહિ અને ચોમાસામાં જે વરસાદનું પાણી મળે તે પાણીની મદદથી ખેતી કરવી પડે, તેથી ધણાખરા ખેડૂત ફરજિયાત એકાર રહે છે. બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન ચંત્રયુગની સ્થાપના થતાં હિંદના હાથવણાટના કાપડ-ઉઘોગને લેંકે-શાયરે ફટકો માર્યો અને ખેડૂતોનો વણવા કાંતવાનો મદદનીશ ધંધો ગયો. માત્ર વણવાનું કામ વણકરોએ કાંઈક અંશે ટકાવ્યું; પણ કાંતવાની વિદ્યા તો લગભગ નાશ જ પામી.

કુરસદના વખતમાં કાંતવું

૨. મહાત્મા ગાંધીજીએ જોયું કે દરેક ખેડૂત ફરજિયાત કુરસદના વખતમાં કાંતી શકે; તેના ઘરનાં ઘેરાં છોકરાં પણ કાંતવામાં મદદગાર થાય; અને જે કુરસદની એક પાઈ

કુરસદનો ધંધો પણ ઉપજ આવતી નથી તે કુરસદનો સદુપયોગ થતાં કંતામણુને બદલો થોડો ઘણો પણ મળે તો તેમાં ખેડૂતને ચાકખો નફો જ છે. બીજી મજૂરી મળતી હોય અને તેમાં પેદાશ વધારે હોય તો ગાંધીજી તે ખોવા કોઈને કહેતા નથી. માત્ર જે કુરસદ બીજા કામધંધાના અભાવે ફરજિયાત આળસમાં અથવા નિંદાકુચલીમાં જાય છે તે કુરસદમાંથી આવક મેળવવા માટે રેંટિયો ચલાવવા તે સલાહ આપે છે. રેંટિયો વસાવવામાં જૂજ મૂડી જોઈએ. દરેક ખેડૂત થોડો કપાસ પકવે, હાથ ચરખામાં લોઢે અને કપાસિયા કાઢી નાખી ૩ મેળવે, ૩ને પીંજી પૂણીઓ કરી લે અને કાંતે તથા વણે તો બધો જ લાભ ખેડૂતના ઘરમાં રહે. જે પોતે ન પીંજે તો પીંજરાઓને લાભ થાય અને એ ધંધાને ઉત્તેજન મળે. હાથચરખાથી કપાસ પીલવામાં ખેડૂતને વિશેષ ખર્ચમાં ઊતરવું પડતું નથી. હાથની પૂણીઓ હાથકંતામણુ માટે વધારે અનુકૂળ આવે છે અને છેલ્લાં વીસ વરસનો અનુભવ જોતાં ઝીણું સૂતર કાંતવું પ્રથમ કરતાં સહેલું થયું છે.

૩. હાથકંતામણુ પછી અહાર સૂતર વણુવા મોકલવામાં તો મિલના કાપડ કરતાં હાથવણાટનું કાપડ મોંઘું પડે છે એવી એક ફરિયાદ છે. ગ્રામોદ્ધારના કામના અનુભવી કુટુંબ દીઠ હાથ-શાળ તથા તેમાં રસ લેનાર ડો. હેય “Up from poverty” નામના પુસ્તકમાં તેથી એવી ભલામણ કરે છે કે દરેક ખેડૂતકુટુંબ દીઠ વણુવા માટે એક શાળ વસાવવી જોઈએ. ખેડૂતના ઘરમાં સાધારણ રીતે ૮-૧૦ માણસ હોય છે, એટલે વણુવાની કળા કેટલાક શીખ્યા હોય તો વારાફરતી જેને કુરસદ મળે તે ઘરમાં શાળ ચલાવીને કાપડ વણી શકે; તેથી ખેડૂતના કુટુંબને મફત કાપડ મળે અને વધે તે કર્યાઓ તથા શહેરમાં વેચીને નફો મેળવે.

૪. રેંટિયામાંથી હાથકંતામણુની આવક જૂજ આવે, તેથી ડો. હેય ઘેરેઘેર શાળ વસાવવા જણાવે છે. વણાટનું કામ કરતાં વધારાની કુરસદ મળે તો રેંટિયો ચલાવવા તે હાથકંતામણુ વિ. કહે છે. ઘરના જે માણસો વણુવાના કામમાં હાથવણાટ આવી ન શકે તે ભણે રેંટિયો ચલાવે, અને સૂતર મિલનું હોય કે હાથનું હોય તેની પરવા ન રખાય એમ તે જણાવે છે. જે વધારે સારું કામ તથા પેટપૂરતી મજૂરી આપે એવા સુધારા રેંટિયામાં થાય તો હાથ કંતામણુનો ધંધો વધારે પગભર થાય. સોંધો તથા વજનમાં હલકો, છતાં ગામડામાં બની શકે તથા દુરસ્ત થઈ શકે અથવા નજીકમાં જ તેને દુરસ્ત કરાવી શકાય એમ હોય તો જ લોકોને સુધરેલો રેંટિયો વાપરવો પરવડે. સૂતર પણ સારા તારવાળું તથા ગ્રીણું નીકળવું જોઈએ. એવા રેંટિયાના અભાવે હાથવણાટના કાપડમાં મિલસૂતર વાપરવાની છૂટ રાખવી સલાહકારક છે. હાથકંતામણુ સુધીની બધી ક્રિયા ઘેર કર્યા છતાં કાપડ વણાવતાં વણામણુ મોંઘું પડવાથી ખેડૂતને કાપડ મિલના કાપડ કરતાં મોંઘું પડે છે. એવ

ફરિયાદ જોતાં દરેક કુટુંબ દીક શાળા વસાવીને ચલાવવી એ વધારે આવકારદાયક છે.

૫. હાથકંતામણુ તથા વણાટના ધંધા ઉપરાંત ખેડૂતો દૂધાળાં ઢોર ઉછેરવાનો તથા દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ વગેરે દૂધમાંથી બનતા પદાર્થોનો ધંધો ખેતી સાથે અનુકૂળતાથી કરી શકે ગારસશાળા તથા એમ છે. એ ધંધાના વિકાસથી આર્થિક આવક ઢોર-ઉછેર થશે તથા ખેડૂતનાં છોકરાંને પૌષ્ટિક ખોરાક મળશે, તેમજ છાશનો લાભ પણ વધારામાં મળશે.

દૂધાળાં ઢોરની ઉછેરમાં આપણાં ઢોર સુધરેલા પ્રગતિમાન દેશોનાં ઢોર જેટલાં મજબૂત તથા નીરોગી થાય તથા વધારે દૂધ આપે એવી રીતે જનવરોની ઓલાદ સુધારવાનો ઉદ્દેશ ખેડૂતોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. જે ઢોરની વાછરડીઓ ખૂબ દૂધ આપી શકે, તથા વાછરડા ખેતીના કામમાં સરસ કામ આપી શકે, તે ઢોરની ઉછેર ઉપર ખેડૂતો લક્ષ આપે તો તેમને બમણો ફાયદો થશે. યુરોપ-અમેરિકાની ગાયો ઘણું દૂધ આપે છે, તથા સારા વાછરડા થાય છે, તેથી સારી જાતની, નીરોગી, દૂધાળી તથા મજબૂત ગાય તથા નીરોગી ને મજબૂત આખલા મારફત ગાય બળદની મિશ્ર જાતો પેદા કરવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. આ બાબતમાં દરેક પ્રાંતના ખેતીવાડી ખાતાએ તથા વેટરિનરી ખાતાએ ખેડૂતોના સાચા સલાહકાર તથા માર્ગદર્શક બનવું જોઈએ. એ ખાતાઓએ તેમને વિના કારણ અર્થમાં ન ઉતારતાં સફળ પ્રયોગોના અનુભવનો જ લાભ આપવો જોઈએ. ઢોર ઉછેરવામાં પૌષ્ટિક ઘાસચારો જરૂરનો છે. આપણા ખેડૂતોમાં આખલાને ખસી કરવા સામે સૂગ છે, પણ હાલમાં પશુરોગ ખાતા તરફથી સુધરેલી રીતે ખસી કરવાની મદદ મળે છે તથા તેમાં આખલાને દુઃખ પડ્યા સિવાય સરળતાથી ખસી થઈ શકે છે; તેથી ખેડૂતોએ નવી પદ્ધતિ આખલાને ખસી કરાવી બળદ તરીકે પુખ્ત ઉમરના વાછરડા વેચીને લાભ મેળવવો જોઈએ.

અસી કરવાની નવી પદ્ધતિનું જ્ઞાન ખેડૂતોમાં ફેલાવવા તથા તેનાં સાધનો ઓછી કીમતે પૂરાં પાડવા તજવીજ થાય તો ગામડે ગામડે સહકારી પદ્ધતે એ સાધનો રખાય અને નરદોરને અસી કરીને વેચાય. દોર-ઉછેરથી આમ ખેડૂતને આર્થિક ફાયદો થશે, તથા મજબૂત બળદ મળતાં ખેતીમાં સુધારો થશે.

૬. આપણા દેશની બધી જ પ્રજા શાકાહારી નથી; ઈંડાનો ઉપયોગ ઘણી કોમો કરે છે; તેથી જેમને ધાર્મિક વાંધો ન હોય તે જાતના અગર કોમના ખેડૂતો મરઘાં બતકાં મરઘાં બતકાંની ઉછેરવાનો ધંધો કરી નજીકના કર્યા તથા ઉછેર શહેરોમાં ઇંડાં વેચી નફો મેળવી શકે છે. મરઘાં બતકાં મોટાં ઈંડાં મૂકે, સારાં ઈંડાં મૂકે તે ઇચ્છવા લાયક છે; તેથી મરઘાં બતકાંની ઉછેરના ધંધામાં અર્વાચીન કાળમાં છેલ્લામાં છેલ્લી જે પદ્ધતો વપરાતી હોય તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવા માટે ખેતીવાડી ખાતાએ તજવીજ કરવી જોઈએ, તથા ઓલાદ સુધારવા માટે લેગહોર્ન વગેરે જાતનાં મરઘાં બતકાં મેળવી આપવાં જોઈએ; તેમ જ ઈંડાં વેચવા માટે બજારમાં પહોંચાડવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૭. ફળાઉ ઝાડના બાગ ઉછેરી, શાકભાજી વગેરે લીલોતરી વાવીને ફળ તથા શાકભાજી નજીકના કર્યા અગર શહેરમાં જઈ વેચવામાં આવે તો ખેડૂતોને સારી આવક શાકભાજી તથા ફળાઉ ઝાડના બાગ તો સધન ખેડૂતો રાખી શકે, પણ કલમી તથા દેશી આંબા જેવાં સામાન્ય ફળોનાં ઝાડો ઉછેરવા સાધારણ ખેડૂતો માટે શક્ય છે. જે ખેડૂત બજારમાં વેચવા ન માગતો હોય તે ખેડૂત પોતાના વાડામાં શાકભાજી વાવી કુટુંબના માણસોને લીલોતરીનો લાભ આપી શકે.

ગામડાંના સ્વતંત્ર ગૃહઉદ્યોગો

૮. ગામડાંના બીજા ધંધા પરિસ્થિતિ અનુસાર થઈ શકે. એ ધંધા સાર્વત્રિક ન હોઈ શકે. જ્યાં સેતૂરનાં પાન મળતાં હોય ત્યાં રેશમના કીડા ઉછેરી શકાય. હલકું રેશમ રેશમ એરંડિયાનાં પાનાં ખાઈને જીવનારા કીડાને ઉછેરી મેળવી શકાય. રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ મેળવવાનો ધંધો, એ ધંધાની માહિતી મેળવ્યા સિવાય ખેડૂત ન કરી શકે.

૯. મધમાખીઓ પાળી મધ મેળવવાનો ધંધો જ્યાં પુષ્કળ મધ પેદા કરે એવી મધમાખો મળી શકતી હોય અને પાળવાની તથા મધ મેળવવાની અર્વાચીન નિષ્ણુઓ પાસેથી માહિતી મળી શકતી હોય ત્યાં મધ એ ધંધો ખેડૂત ચલાવી શકે. એક સ્થળનો અનુભવ બીજે સ્થળે કામ ન લાગે; તેથી આ બાબત ગામડાંના ગૃહઉદ્યોગની પુનર્વટના માટે આમોદ્ધારનાં કેન્દ્રો સ્થાપી જે તે પ્રદેશમાં સેવાભાવી નિષ્ણુઓએ જે તે પ્રદેશની ઉદ્યોગસંબંધે પરિસ્થિતિનો અનુભવ લઈને ખેડૂતોને સલાહ આપવી જોઈએ.

૧૦. ચામડાં પકવવાના ધંધા-સંબંધે સ્પૃશ્ય હિંદુઓને સૂઝ છે; તેથી એ ધંધો હરિજન ખેડૂતોને વધારે અનુકૂળ આવે. એ ધંધામાં જે સુધારા થયા હોય તે અમદાવાદના ચામડાં કેળવવાં હરિજન આશ્રમ (સાગરમતી આશ્રમ) માં ચલાવવામાં આવતાં ચર્મીલયો જેવી સંસ્થાઓનો અનુભવ મેળવીને દાખલ કરવા જોઈએ.

૧૧. જ્યાં નેતર તથા વાંસ કિફાયત ભાવે મળી શકે ત્યાં વાંસકામ તથા નેતરકામ થઈ શકે. વાંસકામમાં ટોપલીઓ,

સાદડીઓ મુખ્ય છે. નેતરકામમાં ખુરશીઓ નેતરકામ, વાંસ- વગેરે અનાવી શકાય. પણ એ કામ શીખવવું કામ, દોરડાં પડે. બધા ખેડૂતોને આ કામ કાવતું નથી; પણ અમુક કોમો વંશપરંપરા વાંસકામ તથા નેતરકામ કરતી આવેલી હોવાથી તેમને એ અનુકૂળ પડે છે. ગામડાંમાં કેટલાક લોકો દોરડાં અનાવે છે.

૧૨. છાપરાં ઉપર નાળયાં નખાતાં ત્યારે ગામડાંઓમાં કુંભારનો ધંધો ચાલતો. હવે ગામડાંઓમાં પણ પરદેશી પતરાં પેસી ગયાં છે અને વરસાદમાં વધારે રક્ષણ મળતું હોવાથી કુંભારનો ધંધો છાપરાં ઉપર પતરાં જડાય છે અને નળિયાં અનાવવાનો કુંભારનો ધંધો પડી ભાંગ્યો છે. તાંબા, પિત્તળ, એલ્યુમિનિયમ તથા એનેમલનાં વાસણોએ તથા લોઢાની ટોડીઓએ માટીનાં વાસણ તથા ટોડીઓનું સ્થાન ગામડાં-ઓમાં વધારે પ્રમાણમાં લેવા માંડ્યું છે અને તેટલે અંશે કુંભારને ઓછું કામ મળે છે. કુંભારો નવા પ્રકારનાં રમકડાં અનાવતા નહિ હોવાથી વિદેશી રમકડાંએ તેમને પાછા પાડ્યા છે; તેથી કુંભારવર્ગને નવા જમાનાના સંસ્કાર આપી નવા જમાનાની જરૂરિયાતો સમજતા અનાવવા જોઈએ.

૧૩. ગામડાંના સુધાર તથા લુહાર પોતાના ધંધામાં જરૂરી સુધારા નહિ કરે તો તે પણ પાછળ રહી જશે. ઘર ચણનારા કડિયા ગામડાંમાં ક્વચિતજ રહે છે. ગામડાંનાં ઘણાં સુધાર, લુહાર, ખરાં મકાન માટીનાં હોવાથી તે ગામડાંના કડિયા રહીશો પોતાની તથા ગામના રહીશોની મજૂરી-થી ચણે છે, અથવા દુરસ્ત કરે છે. હીક સ્થિતિના લોકો છોટરી મકાન બાંધે છે ત્યારે નાનાં ગામડાંમાં નજીકના મોટા ગામમાંથી મિસ્ત્રી, સુધાર તથા કડિયા લઈ આવે છે. સુધારને પાવરધા અનાવવામાં આવે તો તેઓ અનેક પ્રકારનો લાકડી સામાન અનાવી શકે.

૧૪. લેસ તથા ભરતગૂંથણનું કામ સ્ત્રીઓ કુરસદના વખતમાં કરી શકે. કપાસનાં કાલાં ફેલવાં, ખીડીઓ વાળવી વગેરે ધંધા કેટલેક ફેકાણે ચાલે છે. શેટ દળવાની યાંત્રિક યીજ ગૃહઉદ્યોગ બળથી ચાલતી ધંડીઓ તથા ડાંગેર ખાંડવાનાં કારખાનાં નીકળવાથી રાંડીરાંડોનું દળણું દળી ગુજરાન કરવાનું સાધન જતું રહ્યું છે તથા ગોલા કોમનો ડાંગેર ખાંડવાનો ગૃહઉદ્યોગ જતો રહ્યો છે. મોચી તથા દરજીના ધંધા વધારે ખીલ્યા છે; કારણુ શેડો પ્રથમ કરતાં વધારે ખૂટ, જોડા તથા ચંપલ પહેરતા થયા છે અને દરજીનાં સીવેલાં ફેશનવાળાં કપડાં પહેરવા તરફ મળરિયા કોમોનું પણ વલણ છે. ગામડાંઓમાં ચાની દોટેલોનો ધંધો ઘૂર્યો છે અને પ્રજાનું આરોગ્ય અગાડે છે. દારૂતાડીની દુકાનોએ ગામડાંની કેટલીક કોમોને દારૂતાડીનો ચરકો લગાડી પાયમાલ કરી છે. એ ધંધાથી સરકારને આવક મળતી હશે, કોન્સ્ટ્રક્ટરો શ્રીમંત થતા હશે, અને કલાશો પીઠાં ચલાવી લવેલીઓ આંધતા હશે, પણ શેડો પાયમાલ થાય છે અને લાખો કુટુંબોનું ગૃહજીવન અગડે છે.

૧૫. ગામડાંઓમાં સહકારી પદ્ધતે નાનાં નાનાં જીન કાઠી કપાસ પિલાય, શીંગદાણા (મગફળી) ફેલાય, ડાંગેર ખંડાય, ખાંડ અનાવાય, મગફળી, તલ વગેરે તેલીશિયાં પાલીને સહકાર્યની શક્યતા તેલ કઢાય, લાડકાંને દળીને ખાતર અનાવાય, એમ ઘણા જણાવે છે. આ ધંધાઓમાં સહકાર્યની પદ્ધતે મૂડી મેળવી ગામલોકો સફળ થઈ શકશે.

૧૬. અમેરિકામાં વીજળીક બળ પેદા કરી ૨૫૦-૩૦૦ માઈલ સુધી ગામડે ગામડે તે પૂરું પાડી નાનાં નાનાં કારખાનાંનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. વરાળે ઉદ્યોગોને શહેરમાં આણ્યા. ગામડાંમાં વીજળીક વીજળી ઉદ્યોગોને ફરીથી ગામડાંમાં લઈ જશે, એમ મનાય છે. આપણા દેશમાં જો વીજળીક બળ એ જ ધોરણે પૂરું પાડવામાં આવે તો

શહેરોમાં સંઘટિત ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત ન થતાં, ગામડે ગામડે નાનાં નાનાં કારખાનાંના રૂપમાં ફેલાશે અને ગામડાંઓનો કાંઈકે અંશે આર્થિક ઉદ્ધાર થશે.

૧૭. ખેતીનાં ઓગળરો યનાવવાં તથા દુરસ્ત કરવાનો ધંધો પરાપૂર્વથી ગામડાંમાં ચાલ્યો આવ્યો છે. નાના નાના જમીનના ટુકડા ખેડવા માટે અનુકૂળ આવે, ગામડાંમાં યનાવી.

ખેતીના ઓગળરો શકાય, ગામડાંમાં દુરસ્ત થઈ શકે તથા છેલ્લામાં **યનાવવાં** છેલ્લી ઢાળની પ્રકૃષ્ટ ખેતી (Intensive cultivation) કરવામાં કામ લાગે એવાં ઓગળરોની શોધ ખેતીવાડીના નિષ્ણુતોએ તથા ખેતીવાડી ખાતાં તથા વડી સરકારને ખેતીવાડી માટે સલાહ આપનાર તથા શોધખોળ કરનાર મહાન હિન્દી ખેતીવાડી શોધખોળ સંસ્થા કરી આપે તો ખેડૂતોને ભારે લાભ થશે તથા ગામડે ગામડે એ ઓગળરો યનાવવાનાં તથા દુરસ્ત કરવાનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં સ્થપાઈ ખેતી આગાદ થશે. ઓગળરો યનાવવામાં કિર્લોસ્કર અંધુઓએ કિર્લોસ્કરવાડીમાં સારી પ્રગતિ કરી છે, પણ તે ઓગળરો નાના નાના જમીનના ટુકડા ઓછા ખર્ચે ખેડવામાં તથા પાક ક્ષેત્રોમાં કેટલા ઉપયોગી છે તે ખેડૂતો જ કહી શકે.

૧૮. ત્યાં વાંસનાં વન છે ત્યાં વાંસમાંથી માવો યનાવી કાગળ યનાવવાનાં કારખાનાં નીકળે તો વાંસ કાગળ લાવવાની તથા કાપવાની મજૂરી નજીકનાં ગામડાંના કોકોને મળે.

૧૯. લાખ યનાવવી, લીલાં ફળને સૂકવવાં તથા અગડી ન જાય તથા લાંબી મુદત સુધી ટકે એવી સ્થિતિ-
પરચુરણ ગ્રામ-ઉદ્યોગો માં ડાબ્યામાં ભરવાં, મુરખ્યા યનાવવા વગેરે ધંધાની ગણના ગામડાંના ધંધાઓમાં થાય છે. આવા ધંધા સંમંધે અનુભવ લઈ તૈયાર થયેલા ખેડૂતો જ તેમાં ફત્તેહ મેળવી શકે. અગ્નરમાં કેવા પ્રકારની માંગ છે તે જાણ્યા સિવાય કોઈ પણ ધંધો કરવો નકામો છે.

૨૦. ગામડાંના ગૃહઉદ્યોગોની પેદાશ વેચવા સારુ બજાર મેળવવા યોગ્ય ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. સહકાર્યની પદ્ધતે આવી પેદાશ વેચનારી મંડળીઓ સ્થાપી, અનુભવી, બજાર કેમ મળે પ્રવીણ, પ્રામાણિક, ખંતીલા તથા હોશિયાર માણસો મારફત સંગીન વહીવટ કરવામાં આવે તો ગામડાંની પ્રજાને સારા લાભ મળે અને લાભ થાય. માલ નમૂના પ્રમાણે પૂરો પાડવાની કાળજી રાખવામાં આવે તો કાયમના ધરાક મળે, જે તે વજન પ્રમાણે કીમત મળે, તથા ખેડૂતના અજ્ઞાનનો લાભ ન લેવાતાં ખેડૂતના ઘરમાં પૂરી કીમત આવે.

શહેરી ગૃહઉદ્યોગો

૨૧. શહેરી તથા કરગ્રાતી ગૃહઉદ્યોગોમાં હાથવણાટ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. વિદ્યાતી કે દેશી મિલમૂતર લાવી ખાદી તેમ જ તરેહતરેહનું રેશમી કાપડ વણાય છે. દક્ષિણી હાથવણાટ તથા મદ્રાસી સ્ત્રીઓની સાડીઓ તથા ખંડ, મદુરાની સાડીઓ, કાશીની બનારસી સાડીઓ વગેરે મશહૂર છે. આપણી જુદી જુદી ન્યાતો તથા કોમોમાં જુદી જુદી ડિઝાઈનના નમૂના વાપરવાની ટેવ હોવાને લીધે હાથવણાટના ધંધાને ઉત્તેજન મળે છે. મોટા પાયા ઉપર એવું કાપડ ઉત્પન્ન કરવું આર્થિક દૃષ્ટિએ પાલવે એમ નથી; અને નાના પાયા ઉપર હાથવણાટથી વણવામાં આવે તો અનુકૂળ આવે છે, તરેહતરેહની ડિઝાઈનો હાથવણાટથી વણાઈ શકે છે, અને આવા નાના પાયા ઉપર ચાલનારા હાથવણાટના કામ સાથે મિલો સફળતા પૂર્વક હરીફાઈ કરી શકતી નથી. શેતરંજીઓ, પાટીઓ, કાસ્મીરી શાલ વણવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે. જડા ખડઅચડા ઝિનના કામળા તથા ધાત્મળા હાથે વણાય છે. ધરાકની રચિ તથા ફરતી માગણીઓ તથા ઇચ્છાને અનુકૂળ માલ બનાવવા તરફ લક્ષ આપવામાં આવે તો હાથવણાટનો ધંધો આજે જે જેમ તેમ ચાલે છે તે વધારે પગભર

થાય. આપણા દેશમાં આજે પણ લગભગ ૯૦ લાખથી એક કરોડ માણસો હાથવણાટનો ધંધો કરે છે. ફટકાશાળ, નકશીનો પીંજરો (ડોખી), નકશીની જળી (જેકાર્ડ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તથા કાચા માલની ખરીદી તથા અનાવેલા માલના વેચાણ માટે તેમ જ ધંધા માટે મૂડી મેળવવા માટે સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવે તથા રૂ, ઊન, રેશમ વગેરેનું સૂતર અનાવવાના તથા વણાટના ધંધાની પુનર્ઘટના કરવામાં આવે તો કંતામણ તથા વણાટના ધંધામાં લોકોને નફો મળે, મિલના કાપડ સાથે ટક્કર ઝીલી શકે અને આપણી કાપડની જરૂરિયાત આપણે જ પૂરી પાડી સ્વાયત્ત થઈએ. હાથકંતામણ તથા હાથવણાટનું કાપડ હોય તે જ ખાદી કહી શકાય. મિલો એવું જાહું કાપડ કાઢીને તેને ખાદી તરીકે ઓળખાવી શકે નહિ, એવા સ્વરૂપનો એક કાયદો પસાર થયો છે, એટલે ખાદીને મિલખાદી સાથે જે હરીફાઈ કરવી પડતી હતી તે અંધ પડી છે. આવા સંજોગોમાં હાથવણાટના ધંધાને આગ્રાહ કરવો કદાચ નથી. આ ધંધો જે તે વણુકર પોતપોતાને ઘેર કરે છે, પણ મૂડી માટે શાહુકાર પર આધાર રાખવો પડે છે; તેથી વણુકરોને ઓછા દરે મૂડી પૂરી પાડી સરકારે સહકારી મંડળીઓ મારફત તથા સીધી લોન આપીને શાહુકારોની નાગચૂડમાંથી છોડાવવા જોઈએ.

૨૨. હાથવણાટથી લગભગ એક કરોડ માણસો નિર્વાહ કરે છે. આશરે ૨૫ લાખ શાળ યાત્રે છે. ઊંચા પ્રકારનું કાપડ તથા તફન જાહું કાપડ વણુનારા ટકી શક્યા છે. મધ્યમ હાથવણાટની વર્ત- પ્રકારનું કાપડ મિલના કાપડ સાથે હરીફાઈમાં માન સ્થિતિ આવતું હોવાથી તેમાં હાથવણાટનો ઉદ્યોગ પાછો પડ્યો છે. ૨૦ થી ૪૦ નંબરના સૂતરના વણાટને મિલની હરીફાઈ નડે છે. સૂતરની આયાત ઉપર જકાત પડવાથી હાથવણાટનું કામ કરનારા વણુકરોને કમાણીમાં ફટકો પડ્યો છે. હાથવણાટમાં ૮૫ ટકા હિંદ

મિલનું, ૬૧૧ ટકા હિંદી હાથકંતામણુનું અને ૮ ટકા પરદેશી સૂતર વપરાય છે. હાલના મંદીના વખતમાં ગાંડું કાપડ વણનારા રોજના અડધા રૂપિયા સુધી કમાય છે, ન્યારે ઊંચા પ્રકારનું કાપડ કાઢનારા સવા રૂપિયા સુધી કમાય છે. કૃત્રિમ રેશમના સૂતર ઉપર જકાત પડવાથી, એાછા ખર્ચમાં રેશમ જેતું હાથવણાટનું કાપડ વણીઘરાકો-ને પૂરું પાડવામાં અડચણ આવે છે. પણ દેશના કાયમના હિતનો વિચાર કરતાં આપણા દેશમાં આપણે કૃત્રિમ રેશમ સોંધા બાવે બનાવી ન શકીએ ત્યાંસુધી કૃત્રિમ રેશમના વણાટને ઉત્તેજન ન આપીએ એ વધારે સારું છે. હાથવણાટ તથા ગૃહઉદ્યોગને રાજ્ય તરફથી મદદ કરવા કેટલીક પ્રાન્તિક સરકારોએ કાયદા પસાર કર્યા છે. હાથકંતામણુ તથા હાથવણાટની ખાદી એક કરોડ વાર હાલમાં વણાતી હશે. હાથવણાટના ઉદ્યોગને રાજ્ય તરફથી મૂડી તથા બજાર મેળવવામાં મદદ મળતાં એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થશે.

૨૩. રંગાડી રંગાટ કામ કરે છે, ગવન વગેરે છાપે છે, તાંબા-પિત્તળનાં વાસણુ કંસારા લોકો બનાવે છે, સોની લોકો સોના ચાંદીના દરદાગીના તથા વાસણો વગેરે તૈયાર

બીજા શહેરી કરે છે, લુહાર લોખંડની વસ્તુઓ બનાવે છે,
હાથકારીગરીના અને સૂડી, છરી, ચપ્પુ, કાતર વગેરે પોલાદની
ઉદ્યોગો ચીજો કારીગરો તૈયાર કરે છે. સુથાર લોકોએ

અર્વાચીન માગણીને પહોંચી વળવા ધરણણુગારની વસ્તુઓ—ખુરશી, કબાટ, ટેબલ, પલંગ વગેરે ફરનિચર બનાવવાનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં કાઢ્યાં છે અને લુહારો આયર્ન વર્ક્સ તથા ભટ્ટીઓ કાઢે છે. હોશિયાર લુહારો સ્ટીલ તથા લોખંડની તીજેરીઓ, પલંગ, ખુરશીઓ વગેરે ઉપયોગી સામાન બનાવે છે. સાણુ બનાવવાનો ધંધો ધરગથ્ય થઈ ગયો છે, અને રાસાયણિક પદાર્થો બનાવવાનો ધંધો થોડી મૂડીની મદદથી નાના પાયા ઉપર રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર યુવાનો કરે છે. તેથી સેંટ, લવંડર, પાઉડર, પોમેડ.

વગેરે શારીરિક સૌંદર્યવર્ધક પદાર્થો તેમ જ દવાઓ નાના પાયા ઉપર બનાવવા લાગી છે. હથિયારો બનાવવાનો ધંધો હથિયારબંધીના કાયદાને લીધે પડી ભાંગ્યો છે. રાજપૂતાનાના સક્ષાટ પથ્થરકામ તથા કળાના નમૂના બનાવવા માટે પ્રખ્યાત છે. મીનાકારી દાગીના, બટન વગેરે આપણા કારીગરો સારાં બનાવે છે. પથ્થરમાં કોતરકામ તથા શિલ્પકળાનો અનુભવ હિંદી શિલ્પજ્ઞ કારીગરોનું કામ જોવાથી મળે છે. સોના ચાંદીના જરીકસબના તાર કાઢવા તથા વણવા, અંગડીઓ વગેરે બિસ્ત્રી કાચની વસ્તુઓ બનાવવી, આરસપહાણનાં કોતરકામ તથા રમકડાં, અત્તરો તથા સુગંધીઓ, ચામડાં પકવવાં તથા ચામડાની ચીજો બનાવવી, સુખડના લાકડાની કળાપૂર્ણ ચીજો બનાવવી, વગેરે ધરગથ્થુ, ભાગી પડેલી અવસ્થામાં હજુ પણ કોઈ કોઈ ટેકાણે નજરે પડે છે. ફક્ત સો વર્ષ ઉપર આપણા દેશમાં વહાણો બનાવવાનો ધંધો ધીકતો હતો, તે પણ સ્ટીમરો આવવા લાગ્યા પછી પડી ભાંગ્યો છે.

૨૪. આપણા ગૃહઉદ્યોગો પડી ભાંગવામાં બ્રિટિશ રાજ્યઅમલ તથા યંત્રયુગની લગભગ એક જ વખતે થયેલી અસર મુખ્ય છે.

મરહૂમ રમેશચન્દ્ર દત્તે પોતાના પુસ્તકમાં સાબિત ગૃહઉદ્યોગોની પડતી કર્યા પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ આપણા

ધંધાઓનો નાશ કરવામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો, અને બ્રિટનમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થતાં યાંત્રિક કારખાના-માં અનંતા માલની હિન્દમાં થતી આયાતને ઉત્તેજન મળે એવી નીતિનો અમલ કર્યો હતો. પરિણામે આપણા હુન્નર-ઉદ્યોગોની પડતી થઈ અને યાંત્રિક કારખાનામાં અનેલા સોંધા માલ સાથે હરીફાઈમાં આપણા ગૃહઉદ્યોગોની પેદાશ ન ટકી શકી. વળી શહેરી ગૃહઉદ્યોગોમાં મોજશોખની ચીજો અનતી ને તે રાજદરબારોમાં તથા સરદાર દરકદાર, શેકશાહુકારો વગેરેમાં ખપતી. બ્રિટિશ રાજ્યઅમલમાં એ બોકોની પડતી થઈ અને ઘરાકી ઘટતાં આ ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા. નવા ભણેલા

વર્ગને પરદેશી નમૂનાઓ પસંદ પડવા લાગ્યા, પરદેશી માલનો મોહ લાગ્યો, દેશી ચીજ અણુગમતી થઈ પડી અને વિદેશી માલ વાપરવાની ફેશન દાખલ થઈ. તેમનું અનુકરણ બીજા લોકોએ કર્યું અને આપણા ગૃહઉદ્યોગોની અવનતિ થઈ. વળી આપણા ધંધાવાર મહાજનનું બંધારણ તૂટવા માંડતાં બદલાયેલા સંજોગોમાં જે રીતે ધરાકોની રુચિ-અનુસાર માલ બનાવવો જોઈએ તે તરફ લક્ષ્ય ન અપાવાથી ધંધાઓનો નાશ થતો ગયો. આમ આપણો દેશ આઘોમિક દેશ તરીકે મટવા માંડ્યો અને ફક્ત કાંચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર ખેતીવાડીપ્રધાન દેશ બની ગયો. ગ્રેટબ્રિટનમાં હિન્દના ઔદ્યોગિક માલ ઉપર ભારે જકાત નાખવામાં આવી, અને હિન્દમાં ઓછામાં ઓછી જકાતથી અથવા વગર જકાતે બ્રિટનનાં કારખાનાંનો માલ હાલવવાની સવડ રાજસત્તાનો દુરુપયોગ કરીને અંગ્રેજોએ કરી અને સરખા દરજ્જે હરીફાઈ કરવાની તક હિંદી કારીગરને ન આપતાં તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો, એમ બાણકાર લેખકો જણાવે છે. સૌથી વધારે ફટકો યાંત્રિક કારખાનાંમાં મોટા પાયા ઉપર ઓછામાં ઓછા ખર્ચે બનતા માલની હરીફાઈને લીધે પડ્યો.

૨૫. રેલ્વેઓના વિસ્તારને લીધે તેમ જ હાલમાં મોટર ટ્રાન્સપોર્ટને લીધે યાંત્રિક કારખાનાંનો બ્રિટનનો માલ ગામડે પહોંચીને રેલ્વેના ગામડે પહોંચાડવાનું સરળ થયું, અને ફાળો. ગૃહઉદ્યોગોને તેમની સાથે સખ્ત હરીફાઈમાં ગ્રિતરબું પડતાં હાર મળી.

૨૬. ગ્રેટબ્રિટનની સરકારના કહેવા પ્રમાણે આપણી આર્થિક રાજનીતિ રાખવામાં આવતી અને ખુલ્લા વેપારની વેપારના તત્ત્વને વરેલા અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ નીતિની અસર હિંદને પણ એ તત્ત્વ સ્વીકારવા ફરજ પાડી; તેથી આપણા ગૃહઉદ્યોગોને લાંબા વખત સુધી રક્ષણ ન મળ્યું, અને ભારત કાચી પેદાશ ઉત્પન્ન કરનાર ખેતી-

પ્રધાન દેશ રહે, એમાં જ એનું શ્રેય છે એમ માનવામાં આવ્યું. પરિણામે લાખો તથા કરોડો કારીગરોને ખેડૂત બનવું પડ્યું અને દુષ્કાળના વખતમાં પ્રજાનો ધાણ નીકળવા માંડ્યો. દુષ્કાળશમન માટે સરકારને વધારે પૈસા ખર્ચ કરવાની ફરજ પડી અને તે પૈસા વધારે કર નાખી ઉધરાવી લેવા પડ્યા. આમ પ્રજાનો બમણો ભરો થયો, તેમના ગૃહઉદ્યોગોની અવનતિ થઈ, ખેતીની જમીન ઉપર ખેડાર થયેલા કારીગરોના નિર્વાહનો ખોળે વધ્યો અને કરવેરાનું ભારણ વધ્યું. લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટતી ગઈ છે અને ખેડારી વધી છે. છેલ્લાં સો વરસમાં માથાદીઠ આવક વધી નથી. રૂપિયાના રૂપમાં આવક ગમે તે હોય, પરંતુ ખરીદશક્તિના ધોરણે જોતાં ગરીબાઈ વધતી ગઈ છે; નિદાન સ્થિતિ ખાસ સુધરી નથી એમાં શક નથી.

૨૭. વીજળી તથા ગેસ જેવી પ્રેરક શક્તિ ગામડે ગામડે પહોંચાડવામાં આવે તો ઉત્પાદનનો ખર્ચ કમી આવે અને ઘેર બેઠાં કારીગરો નાના પાયા ઉપર પોતાના ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી શહેરમાં મોટા પાયા ઉપર ચાલનારાં કારખાનામાં બનેલા માલ સાથે હરીફાઈ વધારે સારી રીતે કરી શકે, અને ગ્રામજીવન કાયમ રહેવાથી લોકોનો નાતિક અધઃપાત ન થાય.

ગામડે ગામડે ફેલાયેલા કારીગર વર્ગને સંઘટિત કરવામાં આવે, દરેક ધંધામાં થયેલા અર્વાચીન સુધારાનું જ્ઞાન તથા અનુભવ આપવામાં આવે, પ્રેરકશક્તિ (વીજળી, ગેસ વગેરે) સોંધાભાવે ગૃહઉદ્યોગોનો ઉદ્ધાર પૂરી પાડવામાં આવે અને જરૂરી મૂડી ઓછા દરે મળે તો આપણા ગૃહઉદ્યોગો ફરીથી ઉર્જિતાવસ્થામાં આવે, અને કારીગરોને ખેડૂત થવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે. કારીગરોને જ્ઞાન તથા અનુભવ આપવા કલાબલન તથા હુન્નર ઉદ્યોગશાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ સ્થાપી સરકારે કારીગરોને અર્વાચીન દષ્ટિવાળા તથા કળાયુક્ત બનાવવા જોઈએ. યંત્રયુગમાં નાના

નાના ગૃહઉદ્યોગોમાં વપરાતાં ઉપયોગી યંત્રોમાં પ્રગતિ થતી જ રહે છે; તેથી તે સંબંધે જ્ઞાન તથા અનુભવ આવી સંસ્થાઓ મારફત કારીગર વર્ગમાં ફેલાવવાની જરૂર છે. દરેક ધંધામાં વપરાતી ચીજોને પૂર્ણ લાભ બે પેટાધંધાની માલિતી હોય તો જ મળે, નહિ તો મુખ્ય ધંધામાં વપરાયા પછી જે તે ચીજોના કૂચા વગેરે નકામા જશે, અને તેમાંથી લઘુ શકાતી આવક ન બેવાયાથી ઉત્પાદન-ખર્ચ વધી પડશે.

૨૮. ભણેલાઓની બેકારી ગૃહઉદ્યોગોના પુનરુજ્જીવનથી જ ટળી શકશે અને ભણેલા બેકારોને ક્રાંતિકારક હિલચાલમાં પડતાં અટકાવાશે એમ બંગાળના સત્તાવાળાઓ

ગૃહઉદ્યોગો માને છે, અને તેથી તેમણે યુવાન વર્ગને અને ધંધે લગાડવા ઉપાય લેવા માંડ્યા છે. દેશમાં **ભણેલાની બેકારી** બે ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, વેપાર સંબંધે સુસ્થિતિ ન હોય તો બળવાખોર હિલચાલ ફેલાવનારા બોકોને ફાવતું આવે છે એ વાતનું ભાન સરકારને થવા લાગ્યું છે, એ સુચિત્ત છે. જપાનના આ યુગના ગૃહઉદ્યોગો પૈકી જે અનુકૂળ હોય તે દાખલ કરવા માટે તજવીજ થાય તો દેશની જનતાને બહોળા લાભ થશે, અને ભણેલાની બેકારીનો પણ કાંઈક ઉકેલ થશે.

૨૯. મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘સ્વદેશી’ની નવી વ્યાખ્યા કરતાં ગૃહઉદ્યોગોમાં બનતા માલના વાપર તથા વિકાસ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે સંઘટિત મોટા પાયા

સ્વદેશીની નવી વ્યાખ્યા ઉપર ચાલનારાં યાંત્રિક કારખાનાંના ધંધા પોતાનું રક્ષણ સરકારની મદદથી સહેલાઈથી કરી શકશે. પણ તેવું રક્ષણ ગૃહઉદ્યોગોને મળતું નથી; તેથી એ રક્ષણ પ્રગ્નએ સ્વેચ્છાથી આપી ગૃહઉદ્યોગોની પેદાશો સહેજ મોંઘી પડે તોપણ તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

૩૦. આપણા દેશને મૂડીવાદમાંથી સામ્યવાદ તરફ ધસડાતો

અટકાવવો હોય તો ગૃહઉદ્યોગોનું પુનર્જીવન કરી, કરોડોને ગામડે ગામડે રોજી આપી રોટલો પહોંચાડવો આવશ્યક કરોડોને રોટલો છે. ઉત્પાદનની આવકની વહેંચણી વધારે વિસ્તારમાં થતાં કરોડો લોકોને રોટી મળશે અને મધ્યમ વર્ગની સંખ્યામાં મોટો વધારો થતાં સમાજનું રક્ષણ થશે.

૩૦. મધ્યમવર્ગ એ કોઈ પણ સમાજમાં ગરીબ તથા તવંગર વચ્ચે ઢાલરૂપ રહે છે, અને તવંગરનું ધન જતાં તે મધ્યમ વર્ગમાં આવે છે, અને ગરીબની સ્થિતિ સુધરતાં મધ્યમ વર્ગ તે મધ્યમ વર્ગનો એક અંગભૂત બને છે; અને ઢાલરૂપ છે અને બાબુથી મધ્યમ વર્ગની સંખ્યામાં ભરતી થતાં મધ્યમ વર્ગ વર્ગવિગ્રહની ભાવનાને મોળી પાડે છે અને સમાજમાં ક્રાન્તિ થતી અટકે છે. તેમ થતાં સમાજમાં જરૂરી ફેરફાર ઉત્ક્રાન્તિના ધોરણે થાય છે અને સમયને અનુકૂળ ફેરફાર થવાને લીધે સમાજના સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ થાય છે.

પ્રકરણ ૮ બું

સંઘટિત ઉદ્યોગો

૧. સંઘટિત ઉદ્યોગોમાં સૂતરાઉ, જિનનું તથા રેશમી કાપડ કાઢનારી મિલો (કાંતવા તથા વણવાની મિલો), શણની મિલો, એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગો-ગોદીઓ, વીજળીક સંઘટિત ઉદ્યોગોના કારખાનાં, રેલ્વે વર્કશોપ, સ્ટીમરો બાંધવી તથા પ્રકાર વહાણ બાંધવાં, સામાન્ય એન્જિનિયરિંગ, ખનીજ પદાર્થો તથા ધાતુના ઉદ્યોગો, ફાઉન્ડ્રી (ધાતુ-ખીડનાં કારખાનાં), લોખંડ તથા પોલાદનાં કારખાનાં, પેટ્રોલિયમને શુદ્ધ કરવાનાં કારખાનાં, લોટ દળવાની યાંત્રિક ઘંટીઓ, ડાંગર

ખાંડી ચોખ્ખા બનાવવાની મિશ્રો, ખાંડ-સાકરનાં કારખાનાં, ચાનાં કારખાનાં, તમાકુની બીડીઓનાં કારખાનાં, રંગવા ઘોવાનાં કારખાનાં, રસાયણી પદાર્થો બનાવવાનાં કારખાનાં, દીવાસળીનાં કારખાનાં, તેલીબિયાં પીલી તેલ કાઢવાનાં કારખાનાં, કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં, કાગળ બનાવવા માટે માવો તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં, છાપખાનાં, પુસ્તકો બાંધવાનાં કારખાનાં, સુધરેલી ઢબનાં નળિયાં ઈંટો તથા ટાઈલ્સ બનાવવાનાં કારખાનાં, ઈમારતી લાકડાં વહેરવાનાં કારખાનાં, કાચનાં કારખાનાં, પથ્થર કાઢવાનાં કારખાનાં, લક્ષ્મકામનાં કારખાનાં, ચામડાં પકવવાનાં તથા જોડા બનાવવાનાં કારખાનાં, કપાસ પીલવાનાં તથા રૂની ગાંસડીઓ બાંધવાનાં કારખાનાં, શણુના ગટ્ટા બાંધવાનાં કારખાનાં તથા બીજાં પરચૂરણુ નાનામોટા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉદ્યોગોમાં દેશની વસ્તીના ફક્ત એક ટકાને રોજી મળે છે.

૨. ઇન્ડિયન ટ્રેક્ટરીઝ એક્ટ મુજબ ૧૯૩૬માં બ્રિટિશ હિન્દમાં ૬૩૨૩ કારખાનાં હતાં, તે પૈકી ૧૬૧૧ મુંબઈ ઇલાકામાં, ૧૫૮૪ મદ્રાસ ઇલાકામાં, ૧૬૯૭ અંગાળામાં, ૯૮૫ કારખાનાં તથા બ્રહ્મદેશમાં અને બાકીનાં અન્ય પ્રાંતોમાં હતાં. મજૂરની સંખ્યા એ કારખાનાંઓમાં લગભગ પોણા ચૌદ લાખ પુરુષ, સવા બે લાખ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ, સાડી-ઓગણત્રીસ હજાર લગભગ પુખ્ત વયના છોકરા છોકરીઓ તથા બાર હજાર બાળકો મળી ફક્ત સાડાસોળ લાખ ઉપરાંત માણસો કામે લાગ્યાં હતાં.

૩. સને ૧૯૩૧ના સેન્સસ પ્રમાણે જમીનનું ગણોત કે ભાગ ઉપર નિર્વાહ કરનારા (જમીનદારો) આશરે ૩૨૫ લાખ, ખેતી કરનારા માલિકો ૨૭૦ લાખ, ખેતી કરનારા ખેતી વગેરે ઉપર ગણોતિયા ૩૪૧ લાખ, ખેતીની મજૂરી કેટલા નિર્વાહ કરે છે કરનારા ૩૧૪ લાખ, તથા બીજાં ૬૫ લાખ સ્ત્રીપુરુષો, ગોપાલન (ઢોર રાખવાં) તથા ખેતીના ધંધામાં કામ કરતાં હતાં. માછલાં પકડવાં તથા શિકારના

ધંધામાં ૧૨ લાખ તથા ખાણો, પથ્થરની ખાણો, મીઠું યનાવવું વગેરે ધંધામાં આશરે ૩૫ લાખ સ્ત્રીપુરુષો કામ કરતાં હતાં.

૪. ઉદ્યોગોમાં (ગૃહઉદ્યોગો તથા કારખાનાંના ઉદ્યોગોમાં) એકંદરે ૧૧૩૫ લાખ કામ કરતા હતા. તે પૈકી કાપડ-ઉદ્યોગોમાં ૪૧ લાખ, તૈયાર કપડાં તથા ટોઈ બેટ (શરીર શણગાર)-

**ઉદ્યોગો
ઉપર નિર્વાહ**

ના ઉદ્યોગોમાં ૩૩૫૫ લાખ, લાકડકામ ૧૬૧ લાખ, અન્ન યનાવવાના ઉદ્યોગોમાં ૧૪૫૫ લાખ, માટીકામ (કુંભારકામ) ૧૦૧ લાખ, યાંધકામના ધંધાઓમાં લગભગ ૬૧ લાખ, ધાતુ સંબંધે ધંધા (લુહાર, સોની, કંસારા) વગેરેઓમાં ૭ લાખ ઉપરાંત, રસાયણી પદાર્થોની યનાવટમાં ૬ લાખ, કાચાં તથા પાકાં ચામડાં વગેરેના ઉદ્યોગોમાં ૩ લાખ ઉપરાંત, તથા પરચૂરણ ઉદ્યોગોમાં લગભગ ૧૫ લાખ સ્ત્રીપુરુષો રોકાયેલાં હતાં.

૫. રસ્તા, રેલ્વે, જળમાર્ગો, પોસ્ટ, તાર તથા ટેલીફોન-સર્વિસ સાથે અવરજવરના ધંધાઓમાં લગભગ ૨૩૫ અવરજવરના ધંધા લાખ સ્ત્રીપુરુષો રોજ મેળવતાં હતાં.

૬. વેપારમાં વીશીઓ, હોટેલો, ચાની દુકાનો તથા અન્નના પદાર્થોના વેપારમાં ૪૩૫ લાખ, કાપડવેપારમાં ૪૫૫ લાખ, બેન્કો, એક્સચેન્જ તથા વીમાનો ધંધો વગેરેમાં ૩૫ લાખ, અને બીજા વેપારમાં લગભગ ૨૮ લાખ માણસો હતા.

૭. લશ્કર તથા નૌકાસૈન્યમાં ૩૧૮ હજાર, હવાઈ વિમાની લશ્કરમાં લગભગ ૨ હજાર, પોલિસમાં ૫૨૧ લશ્કરી તથા મુલકી હજાર, બ્રિટિશ હિન્દની બીજી કારોબારી નોકરી સરકારી નોકરીઓમાં ૮૮૫ હજાર, સરકારી નોકરી કરતા હતા.

૮. ધર્મ સંબંધે ધંધાઓમાં ૧૦૧ લાખ, કેળવણી આપવામાં

૫ લાખ, વૈદ્ય હકીમ દાક્તરો વગેરે વૈદ્યકીય
 વિદ્યા સંબંધે ધંધો કરનારા ૩૧૮ હજાર, કાયદા સંબંધે
 ધંધા (વકીલ, એરિસ્ટર, સોલિસિટર, વગેરે)
 માં ૧૩૩ હજાર, અને બીજા એવા ૪૪ ધંધાઓમાં

૩૨૯ હજાર રોજ મેળવતા હતા.

૯. ખાનગી નોકરીમાં ૧૦૮ લાખ સ્ત્રીપુરુષો કામે લાગ્યાં હતાં
 જ્યારે નિર્વાહના પરચૂરણ બીજા ધંધાઓમાં
 ખાનગી નોકરી ૯૬૧ લાખ રોકાયાં હતાં.

૧૦. સને ૧૯૩૧ ના વસ્તી ગણતરીના અહેવાલમાંથી લીધેલા
 આ આંકડાઓ સંબંધિત ધંધામાં કેટલા માણુ-
 સંબંધિત ઉદ્યોગો સોને રોજ મળે છે તે સ્પષ્ટ બતાવે છે.
 ઘણા માણુઓએ ઉદ્યોગોમાં રોજ મેળવનારા ૧૫૩ લાખ
 રોજ આપે છે. પૈકી ફક્ત ૧૪ લાખ ઉપરાંત જ કારખાનાં-
 ઓમાં કામ કરીને રોજ મેળવતા હતા. તે
 ઉપરથી આપણા સંબંધિત ઉદ્યોગોનું માપ કાઢી શકાશે.

સૂતર-કાપડની મિલો

૧૧. સંબંધિત ઉદ્યોગોમાં સૂતર-કાપડનાં કારખાનાંને ઉદ્યોગ
 સૌથી મહત્વનો છે. એ ઉદ્યોગ મોટે ભાગે
 સૂતરાઉ કાપડનાં હિન્દી મૂડી તથા હિન્દી વ્યવસ્થાપકોથી ચાલે
 કારખાનાં છે. સને ૧૯૩૭ ના આંકડાઓ પ્રમાણે
 સૂતરાઉ કાપડની ૩૭૦ મિલો હતી. એ
 મિલોમાં ૯૭૧ લાખ ત્રાક અને ૧૯૮ હજાર શાળો હોઈ ૪૧૭ હજાર
 મજૂરો તેમાં કામ કરતા હતા. સૂતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગમાં ૪૦ કરોડ
 રૂપિયા ઉપરાંત મૂડી રોકાઈ હતી તે પૈકી ફક્ત મુંબઈ શહેર તથા
 એટના ભાગે આશરે ૧૪ કરોડ રૂપિયા આવે. નિબળાતો જણાવે
 છે કે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ૫ કરોડ રૂપિયા તથા હાથવણાટની

શાળા હિન્દને જોઈતા કાપડ પૈકી ૨૫ ટકા ઉપરાંત કાપડ પૂરું પાડે છે. કાપડની પેદાશના પ્રમાણમાં હાથકંતામણુ તથા હાથવણાટના ઉદ્યોગ કારખાનાંઓ કરતાં અનેકગણા કામ કરનારાઓને રોજી આપી શકે છે, તેનો ખ્યાલ આ આંકડાઓ અચ્છી રીતે આપે છે.

૧૨. સૂતરાઉ કાપડની પહેલી મિલ કલકત્તા નજીકની હૂગલી નદી ઉપર સને ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજોએ શરૂ કરી. સને ૧૮૫૧ માં અંગ્રેજ વેપારીઓએ બીજી એક મિલ શરૂ કરી. ૧૮૫૪ માં ૨૦ હજાર ત્રાક સાથે એક મિલ મુંબઈમાં નીકળી; પરંતુ પહેલી હિન્દી મિલ તો છેક ૧૮૬૫ માં એક પારસી ગૃહસ્થે શરૂ કરી. ત્યાર પછી આ

ઉદ્યોગની પ્રગતિ ઝપાટામાં થવા લાગી, અને સૂતરાઉ કાપડમિલ- ૧૮૭૬ માં હિન્દમાં ૨૯ મિલો હતી અને ઉદ્યોગનો વિકાસ તેમાં દશ લાખ ત્રાક તથા ૯૧૦૦ શાળ હતી;

તે વધીને ૧૯૨૬ માં ૩૩૪ મિલો, ૮૭ લાખ ૧૪ હજાર ત્રાક અને ૧૫૯ હજાર શાળ થઈ. ૧૯૨૬ પછી મિલોની સંખ્યામાં નજીવી જ પ્રગતિ થઈ છે; જેમકે ૧૯૨૮ માં ૩૩૫, ૧૯૨૯ માં ૩૪૪ અને ૧૯૩૦ માં ૩૪૮. ત્યારપછી એ ઉદ્યોગની પડતી શરૂ થઈ અને પ્રગતિ થવાને બદલે મિલોની સંખ્યા ૧૯૩૧ માં ઘટીને ૩૨૯ થઈ, ૧૯૩૨ માં એક મિલ વધી અને ૧૯૩૩ માં ફરી એ આંકડો ૩૪૪ સુધી ગયો. ત્યારબાદ સુધારો થઈ ૧૯૩૭માં ૩૭૦ મિલો કામ કરતી માલૂમ પડી હતી. આજુ રહેલી મિલોમાં સાંચાકામ વંધવાથી ત્રાક તથા શાળની સંખ્યામાં એકંદરે વધારો થયો છે.

૧૩. બ્રિટિશ હિન્દની મિલોમાં ૧૯૩૬-૩૭ માં આશરે ૮૯ કરોડ રતલ અને કેટલાંક દેશીરાજ્યો તથા સૂતર પોંડિચેરીની મિલોમાં ૧૬ કરોડ રતલ સૂતર તૈયાર થયું હતું. બ્રિટિશ હિન્દના સૂતર પૈકી પર ટકા સૂતર ફક્ત મુંબઈ ઈલાકાની મિલોમાં જ કાઢવામાં આવ્યું.

હતું, જ્યારે સંયુક્તપ્રાન્તો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં મળી ૨૧ ટકા, બંગાળા અને મધ્યપ્રાન્તોમાં અનુક્રમે ૪ અને ૪.૩ ટકા સૂતર બન્યું હતું. બાકીના પ્રાન્તોમાં ઘણું ઓછું સૂતર બને છે. એકંદરે આખા દેશમાં ૧૦૫૫ કરોડ રતલ સૂતર આપણી મિલોમાં બન્યું હતું. તેમાં જિંયા કાપડમાં વપરાતું ૪૦ કાઉન્ટ ઉપરાંતનું સૂતર ૬૧૮ લાખ રતલ હતું. આ ઉપરથી આપણી મિલોના સૂતર-ઉદ્યોગનો ખ્યાલ આવશે. પ્રથમ આ સૂતરની મોટા પ્રમાણમાં આયાત ચીન કરતું અને આપણા વણકરો ક્ષેતા, પણ પાછળથી જપાનની હરીફાઈને લીધે એ બજાર લગભગ બંધ થયું છે અને આપણી મિલોમાં કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકાસ પામતાં મિલોમાં બનતું સૂતર વધારે પ્રમાણમાં દેશમાં ને દેશમાં જ-મિલોમાં વપરાય છે. સૂતરાઉ કાપડની મિલોમાં ૧૯૩૬-૩૭ ની સાલમાં ૭૮૧ કરોડ રતલ કાપડ બન્યું હતું. વારમાં ગણીએ તો લગભગ ૩૭૫ કરોડ વાર કાપડ આપણી મિલોમાં વણાયું હતું.

૧૪. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આપણી મિલોમાં થતું કાપડ ૨૪ કાઉન્ટ સુધીના સૂતરમાંથી વણાતું ને તે બહુ કાપડ અને ખડબચડું આવતું; પણ વીસમા સદીની શરૂઆતમાં સૂતરનો ચીન સાથેનો વેપાર તૂટી પડતાં હિન્દમાં ખપાવવા માટે ચઢતા પ્રકારનું કાપડ બનાવવા તરફ વલણ વધ્યું અને આજે લગભગ અધી જ જાતનું મનપસંદ કાપડ મિલોમાં બને છે.

૧૫. ઐટિહ્યિકની ખુલ્લા વેપારની નીતિને અમલ હિન્દી સરકાર કરતી હોવાથી આપણા મિલઉદ્યોગને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં સફળતા મિલ-એજન્ટોએ એકલે હાથે આ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કરી લેંકેશાયરની હરી-કાઈ સામે સફળતા મેળવી હતી.

૧૬. હિન્દી કાપડઉદ્યોગ બાલ્યાવસ્થામાં હોવાથી, તથા એ ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે દેશમાં હરેક પ્રકારની હિન્દી સરકાર દ્વરા અનુકૂળતા હોવાથી પરદેશથી આવતા કાપડ-ના બજારી શક્તિ સૂતર ઉપર આયાતજકાત નાખી એ ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરવાની હિન્દી સરકારની યોજના કરેલ હતી; પરંતુ હિન્દમાં પોતાનો માલ વધારે પ્રમાણમાં અપાવવા, હિન્દનું બજાર પોતાને માટે કાયમ રાખવા તથા વિકસાવવા લેકે-શાયર આતુર હોવાથી છૂટા વેપારની નીતિને લીધે સંરક્ષક જકાત નાખવા હિન્દી સરકારને છૂટ નહતી. હિન્દી સરકાર એ બ્રિટિશ સરકારના તાબાની સરકાર હોવાથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના હુકમને તાબે થવું પડતું હતું; પરંતુ ઉત્પન્ન વધારવા માટે ૧૮૯૪ માં હિન્દમાં આયાત થતા સૂતરાઉ કાપડ તથા સૂતર ઉપર ૫ ટકા જકાત હિન્દી સરકારે નાખી અને દેશની અંદર બનતા ૨૦ કાઉન્ટ ઉપરાંતના મિલમાં બનતા સૂતર ઉપર ૫ ટકાની આબકારી જકાત (એક્સાઈઝ) નાખી. પરંતુ લેકેશાયરે છૂટા વેપારના તત્ત્વના ભંગને નામે વાંધો લીધો અને ૧૮૯૬ માં સૂતરાઉ કાપડ ઉપરની જકાત ૫ ટકાને બદલે ૩૩ ટકા રાખવાની તથા સૂતર વગર જકાતે દાખલ કરવાની ફરજ પાડી. તે ઉપરાંત હિન્દી મિલોમાં બનતા કાપડ ઉપર અગાઉ બિલકુલ જકાત ન હતી; તેથી દેશી કાપડની હરીફાઈ લેકેશાયરની મિલોને ન નડે એટલા સારુ આયાતજકાત જેટલી જ ૩૩ ટકાની આબકારી જકાત હિન્દની મિલોમાં બનતા તમામ સૂતરાઉ કાપડ ઉપર નાખવામાં આવી. આ અન્યાય હિન્દી જનતાને ખૂબ સાલ્યો હતો. ખરેખર હિન્દમાં તે વખતે બનતું કાપડ લેકે-શાયરના માલ સાથે 'હરીફાઈ' કરી શકે એવી સ્થિતિમાં નહતું, કારણ તે બહુ અને ખડખડું હતું, જ્યારે લેકેશાયરનું કાપડ તેના કરતાં ઊંચા પ્રકારનું હતું; પરંતુ લેકેશાયરના દબાણને લીધે બ્રિટિશ પ્રધાન-મંડળે હિન્દી સરકાર પાસે આ અન્યાય કરાવ્યો. સને ૧૯૧૬ સુધી આ સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી.

૧૭. પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાને લીધે ખર્ચને પહોંચી વળવા સારું હિન્દી સરકારને બ્રિટિશ પ્રધાન-
જકાતનીતિમાં મંડળે કાપડ ઉપરની આયાતજકાત ૩૥
ફેરફાર ટકાને બદલે ૭૥ ટકા નાખવા ૧૯૧૭ માં
 પરવાનગી આપી, જ્યારે આબકારી જકાત

૩૥ ટકા જ રહી અને તેથી હિન્દી મિલઉદ્યોગને અકસ્માત ૪ ટકાનું
 રક્ષણ મળ્યું. સને ૧૯૨૧ માં હિન્દી બજેટમાં ખોટા આવવાનો
 પ્રસંગ ઊભો થતાં સૂતરાઉ કાપડ ઉપરની આયાતજકાત ૧૧ ટકા
 રાખવી પડી. સને ૧૯૨૨ માં ૧૮૯૬ થી વગર જકાતે આયાત થતા
 સૂતર ઉપર રેવન્યુ (ઉત્પન્ન વધારવા માટે નાખેલી) જકાત ૫ ટકા
 નાખવામાં આવી. ત્યારપછી હિન્દી સૂતરાઉ કાપડઉદ્યોગમાં મંદી
 આવતાં મિલોને ઘણું નુકશાન થયું, અને હડતાલો પડી; તેથી આખા
 દેશની માગણીને માન આપી ૧૯૨૬ માં આપણી મિલોમાં બનતા કાપડ
 ઉપર ૧૮૯૬ થી પડેલી ૩૥ ટકાની આબકારી જકાત ૨૬ કરવામાં
 આવી અને ૩૦ વરસ સુધી ચાલુ રહેલો અન્યાય દૂર કરવામાં આવ્યો.

૧૮. સને ૧૯૨૯ માં સૂતરાઉ કાપડની મિલો મુશ્કેલીમાં
 મુકાર્થ અને ખાસ કરીને મુંબઈમાં લાંબી મુદતની મજૂરોની હડતાલો
 પડતાં ભારે નુકશાન ગયું; તેથી આયાત થતા સૂતરાઉ કાપડ ઉપર
 ફક્ત ઉત્પન્નની દૃષ્ટિએ અથવા સંરક્ષણ આપવાની દ્રષ્ટિએ વધારે
 જકાત નાખવા મિલમાલિકોએ માગણી કરી. મુંબઈ સરકારે તેમને
 ટેકો આપ્યો અને હિન્દી સરકારે મી. હાર્ડી પાસે તપાસ કરાવી. તે

ઉપરથી જણાયું કે જાપાનની કાતિલ હરીફાર્થને
સંરક્ષક જકાતની લીધે હિન્દી મિલઉદ્યોગ જોખમમાં આવી
શરૂઆત પડ્યો છે; તેથી ૧૯૩૦ માં સૂતરાઉ કાપડ-
 ઉદ્યોગ સંરક્ષક કાયદો પસાર કરી ત્રણ વર્ષ

માટે વધારાની સંરક્ષક જકાત આયાત કાપડ ઉપર નાખવામાં આવી.
 તેને લીધે સૂતરાઉ કાપડ ઉપર ૨૦ ટકા જકાત પડી, વગર ધોયેલા

સિવાયના બ્રિટિશ માલ ઉપર ૨૦ ટકાને બદલે ૧૫ ટકા જકાત રાખી ૫ ટકા પસંદગી પહેલી જ વાર આપી પસંદગીની જકાતનીતિનો સરકારે ચંચુપ્રવેશ કરાવ્યો.

૧૯. સને ૧૯૩૨-૩૩ માં જાપાનથી સોંધું કાપડ બારે પ્રમાણમાં આયાત થવાથી આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કટોકટીની થઈ અને 'વિવેકપૂર્વક સંરક્ષણ' આપવાના ધોરણે ભલામણ કરવાનું કામ કરતી જકાતસમિતિ (ટેરિફ બોર્ડ) ને હિન્દી સરકારે મિલઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓની હકીકત નોંધીને ભલામણ

જાપાન સામે કરવાનું કામ સોંપ્યું, તેમાં બ્રિટિશ માલને તાત્કાલિક સંરક્ષણ પસંદગી આપવાના ધોરણનો પણ વિચાર કરવાનું સોંપાયું. આ તપાસ ચાલુ છતાં પરિસ્થિતિ બગડતી ગઈ. જાપાનમાં ચેનનું ચલણ છે. ચેનનો ભાવ ૫૦ ટકા પડી જતાં જાપાનનું કાપડ, સૂતર તથા ગંજીફરાક, મોઝન વગેરે માલ ખૂબ સોંધાં થયાં, તે સામે ટક્કર ઝીલવા આપણો તમલઉદ્યોગ તદ્દન અસમર્થ હોવાથી તાત્કાલિક રક્ષણ આપવા માટે વધારાની જકાત નાખવા હિન્દી સરકારને માગણી થઈ; તેથી ફરી તપાસ થઈ અને બીજી સમિતિની ભલામણો વિચારમાં લઈ હિન્દી સરકારે ૧૯૩૨ ના ઓગસ્ટમાં દર રતલે સવા પાંચ આનાની જકાત નાખી, અને તેનો તરત અમલ કર્યો. આ જકાતનો અમલ ૧૯૩૩ના માર્ચ આખર સુધી રહ્યો.

૨૦. દરમ્યાન ૧૯૩૨ આખરે ટેરિફ બોર્ડનો રિપોર્ટ હિન્દી સરકારને મળ્યો, તે ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે પ્રકટ કર્યો.

તેમાં બતાવ્યું હતું કે ૨૫ થી ૪૦ કાઉન્ટના

ટેરિફ બોર્ડના સૂતરમાંથી હિન્દી મિલોએ ૧૯૩૧-૩૨માં

રિપોર્ટ ૭૬૫૦ લાખ વાર કાપડ બનાવ્યું હતું અને

તે આયાત થયેલા એકંદર કાપડ જેટલું હતું;

જ્યારે ૪૦ કાઉન્ટ ઉપરાંતના સૂતરમાંથી ૨૫૬૦ લાખ વાર કાપડ

અન્યું હતું જે આયાત કરેલા એકંદર કાપડનું એક તૃતીયાંશ થાય. જિંયા નંબરના સૂતરના કાપડને રક્ષણુ આપવા તથા લાંબા તારના રૂમાંથી કાપડ બનાવવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે સંરક્ષક જકાતો નાખવાની જરૂર જણાવી અમુક પ્રકારની જકાતો નાખવા ટેરિફ બોર્ડે ભલામણ કરી હતી. તેમાં ૩૦ થી ૪૦ નંબરના સૂતરનાં બનાવેલાં ટ્રેડિસ્ટનથી આયાત થતાં ધાતિયાં સામે પણ રક્ષણુ આપવાની જરૂર દર્શાવી હતી. કીમત ઉપર જકાતને બદલે અમુક મુકરર આયાતસંરક્ષક જકાત દર પાઉંડે નાખી દસ વર્ષ સુધી સંરક્ષણુ કરવાની જરૂર પણ જણાવાઈ હતી. તે સાથે હિન્દી વીમા-કંપનીઓ તથા હિન્દી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા હિન્દી મિલ-માલિકોને ટેરિફ બોર્ડે ખાસ ભલામણ કરી હતી.

૨૧. ટેરિફ બોર્ડની ભલામણો બ્રિટિશ લિતસંબંધને હાનિકર્તા લાગવાથી સરકારે બોર્ડનો રિપોર્ટ સોળ મહિના સુધી ગુપ્ત રાખ્યો હતો. તે મુદત દરમિયાન હિન્દ-જાપાન વેપારી

સરકારની વકંનીતિ

કરાર થયા અને મોદી-લીઝ કરાર થયા. એ કરારોથી વિરુદ્ધ ન હોય એવી ભલામણો સ્વીકારી કાપડઉદ્યોગસંરક્ષક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. તે મુજબ એ કાયદાથી દરારેલા જકાતના દરનો અમલ માર્ચ ૧૯૩૯ સુધી થવાનો હતો. હાલમાં હિન્દ-બ્રિટિશ વેપારી કરારની રૂઝમે ટ્રેડિસ્ટનને જકાતના દરમાં વધુ સવલત મળી છે. તેના બદલામાં બ્રિટન હિન્દી ૩ વધુ પ્રમાણમાં ખરીદવાનું છે.

૨૨. હિન્દ-જાપાન કરારમાં જાપાન અમુક પ્રમાણમાં રૂની ગાંસડીઓ ખરીદે તો જાપાન અમુક કરોડ વાર કાપડ હિન્દ મોકલી શકે એ ધારણ સ્વીકારાઈ હિન્દી ખેડૂતોનું હિત

હિન્દ-જાપાન કરાર

રક્ષવા પ્રયત્ન થયો છે. તે સાથે ૧૯૩૩ પછી ચેનના ભાવ રૂપિયાના પ્રમાણમાં અમુક પ્રમાણ ઉપરાંત તૂટે અથવા રૂપિયાની કીમત અમુક

પ્રમાણ ઉપરાંત ઘટે તે વધારાની જકાત નાખવાનો હક્ક હિન્દી સરકારે તથા જાપાનની સરકારે કાયમ રાખ્યો છે. જાપાનને બીજા બિનકરારી દેશોના પ્રમાણમાં વિશેષ સવલતો આપવા તથા હિન્દને તે જ પ્રમાણે વધારે સવલતો આપવા જાપાન તથા હિન્દ એકબીજાને કબૂલત આપે છે. જુદાજુદા કાપડ ઉપર શું જકાત નાખવી તે સંબંધે ચોખ્ખવટ કરી સાદા વગર ધોયેલા કાપડની કીમત ઉપર ૫૦ ટકા અથવા દર રતબે સવા પાંચ આના અને આકીના કાપડ ઉપર કીમતના ૫૦ ટકા જકાત હિન્દી સરકારે લે. બિન-ધોયેલા સાદા કાપડ સિવાયના કાપડ ઉપર દર રતબે સવા પાંચ આનાથી વધારે જકાત હિન્દી સરકાર ન નાખી શકે; માત્ર દરેક દેશ સામા દેશની ગમે તે વસ્તુને સૌથી વધારે પસંદગી પામેલા દેશ તરીકે જે સવલતો અરસપરસ આપી શકે તે કરારને પાત્ર રહીને આ કરારનો અમલ થવાનો છે. દસ લાખ ગાંસડી હિન્દી રૂ લે તો જાપાન ૩૦ કરોડ વાર કાપડ એક વરસમાં મોકલી શકે. જો જાપાન દસ લાખ ગાંસડી રૂ ન લઈ શકે ને ઓછું લે તો દર દસ લગ્ગર ઓછી ગાંસડીએ ૨૦ લાખ વાર ઓછું કાપડ જાપાને હિન્દ મોકલવાનું છે, જો કોઈ વર્ષે જાપાન દસ લાખ ગાંસડી ઉપરાંત હિન્દી રૂ લે તો દસ લગ્ગર વધારાની ગાંસડીએ ૧૫ લાખ વાર વધુ કાપડ જાપાન હિન્દમાં આયાત કરી શકે. કોઈ પણ પ્રસંગે જાપાન ૪૦ કરોડ વારથી વધારે કાપડ હિન્દમાં મોકલવાનો હક્ક ધરાવતું નથી. જે પ્રસંગે વધારાની ગાંસડીઓ તે પછીના વરસમાં જાપાનને મળે મળે અને તે ગાંસડીઓ હિસાબમાં લઈ વધારે કાપડ જાપાન હિન્દ મોકલી શકે. સૂતરાઉ કાપડ તથા હિન્દી રૂને અંગે નિકાસ કરેલો માલ આયાત માલમાંથી આદ કરવો. દરેક પ્રકારના કાપડ પૈકી અમુક પ્રકારનું કાપડ કેટલા ટકા હિન્દમાં આયાત કરી શકાશે તથા શરૂઆતમાં કરારનો અમલ કેવી રીતે થશે વગેરે સંબંધે પરચૂરણ વિગતો દરાવવામાં આવી હતી, અને આ કરાર ૧૯૩૭ના માર્ચ

આખર સુધી અંધનકારક રહેવાનો હતો. હાલમાં જાપાન તથા શ્રિલંકાને સંબંધ તંગ થવાથી હિન્દ-જાપાન વેપારી કરારની પુનરાવૃત્તિ જોખમમાં છે.

૨૩ હિન્દી રૂનું મોટું ધરાક જાપાન હોવાથી તેનો અહિંકાર અટકાવી ખેડૂતોને અચાવવા આ કરાર કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે માટે હિન્દે ભારે કીમત આપી હતી. જાપાને કરારનો અમલ કરારનો અમલ યરોઅર કર્યો નથી, દેશી-રાજ્યોનાં અંદરો મારફત વધારે કાપડ આડકતરી રીતે હિન્દમાં ઘુસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હિન્દી ૩ હિન્દી વહાણોમાં ન લઈ જતાં જાપાની સ્ટીમરોમાં લઈ જવા તજવીજ થાય છે. હિન્દી ૩ નો વેપાર હિન્દીઓના હાથમાં ન રહેતાં જાપાનીઓના હાથમાં આવે એવી યુક્તિઓ વપરાય છે તથા 'ફેટ'ના રૂપમાં કાપડ જાપાન હાલવે છે વગેરે તકરારો વેપારી આલમ તરફથી ગ્રહી છે અને હિન્દી સરકાર કરારનો અમલ યરોઅર થાય તે માટે ઇલાજ લેવા પ્રયત્ન કરે છે.

૨૪. ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈના મિલમાલિકોની મંડળી તથા બ્રિટિશ ટેક્સ્ટાઇલ મિશન વચ્ચે થયેલી મસલતોને પરિણામે 'મોદી-લીઝ' નામથી જાણીતા થયેલા કરાર મોદી-લીઝ કરાર કરવામાં આવ્યા હતા. હિન્દનું અગ્નર ઍટ-થવાનાં કારણે શ્રિલંકા મોટે ભાગે ગુમાવ્યું હતું, તેમાં વધારે હિસ્સો મેળવવા આ મિશન હિન્દ આવ્યું હતું. મુંબઈ મિલમાલિક મંડળના પ્રમુખ તે વખતે મિ. મોદી નામના પારસી ગૃહસ્થ હતા. તેમણે હિન્દી અગ્નરમાં મેન્યેસ્ટરનું સ્થાન રહેશે એવી હિન્દની શુભેચ્છાની ખાત્રી આપી હિન્દી રાજકીય સુધારા સામે તેનો વિરોધ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરી હિન્દુસ્તાન સરકાર તથા હિન્દી વજરને સહાય કરવા લેકેશાયરના પ્રતિનિધિઓને હિન્દ બોલાવી મસલત કરી આ કરાર કર્યા હતા. જાપાન સામે લેવાનાં પગલાંમાં મુંબઈના મિલમાલિકો લેકેશાયરના ઉલ્લાગપતિઆનો ટેકો માગતા હતા, તેથી એ અન્ને વચ્ચે સહકાર સાધવાનો પણ હેતુ રખાયે

હતો અમદાવાદના મિલભાલિકમંડળ તરફથી તથા દેશના બીજા ભાગોમાંથી આ કરારનો સખત વિરોધ થયો હતો. તેમણે આ કરારને મિલઉદ્યોગને વિધાતક ગણાવ્યા હતા.

૨૫. મોદી-લીઝ કરારો મુજબ ગ્રેટબ્રિટનમાંથી આયાત થતા કાપડ સૂતર સામે હિન્દી કાપડ સૂતરના ઉદ્યોગને વ્યાજબી સંરક્ષણ આપવાની જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવી છે.

મોદી-લીઝ કરારની ઓછો ખર્ચ અને હૂંડિયામણના ફેરફાર વગેરે શરતો

ગ્રેટબ્રિટન કરતાં વધારે સંરક્ષણ હિન્દી મિલ-ઉદ્યોગને આપવાની જરૂર સ્વીકારાઈ ગ્રેટબ્રિટનને પસંદગીની જગ્યાત-નો લાભ આપવાનું હતું. હિન્દની સરકારી ઉત્પન્ન સંબંધે સ્થિતિ સુધરે અને આયાતમાલ ઉપર ૧૯૩૧ના ઓક્ટોબરથી જગ્યાત ઉપરાંત જે સર્વસામાન્ય વધારો (sur-charge) લેવાતો તે સરકાર રદ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં મુકાય તે વખતે હિન્દીઓ તરફથી બ્રિટન-થી આવતા કાપડ સૂતર ઉપરનો સરચાર્જ ચાલુ રાખવા સંબંધે દરખાસ્તો લાવવી નહિ. સૂતરની બ્રિટનથી આયાત થાય તો તે ઉપર દર રતલે સવા ચૌદ આના ઓછામાં ઓછી નક્કી કરેલી જગ્યાત સાથે કીમત ઉપર ૫ ટકા જગ્યાત હિન્દ નાખી શકે. અનાવડી રેશમના કાપડ ઉપર કીમતના ૩૦ ટકા અથવા દર ચોરસ વારે ૨૫ આના અને સૂતરાઉ તથા કૃત્રિમ રેશમના મિશ્ર કાપડ ઉપર કીમત ઉપર ૩૦ ટકા અથવા દર ચોરસ વારે બે આના આયાતજગ્યાત રાખવી. સાત્રાજ્યના તથા દરિયા પારનાં બજારોમાં બ્રિટિશ માલ માટે જે લાભ મેળવાય તે લાભ હિન્દથી નિકાસ થઈ એ બજારોમાં હિન્દથી આવતા માલને પણ મળે, અને જે બજારોમાં હિન્દને સ્વતંત્ર હિસ્સો આપવામાં આવ્યો નથી ત્યાં બ્રિટનના હિસ્સામાં હિન્દનો સમાવેશ કરી લાભ આપવો. દરિયા પારનાં જે બજારોમાં હિન્દી મિલોનો સંબંધ રચાયો નથી ત્યાં મેન્ચેસ્ટર ચેંબર ઓફ કોમર્સ ત્યાંની બ્રિટિશ

પેઢીઓ તથા હિન્દી કારખાનાંદારો વચ્ચે સંબંધ બાંધી આપવા પોતાની લાગવગને ઉપયોગ કરવો. મિશને હિન્દી રૂનો વપરાશ સ્થિતિમાં વધારવા માટે પગલાં ભરવા બલામણુ કરવાનું કબૂલ કર્યું અને હિન્દી રૂ ઉગાડનારના હિત માટે સહકારના બીજા ઉપાયો શેવામાં મિશને બનતું કરવાનું સ્વીકાર્યું. આ કરારોનો અમલ ૧૯૩૫ આખર સુધી થવાનો હોવાથી એ કરારનાં પરિણામ તપાસવાનું કામ ટેરિફ બોર્ડને સોંપાયું હતું. અને મિલમાલિકોને પ્રશ્નાવલિ મોકલવાઈ હતી. આ કરારને લીધે ઈંગ્લાંડના સૂતરાઉ કાપડ ઉપરની જકાત ઘટાડી કીમત ઉપર ૨૦ ટકા અથવા વગર ધોયેલા સાદા કાપડ ઉપર દર રત્ને ૩૥ આના જકાત શેવાનું કર્યું હતું. તેમ જ વળ દીધેલું તથા બીજું બિનબ્રિટિશ ૫૦ નંબર સુધીના સૂતર ઉપર જકાત વધારવામાં આવી હતી.

૨૬. ઉપરના બંને કરારોનો સમાવેશ ૧૯૩૪ ના 'કોટન ટેક્સ્ટાઇલ (પ્રોટેક્શન) એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ'માં કોટન ટેક્સ્ટાઇલ કરવામાં આવ્યો હતો. પસંદગીની જકાતના પ્રોટેક્શન એમેન્ડમેન્ટ દ્વારા બનેલી લીધે સ્થિતિ હિન્દના બેન્ડ એક્ટ બજારમાં ઘણી સુધરી હતી અને હિંદી મિલ ઉદ્યોગને તે સામે હરીફાઈ કરવામાં જકાતના ઓછા દરને લીધે પ્રતિકૂળતા ઓળી થઈ હતી. ઇન્ડોબ્રિટિશ કરારનો અમલ થતાં બ્રિટિશ કાપડ પરની જકાત મોદીલીજ કરાર કરતાં પણ ઘટી છે.

૨૭. આ ઉદ્યોગ મુંબઈ, અમદાવાદ, લાહોર, દિલ્હી, વડોદરા, સોલાપુર, ભરૂચ, જલગાંવ, મદ્રાસ, મદુરા, મિલઉદ્યોગના કોઈબતોર, નાગપુર, કાનપુર, કલકત્તા તથા ફેલાવો બીજાં નાનાં શહેરો તથા કસ્ટોમરોમાં ફેલાવો છે. વીસ વર્ષ પહેલાં જેટલું કાપડ વણાતું હતું તે કરતાં આજે અમલું કાપડ આપણી મિલો વણે છે. તેમાં રંગીન કાપડમાં ખાસ વધારો થયો છે.

૨૮. હિન્દી મિશોમાં અનેલા સૂતર તથા કાપડની નિકાસ ઘટતી ગઈ છે, અને દેશનાં અજરોમાં જાપાન તથા નિકાસ ઘટી છે: ગ્રેટબ્રિટનની હરીફાઈ કાતિલ છે. ૧૯૩૬-૩૭ દેશમાં કાતિલ માં આપણે ૧૮ કરોડ રૂપિયાનું સૂતર તથા હરીફાઈ કાપડ આયાત કર્યું અને ૩૭૮ લાખનું નિકાસ કર્યું. આયાતવેપારમાં ગ્રેટબ્રિટનનો હિસ્સો ૧૯૧૩-૧૪ માં ૯૭ ટકા હતો તે ૧૯૩૨-૩૩ માં ૪૮૧૧ થયો, જ્યારે જાપાનનો હિસ્સો ગિલકુલ ન હતો તે એ સાલમાં ૪૭૫ થયો. ને ત્યારબાદ તો જાપાની કાપડે હિન્દી અજર એવું ભરી દીધું કે લેકેશાયર પણ કકળી ઊઠ્યું, ને જાપાન સાથે કરાર કરી તેની આયાતના ધોધ ઉપર અંકુશ મૂકતાં તેમાં ઘટાડો થયો છે, અને હિન્દી મિશોએ ખોટ પૂરી કરી છે.

૨૯. હિન્દમાં પેદા થતા કાપડ પૈકી ૩૮ ટકા હાથવણાટનું છે; અને આકીનું મિલકાપડ છે. તેમાંના વપરાતા કાપડનું ધણોખરો ભાગ દેશમાં જ વપરાય છે; અને પ્રમાણ ખૂટતું કાપડ આયાત થાય છે. લગભગ પાંચમા ભાગની જરૂરિયાત પરદેશી કાપડ પૂરી પાડે છે, જ્યારે આકીની જરૂરિયાત દેશમાં બનતું હાથવણાટ તથા મિલનું કાપડ પૂરી પાડે છે. એકંદરે ૪૩૦૧ કરોડ વાર કાપડ ૧૯૩૨-૩૩ માં વપરાયેલું તેમાં ૩૧૭ કરોડ વાર હિન્દી મિશોનું તથા ૧૨૨૧૧ કરોડ પરદેશી કાપડ હતું. આ સિવાય હાથવણાટનું કાપડ લગભગ ૧૪૦ કરોડ તથા હાથકંતામણુ તથા હાથવણાટનું એક કરોડ વાર ઉમેરીએ તો ૫૭૧૧ કરોડ વાર કાપડ ૩૫ કરોડની વસ્તીમાં વપરાયું હતું.

શણ (ન્યૂટ) ઉદ્યોગ

૩૦. ન્યૂટ-શણના છોડ બંગાળા તથા આસામમાં ઊગતા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય તથા દેશની અંદરના વેપારનો વિકાસ રેલ્વે તથા

શટીમરો વગેરેના અભાવે થયેલો નહિ હોવાથી
શશુ ઉદ્યોગનો વિકાસ આરદાનના કામમાં આવે એવા કાપડો
 વધારે ખપ પડતો નહિ; તેથી શણુનો પાક
 નાના પ્રમાણમાં જ થતો. પરંતુ રુશિયા તથા

તુર્કી વચ્ચે જાગેલી લડાઈમાં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ તુર્કીની કુમકે
 આવ્યાં અને યુરોપીય રુશિયાના દક્ષિણે આવેલા કિમિયામાં યુદ્ધ
 ચાલતાં અનાજ ભરીને મોકલવા માટે ગુણો તથા કોથળાની જરૂર
 પડી. એ જ અરસામાં એટલે સને ૧૮૫૫માં કલકત્તા પાસે રિશ્વામાં
 શણુની પહેલી મિલ એક અંગ્રેજે શરૂ કરી, ને ૧૮૫૯માં વરાળ
 વગેરે શક્તિથી ચાલતી શાળ દાખલ થઈ, ને ત્યાર પછી શણુના
 કાપડોના મિલઉદ્યોગ ખીલતો ગયો છે. એ ધંધો મુખ્યત્વે સ્કોટ્લ
 બ્રોકના હાથમાં છે એટલે ઘણીખરી મૂડી તથા વ્યવસ્થા બ્રિટિશ
 રહી છે અને થોડી જ મિલો હિન્દી મૂડીથી તથા હિન્દી વ્યવસ્થા
 નીચે ચાલે છે.

૩૧. એ ઉદ્યોગને અંગે ૧૯૩૪-૩૫ના આંકડા પ્રમાણે ૧૦૦
 મિલો ચાલે છે. તેમાં ૮૪ મિલો કલકત્તા તથા તેની આજુબાજુના
 પ્રદેશમાં આવેલી છે. એ ઉદ્યોગોમાં ૧૮૧૧

હાલની સ્થિતિ કરોડ રૂપિયા, ૨૫ લાખ પાઉન્ડ તથા ૧૨૦
 લાખ (અમેરિકન) ડોલર જેટલી મૂડી
 રોકાયેલી છે ને તે ઉપરાંત મોટું રિઝર્વફંડ છે. હિન્દી માલેકો તથા
 વ્યવસ્થા નીચે ચાલતી શણુની મિલો જાજ હોવાથી આ ઉદ્યોગ
 એકંદરે બ્રિટિશ વેપારી સાહસને આભારી છે એમ કહેવું જોઈએ.
 સૂતરાઉ કાપડની મિલો કરતાં આ મિલો ઘણી મોટી હોય છે ને
 તેથી એક શણુની મિલમાં કામ કરતાં માણસોની સંખ્યા સૂતરાઉ
 કાપડની મિલ કરતાં સરેરાશ લગભગ ત્રણ ગણી રહે છે. આ ઉદ્યોગ-
 માં આશરે ૩૧ લાખ માણસ ૧૯૨૮-૨૯માં કામે લાગ્યાં હતાં
 પણ મંદીના ઝપાટામાં સપડાતાં આજે તેમાં ઘટાડો થઈ લગભગ

પોણા ત્રણ લાખ સ્ત્રીપુરુષોને રોજ મળી શકે છે. ૧૯મા સૈકાને અંતે નેટલી મિલો હતી તેના કરતાં આજે ત્રણ ગણી મિલો થઈ ગઈ છે. ન્યૂટ્રશણનો પાક દુનિયાના બીજા ભાગમાં નહિ પાકતો હોવાથી લાંબા વખત સુધી શણનો ઉદ્યોગ હિન્દના હાથમાં એકલથ્યુ રહ્યો અને તેથી શણના રેશાનો કાચો માલ તેમ જ શણની મિલોમાં બનતો માલ વેચવામાં વેપાર કરનારાને ભારે નફો મળતો. તેજમંદીના તડકાછાંચડામાંથી આ ઉદ્યોગ પસાર થયો છે તોપણ બ્રિટિશ માલેકોના હાથમાં વેપાર હોવાથી હિન્દી સરકારની સલાનુભૂતિને લીધે એ ઉદ્યોગને લાંબા વખત સુધી સૂતરાઉ કાપડની મિલોના ઉદ્યોગ માફક કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું નથી. વળી ન્યારે દુનિયાની માગ કરતાં માલની પેદાશ વધી પડતી ત્યારે તે અટકાવવા શણની મિલોના માલેકો સંગઠન કરી ઓછા કલાક મિલ ચાલુ રાખતા અને કેટલેક પ્રસંગે અઠવાડિયામાં અમુક દિવસ જ મિલ ચલાવતા. સ્કોચલેકો વેપારી કુનેલ તથા વ્યવસ્થા માટે પ્રખ્યાત છે, એટલે સુંદર વ્યવસ્થાશક્તિ, વેપારી અનુભવ તથા સરકારી દિલસોજીને લીધે એ ઉદ્યોગ ટૂંક વખતની અડચણો વેડી ફરી પાછો ઉર્જિતાવસ્થામાં આવતો. વિશ્વયુદ્ધ વખતે તંબૂ માટે કાપડ, ગાડાં ઉપર હાંકવા માટે ડામર લગાડેલું કેન્વાસ, ખાઈઓ માટે રેતીની ગુણો વગેરેનો ખપ વધવાથી આ ઉદ્યોગનો વિકાસ તથા આબાદી વધારે પ્રમાણમાં થયાં. રુશિયા ઉપર જર્મનીએ હુમલો કરવાથી ત્યાંના શણનો માલ આવતો બંધ થયો હતો. તેથી હિન્દી શણના માલની માગ વધી હતી. આ મિલોમાં લગભગ ૬૨૦૦૦ શાળો તથા ૧૨૧ લાખ ત્રાક ચાલે છે.

૩૨. પ્રથમ શણમાંથી સ્કોટલેન્ડમાં ડાંડી એકલું ગુણપાટ, કેન્વાસ વગેરે કાપડ બનાવતું, અને માલ નિકાસ કરી યુરોપને પૂરું પાડતું. એ વેપારમાં હવે કલકત્તાએ મોટો

**શણઉદ્યોગમાં
હિન્દનો હિસ્સો**

હિસ્સો પડાવ્યો છે. ડાંડી કરતાં પાંચ-છ ગણું શણ હિન્દી શણની મિલોમાં આરદાન વગેરેનું કાપડ વણવામાં વપરાય છે. દુનિયામાં શણની

અનાવટની ચીજો અને છે તેમાં અરધો ફાળો હિન્દનો છે. ખેતી સારી હોય ત્યારે પાક ભરવા માટે જ્યૂટની અનાવટોનાં આરદાનની અપત દેશમાં વધારે થાય છે, અને જ્યૂટના માલની પરદેશ તરફ નિકાસ ઓછી થાય છે, અને જ્યારે દેશમાં ખેતી નિષ્ફળ નીવડતાં ગુણો તથા કોથળાનો ઓછો અપ પડે છે, ત્યારે જ્યૂટનો અનેલો માલ પરદેશ વધારે પ્રમાણમાં જાય છે.

૩૩. આ ઉદ્યોગમાં મિલમાલિકોનું સારું સંગઠન છે, અને ઉદ્યોગની સંઘટના સંગીન પાયા ઉપર છે. પણ જ્યૂટશણુને અદલે કાગળ-

ઉદ્યોગની

મુશ્કેલીઓ

નાં આરદન, સૂતરાઉ કાપડનાં આરદાન હરી કાર્મમાં ઝોતર્યા છે, અને ગુણોમાં ભરીને માલ મોકલવાને અદલે એલીવેટરની મદદથી ઢગલા-બંધ માલ લઈ જવાની યાંત્રિક ગોઠવણો.

અમલમાં આવવાથી જ્યૂટની અનાવટોની માગ ઘટી છે અને જમતની મંદીને લીધે એ ઉદ્યોગ થોડે અંશે જોખમમાં આવી નિકાસનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે તથા ભાવ તૂટી જવાથી નુકશાનમાં આવી પડ્યો છે. તેની પુનર્ઘટના કરી ફરીથી એ ઉદ્યોગને આઘાત કરવા પગલાં લેવાયાં છે. ૧૯૩૬ માં ૮૭ લાખ ગાંસડી શણ પાક્યું હતું. તેમાંથી ૮૨૧ લગ્ગર ટનની નિકાસ થઈ હતી અને પેદાશનો મોટો ભાગ દેશની શણની મિલોમાં વપરાયો હતો.

૩૪. અંગાણાની સરકારે ૧૯૩૩માં આ ઉદ્યોગની તપાસ કરવા કમિટિ નીમી હતી, તેમાં બહુમતીરિપોર્ટ, લઘુમતીરિપોર્ટ તથા બિન-

જ્યૂટ-ઉદ્યોગની મતની નોંધ થઈ એકવાક્યતા નહિ થઈ શકવાથી સરકારે એ રિપોર્ટ આજીવે મૂક્યો છે, અને **તપાસ** આ ઉદ્યોગ સખત મંદીમાં આવી પડ્યો છે.

એટલિટને ૧૯૩૩માં યુરોપમાં જ્યૂટના માલની નિકાસ ૩૩૦ ટકા વધારી દીધી; એટલે વધારે ઊંચા પ્રકારની કાર્યક્ષમતાને લીધે માલ પેદા કરવાના અર્થમાં ઘટાડો કરીને પોતાનો

માલ નિકાસ કરેલો જણાયો હતો. જાપાનમાં પણ સણુના કારખાનાં
જિભાં થયાં, તેથી પૂવનાં બજારો જળવી રાખવાની મુશ્કેલી સામે
આ ઉદ્યોગને ટકર ઝીલવી પડે છે.

જ્યૂટની બનાવટોમાં વળ દીધેલું તથા સાદું સૂતર, કેન્વાસ,
કાથળા, ગુણો, કંતાન, દોરડાં વગેરે મુખ્ય છે. નિકાસવેપારમાં
ચોખ્ખો ઘટાડો થયો છે ને તેથી આ
જ્યૂટની બનાવટો ઉદ્યોગની છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે પુનર્ધટના
કરવાની જરૂર રહે છે.

કાપડ સંબંધી પરચૂરણ ઉદ્યોગો

૩૬. ગરમ કાપડ કાઢનારી ૨૧ મિલો બ્રિટિશ હિન્દમાં
હોઈ તેમાંથી ૪ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં છે. એમાં રોકાયેલી મૂડી ૬૬૫ લાખ.

હોઈ, તેમાં આસરે ૧૩૦૦ શાળ તથા ૫૪ હજાર
ગરમ કાપડની ત્રાક છે અને આશરે ૭૦૦૦ મજૂરોને રોજ
મિલો મળે છે. ઘણે ભાગે દેશમાં પાકતું જિન વપરાય
છે, અને જૂજ પ્રમાણમાં મરિનો તથા બીજું

ચઢિયાતું જિન આયાત કરી વાપરવામાં આવે છે. પણ ફ્રાંસ, ઇટાલી,
જાપાન તથા ગ્રેટબ્રિટનથી ગરમ કાપડ મોટા પ્રમાણમાં આવતું હોવાથી
તેની હરીફાઈમાં આ ઉદ્યોગને ખમતું પડે છે ને સંરક્ષણ માટે માગણી
થાય છે; અને કેટલીક જાતો પૂરતું રક્ષણ અપાયું પણ છે. કાનપુર-
માં ગરમ કાપડ બનાવવાની બ્રિટિશ વ્યવસ્થા તથા મૂડીથી મોટી
મિલો છે. તે સિવાય ત્રણ સરકારી ગરમ કાપડનાં કારખાનાં છે.
વળી દેશી રાજ્યોમાં પાંચ ગરમ કાપડની મિલો છે. જિનના હાથ-
વણાટની કામળીઓ, શાલ, ધાખળા વગેરે ઘણે ઠેકાણે બને છે.
મિલના ગરમ કાપડમાં ફ્લેનલ, કોટિંગ, શર્ટિંગ, બનાત, ગંજીરાક,
મોખા, શાલ, કામળા, રંગ, ધૂંસા, ગલપદ્મા, મફલર વગેરે મુખ્ય છે.

૩૭. મોખા, ગંજીરાક વગેરે બનાવવાનાં ૪૬ કારખાનાં

૧૯૩૨માં હતાં અને ૬ લાખ ડઝન ગંજીરાક તેમાં અન્યાં હતાં.

હોઝિયરી

૧૯૩૨-૩૩માં ૨૦ લાખ રતલ માલ આ કારખાનાંઓમાં તૈયાર થયો હતો. તે સિવાય નાનાંનાનાં કારખાનાં મોઝાં વગેરે અનાવતાં હતાં. ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૦ લાખ ડઝન મોઝાં તથા ૨૫ લાખ ડઝન ગંજીરાકની આયાત પરદેશથી થઈ હતી. તેમાં જાપાનનો હિસ્સો. શ્રીજ દેશો કરતાં દસગણો હતો. તેથી આ ઉદ્યોગે સંરક્ષણ માટે માગણી કરતાં સરકારે ૧૯૩૪-૩૫ના ફિનાન્સ એક્ટથી દસ ટકા જકાત આયાત થતાં હોઝિયરી ઉપર નાખી રક્ષણ આપ્યું હતું.

૩૮. રેશમી કાપડ અનાવવા માટે બ્રિટિશ હિન્દમાં ૧૭ મિલો છે. હાથવણાટના તરેહતરેહનાં જુદીજુદી ડીઝા-
રેશમી કાપડ ધનતું રેશમી કાપડ વણુવાનાં નાનાં કારખાનાં
ધણાં શહેરોમાં ચાલે છે.

૩૯. ઊન તથા રેશમના હાથવણાટના ધંધા પરદેશથી આવતા માલની હરીફાઈમાં ટકવા મુશ્કેલ છે. પરદેશી સોંધી શાલ ધેર ધેર ઘૂસી ગઈ છે, અને સરતું જાપાની રેશમ તથા કૃત્રિમ રેશમનું કાપડ કુદરતી રેશમના હિન્દી કાપડને ધક્કા મારે છે.

હાથવણાટના ઊન હિન્દમાં રેશમ ઉછેરવાનો ધંધો પણ નાશ તથા રેશમના ધંધા પામતો જાય છે અને પરદેશથી આવતું રેશમ વણાટમાં વાપરવા વણુકરો ઉત્સુક રહે છે.

દેશમાં બનતું રેશમ ગાંઠાગડિયાવાળું હોવાથી પસંદગી પામતું નથી. તેથી આપણા રેશમના ઉદ્યોગના ઉદ્ધાર માટે આસામ, કાશ્મીર, મૈસૂર તથા બંગાળામાં પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. રેશમી કાપડ અનાવવાના ધંધામાં અસરકારક સંયોજન થાય, પૂરતી મૂડી રોકાય, તથા વણાટમાં છેલ્લામાં છેલ્લી હબનાં મુધરેલાં સાધનો વપરાય તો રેશમી કાપડના હાથવણાટનું ભવિષ્ય ઝોજળું થાય. ટૅરિફ બોર્ડે કરેલી તપાસ-ને પરિણામે રેશમતથા રેશમ કાપડના ઉદ્યોગને થોડુંધણું સંરક્ષણ

પરદેશથી આવતા રેશમ, કૃત્રિમ રેશમ તથા રેશમી તથા કૃત્રિમ રેશમના કાપડ ઉપર અમુક પ્રમાણમાં જકાત નાખવાથી મળ્યું છે. આ ધંધા માટે કુશળતા સંબંધે જ્ઞાન આપવા તજવીજ થાય છે, અને બજારો મેળવવામાં સુધારો કરવા ભલામણ થઈ છે.

ખાંડનાં કારખાનાં

૪૦. પચાસ વરસ ઉપર આપણા દેશમાં પરદેશથી ખાંડ આવતી નહિ. તે વખતે ગોળનો ઉપયોગ ખાંડ-ઉદ્યોગને વધારે થતો. જમણુવારમાં પણ ગોળને સ્થાન ધતિહાસ હતું. ત્યાર બાદ ૧૯ મા સૈકાના છેલ્લા દસ-કામાં ઓસ્ટ્રિયા તરફથી ખીટરૂટની બનેલી સોંધી ખાંડ આવવા માંડી. મોરિશ્યસમાં હિન્દી મજૂરોએ તૈયાર કરેલી ખાંડના ઉદ્યોગને ખીટરૂટની ખાંડની આયાતથી ફટકો પડતાં. કારખાનાંના ગોરા માલિકોનું હિત સાચવવા લોર્ડ કર્ઝને ખીટરૂટની ખાંડની નિકાસને ઉત્તેજન આપવા જેટલી રકમ બક્ષિસ તરીકે ઓસ્ટ્રિયાના રાજ્ય તરફથી મળતી તેટલી રકમ જેટલી આયાત-જકાત નાખી ગેરવ્યાજબી લાભ લેતા ઓસ્ટ્રિયાની ખીટરૂટ ખાંડના કારખાનદારોને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ હિન્દમાં ઉત્તમ પ્રકારની શેરડીની જાતો વાવી મોટા માયા ઉપર ખાંડનાં કારખાનાં કાઢવા ઉત્તેજન આપી પરદેશથી થતી ખાંડની આયાત અટકાવવા પ્રયત્ન ન થયો. ત્યાર બાદ ડચ લોકોના સંસ્થાન જાવાબેટમાં ખાંડ સોંધી તથા વધારે પ્રમાણમાં યન્ત્રવવાની અનુકૂળતાને લીધે ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો અને જવાબી હરીફાઈમાં મોરિશ્યસની ખાંડ પછાત પડી, અને લોકોમાં ખાંડનો શોખ વધતો ગયો.

૪૧. વિશ્વયુદ્ધ પછી ઉત્પન્ન વધારવા માટે સરકારને બારે જકાતો નાખવી પડી અને દેશના ઉદ્યોગોને વિશ્વયુદ્ધ પછી રક્ષણ આપવાની નીતિનો કાંઈક અંશે સ્વીકાર થયો. હિન્દમાં ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલે તો તેથી

દેશને અને છેવટે સરકારને લાભ છે, અને ડચ લોકોના તાઆના જવાની હરીકાઈ સામે રક્ષણ આપવાનું હોવાથી કોઈ બ્રિટિશ હિત સંબંધને નુકશાન થાય એમ નહતું, એવા અનુકૂળ સંજોગોને લીધે ખાંડના ઉદ્યોગની પુનઃસ્થાપના તરફ સરકારની અમીદષ્ટિ થઈ.

૪૨. આ ઉદ્યોગને લીધે શેરડીનું વાવેતર ઘણું વધે એમ હતું.

શેરડીની આપણા દેશની જૂની જાતોમાંથી શેરડીના વાવેતરમાં જગતની હરીકાઈમાં ખાંડ બનાવી સોંધી સુધારે વેચવી પરવડે એમ નહોતું. શેરડીની જાત

સુધારવાની જરૂર હતી, તે માટે અખતરા કરી કોઈમ્તુર કાર્મમાં મેળવેલી સુધરેલી જાતની શેરડીના પ્રકાર વધારે અનુકૂળ જણાતાં તેનો પ્રચાર થયો. શેરડી વાવવા માટે ગંગાનદીની ઉત્તરનો પ્રદેશ વધારે અનુકૂળ છે. ગુરુદાસપુરથી દરબંગા સુધીનો ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ શેરડીના વાવેતર માટે વધારે લાયક હોવાથી સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા બિહારમાં શેરડીની ખેતી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. દક્ષિણમાં અનુકૂળતા ઓછી છે; તેથી ૭૧ ટકા શેરડી સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા બિહારમાં પાકે છે. ૧૯૩૬-૩૭ માં શેરડીના પાક નીચે ૪૨ લાખ ઉપરાંત એકરમાં શેરડીનું વાવેતર થયું હતું.

૪૩. સને ૧૯૩૨-૩૩ પહેલાંનાં પાંચ વર્ષની સરાસરી જોતાં ૩૧ લાખ ટન ગોળ બનતો, તેને બદલે ૧૯૩૬-૩૭ માં ૭૧ લાખ ટન ગોળ બન્યો હતો; એટલે ગોળની પેદાશ-ગોળમાં વધારે માં સારો વધારો થયો છે એમ કહી શકાય.

૪૪. ૧૯૩૬-૩૭ માં શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં ૧૪૦ કારખાનાં હતાં. એ કારખાનાંઓમાં ૧૯૩૬-ખાંડનાં કારખાનાં ૩૭ માં આશરે ૧૨ લાખ ટન ખાંડ બનાવવામાં આવી હતી.

૪૫. આ ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવા માટે ટેરિફ બોર્ડે કરેલી બલામણુ પ્રમાણે ૧૯૩૩ના ઓપ્રલમાં 'હિન્દી ખાંડના ઉદ્યોગના'

સંરક્ષણ'નો કાયદો પસાર કરી ૧૯૩૮ ના
 ખાંડઉદ્યોગને રક્ષણ માર્ગ આપર સુધી સંરક્ષણ આપવાનું
 અને તે પછી સંરક્ષણની જરૂર હશે તો
 સુદત પહેલાં તપાસ કરી બીજાં આઠ વર્ષ સંરક્ષણ ચાલુ રાખવાનું
 હશે. આ કાયદા પ્રમાણે આયાત થતી ખાંડ ઉપર દર હંડરવેટે
 રૂ. ૭ જકાત તથા જકાતના ૨૫ ટકા સરચાર્જ (વધારાની
 જકાત) લેવાય છે. શેરડીના પાક માટે હિન્દનો જણાવેલો
 પ્રદેશ ખાસ અનુકૂળ હોવાથી શેરડીનું વાવેતર વધતું જાય છે તથા
 દેશની માગ પૂરી પડે એટલી ખાંડ બનાવી શકાય છે તથા ભવિષ્યમાં
 ખાંડ પરદેશ ચઢાવી શકાશે. પરદેશથી લગભગ દસ લાખ ટન ખાંડ
 આવતી હતી તેની આયાતમાં એકંદર રીતે ભારે ઘટાડો થયો છે.
 હિન્દની લગભગ બધી માગ દેશમાં પાકતી ખાંડ પૂરી કરે છે, અને
 વધારાની ખાંડ પરદેશ ચઢાવવા જેવી સ્થિતિ છે, પરંતુ વિશ્વમાં
 ખાંડની પેદાશ વધી પડવાથી અહિંદેશ સિવાય દરિયા માર્ગે હિન્દી
 ખાંડ નિકાસ કરવાની પાંચ વર્ષ માટે મનાઈ ૧૯૩૭-૩૮ માં સર-
 કારે કરી છે.

૪૬. આ ઉદ્યોગના વિકાસમાં બિહારના ધરતીકંપને લીધે વિક્ષેપ
 પડવાથી કેટલાંક ખાંડનાં કારખાનાંને નુકશાન જતાં બંધ થઈ જતાં
 શેરડીનો પાક કરનારા ખેડૂતોને રાહત આપ-
 બિહારના ધરતી- વાની જરૂર પડી હતી. તેમ છતાં હિન્દી સર-
 કંપથી પ્રગતિમાં કારે હિન્દમાં બનતી ખાંડ ઉપર દર હંડરવેટે
 વિક્ષેપ રૂ. ૧-૫-૦ ની આબકારી જકાત નાખી એ
 ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં વધુ અડચણ નાખી
 હતી. હાલમાં 'ખાંડ સારી' ખાંડની પેદાશ પર દર હંડરવેટે રૂ.
 ૧-૫-૦ ને અદલે ૦-૮-૦ આબકારી જકાત લેવાય છે.

૪૭. આ ઉદ્યોગ સંબંધે ગાંધીજીનું કહેવું ધ્યાનમાં લેવા જેવું
 છે. તેઓ કહે છે કે ખાંડનાં કારખાનાં ભલે ખીલે, પણ ગોળ તથા ખાંડ

બનાવવાના ખેડૂતોના ગૃહઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ-
ખાંડના ગૃહઉદ્યોગની વાનો ધર્મ પ્રબળ ન થૂકે. મોટા પાયા ઉપર ચાલ-
જરૂર નારા ઉદ્યોગોથી થોડા બોકોનું બહુ થાય છે તથા
કેટલાક ધનાઢ્ય થાય છે, પણ ગૃહઉદ્યોગોને
લીધે દેશનું ઉત્પન્ન વિશાળ પ્રમાણમાં કરોડો બોકોમાં વહેંચાય છે
અને જનસમૂહની ખરીદશક્તિ વધે છે. માટે ગૃહઉદ્યોગ તરીકે ગોળ
તથા ખાંડ બનાવવાનો ધંધો ખીલે અને ખેડૂતોને સહાયકારક ધંધો
મળે તે માટે જે તે પ્રાંતિક સરકારે તથા હિન્દી સરકારે પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ.

૪૮. શેરડીના વ્યાજખી ભાવ ખેડૂતોને કારખાનદારો આપે તે
માટે સરકારે ખાસ કાળજી લેવી જોઈએ. ખેડૂતોના ભોગે કારખાન-
દારો સ્વાર્થ સાધતા હોય તો કારખાનાંના
ખેડૂતોને થોડો ભાવ ખાંડના ઉદ્યોગને આપેલું સંરક્ષણ બોકોપકારક
મળવા જોઈએ નથી. પણ થોડી વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ સાધવા
માટે છે એમ કહેવા વખત આવે. ખાંડના
ઉદ્યોગને અપાયકારક આબકારી જકાત રદ કરવી જોઈએ તથા ઉત્તર
હિન્દુસ્તાનની ખાંડ મુંબઈ મદ્રાસના બારામાં ઊતરતી જવાની ખાંડ
સાથે દરીદ્રાર્થ કરી શકે એટલા માટે રેલ્વેનૂરમાં ઘટાડો થવો જોઈએ.

લોખંડ તથા પોલાદનો ઉદ્યોગ

૪૯. ગ્રેટબ્રિટનનો યાંત્રિક કારખાનાંથી મોટા પાયા ઉપર
ચાલતો ઉદ્યોગ સદ્દર પાયા ઉપર રચાયો છે.
બ્રિટિશ ઉદ્યોગોના ગ્રેટબ્રિટનમાં કોલસાની ખાણો તથા લોખંડ
સંગીન પાયો તથા પોલાદના ઉદ્યોગો પગભર થઈ વિકાસ
પામતા હતા તે વખતે યંત્રયુગની શરૂઆત
થઈ કારખાનાંના ઉદ્યોગો ફાલ્યાફૂલ્યા છે. કારખાનાંના ઉદ્યોગો માટે
યંત્રોની જરૂર પડે છે અને યંત્રો લોખંડ તથા પોલાદનો ઉદ્યોગ
ખીલ્યા સિવાય બનાવી શકાય નહિ. બ્રિટન શરૂઆતથી યંત્રો

અનાવવાની આગતમાં સ્વાશ્રયી હતું, ને તેથી તેના ઉદ્યોગો મજબૂત પાયા ઉપર વિકાસ પામ્યા. યાંત્રિક કારખાનાં તે વખતે વસાળાઈ ચલાવવામાં આવતાં અને બોઈલરમાં સારા કોલસાની જરૂર પડતી. ખિટનમાં કોલસાની ખાણોનો ધંધો વિકાસ પામવાથી કોલસાની જરૂરિયાત દેશમાંથીજ પૂરી પડી. લોખંડ તથા પોલાદનાં કારખાનાંઓ માટે કોલસાની ખાસ જરૂર રહે છે. તે કોલસા નજીકમાં હોવાથી લોખંડ તથા પોલાદનાં કારખાનાં વિકાસ પામ્યાં અને યંત્રો અનાવવામાં ખિટન સ્વાશ્રયી થઈ શક્યું.

૫૦. હિન્દમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતનાં કારખાનાંના ઉદ્યોગો શરૂ થયા. તથા યંત્રો પરદેશથી આયાત કરવાં પડ્યાં. નવી પદ્ધતનાં લોખંડ

**હિન્દમાં ભિન્ન
પરિસ્થિતિ**

તથા પોલાદ અનાવવાનાં કારખાનાંના અભાવે યંત્રો આપણા દેશમાં બની શકે એમ નહતું. તેમ જ લોખંડ તથા પોલાદના ધંધા માટે ક્યાં ક્ષેત્ર અનુકૂળ છે, તેની યરોયર માહિતી પણ ન હતી. કોલસાની ખાણો પાછળથી નીકળી અને હિન્દી કોલસાની ખાણોનો વિકાસ થતાં લોખંડ તથા પોલાદનાં કારખાનાંનો ધંધો શક્ય થયો.

૫૧. જૂની પદ્ધતે લોખંડ તથા પોલાદ અનાવવાનો ધંધો પ્રથમ ચાલતો હતો, પરંતુ યુરોપમાં નવી પદ્ધતનો જૂનો ધંધો પડી વિકાસ થતાં સોંધું લોદું તથા પોલાદ હિન્દ ભાંગ્યો આવવા લાગ્યું, ને જૂનો ધંધો પડી ભાંગ્યો.

૫૨. નવી પદ્ધતે લોખંડનો ધંધો ચલાવવા માટે ૧૮૩૦ માં પ્રયત્ન થયો હતો. પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ૧૮૭૪માં ઝેરિયા કોલસાની ભૂમિ પાસે ‘આરાકર આયર્ન વર્ક્સ’ નવી પદ્ધતે શરૂ થયાં. તે ‘અંગાળ સ્ટીલ એન્ડ આયર્ન લોખંડના ધંધાની કંપની’ એ ૧૮૮૯માં ખરીદી લીધાં. ૧૮૮૯ સ્થાપના સુધી નફો ન મળી શક્યો અને પોલાદ અનાવવા જતાં તે પરદેશથી આવતા સોંધા પોલાદની

હરીકાષ્ઠમાં ન ટકી શકતાં કંપનીને ભારે નુકશાનમાં ગિતરવું પડ્યું. વળી પોલાદ અનાવવા માટે જે સાધનો જોઈ એ તે આયાત કરવાં પડતાં હોવાથી પોલાદ અનાવવાની પડતર કીમત વધી ગઈ. ૧૯૧૦ માં સિંહભૂમ તથા માનભૂમ જિલ્લામાં લોખંડની કાચી ધાતુ મળી આવતાં એ કંપની આપાદીને રસ્તે ચઢી.

૫૩. આ ધંધા સંબંધે મરહુમ જમશેદજી તાતાએ રસ લઈ લોખંડની કાચી ધાતુ ક્યાં મળી શકે એમ છે, નજીકમાં કોલસાની ખાણો પાસે છે કે કેમ, લોદું શુદ્ધ કરવા માટે જમશેદજી તાતાએ જે ચીજોની જરૂર છે તે ચીજો નજીકમાં કરાવેલી શોધખોળ મળી શકે એમ છે કે કેમ, તથા લોખંડ તથા પોલાદ માટે નજીકમાં બજાર મળે એમ છે કે કેમ વગેરે બાબત વર્ષો સુધી નિષ્ણાતોની મદદથી તપાસ કરી અને સિંહભૂમ જિલ્લામાં સાકચી (હાલના જમશેદપુર) માં સ્ટીલ તથા આયર્ન વર્ક્સ કાઢવાનું નક્કી કરી કંપની કાઢવાનું યોજ્યું.

૫૪. એ યોજના એમને હાથે અમલમાં મૂકી શકાઈ નહિ. પણ તેઓ ગુજરાત પછી ૧૯૦૭ માં તેમના પુત્રોએ ‘ટાટા સન્સ લિમિટેડ’ની એજન્સીથી કંપની કાઢીને યોજના ટાટા આયર્ન વર્ક્સ અમલમાં મૂકી. ૧૯૦૮માં વર્ક્સ અંધાવવા લાગ્યાં અને ૧૯૧૧ આખરે ‘પિગ આયર્ન’ (લોખંડનાં ઢાળકાં) અને ૧૯૧૩ માં પોલાદના ગટ્ટા એ કારખાનામાં અનાવવામાં આવ્યાં. આ સાહસ ખેડવામાં ટાટાઓને હિન્દી સરકારની સક્રિય મદદ હતી, અને વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન રેલના પાટા સોંધા ભાવે પૂરા પાડી સેલોનિકા, મેસોપોટેમિયા, પેલેસ્ટાઇન વગેરે ક્ષેત્રોમાં વિજય મેળવવામાં કીમતી ફાળો આપ્યો. લડાઈના વખતમાં લોખંડ તથા પોલાદની બાબતમાં દેશ સ્વાશ્રયી હોય તો લડાઈ જીતવામાં કેવો સુંદર ફાળો આપી શકે છે તેનો અનુભવ સરકારને આ વખતે થયો. હથિયાર તથા દારૂગોળો અનાવવાનાં કારખાનાં તથા

લશ્કરી સામાન તૈયાર કરી પૂરો પાડવાનાં કારખાનાંઓમાં બોમ્બડ તથા પોલાદ મુખ્ય ભાગ બનવે છે. તેથી બોમ્બડ તથા પોલાદનો ધંધો ઉદ્યોગોના પાયારૂપ કેન્દ્રધંધો ગણાય છે. દેશના રક્ષણમાં આ ધંધો સારો ફાળો આપી શકે છે, તેમ જ મોટા પાયા ઉપર ચાલનારાં કારખાનાંના ઉદ્યોગોને સ્વાશ્રયી બનાવવા માટે આવશ્યક છે.

૫૫. લડાઈ દરમ્યાન બોમ્બડ તથા પોલાદનો ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલ્યો, અને ૧૯૧૭માં કારખાનાનો વિસ્તાર કરવાની યોજના અમલમાં મૂકી તે ૧૯૨૪ માં સંપૂર્ણ કરવામાં ટાટા આયર્ન વર્ક્સ-આવી. જૂના યંત્રો, પોલાદના રેલના પાટા, ના વિકાસ આંધકામમાં વપરાતાં ખીમ, એન્ગલ, એનલ આર (પોલાદના લાંબા કકડા), આંધકામનો ઓછા વજનનો સામાન, હલકા વજનના રેલના પાટા, ફિશ્પેટ બનાવતાં નવાં યંત્રો તથા સાધનોથી પોલાદનાં પતરાં (પ્લેટ), કાળાં તથા ગેલ્વેનાઈઝ્ડ પતરાં, પતરાં (શીટ)ના આર તથા પતરાં (શીટ) ના સ્લીપરો બનાવી શકાય છે.

૫૬. ટાટા કંપનીએ માલ બનાવવામાં મેળવેલી ફત્તેહને લીધે મહેસૂર સરકારે ભદ્રાવતી આયર્ન વર્ક્સ કાઢ્યાં છે, પણ તે ખોટમાં ચાલે છે. મેસર્સ બર્ન એન્ડ કું. એ ૧૯૦૮ ખીજાં લોખંડનાં માં ઇન્ડિયન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કું. એસેન-કારખાનાં સોલ પાસે હીરાપુરમાં કાઢી છે અને મેસર્સ બર્ન એન્ડ કું.એ મનોહરપુરમાં યુનાઇટેડ સ્ટીલ કોર્પોરેશન ઓફ એશિયા ૧૯૨૧ માં શરૂ કરી છે. તે સિવાય ઇસ્ટર્ન આયર્ન કું. પણ આ ધંધામાં પડી છે. ભદ્રાવતી વર્ક્સ તથા ઇસ્ટર્ન આયર્ન કું. ની ભટ્ટીઓ લાકડાના ઢોલસાથી ચલાવવામાં આવે છે.

૫૭. તારની ચૂંકો તથા ખીલા, ખેતીનાં ઓળરો પણ ટાટા વર્ક્સમાં બને છે. અંગાળ આયર્ન કું. સ્ટીલના સ્લીપર સિવાય સ્ટીલ-

ની ખુરસીઓ, પાઇપ (નળ) તથા ખીજ આયર્ન વર્ક્સમાં રસ ઢાળીને બનાવેલી વસ્તુઓ બનાવે છે. બનતો માલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આ ધંધામાં હિન્દ હવે બ્રિટનથી બીજે નંબરે આવે છે અને ટાટાનું કારખાનું દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં પોલાદનાં કારખાનાં પૈકીનું એક છે. આ સિવાય મધ્યપ્રાંતોમાં બોખંડ બનાવનાર સો ભઠ્ઠીઓ જૂની પદ્ધતે ચાલે છે.

૫૮. ૧૯૩૨ માં હિન્દમાં લોઢાની કાચી ધાતુ આશરે ૧૮ લાખ ટન નીકળી હતી; તેમાંથી નવ લાખ ટન પિગ આયર્ન (લોઢાનાં ઢાળકાં) તથા પિગસ્ટીલ (ટાટાનું પોલાદ) ઉદ્યોગની પ્રગતિ સવા ચાર લાખ ટન ઉપરાંત બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૨૭-૨૮માં ૧૧૧ લાખ ઉપરાંત ટન પિગ આયર્નની પેદાશ દેશમાં થઈ હતી. એ લોહું યુરોપથી આવતા લોઢાની બરોબરી કરી શકે છે. ટાટા વર્ક્સમાં ૧૦૧ કરોડ રૂપિયાની થાપણ રોકાઈ છે, અને ૩૦ થી ૩૫ હજાર માણસો રોજ મેળવે છે. એમ મનાય છે કે આ બધી કંપનીઓ પોતાનાં કારખાનાંઓ પૂરેપૂરાં ચલાવી શકે તો ૧૫ લાખ ટન પિગ આયર્ન તથા ૧૦ લાખ ટન પોલાદ બનાવી શકાશે અને દેશની લોખંડ તથા પોલાદ સંબંધે જરૂરિયાત મોટે ભાગે પૂરી પડાશે. ટાટા વર્ક્સની વિસ્તારેલી યોજના પ્રમાણે સ્ટીલટચુઅ, ટિનપ્લેટ, એનેમલ સામાન, તાર, ખીલા, રેલ્વેના ડયા, ચા અને શણનાં કારખાનાંનું સાંચાકામ, ખેતીનાં ઓખરો, ગેલ્વેનાઈઝ્ડ વસ્તુઓ, લોખંડ તથા પોલાદની ઢાળેલી વસ્તુઓ, Heavy Chemicals (ભારે રસાયનો), સલ્ફ્યુરિક એસિડ (ગંધકનો તેજા), નાઇટ્રિક એસિડ (સુરાખારનો તેજા), ખાતરો, ચૂનો, એમોનિયમ સલ્ફેટ વગેરે પેટાપદાર્થોના ઉદ્યોગ નજીકમાં વિકસ પામી શકશે, અને આ પેટાધંધાઓ માટે કેટલીક કંપનીઓ પણ નીકળી છે.

૫૯. ૧૯૨૪ માં ટાટાનું કારખાનું આલ્યાવસ્થામાં હોવાથી સંરક્ષક જકાતની માગણી થઇ. ટેરિફ બોર્ડે તપાસ કરીને જણાવ્યું કે નવા

વિસ્તારેલા કામને લીધે તથા પરદેશી હરીફાઈ-લોખંડ તથા પોલાદના ને લીધે ટાટાના બોખંડ તથા પોલાદના ધંધાને સંરક્ષણ ધંધાનો વિકાસ થતો નથી. આર્થિક ઉન્નતિ

માટે ઉપાયો યોજવાની માયેલા ફિસ્કલ કમિશને 'વિવેકપૂર્વક સંરક્ષણ' ની નીતિની ભલામણ કરી હતી. તે પ્રમાણે દેશમાં ચાલતા અથવા શરૂ થતા દરેક ઉદ્યોગને સંરક્ષણ અપાય નહિ, પણ જે ધંધો આલ્યાવસ્થામાં સંરક્ષણ મેળવી પાછળથી પોતાના પગ ઉપર ઝબો રહી શકે એવો હોય તેને સંરક્ષણ આપવાનું છે. સંરક્ષણને પાત્ર અમુક ધંધો છે કે નહિ તેનાં ધોરણો કમિશને નક્કી કર્યા હતાં. હિન્દમાં પોલાદ બનાવવા માટે શ્રોતાની કાચી ધાતુ હિન્દમાં છે અને સિંહભૂમ તથા ઓરિસ્સાના બોખંડના પદ્દા પાસે કોલસાની ખણો પણ નજીક જ છે; ખાણના કોલસાને આળી તેમાંથી ઊડી જતું દ્રવ્ય કાઢી નાખી કોયલા બનાવવાનું સાધન પૂરતું છે. ચૂનાપથ્થર (લાઇમ-સ્ટોન) તથા ડોલોમાઇટનો જરૂરો ધણો છે. મેંગેનીઝ તથા બીજી જરૂરી વસ્તુઓ ભઠ્ઠીઓના કામમાં આવતી ઇંટો બનાવવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં છે. વળી પોલાદ તથા બોખંડની બનાવટો માટે હિન્દમાં જ વિકસતી મોટી માગણી હોવાથી દેશનું બજાર મળે એમ છે. ફક્ત મજૂરોને કેળવવા માટે યુરોપ અમેરિકાના કુશળ દેખરેખ રાખનારા લાવવા પડે. શરૂઆતમાં એવા માણસો વધારે રાખવા પડે, પણ શિક્ષિત હિન્દી યુવાનો કારખાનાંની ટેકનિકલ સ્કૂલમાં તૈયાર થતાં પરદેશીઓની સંખ્યા ઘણી ઘટી જાય એવી પરિસ્થિતિ હોવાથી ટેરિફ બોર્ડે આ ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવા ભલામણ કરી.

૬૦. ટેરિફ બોર્ડની ભલામણ મુજબ બોખંડ તથા પોલાદના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું, તથા કેટલીક વસ્તુઓ સંમંધે

આઉન્ડરી આપવામાં આવી. આ રક્ષણ ત્રણ સંરક્ષણની મુદત વર્ષ માટે મળ્યું હતું; પરંતુ યુરોપથી આયાત વધતી ગઈ થતા પોલાદના ભાવ તૂટવાથી તથા ૧૮ પેનીનો

રૂપિયો ઠરવાથી વધારે સંરક્ષણની જરૂર પડી અને ૧૯૨૫માં આઉન્ડરી આપવામાં આવી. ૧૯૨૬માં ફરી તપાસ કરી સાત વરસ માટે પરદેશી લોઢા તથા પોલાદ ઉપર સંરક્ષક જકાત નાખી ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવા ટેરિફ બોર્ડે ભલામણ કરતાં જકાત વધારી રક્ષણ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ થોડા જ વખતમાં જગદ્દમંદી વ્યાપતાં જગતનાં ચલણો ટકી ન શક્યાં, ભાવ તૂટ્યા, સરકારની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ બગડતાં કાયદુપ તથા કરકસરની નીતિ અખત્યાર કરવી પડી અને માલની ખપત માટેનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થયું. તેને લીધે આ ઉદ્યોગ ફરીથી મુદત પૂરી થવા આવતાં સંરક્ષણ ચાલુ રાખવા માગણી કરી. આ વખતે ઓટાવા કરારના ધોરણે એટલિટનને પસંદગી આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો; તેથી ૧૯૩૪માં પોલાદના ધંધાનો ૧૯૪૧ સુધી રક્ષણ આપવાનો જે કાયદો પસાર થયો તેમાં પોલાદની ખપત વધારવા માટે ખરીદનારના રક્ષણને નામે કેટલીક વસ્તુઓ ઉપરની આયાતજકાત ઘટાડી તથા બીજી વસ્તુઓ સંબંધે કાયમ રાખી સંરક્ષણનું ધોરણ લંબાવાયું છે. આમાં ખાસ કરીને બ્રિટનના માલને પસંદગી મળે એટલા સારુ યુરોપના બીજા દેશોમાંથી આયાત થતા પોલાદ કરતાં બ્રિટિશ પોલાદ ઉપર જકાત ઓછી રાખવામાં આવી અને બ્રિટિશ પોલાદને વધારે સગવડ આપવા દેશમાં બનતા પોલાદ ઉપર આબકારી જકાત નાખી. અરેબર જે ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવામાં આવે તે ઉદ્યોગની બનાવટ ઉપર આંતરિક જકાત ન જ હોઈ શકે. પરંતુ જેમ લોકેશાયરને જવાનું કાયડબજાર મેળવી આપવા માટે હિન્દી ખાંડઉદ્યોગ ઉપર આબકારી જકાત નાખી જવાને ખુશ રાખવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે તેમ પોલાદના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવાના પ્રસંગનો લાભ લઈ બ્રિટિશ પોલાદના ઉદ્યોગપતિઓનું

હિત જાળવવા પસંદગીની જકાતનું ધોરણ પાછલે ખારણે ધુસાડવામાં આવ્યાનું જણાય છે. તેના પરિણામે બેલિજયમે હિન્દમાંથી આવતી કાચી પેદાશની આયાત ઉપર અંકુશ મૂક્યા છે, અને હિન્દના નિકાસ-વેપારને ફટકો લગાવ્યો છે. બ્રિટિશ ઉદ્યોગપતિઓ તથા વેપારીઓનું હિત સર્વોપરિ ગણાતું હોવાથી હિન્દી સરકારને બહાઈટહોલને માથું નમાવવું પડે છે અને હિન્દના હિતનો ભોગ આપવો પડે છે, તેના દાખલા ખાંડ-ઉદ્યોગ તથા પોલાદના ઉદ્યોગ રક્ષિત છતાં નાખવામાં આવેલી આખકારી જકાતો પૂરા પાડે છે.

પ્રકરણ ૯ મું

સંઘટિત ઉદ્યોગો (આહુ)

ખનિજ ઉદ્યોગો

૧. આપણા દેશમાં ખનિજ પદાર્થો મોટા પ્રમાણમાં દેશન જુદા જુદા ભાગમાં મળી આવે છે. તેમાં ખનિજ કોલસા, પેટ્રોલિયમ, સોનું, લોહું, સીસું, મેંગેનીઝ, મીઠું, ચાંદી, ખનિજ પદાર્થો અગ્નિરખ, તાંબુ, મેંગેનેસાઈટ, કલાર્થ (ટિન) તથા ટુંગ્સ્ટન, તથા જસત મુખ્ય છે.

૨. દવાઓ તથા રસાયણી દ્રવ્યો, કાગળ, દવાસળી, લોખંડ અને પોલાદના તથા કાપડ વગેરેના ઉદ્યોગોનો ખનિજ માટે માગણી વિકાસ વધતાં રસાયણ પદાર્થો તથા ખનિજ વધશે દ્રવ્યો માટે માગણી વધતી જશે.

૩. પરંતુ ૧૯૨૭ સાથે સરખાવતાં ૧૯૩૬ માં આપણી ખનિજ પેદાશની કીમત ઓછી જણાય છે. ૧૯૨૭ માં આપણે આશરે

૨૩૦ લાખ પાઉન્ડના ખનિજ પદાર્થો શુદ્ધ
ખનિજ પેદાશમાં કરીને મેળવ્યા હતા, જ્યારે ૧૯૩૬ માં ખનિજ
ઘટાડો પેદાશની કીમત ૧૯૪ લાખ પાઉન્ડ ગણાઈ હતી.

આ આંકડા આપણા ખનિજ ઉદ્યોગોની પ્રગતિ
અતાવતા નથી. પેદાશની કીમત ધ્યાનમાં લઈએ તો ૧૯૩૬માં
કોલસા લગભગ ૪૭ લાખ, પેટ્રોલિયમ ૪૬૧ લાખ, સોનું ૨૩ લાખ,
સીસું અને સીસાની કાચી ધાતુ લગભગ ૧૩ લાખ, મેંગેનીઝ ૧૧
લાખ, ખનિજ આંધકામ સામાન ૮૧૫ હજાર, કલાઈની કાચી ધાતુ
૭૮૦૧૧ હજાર, મીઠું ૭૪૭ હજાર, અગરખ ૬૯૦ હજાર, ચાંદી
૫૧૯ હજાર, ત્રાંબાની ધાતુ તથા 'મેટે' ૪૫૨ હજાર, ટુંગ્સ્ટન ઓર
(કાચી ધાતુ) ૩૦૭ હજાર, ઝિન્ક (જસત) કોન્સન્ટ્રેટ્સ ૩૦૩ હજાર,
લોહાની કાચી ધાતુ ૩૦૨ હજાર, અને નિકલ-સ્પેઇસ ૧૧૧ હજાર
પાઉન્ડ કીમતની પેદાશ ખાણોમાંથી થઈ હતી.

૪. ઓછા મહત્વના ખનિજોમાં સુરોખાર, ઇલ્મિનાઇટ, કોમા-
ઈટ, મોનેઝાઇટ, જલ્દીથી ઓગળી કે ટિપાઈ ન શકે એવાં દ્રવ્યો,
મેંગેસાઇટ હીરા તથા નેડીઈટ જીપ્સમ, ટુંગ્સ્ટન-
પરચુરણ ખનિજ ની કાચી ધાતુ, એન્ટિમની (સુરમા) વાળું
પદાર્થ સીસું, ઝીરકોન, માણેક, નીલમ વગેરે ગણાવી
શકાય. ૧૯૩૬ની સાલમાં ખનિજ દ્રવ્યોની
પેદાશ લગભગ ૧૯૩૫ જેટલી જ રહી હતી.

૫. ખનિજ પદાર્થો તથા ધાતુઓ સંબંધે ૧૯૩૨માં ૧૨૮
કારખાનાં કામ કરતાં હતાં. ધાતુ શુદ્ધ કરી ધાતુ અનાવવાના તથા
રસાયણ પદાર્થો અનાવવાના ધંધાને ઉપયોગી
પ્રગતિ કયા ખનિજ દ્રવ્યો કાઢવાના ઉદ્યોગો તરફ ઓછું
ખનિજોમાં થઈ લક્ષ અપાઈ, જે ખનિજો તથા ધાતુઓની
નિકાસ થઈ શકે એવાં ખનિજ દ્રવ્યો તથા
ધાતુઓના ઉદ્યોગોમાં પ્રગતિ સારી થઈ શકી છે. હિન્દમાં પ્રથમ

આથી ઊલટ સ્થિતિ હતી. પણ યુરોપથી સોંધા રાસાયણિક દ્રવ્યો તથા ગંધકના તેજ્ય તથા આલ્કલી ક્ષાર આવવાથી હિન્દના જૂના ફટકડી, ક્ષારના તરેહ તરેહનાં મિશ્ર દ્રવ્યો, મોરચુથુ, હીરાકશી, તાંબુ, સીસું, પોલાદ અને લોખંડ અનાવવાના ધંધા પડી ભાગ્યા અને સુરો-ખાર તથા ટંકણખારની નિકાસ ઘટી ગઈ. હાલમાં થોડા વખતથી આ ધંધા ફરીથી સ્થાપવા સંગીન પ્રયત્ન થાય છે, અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતાં આ રસાયણો માટે માંગ વધતાં સારું અળર મળશે.

ખનિજ કોલસાની ખાણો

૬. ખનિજ કોલસાની મુખ્ય ખાણો ઝારયા, રાણીગંજ બોકારો અને કરણપુરા કોલસા ક્ષેત્રોમાં આવી છે. આ ખાણો બિહાર તથા ઓરિસ્સા તથા અંગાળામાં છે. તે સિવાય હૈદરા-કોલસા ક્ષેત્રો આદિ રાજ્યમાં આવેલા સીંગરેણી કોલસાક્ષેત્રમાં તથા મધ્ય પ્રાન્તોના કોલસાક્ષેત્રમાં બીજી ખાણો છે. હિન્દી કોલસાનું મોટું ગ્રાહક હિન્દની રેલ્વેઓ છે, પણ મંદીને લીધે રેલ્વેનો દ્રારિક ઘટ્યો છે, તેથી ઓછા કોલસાની જરૂર રહે છે અને રેલ્વેઓએ પોતે પોતાની માલેકાની ખાણો ચલાવી કોલસો મેળવવા માંડ્યો છે; તેથી ખાનગી માલેકાની ખાણોમાંથી ઘણો ઓછો કોલસો ખરિદાય છે. રેલ્વેઓ સિત્તેર લાખ ટન દર વર્ષે કોલસા વાપરે છે તે પૈકી નીચે ભાગ તો પોતાની કોલસાની ખાણોમાંથી જ મેળવી શકે. પરંતુ કોલસાના ઉદ્યોગની પરિસ્થિતિને લીધે રેલ્વે બોર્ડે એ ખાણોમાંથી કોલસા ૫૦ ટકા ઓછા કાઢવાનું ઠરાવ્યું છે.

૭. કોલસા એ દેશના ઉદ્યોગો માટે ખાસ આવશ્યક છે, પણ પાણીના ધોધમાંથી વીજળીક બળ મેળવીને ઉદ્યોગોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ તથા પેટ્રોલનો ઉપયોગ કરી આવશ્યક ધંધો યંત્રો ચલાવવા માટે જરૂરી બળ મેળવવાની સગવડને લીધે કોલસાનું અગ્રસ્થાન બેખંડાયું છે.

૮. આ ઉદ્યોગ માટે ભાગે યુરોપિયન મૂડી તથા વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. હિન્દી ભોડાની માલિકીની કોલસાની ખાણો થોડી છે. લડાઈ પછી યુરોપિયન માલિકીની ખાણોમાં કોલસાના ખાણુ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના સુધારા દાખલ કરી ઉદ્યોગની સ્થિતિ ખર્ચ ઘટાડવા ગોઠવણુ થઈ છે, અને માલની ઓછી ખપતના પ્રમાણમાં માલ કાઢવામાં આવે છે. રેલ્વેના નૂરના ફેરફારને લીધે મધ્ય પ્રાન્તના કોલસાને ઉત્તેજન મળે છે, અને બંગાળ તથા બિહારની ખાણોના ઉદ્યોગના વિકાસમાં અંતરાય જિંમો થયો છે. રેલ્વેના ૧૫ ટકા વધારાના ચાર્જને લીધે પણ કોલસાના ઉદ્યોગને ફટકો પડે છે અને સરકારની માલિકીની અથવા રેલ્વેઓની માલિકીની ખાણો ચાલવાથી ખપત ઘટી છે. તેથી એ ખાણોમાંથી કોલસા કાઢવાનું બંધ કરવામાં આવે તથા રેલ્વેનર ઉપરનો સરચાર્જ રદ કરવામાં આવે તથા રેલ્વે નૂરની આખતમાં બંગાળ તથા બિહારનો કોલસો મધ્યપ્રાન્તના કોલસા સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવો ફેરફાર કરવામાં આવે તો આ ઉદ્યોગ ફરીથી આગાદ થાય. રસોઈ વગેરે માટે હલકા પ્રકારના કોલસામાંથી સોફ્ટ કોક બનાવી વેચવા પ્રચારકામ થાય છે ને તેમાં એ ઉદ્યોગને ફીક ફતેહ મળી છે. પરદેશથી આવતા કોલસા ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવે તથા વીજળીક બળ તથા પેટ્રોલથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી શક્તિ સામે ટક્કર ત્રીલી શકે એવા આંતરિક સુધારા ઉદ્યોગમાં કરી ખર્ચ ઘટાડી માલ સોંધો વેચવામાં આવે તો આ ઉદ્યોગની આગાહી વધે. કોલસાની નિકાસને ઉત્તેજન આપવા કોલસાની ઊંચીનીચી જાત પ્રમાણુ ગ્રેડના દાખલા આપવા તબવીજ થઈ છે.

૯. આ ઉદ્યોગ સંબંધે આશરે ૧૧ કરોડ રૂપિયાની મૂડી સાથે
મૂડી ૧૯૩૧ માં ૨૧૭ સાહિયારા ભંડોળની કંપ-
 નીઓ હતી.

૧૦. કોલસાનો ધંધો જગત મંદીમાં સપડાયો છે અને બીજા

ધંધાઓ પ્રમાણે ગંભીર પરિસ્થિતિમાંથી પસાર કાલસાની ખાણોના થાય છે. ઝારિયા કાલશીલ્ડમાંથી હાલમાં ઓછા ધંધા જોખમાયોછે કાલસા લઈ શકાય છે અને રેલ્વેનૂર વધારે હોવાને લીધે મધ્યપ્રાન્તના કાલસાની હરીશ્વર્માં બંગાળના કાલસા પાછા પડ્યા છે.

૧૧. કાલસાની પેદાશ ઉપર અંકુશ મૂકી પેદાશ ઘટાડી, સરકારી તથા કંપનીની રેલ્વેની ખાણોમાંથી કાલસા મર્યાદિત પ્રમાણમાં કાઢી, સરચાર્જ તથા રેલ્વેનૂર સંયધે ખાસ ઉપાયો છૂટછાટો મેળવવા માટે કાલસાની ખાણોના માલિકો પ્રયત્ન કરે છે. વળી ગ્રેડ^૧ તથા ગ્રેડ^૨ ના કાલસા રેલ્વેઓડ ખાનગી કંપનીઓ પાસે ખરીદે તો ખાણોને સારુ ધરાક મળે. ગ્રેડ^૨ ના કાલસા રેલ્વે એન્જીનોમાં વાપરવાથી રેલ્વેઓને ફાયદો છે.

પેટ્રોલિયમ

૧૨. ઝર્મી સાથે હિન્દમાં પેટ્રોલિયમ લગભગ ૩૧ કરોડ ગેલન ૧૯૩૨ માં નીકળ્યું હતું. પણ મંદીને લીધે પ્રથમ નીકળતા પ્રમાણમાં ૧૨૧૧૧ ટકા ઘટાડો થયો હતો. એ પેટ્રોલિયમમાંથી ગેસોલીન ઉર્ફે પેટ્રોલની પેદાશ ૭૬૧ લાખ ઉપરાંત ગેલન કરવામાં આવી હતી.

તે પૈકી લગભગ ૭૦૧૧૧ લાખ ગેલન ઝર્મીનો જ ફાળો હતો, બ્યારે પંજાબનો વગભગ પાંચ લાખ હતો. આસામમાં પણ પેટ્રોલિયમ જૂજ પ્રમાણમાં કઢાય છે. દુનિયાની પેટ્રોલિયમની પેદાશ એ જ સાલમાં ૧૮૦૦ લાખ ટન હતી, તેના પ્રમાણમાં હિન્દનો ફાળો ઘણો જૂજ છે (૦.૬૪%).

૧૩. ઘણી ખરી ખનિજ પદાર્થોની ખાણોમાં યુરોપિયન મૂડી અને વ્યવસ્થા છે. પેટ્રોલિયમ તથા કાલસાનો ઉદ્યોગ ઘણો ખરો

પરદેશી મૂડીથી ચાલે છે. સોનાની ટાલારની
 પરદેશી મૂડીથી ખાણમાં પણ પરદેશી વ્યવસ્થા તથા મૂડી છે,
 ખનિજ ધંધા ચાલે છે. અને બાકીના ખનિજ પદાર્થોના ઉદ્યોગમાં
 પણ હિન્દી મૂડી તથા વ્યવસ્થા જૂજ છે.

એન્જિનિયરિંગ ઉદ્યોગ

૧૪. હિન્દમાં એન્જિનિયરિંગ ધંધાની છસો ઉપરાંત પેઢીઓ
 છે. તેમાં મોટરકાર દુરસ્ત કરવી, બાકીઓ બનાવવી, વીજળીક
 એન્જિનિયરિંગ, વીજળી ઉત્પન્ન કરનાર તથા
 એન્જિનિયરિંગ પાણીના ધોધમાંથી વીજળી પેદા કરનાર સ્ટે-
 ઉદ્યોગ શનો, સામાન્ય એન્જિનિયરિંગ, કેરોસીન
 (ગ્યાસલેટ) શુદ્ધ કરવું ને ડગ્માં ભરવું, ધાતુ
 ઉપર સ્ટેમ્પ મારવા, રેલ્વે વર્કશોપ, સ્ટીમરો બાંધવી; સ્ટીલ ટ્રંક
 તાળાં તથા કટલરીનાં કારખાનાં, ટ્રાન્સેનાં કારખાનાં વગેરેનો સમા-
 વેશ થાય છે. ગુલુઉદ્યોગો માટે જરૂરી યાંત્રિક સાધનો બનાવવામાં
 આવે છે. હાલમાં હિન્દમાં મોટરકાર વગેરે બનાવવાનો ધંધો મોટા
 માયા પર શરૂ કરવાની વાતો ચાલે છે.

ચામડાં સંબંધી ઉદ્યોગો

૧૫. ચામડાં પકવવાં રંગવાં તથા ચામડી સામાન તૈયાર કર
 વાના ધંધા માટે હિન્દમાં બહોળું ક્ષેત્ર છે. પરંતુ એ ઉદ્યોગનો જોષએ
 તેટલો વિકાસ થયો નથી. ગામડાંના ચામડિયા
 ચામડાં સંબંધી ચામડાં પકવવાનો ધંધો કરે છે, ને તેમાંથી
 ઉદ્યોગો ડ્રાસ, પાણીની પખાલો, ધમણો, જીન, ઢોલ,
 છુટ, જોડા, ચંપલ વગેરે બને છે. આ સિવાય
 ચામડાં પકવવાનાં કારખાનાં પણ છે. પરંતુ માલ જોઈએ તેવો
 સારો બનાવવામાં આવતો નથી. મોટા પાયા ઉપર કાનપુરમાં ચામ-
 ડાના ઉદ્યોગના કારખાનાં છે. મુંબઈ, મદ્રાસ તથા કલકત્તામાં પણ
 તેવાં કારખાનાં હોવા થઈ જૂદ તથા જોડા. તથા ચામડાની બેગો

બનાવે છે. ૧૯૩૨ માં ૧૯ ચર્મીલયો હતાં, તે પૈકી ૬ મદ્રાસમાં, ચાર ચાર મુંબઈ-અંગાળામાં તથા સંયુક્તપ્રાન્ત અને પંજાબમાં મળી ચાર કારખાનાં હતાં.

૧૬. મદ્રાસ તથા મુંબઈ ઈલાકામાં અધૂરાં પકવેલાં ચામડાં તૈયાર કરી નિકાસ કરવામાં આવે છે. મહાયુદ્ધ વખતે આ ધંધામાં તેજ આવી હતી. ૧૯૨૯ ના આંકડા સાથે ચામડાંની નિકાસ સરખાવતાં ૧૯૩૨ માં આ ઉદ્યોગ મંદીની અસર નીચે હોવા જણાયું હતું.

૧૭. વિશ્વયુદ્ધના અંતે ચામડાં તથા ઢોરની ખાલની નિકાસ ઉપર અંકુશ મૂકવા ૧૫ ટકા જકાત નાખી ચામડાં પકવવા તથા ચામડાનો સામાન બનાવવાના ઉદ્યોગને રક્ષણ

ચામડાંની નિકાસ આપવા પ્રયત્ન ૧૯૧૯ માં થયો હતો. પરંતુ ઉપર જકાત સામાન્ય પૂરતી સંરક્ષક નિકાસ જકાત ફક્ત ૫ ટકા જ રહી હતી. માત્ર પરરાજ્યોમાં થતી

નિકાસ ઉપર અંકુશ મુકાયો હતો. લડાઈ દરમ્યાન એ ચામડાં પકવવાં તથા તેનો માલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો ખીલ્યો હતો; પરંતુ માલની કૃત્રિમ માંગ બંધ પડતાં આ ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. હાલમાં ૧૫ ટકાની નિકાસ જકાતને બદલે ઢોરની ખાલ (કાચાં ચામડાં) તથા અર્ધ પકવેલાં ચામડાં ઉપર પાંચ ટકા નિકાસ જકાત રાખવામાં આવી છે. આ ઉદ્યોગ રાષ્ટ્ર માટે અત્યંત આવશ્યક ગણાય છે, ને તેથી તેનું સંરક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. સંયોજનનો અભાવ તથા નિષ્ણતાતની મદદ મેળવવામાં પ્રતિકુળતાં દૂર થાય તો આ ઉદ્યોગનું ભાવિ ઊજળું છે. લોકોમાં જોડા પહેરવાની ટેવ વધી છે, તેથી દેશમાં ને દેશમાં ચામડાના માલ માટે માગ વધતી જાય છે. યુરોપમાં માંસ વધારે પ્રમાણમાં વપરાતું હોવાથી ઢોરની ખાલ સસ્તી થઈ છે ને તેથી હિન્દી ચામડાં તથા ખાલ માટે ભાવ એટલા નીચા મળે છે કે ચામડાં તથા ખાલ

પરદેશ ચઢાવવામાં ફાયદો રહ્યો નથી, અને તેથી એ ચામડાં દેશ-માં જ પકવવા તરફ વલણ રહેવાથી કુદરતી રક્ષણ મળે છે.

૧૮. કોમ લેધર બનાવવા માટે મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા મહેસૂર રાજ્યમાં સારા પ્રયાસ થયા છે અને નિષ્ણુ-

કોમ ચામડાં તેની મદદ તથા જરૂરી સાધનો મળતાં વધુ વિકાસ થશે.

રસાયણી ઉદ્યોગો

૧૯. રસાયણ દ્રવ્યોના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ગંધકનો તેજ્ય હાર્થ ડ્રોક્યોરિક એસિડ, ચૂનો, કોર્સિક સોડા, સોડિયમ કાર્બોનેટ (પાપડીઓ ખારો), નાઇટ્રિક એસિડ

રસાયણી ઉદ્યોગોની (સુરાખારનો તેજ્ય) વગેરે વસ્તુઓ સોંધા જરૂરિયાતો ભાવે મળે તો ખીજી રસાયણી પદાર્થો બનાવ-

વામાં તથા એ પદાર્થોને શુદ્ધ કરી ખીજાં ઉપયોગી રસાયણ દ્રવ્યો મેળવવામાં સરળતા થઈ શકે. એ સિવાય રસાયણી ઉદ્યોગો માટે જરૂરી સાંચાકામ તથા યાંત્રિકશક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે, ગરમી આપવા માટે અને ધાતુ સંબંધી ભઠ્ઠીઓ મારફત થતી ક્રિયાઓ માટે જરૂરી બળતણ જરૂરનાં છે.

૨૦. આ ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગી કાચી ધાતુઓ તથા દ્રવ્યો દેશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. ગંધકનો તેજ્ય રસાયણી ઉદ્યોગો બનાવવામાં સારી સફળતા મળી છે. રસાયણી માટે અનુકૂળતા પદાર્થોના ઉદ્યોગો સફળ કરવામાં ગંધકનો તેજ્ય મહત્વનો ફાળો આપે છે. આ ધંધાને પરદેશી હરીફાઈ સામે રક્ષણ મળવું જોઈએ.

૨૧. રસાયણી ઉદ્યોગોમાં ૧૯૩૨ માં હિન્દમાં (૧) ગંધકનો તેજ્ય ૨૫૦૦૦ ટન, સલ્ફેટ ઓફ એમોનિયા રસાયણી ઉદ્યોગોના ૮૪૧૧ ટન, હાર્થ ડ્રોક્યોરિક એસિડ ૫૦૦-૬૦૦ ટન, નાઇટ્રિક એસિડ ૫૦૦-૬૦૦ ટન, ક્લોરફોરિક એસિડ ૧૩૦૫ ટન, ઝિંક ક્લોરાઇડ

૫૦૫ ટન, એપ્સમ સોલ્ટ ૨૫૦૦-૩૦૦૦ ટન, એલમ ઓફ પોટેશ ૮૦૦-૧૦૦૦ ટન, કોપેરાઝ ૮૦૦-૧૦૦૦ ટન, કોપર સલ્ફેટ ૧૦૦ ટન, ઝ્કોઅર્સ સોલ્ટ ૧૦૦૦ ટન, એલ્યુમિના ફેરિક ૧૦૦૦ ટન, ઓન સુપર ફોસ્ફેટ ૩૦૦ ટન, ઓન મીલ (હાડકાંનો બોટ) ૧૦૦,૦૦૦ મિશ્ર ખાતરો ૩૦૦૦ ટન, એલમ ૬૦૦ ટન, એલ્યુમિના સલ્ફેટ (ગ્રોક્રુ) ૬૦ ટન, ગ્રિટ્યુમિનસ પેઈન્ટ ૧૬૦ ટન, રેડ બ્લેડ ૭૫૦ ટન, અને પ્યુર ગ્રોડક્ટ્સ ૩૫૦૦ પાઉન્ડ પેદાશ થઈ હતી.

૨૨. હાલમાં આટલી પેદાશ છતાં ૨ થી ૩ કરોડ રૂપિયાના રસાયણી પદાર્થો આયાત થાય છે. તેમાં સવા કરોડના તો સોડા કોપાઉન્ડ પદાર્થો ૧૯૩૨-૩૩માં આવેલા; પોટેશિયમ કોંપાઉન્ડ ૧૬ લાખના, એસિડો ૮ લાખના, કારબાઈડ ૭ લાખ, ડિસઈન્ફેક્ટન્ટ્સ ૬ લાખના અને એમોનિયા તથા તેના ક્ષાર રસાયણી આયાત ૧૦ લાખના આયાત થયા હતા.

૨૩. રસાયણી પદાર્થો અનાવવાનાં કારખાનાંઓમાં દવાઓ અનાવવાનાં તથા દાકતરોને ઉપયોગી સાહિત્ય ફાર્મસી વગેરે અનાવવાનાં કારખાનાં આવી ગય છે. તે જ પ્રમાણે રંગ તથા સાબુ, ટરપેન્ટાઈન વગેરેનાં કારખાનાંનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. નાહવાધોવાના સાબુનો ઉદ્યોગ સારો ખીલ્યો છે.

૨૪. રસાયણી ઉદ્યોગો માટે કોલસા અંગાળા, બિહાર, મધ્ય-પ્રાંતો, એરિસામાં મળી શકે; દક્ષિણ હિન્દને રસાયણી ઉદ્યોગો એ સવડ મળી શકે નહિ. જળના ધોધમાંથી માટે શક્તિ વીજળીક બળ મેળવવાની યોજનાઓ પૂર્ણ-તાએ પહોંચી નથી. એ બળનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ શકિત સોંધા ભાવે મળતાં આ ઉદ્યોગોનો દક્ષિણ હિન્દમાં પણ વિકાસ થઈ શકશે. આ ઉદ્યોગો માટે જરૂરી સાંચાકામ નાના પ્રમાણમાં અનાવવાની શરૂઆત થઈ છે.

૨૫. જે ઉદ્યોગો સંબંધે કાચાં દ્રવ્યો આપણા દેશમાં સારા

પ્રમાણમાં મળી શકે છે તે ઉદ્યોગોનું ભાવિ ઊજળું છે. આ કાચા પદાર્થોમાં તેલીબિયાં, મસાલા, સેન્ટ, ચંદન, ઊજળું ભાવિ મેંત્રીઝ તથા જસતની કાચી ધાતુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉદ્યોગોની વ્યાપ્તિવસ્થામાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા પરદેશી ઉદ્યોગોની હરીફાઈ સામે રાજ્યે યોગ્ય રક્ષણ આપવું જોઈએ. રસાયણી ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જે કાચાં દ્રવ્યો જરૂરનાં છતાં દેશમાં મળતાં ન હોય તે વગર જકાતે દેશમાં આયાત થવા દેવાં જોઈએ. દેશમાં ને દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવતા કાચા પદાર્થો જે તે ઉદ્યોગને સોંધા તથા સરળતાથી મળે એવો પ્રયત્ન કરી, કાચા પદાર્થો સામે પરદેશથી આવતા દ્રવ્યોની ગેર-વ્યાજબી હરીફાઈ અટકાવવી જોઈએ, હિન્દમાં અનતા રસાયણી પદાર્થોના ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે પરદેશથી આયાત થતા તેવા પદાર્થો ઉપર જરૂરી સંરક્ષક જકાત નાખવી જોઈએ, તથા ખીજી એ ઉદ્યોગોને જરૂરી સગવડો આપી રસાયણી પદાર્થોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. આ ઉદ્યોગોના વિકાસના ચિહ્ન તરીકે હાલમાં મોટી થાપણ સાથે 'નાના કેમિકલ્સ લીમીટેડ' કંપની સ્થપાઈ છે.

૨૬. સુગંધી તેલો, અત્તરો, સેન્ટ, કોસ્મેટિક તથા શરીરશણ-ગારના ખીજા પદાર્થોનો ઉદ્યોગ નાના પ્રમાણમાં સુગંધી તેલો વગેરે ખીલતો જાય છે. રંગવાનાં તથા ધોવાનાં કારખાનાં ઘણે ભાગે મુંબઈ ઇલાકામાં છે. ધર રંગવાના પેઇન્ટ અનાવવાના ઉદ્યોગની શરૂઆત થઈ છે. લાખનાં કારખાનાં પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે. જૂજ કારખાનાં બિહાર અને ઓરિસ્સામાં છે. રાજ તથા ટરપેન્ટાઇનના ઉદ્યોગો માટે બહોળું ક્ષેત્ર છે.

ઓઈલ મિલ્સ

૨૭. ધાંચીની ધાણીની જગ્યા તેલની મિલોએ લેવા માંડી છે. તેલીબિયાં પરદેશ ચઢાવવાને બદલે શુદ્ધ કરેલાં તેલનાં કારખાનાં તેલ કાઢવામાં તથા ખોળ મેળવવામાં દેશને લાભ છે. પરંતુ બિયાં ઉપર જે નર લેવાય

છે તેના કરતાં તેના તલ તથા ખોળ ઉપર વધારે નૂર બેવાય છે, તેથી તેલીખિયાંની નિકાસને ઉત્તેજન મળે છે. મિલનો ખોળ ઢોરને અનુકૂળ નથી, તેમ જ ખાતર તરીકે ઓછો ઉપયોગી છે, એવી ખેડૂતોમાં માન્યતા હોવાને લીધે તેલ કાઢવાનાં કારખાનાંના ઉદ્યોગનો વિકાસ ઓછો થાય છે. તેલીખિયાં પરદેશ ચઢાવવાથી તેલ તથા ખોળ બનાવવાના ધંધાનો નફો પરદેશને મળે છે; અને ખોળ પરદેશ રહેવાથી ઢોરને પૌષ્ટિક ખોરાક તથા ખેતરોને ઉપયોગી ખાતર ઓછાં મળે છે.

૨૮. વનસ્પતિનાં તેલો તથા ચરબીનો ઉપયોગ સાબુ તથા ગ્લિસરીન બનાવવાના ઉદ્યોગોમાં તેમ રસોઇમાં તેલનો ઉપયોગ થાય છે. વળી તેલો યંત્રો વગેરે તેમ જ ગાડી તથા ગાડાંનાં પૈડાં લીસાં થઇને ઓછા ઘસારાથી ચાલે તે માટે પણ કામમાં આવે છે.

૨૯. તલનું તેલ, દીવેલ, સરસિયું, મગફળીનું તેલ વગેરે કાઢવામાં તેલની મિલોએ ઠીક પ્રગતિ કરી છે, તેલના ઉદ્યોગની પ્રગતિ ને એ આખા દેશમાં પ્રસરેલી છે. વનસ્પતિના તેલને ચિંજીને બનાવેલા વેજીટેબલ ઓઇ બનાવવામાં લઘુ જો નીરોગી તથા પૌષ્ટિક વનસ્પતિનું ધી બનાવવાના અખતરા કરવામાં આવે તો એ ઉદ્યોગ માટે બહોળું ક્ષેત્ર છે. એ ધી અનારોગ્ય ન બને અને નુકશાન ન કરે એવી રીતે બનાવવાની ખબરદારી રાખી, પરદેશથી આવતા વેજીટેબલ ધી ઉપર ભારે જકાત નાખવી જોઈએ.

૩૦. તેલનાં કારખાનાં કાઢવાને લીધે ધાંચી લોકોનો ધાણીનો ગૃહઉદ્યોગ નાશ ન પામે તે માટે સુધરેલી ઢબની ધાણીઓ શોધી કાઢી તેલીખિયાંમાંથી હાલની ધાણી કરતાં ધાણીનો ગૃહઉદ્યોગ વધારે તેલ કાઢવાના અખતરા થવાની જરૂર છે; ને સુધરેલી ઢબે તેલ કાઢતાં તે શુદ્ધ.

થયેલું મળે એવી શોધખોળ કરી ધાણીના ગૃહઉદ્યોગને ટકાવી
હળરો ધાંચીઓને રોજી આપવી જોઈએ.

કાગળનો ઉદ્યોગ

૩૧. હિન્દમાં દર વર્ષે એક લાખ ટન કાગળ ખપે છે, તે પૈકી
ફક્ત ૪૦ હળર ટન કાગળ હિન્દની મિથો
કાગળ બનાવવાનાં પૂરો પાડે છે. કાગળની આઠ મિથો છે તે
કારખાનાં પૈકી ત્રણ અંગાળામાં, ત્રણ મુંબઈ ઈલાકામાં
અને બે સંયુક્ત પ્રાંતોમાં છે. તે સિવાય કાગળનો માવો (પેપરપલ્પ)
બનાવવાની એક મિલ અંગાળામાં છે. ત્રાવણકોરમાં પણ એક મિલ
છે, પણ તે બરોબર કામ કરતી નથી. આ ઉદ્યોગમાં દોઢ કરોડ
રૂપિયાની થાપણ રોકાઈ છે, અને ૭૦૦૦ માણસોને રોજી મળે છે.
આ ઉદ્યોગ મોટે ભાગે પરદેશી મૂડીથી ચલાવવામાં આવે છે. કાગળ
બનાવવા માટે ઉપયોગી સખાઈધાસ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પુષ્કળ જગે
છે. લાકડાંનો માવો મોટે ભાગે યુરોપથી લાવવામાં આવે છે. હલકા
કાગળો ચીંથરાં, શણ, ન્યૂટવેસ્ટ અને રફી કાગળમાંથી બનાવવામાં
આવે છે. ધી ઇડિયન પેપર પલ્પ કંપની વાંસના માવામાંથી કાગળ
બનાવે છે. સખાઈધાસ કરતાં વાંસ દર એકરે વધારે પેદા થઈ શકે
છે અને બર્મા, અંગાળ તથા દક્ષિણ-પશ્ચિમ હિન્દમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં
મળે છે. સખાઈધાસના કાગળ ટકાઉ તથા મજબૂત હોય છે, જ્યારે
વાંસના માવાના કાગળ તેથી ઊતરતા હોય છે. તો પણ નિષ્ણાતો
કહે છે કે વાંસના માવામાંથી બનાવવામાં આવતા કાગળોનું ભાવિ
જિજ્ઞાસુ છે અને હિન્દી વાંસ (બાંબુ) તથા ઘાસોનો યોગ્ય ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો દુનિયામાં પડતી કાગળની તૂટ હિન્દ પૂરી પાડી
શકશે. આ ધંધામાં વપરાતાં રસાયણી દ્રવ્યો પરદેશથી આવતાં
હોવાથી મોઘાં પડે છે, કાલસા લઈ જવા ખર્ચ વધારે આવે છે અને
સ્વિડન-નોર્વે તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડની સખત હરીફાઈને લીધે ઉદ્યોગનો
વિકાસ થવામાં અડચણ આવે છે.

૩૨. આવા સંલેગોમાં કાગળના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવા માટે ટેરિફ બોર્ડને વિનંતી કરવામાં આવતાં આયાત થતા કાગળ ઉપર અમુક પ્રમાણમાં સંરક્ષકજકાત નાખવા ભલામણ થઈ હતી.

પણ સખાઈ ઘાસમાંથી કાગળ બનાવવાના

સંરક્ષણ ઉદ્યોગ માટે તે ઘાસ તેમ જ બળતણ નજીકમાં

મેળવવાની મુશ્કેલીને લીધે નફાથી કાગળ

બનાવવા શક્ય નહિ હોવાથી તેને સંરક્ષણ આપવાની ટેરિફ બોર્ડ ના પાડી હતી. સરકારે ટેરિફ બોર્ડની ભલામણ મુજબ ૧૯૨૫માં ૭ વરસ માટે સંરક્ષક જકાત નાખી હતી; અને ત્યારપછી પણ થ્રોડા ફેરફાર સાથે સંરક્ષક આયાતજકાત ચાલુ રહી છે.

૩૩. તેમ છતાં ઉદ્યોગ સ્થિર રહ્યો છે, ને જોઈએ તેવો

વિકાસ થયો નથી. સંરક્ષક જકાતને લીધે

વર્તમાનપત્રોના મળતા રક્ષણનો ઉપયોગ નફો વધારવામાં
ધંધાની મુશ્કેલી થયો છે, પણ ઉદ્યોગના વિકાસ તરફ મિલેએ

પૂરતું લક્ષ આપ્યું નથી. વળી આયાત થતા

કાગળ પૈકી કેટલીક જાતો વર્તમાનપત્રોને ઉપયોગી હોઈ તેવા કાગળ હિન્દની મિલો બનાવતી નહિ હોવા છતાં સંરક્ષક જકાત નખાઈ છે તે સામે વર્તમાન પત્રોના ઉદ્યોગે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો, પણ તે ઉપર ધ્યાન અપાયું નથી, અને એ ઉદ્યોગને નાલક કાગળ મેલો પડે છે, તો જે કાગળ હિન્દમાં ન બનતો હોવાને લીધે પરદેશથી આયાત કરવો પડતો હોય તે કાગળ વગર જકાતે આવવા દઈ વર્તમાનપત્રોના ઉદ્યોગનો વિકાસ થવા દેવા સારુ એ કાગળ ઉપરની જકાત પહેલી તકે રદ કરવી જોઈએ. પરદેશથી આવતા કાગળની આયાત, સંરક્ષક જકાત છતાં, વધતી જાય છે તે ઉપરથી હિન્દી પેપરમિલોની, ઉદ્યોગના વિકાસ તરફ બેદરકારી જણાઈ આવે છે.

૩૪. પરદેશથી આશરે ૩ કરોડનો કાગળ તથા પોસ્ટબોર્ડ આયાત થાય છે. બ્રિટિશ માલને ઓટાવા કાગળની આયાત કરાર પ્રમાણે દસ ટકા પસંદગી મળી હતી; ઉપર જકાત જ્યારે તે સિવાયના કાગળો માટે જકાતના દર વધારે રખાયા હતા. કાગળોની જુદીજુદી જાતો ઉપર ૩૦ ટકા, ૨૫ ટકા, રતલે સવા આનો વગેરે જુદાજુદા દર રાખવામાં આવ્યા છે.

૩૫. મિલ્લો જે પોતાના ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવામાં કાળજી ન લે તો સરકારે આયાત સંરક્ષક જકાતનું જકાતનું રક્ષણ ખેંચી રક્ષણ ખેંચી શેવામાં આવશે એવી એ શેવાશે એવી ઉદ્યોગોના માલિકોને ચેતવણી આપવી જોઈએ ચેતવણીની જરૂર તથા જે જાતના કાગળો એ મિલ્લો અનાવતી નથી તે કાગળોને વગર જકાતે આવવા દઈ વર્તમાનપત્રોના તથા પ્રકાશનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં સરકારે મદદ કરવી જોઈએ.

૩૬. આ સિવાય ચોપડાના કાગળ અનાવવાનો હાથઉદ્યોગ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચાલે છે, ને તેમાં કાગળનો ઘાસના માવાનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઉદ્યોગના હાથઉદ્યોગ રક્ષણ માટે કાંઈ ઉપાય શેવાયા નથી, તો તે માટે વિચાર થવો જોઈએ.

કાચનો ઉદ્યોગ

૩૭. બંગડીઓ તથા શીશીઓ અનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ પ્રાચીન કાળથી હિન્દમાં ચાલતો આવ્યો છે. સંયુક્ત દેશી બંગડીઓ પ્રાંતમાં દિરોઝાબાદ જિલ્લામાં તથા દક્ષિણમાં બેલગાંવ જિલ્લામાં કાચનાં કારખાનાંમાં બનેલી કાચની પાટોમાંથી બંગડીઓ અનાવવામાં આવે છે અને બંગડીઓ માટે રહેતી ત્રીજા ભાગની માંગ દેશી બંગડીઓ પૂરી પાડે છે.

કાયને ઓપ આપવાની નવી પદ્ધતના સ્વીકારને લીધે અંગડીઓની જાત સુધરી છે અને આશરે વીસ લાખની વાર્ષિક ઉત્પાદન થાય છે. પરંતુ જાપાનની 'રેશમી' અંગડીઓની સખત હરીફાઇને લીધે હિન્દી બનાવટની કાયની અંગડીઓની ખપતમાં ઘટાડો થવા માંડ્યો છે.

૩૮. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતથી કાય બનાવવાનાં કારખાનાંના પ્રયોગો ૧૮૯૨-૯૩ માં થયા હતા પણ તે નિષ્ફળ કાય-ઉદ્યોગનો નીવડ્યા; પરંતુ અંગાળાના ભાગલાને લીધે પ્રતિહાસ ચાલેલી સ્વદેશી હિલચાલના જીવાળમાં નાના પાયા ઉપર સોળ કાયનાં કારખાનાં ૧૯૦૬-૧૩ માં થયાં, ને એ કારખાનાં હિન્દીઓએ કાઢ્યાં હતાં. કાયનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરી નિષ્ણાત થએલા યુરોપિયન તેમ જ જાપાની કામ કરનારાની મદદ શરૂઆતમાં લેવામાં આવી હતી. વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થવાના સુમારમાં આ કારખાનાં પૈકી ફક્ત ત્રણ કામ કરતાં હતાં, પણ નફો થતો નહોતો. માત્ર પૂના જિલ્લામાં આવેલા તળેગાંવનું 'પૈસાફ' કાયનું કારખાનું' ઠીક ચાલતું હતું અને અર્થ કાઢતું હતું. એમાં કાયનું કામ કરનારા થોડા નિષ્ણાતો તૈયાર કરી દેશમાં કાયનો ઉદ્યોગ વિકસાવવાનો મુખ્ય હેતુ રાખવામાં આવ્યો હતો.

૩૯. બિન-અનુભવી દેખરેખ, તાલિમ પામેલા માણસોનો અભાવ, કોલસા, સોડા, રેતી અને ચૂના જેવી નિષ્ફળતાનાં કાચી પેદાશો પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળી શકવી કારણે તથા પૂરતી મૂડીનો અભાવ વગેરે મુખ્ય કારણો- ને લીધે કાયના ઉદ્યોગમાં સફળતા મળી નથી અને કાય તથા બિલ્લેરી સામાનની પુષ્કળ આયાત ખિટન, જર્મની, જાપાન, એલ્જિયમ તથા (જૂના) ઝેકોસ્લોવેકિયામાંથી સારા પ્રમાણમાં ચાલુ રહી છે. કાયના ઉદ્યોગ માટે જરૂરી દ્રવ્યો તથા બજારોની નજીક કારખાનાં કાઢવાને બદલે અંગત સગવડ પ્રમાણે ઓછી

અનુકૂળતાવાળાં સ્થળે કારખાનાં નીકળવાથી સફળતા ઓછી મળી છે. બળતણ તથા કાચા પદાર્થો નજીક હોવાને લીધે અલ્લાહાબાદ તથા નૈની કારખાનાં કાઢવાની આગતમાં મુંબઈ વગેરે બીજાં કેન્દ્રો ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે.

૪૦. વીજળીક બળ સોઢું વાપરવા મળે તો વીજળીથી ચાલતી કાચની ભટ્ટીઓ ચાલુ કરાય, પરંતુ સોંધી સફળતાની શરતો વીજળીક શક્તિ પૂરી પાડવા જેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ નથી. કાચનો ઉદ્યોગ એ ધંધાની હુન્નરકળાની ખાસ કાબેલિયત માગે છે અને વૈજ્ઞાનિક રીતે તાલિમ પામેલા વ્યવસ્થાપકો તથા નિષ્ણુત કામદારોની જરૂર રહે છે. તળેગાંવમાં તૈયાર થએલા માણસો ઉપયોગી થયા હતા પણ તેઓ ખરતી રીતે વાકેફગાર નહતા. આ ઉદ્યોગની કૂંચીઓ ગુપ્ત રખાતી હોવાથી યુરોપ જઈ આવેલા હિન્દીઓ ત્યાંથી ખૂરતો અનુભવ તથા જ્ઞાન લઈ આવી શકતા નથી. સરકાર એક કાચના હુન્નરની પ્રયોગ-શાળા સાથે કાચનું કારખાનું કાઢે તથા હોશિયાર નોકરો તથા નિષ્ણુત કાચ કામ કરનારાને રોકે તો આ ઉદ્યોગનો વિકાસ થશે એમ મિ. ચેટરટન કહે છે.

૪૧. રેલ્વેઓએ પણ આ ઉદ્યોગને વિશેષ સવલતો આપવી જોઈએ. આપણાં કાચનાં કારખાનાંઓમાં કાચ ઉદ્યોગની જ્ઞાનસો તથા આટલીઓ અને છે. સંયુક્ત વર્તમાન સ્થિતિ પ્રાંતમાં એક કારખાનામાં તકતાના કાચ (શીટ ગ્લાસ) અને છે. પરદેશથી ૧૪૨ લાખનો સામાન ૧૯૩૨-૩૩ માં આયાત થયો હતો; તેમાં જાપાનનો હિસ્સો ૬૫ લાખ હતો. આ ઉદ્યોગ આલ્યાવસ્થામાં છે, ને તેથી રક્ષણને પાત્ર છે. દિવસે દિવસે કાચની બનાવટ તથા કવોલિટીમાં સુધારો થતો જાય છે. ૧૯૩૩ માં કાચનાં ૪૦ કારખાનાં પૈકી, ૩ મુંબઈ, ૧૨ અંગાળ, ૨૨ સંયુક્તપ્રાંત, ૧ પંજાબ તથા ૨ મધ્યપ્રાંતમાં હતાં.

સિમેન્ટ

૪૨. હિન્દમાં સિમેન્ટના ઉદ્યોગનો વિકાસ થવાને લીધે પર-
દેશથી થતી સિમેન્ટની આયાતમાં ઘટાડો
પરદેશી સિમેન્ટની થતો રહ્યો છે. ૧૯૩૨-૩૩ ના આંકડા પ્રમાણે
આયાતમાં ઘટાડો માત્ર ૮૩૦૦૦ ટન પરદેશી સિમેન્ટ આયાત
થયો હતો અને તેની કીમત ૨૯ લાખ હતી.
તેમાં જાપાનનો હિસ્સો ૩૯૦૦૦ ટન હતો.

૪૩. ૧૯૦૪ માં મદ્રાસમાં પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ બનાવવાની શરૂ-
આત થઈ. ૧૯૧૨-૧૩ માં મોટા પાયા
ઉદ્યોગનો વિકાસ ઉપર સિમેન્ટ બનાવવાની ત્રણ કંપનીઓ
નીકળી. પોર્ટલેન્ડની ઇન્ડિયન સિમેન્ટ કંપનીઓ
કામ શરૂ કર્યા પછી કટની સિમેન્ટ અને ઈન્ડિસ્ટ્રિયલ કંપની તથા
બુન્દી પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ કંપની નીકળી. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સિમેન્ટના
ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો ને સરકારે હિન્દી કારખાનાંમાં બનતો સિમેન્ટ
મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી લેવા માંડ્યો. આ ઉદ્યોગમાં સારો નફો
મળતો હોવાથી વિશ્વયુદ્ધ પછીના તેજના વખતમાં નવી સાત સિમેન્ટ
કંપનીઓ નીકળી અને જૂની કંપનીઓએ બમણો માલ પેદા કરવા
માંડ્યો. નવી કંપનીઓ પૈકી છએ તો ૧૯૨૩ માં કામ શરૂ કરી
દીધું. ૧૯૧૪ માં હિન્દી સિમેન્ટ ફક્ત ૯૪૫ ટન બનતો તે ૧૯૨૪ માં
૨૩૬-૭૪૬ ટન બનાવવામાં આવ્યો. આવા એકદમ થયેલા વિકાસ-
ને લીધે પરદેશી સિમેન્ટની આયાત ઘણી ઘટી ગઈ. હિન્દી સિમેન્ટ
બ્રિટિશ માલ કરતાં ઊતરતો નથી અને જર્મની, ઇટાલી, બેલ્જિયમ-
ના ઊતરતી જાતના સિમેન્ટ કરતાં ચઢિયાતો છે. સિમેન્ટનાં કાર-
ખાનાંઓથી દૂર હોવાથી મદ્રાસ પરદેશી સિમેન્ટ વધારે પ્રમાણમાં
આયાત કરે છે.

૪૪. આ ઉદ્યોગ માટે રક્ષણ માગવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ

હિન્દી કારખાનાંમાં બનતો સિમેન્ટ દેશની રક્ષણનો પ્રશ્ન જરૂરિયાત કરતાં વધારે અને છે ને આયાત સિમેન્ટના ભાવ કરતાં હિન્દી કારખાનાંઓની અંદરઅંદરની હરીફાઈને લીધે સિમેન્ટના ભાવ વધારે રહેતા નહિ હોવાથી સંરક્ષક આયાતજકાત નાખવાની ટેરિફ બોર્ડે ભલામણ કરવાની ના પાડી. ત્યારપછી સિમેન્ટની માંગ વધતાં ૧૯૨૭ થી સ્થિતિ સુધરી છે, અને પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ સિવાય બાકીના સિમેન્ટ તથા સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ ઉપર ૩૦ ટકા જકાત નાખી બ્રિટનને દસ ટકાની પસંદગી આપી તેને માટે ૨૦ ટકા જકાત સરકારે નાખી છે. વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં સિમેન્ટની નેટલી માંગ હતી તે કરતાં હાલમાં આપણી માંગ ત્રણ ગણી થઈ છે. પૂલ તથા ભારે મજબૂત બાંધકામ માટે હવે પોલાદને બદલે શ્રેણ કોન્ક્રીટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

દીવાસળીનાં કારખાનાં

૪૫. દીવાસળીઓ ઘેરઘેર વપરાય છે, પરંતુ ૧૯૨૨ સુધી આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો ન હતો. ફક્ત અમદાવાદમાં ગુજરાત ઇસ્લામ મેંચ ફેક્ટરી ૧૮૯૫ માં સ્થપાઈ હતી, અને ત્યાર પછી નાના પાયા ઉપર દીવાસળીનાં કારખાનાં નીકળી તે નબળા વહીવટ, અપૂરતી મૂડી તથા અયોગ્ય સ્થાનને લીધે નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં.

૪૬. પરંતુ ૧૯૨૧ માં પરદેશથી આયાત થતી દીવાસળી ઉપર ભારે જકાત પડવાથી હિન્દમાં દીવાસળીનાં કારખાનાં કાઢનારને રક્ષણ મળે એમ હતું. વળી દીવાસળીની પેટીની દીવાસળીના ઉદ્યો- ખપત ૧૭૦ લાખ ડૂસ (GROSS) ઉપરાંત ગનો વિકાસ હોવાથી સ્વીડનની દીવાસળી બનાવનારાની સિંડિકેટ આયાત થતી દીવાસળીની પેટીઓ ઉપર પડેલી સો ટકા ઉપરાંતની જકાતને લીધે હિન્દમાં દીવાસળીનાં કારખાનાં ઊભાં કર્યાં. અને આને પણ આ ઉદ્યોગનો મોટો હિસ્સો એ

સ્વીડિશ મહાજનોના હસ્તક છે. દુનિયામાં બનાવવામાં આવતી દીવા-સળીઓ પૈકી ૭૦ ટકા આ સિંડિકેટના હસ્તક છે. આ ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં ટેરિક્ષ બોર્ડે ઉત્પન્ન માટે સેવાની રેવેન્યુ જકાતને સંરક્ષક જકાતમાં ફેરવી નાખવા ભલામણ કરી, પણ સ્વીડિશ કંપની સામે હિન્દી કારખાનદારોને રક્ષણ આપવાં કાંઈ પણ કરવા ના પાડી. સરકારે ૧૯૨૮ માં એ ભલામણ પ્રમાણે દીવાસળીના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપનાર બિલ રજૂ કરતાં વડી ધારા-સભાએ પસાર કર્યું. આ સંરક્ષણનો લાભ સ્વીડિશ કંપનીને મળવા દેવા માટે સરકાર સામે વિરોધ ગ્રહ્યો, પણ હિન્દી હિત જાળવવા માટે ખાસ ઇલાજ લઈ સ્વીડિશ સંઘટન બચ્ચ ન બને અને ધંધો એકઠથ્ય ન કરે તે માટે કાળજી સેવાનું સરકારે જાહેર કર્યું હતું. ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરથી જકાત ઉપરાંત આયાત માલ ઉપર ૨૫ ટકા સરચાર્જ (વધારાનો કર) સેવામાં આવે છે.

૪૭. ૧૯૩૨ માં મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૨, ગંગાળામાં ૧૪, બર્મામાં ૪, તથા સંયુક્તપ્રાંત અને આસામમાં ૧-૧ ઉદ્યોગની વર્તમાન દીવાસળીનાં કારખાનાં હતાં; આ ઉદ્યોગના સ્થિતિ વિકાસને લીધે ૧૯૩૨-૩૩ માં ફક્ત ૫૬ હજાર રૂપિયાની દીવાસળીની પેટીઓ આયાત થઈ હતી, પરંતુ છેલ્લા બજેટ પ્રમાણે દર ૧૪૪૦ દીવાસળીએ નાખેલી ચાર આનાની આબકારી જકાતને લીધે દેશનાં દીવાસળીનાં કારખાનાંને ધક્કો લાગ્યો છે, અને કેટલાક કારખાનાં બંધ થયાં છે.

પરચૂરણ ધંધાએ

૪૮. છાપખાનાંની શાહીના ધંધાને ઉત્તેજન આપવા સારુ ટેરિક્ષ બોર્ડે આયાત જકાતમાં વધારો કરાવ્યો છે. બહારની મદદ વગર ભવિષ્યમાં ધંધો ગભો રહી શકશે એવી કેટલાક પરચૂરણ ખાત્રી ન થવાથી મેન્શિયમ ક્લોરાઇડનાં ધંધા કારખાનાંના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવાની ના પાડવામાં આવી. કોલસાના ઉદ્યોગને

સંરક્ષક આયાત જકાનતું રક્ષણ આપવાની સરકારે ના પાડી હતી. તે જ પ્રમાણે ભાવ કાપીને હરીદાર્ધ કરનાર પરદેશી કંપનીઓ સામે હિન્દી પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગને પણ રક્ષણ આપવા ટેરિફ ઓર્ડર ના પાડી અને એ હરીદાર્ધ અંધ પડી. કંપનીઓ વચ્ચે સુલેહ થતાં રક્ષણની જરૂર પણ રહી નહિ.

૪૯. આ સિવાય પરચૂરણ ઉદ્યોગોમાં ખીડી (સિગારેટ) નાં કારખાનાં, એકરી (ભઠિયારખાનાં) પ્રિસ્કિટ અને વિલાયતી મીઠા-ઈનાં કારખાનાં, દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાં, બીજા પરચૂરણ આ તથા કોશીનાં કારખાનાં, ડેઈરી (દુધા-ધંધા) લયો) આટાની મિલો, ચોખાની મિલો, બરફ અને સોડા લેમન વગેરેનાં કારખાનાં, જવ (આર્લી) નાં કારખાનાં, હોટેલો, વીશીઓ વગેરે ખાદ્યપેય વસ્તુઓના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થઈ શકે. હાડકાંનો લોટ બનાવી ખાતર બનાવવું, ગેસ વર્ક્સ, ઇટો તથા ટાઇલ્સનાં કારખાનાં, પોટરી વર્ક્સ, ચૂનાની ભઠ્ઠીઓ, પ્યાલા રકાખી વગેરે કોકરી સામાન ઇસ્પીતાલને , ઉપયોગી બરણીઓ વગેરે; ફાયરબ્રિક (અગ્નિઈટ), સપાટી ઉપરના પથ્થરની કૂંડીઓ, પથ્થરની ટાઇલ્સ વગેરે ઉદ્યોગો નાનામોટા પાયા ઉપર ચાલે છે.

૫૦. કપાસ પીલવા તથા રૂની ગાંસડીઓ બાંધવા માટે, તેમ જ શણની ગાંસડીઓ બાંધવાનાં જીન તથા જીન તથા પ્રેસ પ્રેસની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ કારખાનાં મોસમમાં ચાલે છે અને મજૂરોની મોટી સંખ્યાને રોજ આપે છે.

૫૧. વહાણો બાંધવાનો ધંધો સવાસો વરસ ઉપર સારો ચાલતો હતો, પણ સ્ટીમરો નીકળ્યા પછી એ છાપખાનાં વગેરે ધંધો ભાગી પડ્યો છે. છાપખાનાંનો ધંધો વિકાસ પામતો જાય છે, તેમ પુસ્તક પ્રકાશનનો

ધંધો પણ ડીક ચાલે છે. દોરડાં બનાવવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે, તેમ રબરની વસ્તુઓ બનાવનાર કારખાનાં પણ શરૂ થયાં છે. લાકડાં વહેરવાની તો ધણી મિલો છે.

૫૨. એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો તથા બીજો સામાન, એનેમલનો.

સામાન પરદેશી માલ સાથે ટક્કર ઝીલે એવો.

એલ્યુમિનિયમ અને છે. પેન્સિલ્વો, હોલ્ડરો, નિખો, લખવા-
વગેરે ઉદ્યોગો કરવાનું સાહિત્ય, આંધકામનો કોષખંડી સામાન,

તથા આપોઆપ બંધ થઈ જતા રિંગના.

દરવાજા, દોરડાં, એન્જિનિયરિંગ સ્ટોર્સ, દાકતરી વાટકાપનાં હથિયારો. તથા સાધનો, શરબતો તથા મસાલા બ્રશ, આર્મોરેડ રેકોર્ડ વગેરે નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો જાય છે.

૫૩. હાલમાં શેવરોલેટ કંપની બહારથી મોટર ગાડીના વિભાગ મગાવી પોતાના કારખાનામાં ભેગા કરી મોટરકાર બનાવે છે;

તેમ જ સર વિશ્વેશ્વરૈયા મોટી થાપણ સાથે

મોટરકાર વગેરે હિંદી મોટર-કાર કારખાનું બિલું કરવા તૈયારી

કરે છે. દેશી સાઈકલો તથા ટ્રાઈસિકલો બનાવવા

માંડી છે. ઇલેક્ટ્રિક કલોકનો નવો ધંધો શરૂ થયો છે. છાપખાનાંને ઉપયોગી ટાઇપ તથા બ્લોક બનાવનારી ફાઉન્ડ્રીઓ વિકાસ પામતી જાય છે, તેમ એ ઉદ્યોગને લગતાં યંત્રો બનાવવા પ્રયત્ન થાય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો સુધરેલી દુનિયામાં ચાલતા ઉદ્યોગો પૈકી લગભગ ઘણાખરા ધંધા નાનામોટા પ્રમાણમાં શરૂ થયા છે.

૫૪. હિન્દી ઉદ્યોગોના વિકાસમાં મેનેજીંગ એજન્સી પદ્ધતિ

શરૂઆતમાં સારો ફાળો આપ્યો હશે, પરંતુ

સફળતા ક્યારે આજે તો તેના અનેક દોષોને લીધે તે શાખા

મળે સમાન નીવડી છે, અને ઉદ્યોગોના વિકાસ

માટે તે પદ્ધતિનો જેમ અને તેમ જલદી અંત

લાવવાની અથવા તેમાં આવદારદાયક ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

ઈન્ડિયન કંપનીઝ એકટમાં થયેલ નવા સુધારાથી આ જરૂરિયાત કેટલેક અંશે પાર પડી છે. જે તે ઉદ્યોગ સંબંધે છેલ્લામાં છેલ્લા કયા સુધારા હરીફાઈ કરનારા દેશોમાં દાખલ થયા કરે છે તે ઉપર લક્ષ રાખી તે હિન્દના જે તે ઉદ્યોગમાં જરૂર પ્રમાણે દાખલ કરવાની કાળજી રાખવામાં આવે તો સંરક્ષક આયાતનકાતની મદદ માગવાની જરૂર પગભર થતા ઉદ્યોગો પૂરતી ઘટતી જાય. આપણા મજૂરોને છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની જે તે ઉદ્યોગના કામની તાલિમ મળે અને મજૂરોની કાર્ય-ક્ષમતા વધતાં ઉદ્યોગો પરદેશી આયાત થતી ચીજોની હરીફાઈમાં ટકી શકશે.

ઉદ્યોગોમાં મિલએજન્ટોને પેદાશ ઉપર અથવા વેચાણ ઉપર કમિશન આપવાનો રિવાજ છે તેને બદલે ફક્ત નફા ઉપર કમિશન આપવામાં આવે તો નફો વધારવા તરફ તેઓ લક્ષ વધારે આપે. ઉદ્યોગો માટે જરૂરી નાણાં બેંકો મારફત મેળવવાની પ્રથા દાખલ કરી કારખાનાંઓને ત્રાહિત માણસો પાસેથી લોનડિપોઝિટ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવે તો લાંબી મુદત માટે જરૂરી મૂડી ઔદ્યોગિક બેંકો મારફત ઉદ્યોગોને મળે અને એજન્ટોની પ્રતિષ્ઠા ઉપર નાણાં લેવાનો વખત ન આવે. મેનેજિંગ એજન્ટોને બદલે યુરોપ અમેરિકામાં ઉદ્યોગો ચલાવવા માટે પગારદાર જનરલ મેનેજર રાખી ડાયરેક્ટરોની બોર્ડ વહીવટ કરે છે. ડાયરેક્ટરોની બોર્ડમાં જે તે ઉદ્યોગના નિષ્ણાત તથા માહિતગાર પ્રતિષ્ઠિત હોશિયાર તથા પ્રામાણિક માણસો હોય તેમ જ નાણાં ધીરનાર બેંક તરફ ડાયરેક્ટર હોય તો કારખાનાના વહીવટમાં સારો સુધારો થાય. ફક્ત મિલએજન્ટના લાગતા વળગતાના હાથમાં ધંધાની લગામ આવી જાય, કાંચો માલ પૂરો પાડવામાં અથવા બનતા માલની ખરિદમાં હિત સંબંધ ધરાવવાને લીધે અગર બીજા કોઈ કારણે કંપનીના એજન્ટના દબાણમાં રહેતા માણસોને ડાયરેક્ટર તરીકે ચૂંટી કાઢવાને લીધે ઉદ્યોગની પાયમાલી થાય છે. સ્વતંત્ર મગજના વેપાર ઉદ્યોગની અનુભવની શાળામાં

કાબેલ થયેલા પ્રતિષ્ઠિત તથા પ્રામાણિક માણસો ડાયરેક્ટરોની સભામાં હાજર રહી શકે એમ હોય તો ઉદ્યોગની સફળતા માટે સારી આશા બંધાય. બાકી શોભાના ગાંઠિયા જેવા ડાયરેક્ટરોથી શુક્રવાર નહિ વળે.

જકાત સમિતિની ભલામણો

૫૫. હિન્દી ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ આપવા માટે વિવેકનિષ્ઠ સંરક્ષણનાં ધોરણો ફિરકલ કમિશન (જકાત વિવેકનિષ્ઠ સંરક્ષણ સમિતિ) ની બહુમતીએ ઠરાવ્યાં છે. તે મુજબ (૧) જે ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવા માગણી હોય તે ઉદ્યોગ માટે જરૂરી કાચી પેદાશ વગેરે જરૂરી ચીજો સહેલાઈથી મેળવવાની દેશમાં કુદરતી અનુકૂળતા હોવી જોઈએ; (૨) તે ઉદ્યોગની બનાવટો માટે દેશભરમાં માંગ હોવી જોઈએ; (૩) કાર્યક્ષમ મજૂરો પૂરતા પ્રમાણમાં મળવાની સવડ હોવી જોઈએ; (૪) સાંચાકામ ચલાવવા માટે સોંધી 'શક્તિ' (energy, power) મળવાના સંજોગો હોવા જોઈએ; (૫) સંરક્ષણ વગર એ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થઈ શકે એમ નથી અથવા દેશના હિત ખાતર જેટલો જલદી વિકાસ થવો જોઈએ તેટલો જલદી વિકાસ થાય એમ નથી એવી ખાત્રી થવી જોઈએ; (૬) અમુક મુદત પછી સંરક્ષણ વગર એ ઉદ્યોગ પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકશે એમ લાગવું જોઈએ; (૭) ઉદ્યોગના વિકાસ સાથે ચઢતી પેદાશનું ધોરણ લાગુ પડે તથા દેશની એ ઉદ્યોગ પૂરતી તમામ જરૂરિયાત નજીકના ભવિષ્યમાં પૂરી પાડવા સફળતા મળશે એમ લાગવું જોઈએ. જે કોઈ ઉદ્યોગની બનાવટો દેશની પૂરી માંગને પહોંચી વળે એમ ન હોય તો તે ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપી માલ વાપરનાર વર્ગને માથે જકાતનો કાયમનો બોજો નાખવો વ્યાજબી નથી.

૫૬. આ સિવાય કેટલીક વખતે આઘાત કરનાર દેશના ઉદ્યોગોનો નાશ કરી અથવા નિર્બળ બનાવી તેની

ડાંપિંગની બદલા હરીફાઈ તોડી પાડવા માટે નિકાસ કરનાર દેશ ખોટ ખાઈને પડતર કિંમતથી ઓછા

ભાવે માલ ખરીદનારને પૂરો પાડવા ગ્રાહક દેશમાં ખોટા પ્રમાણમાં માલ ઠાલવે છે તેને 'ડંપિંગ' કહે છે. આવા પ્રસંગે થોડા વખત માટે કારખાનાંની અનાવટો નિકાસ કરનાર દેશના ઉદ્યોગો ખોટા ખર્ચે છે, પણ આયાત કરનાર દેશના સંઘટિત ઉદ્યોગોનો નાશ થતાં અથવા તે નબળા પડતા એ દેશની હરીફાઈ અંધ પડે છે, અને હરીફાઈના અભાવે પોતાના માલના ભાવે વધારીને ખોટનો બદલો લઈ લે છે અથવા પોતાના દેશમાં દેશબંધવાને મોંઘે માલ વેચી પરદેશ કરેલી આયાતમાં ગયેલી ખોટ પૂરી કરી લે છે. આવા પ્રસંગે નિકાસ કરનાર દેશના માલ ઉપર ભારે જકાત નાખી તે માલની કીમત બજારમાં દેશની અનાવટોની કીમત કરતાં ઓછી ન રહે તે માટે ઉપાય લેવા પડે છે, ને તેનો તાજે દાખલો જાપાનના સૂતરાઉ કાપડ ઉપર ૧૯૩૩ માં નખાયેલી ખાસ જકાત પૂરો પાડે છે.

૫૭. વળી નિકાસ કરનાર દેશના ચલણની કીમત ઘટી જતાં માલ મોંઘે થઈ જાય છે; તે વખતે પણ એ નિકાસ કરનાર દેશના ચલણના ભાવ ઘટાડાને પહોંચી વળે એટલી આયાત-જકાત નાખી દેશના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરવું પડે છે. ભાવ ઘટવા જાપાનના યેનના ભાવ તૂટવાને લીધે પણ જાપાની કાપડ સરવું મળવું હતું તેનો દેશના ઉદ્યોગના રક્ષણ ખાતર પ્રતિકાર કરવાની જરૂર હોવાથી આયાત જકાતમાં વધારો કરવાની જરૂરી પડી હતી.

૫૮. વળી જે અનાવટોની નિકાસને ઉત્તેજન આપવા માટે નિકાસ થતા માલ ઉપર રાજ્ય તરફથી અમુક રાજ્ય મદદ સામે રક્ષણ ધોરણે નાણાંની મદદ અથવા બક્ષિસ મળતી હોય તેવા આયાત થતા માલની હરીફાઈ સામે દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવા માટે એ મદદ અગર બક્ષિસની અસર નાબૂદ કરવા માટે આયાત જકાતમાં વધારો કરવા કાયદાથી કર્યું છે.

૫૯. જે કે સંરક્ષણની જરૂર ખાસ કરીને ઉદ્યોગોની આલ્યા-
વસ્થામાં રહે છે, તોપણ કેટલાક પ્રસંગે
વિકસેલા ઉદ્યોગોને પરરાજ્યના ચક્ષુના ભાવ તૂટવાને લીધે
સંરક્ષણ અગર બીજા કોઈ એવા જ અસાધારણ
કારણને લીધે સારી રીતે વિકાસ પામેલા
ઉદ્યોગો જેખમમાં આવી પડે ત્યારે તેમને સંરક્ષણ આપવાની જરૂર
પડે છે; ને એવા બનાવ હિન્દના સુતરાઉ કાપડ-ઉદ્યોગને અંગે ગેર-
વ્યાજબી હરીફાઈને લીધે બન્યા છે.

૬૦. જકાત કમિશન તદ્દન નવીન ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની
જરૂર જોતું નથી, પરંતુ કેટલાક પ્રસંગે તે શરૂ કરતાં પહેલાં સરકાર
મદદની ખાત્રીની જરૂર રહે છે. એ કમિશન
નવા ઉદ્યોગને સંર-સંરક્ષક જકાતોને બદલે જે તે ઉદ્યોગને
ક્ષણ ન મળે bounty (બક્ષિસ) આપી માલ ખરીદનાર
વર્ગ ઉપર વધારે એજને ન પડે એવી રીતે
ઉત્તેજન આપી શકાતું હોય તેમ તો કરવા ભલામણ કરે છે; પણ
સંરક્ષક જકાત નાખવા કમિશન ભલામણ કરતું નથી.

૬૧. કોઈ પણ ઉદ્યોગને આપવામાં આવતું સંરક્ષણ એવા
પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે તેથી તેને વિકાસ
જકાત એટલી ભારે કરવાનો ઉત્સાહ રહે. જે બહુ ભારે આયાત
ન હોવી જોઈએ કે જકાત નાખવામાં આવે તો બહારની હરીફાઈ
જેથી વિકાસ કરવા નષ્ટ થતાં ઉદ્યોગ ચલાવનારા આળસુ થઈ
મચ્છા ન રહે વિકાસ કરવા તરફ બેદરકાર રહે એવો ભય
રહે છે. તેથી સંરક્ષક જકાત કેટલી નાખવી
તે નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન ગૂંચવણ ભર્યો હોવાથી જે તે ઉદ્યોગ સંબંધે
ટૅરિફ બોર્ડે તપાસ કરવાની હોય છે. વખતોવખત જે તે ઉદ્યોગની
તપાસ શ્રેવામાં આવવાથી સંરક્ષક જકાત વધતી ઓછી કરવાનું
સરળ થાય છે.

લઘુમતી અભિપ્રાય

૬૨. જકાત કમિશનની લઘુમતીએ પોતાનો ભિન્નમત નોંધ્યો છે. એ ભિન્ન મત ઉપર કમિશનના પ્રમુખ તથા ચાર હિન્દી સભ્યોએ સહી કરી છે. તેઓ કહે છે કે અહુમતી રિપોર્ટમાં સંરક્ષણ સંબંધે અનેક શરતો મૂકી સંરક્ષણ આપવું કેટલેક અંશે મુશ્કેલ બનાવ્યું છે. સરકારે જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે હિન્દના ઉદ્યોગોને મદદ કરીશું અને સંરક્ષક જકાત નાખીશું, અને તમામ લાયક ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ આપી હિન્દુસ્તાન શું પરંતુ પરદેશનાં બજારો પણ કબજે કરવા મદદ કરીશું. આર્થિક આગતોમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો જેટલું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી વડી ધારાસભાના બિનસરકારી સભ્યોના મતાનુસાર પસંદગીની જકાતનો દિલસોજીથી વિચાર કરી શકાય, તે પહેલાં પસંદગીની જકાતનું ધોરણ ન સ્વીકારાય. જે સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓ તરફ અસમાન વર્તન રાખવામાં આવતું હોય તે સંસ્થાનોને કોઈ પણ જાતની છૂટછાટ, હિન્દને આર્થિક લાભ થાય એમ હોય તો પણ, આપવી નહિ. સંરક્ષણનો લાભ પરદેશી મૂડીથી તથા પરદેશી વ્યવસ્થા નીચે ચાલતાં કારખાનાંને નહિ મળવો જોઈએ. હિન્દી મૂડીથી ચાલતાં હોય તથા હિન્દી વ્યવસ્થા, તથા હિન્દી અંકુશ નીચે જે કારખાનાં હોય તેમને સંરક્ષણ આપવું જોઈએ તથા જે કંપનીઓ આ શરતો કબૂલ કરીને પાળે તેમ હોય તેમને જ સંરક્ષણનો લાભ મળવો જોઈએ. ટેરિફ બોર્ડમાં બધા સભાસદને સરકારે ન નીમતાં એ સભાસદો ધારાસભાએ ચૂંટેલા હોવા જોઈએ તથા અધ્યક્ષ અનુભવી ધારાશાસ્ત્રી હોવા જોઈએ.

૬૩. અહુમતી તથા લઘુમતી વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે મતભેદ હતો.

અહુમતી પ્રમાણે સંરક્ષક જકાતનો લાભ
તુલના આપવાને પ્રસંગે પરદેશી મૂડી તથા વ્યવસ્થા

તથા અંકુશનો પ્રશ્ન ઊભો ન કરવો જોઈએ,
 માત્ર રાજ્ય તરફથી આર્થિક મદદ આપતી વખતે હિન્દી મૂડી, હિન્દી

વ્યવસ્થા તથા હિન્દીઓને વિશિષ્ટ જ્ઞાન તથા અનુભવ મેળવવાની સગવડ કરી આપવાની શરતો રાખી શકાય. લઘુમતીનું કહેવું એવું હતું કે આર્થિક મદદ પ્રજાના પૈસામાંથી કરવી અથવા સંરક્ષક જકાત નાખી વધારે કીમતે માલ વેચવા હિન્દનાં કારખાનાંને તક આપવી એ બંને પ્રસંગમાં તાત્ત્વિક ભેદ નથી. તેથી પરદેશી મૂડીદારોને સીધી યા આડકરી મદદ રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવે. તો તેમને મૂડીના હિન્દીકરણ માટે, વ્યવસ્થાના હિન્દીકરણ માટે, તથા હિન્દીઓનો ઉદ્યોગ ઉપર અંકુશ રહે એવી જોડવણ કરવા માટે તેમ જ હિન્દીઓને ઉદ્યોગ સંબંધે વિશિષ્ટ જ્ઞાન તથા અનુભવ મળે એવી સવલતો આપવા માટે ફરજ પાડવી જોઈએ. લઘુમતીના આ મતને દેશના હિન્દી પ્રજામતનો ટેકો મળે છે અને દેશના હિતની દૃષ્ટિએ આ શરતો આવશ્યક છે. પરંતુ લઘુમતીની ભલામણો પ્રમાણે અમલ થતો નથી અને કમિશનની બહુમતીના મત પ્રમાણે અમલ થાય છે તેથી આ ચર્ચા ફક્ત તાત્ત્વિક જ બની ગઈ છે.

૬૪. સંરક્ષણ આપતી વખતે, કોઈ ચીજ બીજા કોઈ ધંધામાં કાચી પેદાશ તરીકે વપરાતી હોય તો એ બીજા ધંધાને ધોકો ધંધાને ધોકો ન પહોંચે અને એ ઉદ્યોગ માટે નલાગે એવી રીતે તે ચીજ સોંઘી મળવામાં બાધ ન આવે સંરક્ષણ આપવું એવા અપવાદ સંરક્ષક જકાતમાં દાખલ કરવા જોઈએ; નહિ તો, એક ધંધાને રક્ષણ આપવા જતાં બીજા ધંધો પડી ભાગશે.

૬૫. આપણા દેશમાં અર્વાચીન દુનિયાના લગભગ બધા જ ઉદ્યોગો માટે પૂરતી કાચી પેદાશ થાય છે ને ઉદ્યોગો માટે તેથી લગભગ બધી બાબતોમાં આપણો દેશ અનુકૂળતા સ્વાશ્રયી થઈ શકે એમ છે. એવા સંજોગોમાં વિવેકનિષ્ઠ સંરક્ષણનું ધોરણ સ્વીકારી ટેરિફ બોર્ડ મારફત લાંબી તપાસ કરાવવાનો વિધિ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ.

જેવો ધણે અંશે લાગે છે. દેશના જુદા જુદા ભાગ જુદા જુદા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે લાયક છે, અને હવાપાણીની વિવિધતા, કાચી પેદાશની વિવિધતા તથા સગવડોની વાવવથાને લીધે એવા થોડા જ ઉદ્યોગો નીકળશે કે જે ઉદ્યોગો માટે આપણા દેશમાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ન હોય. તેમ છતાં ટેરિક્ બોર્ડની ગળણીમાંથી ગળાઈને આવતા ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની સગવડ માટે પણ આપણે રાજ્યનો આભાર માનવો પડે. નવા રાજ્યઅંધારણમાં દાખલ થયેલી વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધી સલામતીએને લીધે આપણા ઉદ્યોગોના વિકાસમાં તથા વેપારની વૃદ્ધિમાં ઝડપી પ્રગતિ કરવી મુશ્કેલ છે.

૬૬. બ્રિટિશ હિન્દની વડી સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારો માટે માલની ખરીદી કરવી પડે છે. સરકાર એ **માટુંગ્રાહક સરકાર** એક સૌથી માટું ધરાક છે. સરકાર જે પોતાને જોઈતો સામાન હિન્દી અનાવટનો ક્ષેત્રે તે હિન્દી ઉદ્યોગોને સારું ઉત્તેજન મળે. તેથી હિન્દી સરકારે જે સામાન હિન્દી અનાવટનો મળી શકે તે ક્ષેત્રે તેમ જ હિન્દી પેઢીઓ મારફત પરદેશથી આયાત થતો સામાન ક્ષેત્રોનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે.

૬૭. ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક હુન્નરકળાની કેળવણીની જરૂર છે. તે માટે હિન્દમાં પરતાં સાધનો ઔદ્યોગિક શિક્ષણ નથી, તે રાજ્યે પૂરાં પાડવાં જોઈએ તથા મજૂરવર્ગ કાર્યક્ષમ અને તથા નિષ્ણાત હિન્દી દેખરેખ નીચે સારું કામ કરે એવી સગવડો આપવી જોઈએ.

૬૮. અજરોની માહિતી વગર ઉદ્યોગોની અનાવટોનો નફાકારક વેપાર થઈ શકતો નથી. તેથી વેપારી કેળવણી લીધેલા માણસોની જરૂર રહે છે. પરંતુ વેપારી કેળવણી માટે પણ રાજ્યે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો નથી તેથી એ ખામી દૂર કરવા પગલાં ભરાવાં જોઈએ.

૬૯. પ્રાંતિક સરકારો વેપારઉદ્યોગ તથા કામદારખાતાં નભાવે છે. તેમાં બંગાળાનું ખાતું સારું કામ કરે છે. આ ખાતાં ગામડાંના તથા શહેરના ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ તરફ વધારે વેપાર ઉદ્યોગ તથા લક્ષ આપે છે, તથા એમાં સુધારા કરવા કામદાર ખાતાં શોધખોળ પણ કરે છે અને સફળતા મળતાં જે તે ઉદ્યોગમાં દાખલ કરાવવા પ્રચારકામ કરે છે. તે સિવાય એ ખાતાં ઉદ્યોગો સંબંધે માહિતી પૂરી પાડે છે, આર્થિક મદદ કરે છે, પ્રદર્શનો ભરે છે અને સંગ્રહસ્થાન રાખે છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં થયેલા કાયદાઓની રૂઢિએ ખાનગી ઔદ્યોગિક સાહસોને નવા ધંધા શરૂ કરવા લેન અપાય છે; મોટા ઉદ્યોગોને લેન આપતી વખતે તે સલામત રહે એવી તપાસ કરવી જોઈએ.

૭૦. હિન્દ-બ્રિટન ઓટાવા કરારથી અરસપરસ ૧૦ ટકાની પસંદગી આપી જે તે દેશના માલ ઉપર ૧૦ ટકા ઓછી જકાત લેવાનું હ્યું હતું. પહેલા તથા બીજા વર્ષના ઓટાવા કરારની રિપોર્ટ મુજબ આ કરારથી ગ્રેટબ્રિટનને અસર સારો ફાયદો થયો છે, પણ હિન્દને જોઈએ તેવો ફાયદો જણાતો નથી. બ્રિટ હિન્દી કારખાનાંની બનાવટોની વધારે સખત હરીફાઈ સહન કરવી પડી છે ને તેટલે અંશે સંઘટિત ઉદ્યોગોને ખમતું પડ્યું છે. ખેતીની પેદાશ લેનાર પરરાજ્યોના માલ ઉપર જકાત વધારે રહેવાથી એ રાજ્યોનો માલ આપણે ત્યાં ઓછો ખપે છે; તેથી એ રાજ્યોએ હિન્દમાંથી નિકાસ થતી કાચી પેદાશોની પોતાના દેશમાં થતી આયાત ઉપર અંકુશ મૂક્યા છે, અને હિન્દ પાસેથી ખરીદી પરરાજ્યોમાં થતી ઓછી નિકાસને લીધે જતું નુકસાન ભરપાઈ કરવા માટે ગ્રેટબ્રિટને જેટલો માલ લેવો જોઈએ તેના પ્રમાણમાં ઓછો લીધેલો હોવાથી આપણા નિકાસ વેપારને ઘોડો પહોંચ્યો છે. માત્ર આર્જેન્ટાઈનમાં ૧૯૩૨-૩૩ માં અળસીનો પાક નિષ્ફળ જવાને લીધે હિન્દી અળસીની અપત

સારી થઈ હતી. હિન્દને પસંદગીની નીતિ અનુકૂળ આવતી નથી એમ જે લોર્ડ કર્ઝને હિન્દના ગવર્નર જનરલ તથા વાઈસરોય તરીકે જાહેર કર્યું હતું તે આજે પણ સાચું છે એમ ઓટાવા કરારના અમલના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે. નિકાસ વેપારને નુકસાન ન જાય એટલા સારુ જુદા જુદા દેશો સાથે જુદા વેપારી કરાર કરી અરસપરસ સગવડો આપવાની જરૂર છે ને તે માટે રાજ્યે યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ. જાપાને ખરીદવાના હિન્દી રૂના પ્રમાણ તથા જાપાની કાપડની આયાતનું પ્રમાણ ઠરાવનાર કરારોનો પ્રામાણિકપણે અમલ થાય તો આવા કરારોની ઉપયોગિતા ઉપર ખરું અજવાળું પડે.

ઓટાવા કરાર રદ કરવા વડી ધારાસભાએ ઠરાવ પસાર કરવાથી ગ્રેટબ્રિટનને ઓટાવા કરારનો અંત લાવવા માટે હિન્દી સરકારે નોટિસ (ખજર) આપી હતી, છતાં હિન્દના માથે ઓટાવા કરારને મળતા નવા હિન્દબ્રિટન વેપારી કરારના ગવર્નર જનરલની ખાસ સત્તા વાપરીને વડી ધારાસભાના મત વિરુદ્ધ હાલમાં ડોકી એસાડવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

અવરજવરનાં સાધનો તથા વેપાર

૧. ખેતી તથા હુન્નરઉદ્યોગોની પેદાશો તથા અનાવટો માટે ખજર ન હોય તો કીમત ન ઉપજે. અમુક અવરજવરનાં સ્થળે સ્થાનક માંગ કરતાં વધારે પેદાશ થાય સાધનોની તો વધારાનો માલ જ્યાં તેને માટે માંગ હોય આવશ્યકતા ત્યાં લઈ જવો જોઈએ ને તે માટે અવરજવરનાં સાધનો જોઈએ.

૧. અવરજવરનાં સાધનો

૨. અવરજવરનાં સાધનોમાં રસ્તા, રેલ્વે, જળમાર્ગો તથા હવાઈમાર્ગો મુખ્ય છે. તેમાં હવાઈમાર્ગોનો હાલમાં જ વિકાસ શરૂ થયો છે, એટલે માલ લઈ જવા તથા લાવ-
 દરિયા માર્ગ વામાં તેનું મહત્ત્વ નહિ જેવું જ છે. જળમાર્ગે માલ લઈ જવા લાવવા માટે સ્ટીમરયુગ પહેલાં આપણા દેશમાં વહાણો આંધવામાં આવતાં; તેમજ પરદેશની પૂર્વ સાથે વેપાર કરતી મંડળીઓ પણ પોતપોતાના દેશનાં વહાણો મારફત દરિયા પારનો વેપાર કરતી. આ વેપાર બંદરો મારફત થતો સવાસો વરસ ઉપર વહાણો આંધવાનો ધંધો હયાત હતો અને હિંદીઓ વહાણપટું કરવાનું સાહસ ખેડતા. માલ લાવવા લઈ જવામાં ધણી દિવસ જતા તથા વહાણો સ્ટીમરો જેટલાં વિશાળ અને શક્તિશાળી નહિ, તેથી કદમાં નાના પણ ભારે કીમતના માલનો દેશ પરદેશ વચ્ચે વિનિમય થઈ શકતો. તેમાં ઊંચા પ્રકારના સૂતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, મરીમસાલા, કાશ્મીરી શાલ્વો, ઊંચી જાતના ગાલીચા તથા ગિછાયતી મામાન તથા ભારે કીમતના લાંબી સફરમાં ન અગડે એવાં ખાદ્યપેય તથા શરીર શણગારની અત્તરો, સુગંધીઓ વગેરે મોજશોખની ચીજોનો વેપાર થતો. હિંદમાં ખ્રિસ્તનો પગદંડો ગમ્યા પછી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ તથા યંત્રયુગની શરૂઆત થઈ અને વરાળ-શક્તિથી ચાલતી સ્ટીમરોની અવરજવર શરૂ થતાં હિન્દી વહાણવટાનો ધંધો પડી ભાંગ્યો, અને ખ્રિસ્તનાં કારખાનાંઓમાં અનેલો માલ હિન્દના અંતરમાં મોટા પ્રમાણમાં ફેલાવા લાગ્યો. ખ્રિસ્તની સ્ટીમરોનો માલ લઈ જવા લાવવાનો તેમજ ઉતારુઓ લઈ જવા લાવવાનો ધંધો યંત્રયુગની મોટા પ્રમાણમાં અનતી અનાવડોને લીધે ખૂબ ખીલ્યો ને ધંધાની બધી કમાણી ખ્રિસ્તને મળવા લાગી, ને હિન્દી વહાણવટીઓને લાભ મળતો અંધ પડ્યો. તેથી હિન્દી ખલાસીઓને ભારે નુકશાન થયું. ધીમે ધીમે દરિયા પારનો વેપાર ખ્રિટિશ માલેકો-

ના હાથમાં ગયો અને હિન્દના કિનારાનો જે વેપાર હિન્દી વહાણો
 મારફત ચાલતો હતો તે ઉપર બ્રિટનની સ્ટીમર કંપનીઓએ આક્ર-
 મણુ કરી એ વેપાર પણ પોતાને હસ્તક ધણે ભાગે લીધો. વિશ્વ
 યુદ્ધ પછી હિન્દમાં પહેલી હિન્દી સ્ટીમર કંપની સ્થપાઇ, તે સિંધિયા
 સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની નામથી ઓળખાય છે. તેને હરીશ્ચંદ્રમાં
 તોડી પાડવા માટે પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓએ અનેક પ્રયત્ન કર્યા
 અને નૂરના દર ઘટાડી હિન્દી વેપારી નૌકાનું અસ્તિત્વ જોખમમાં
 મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. હિન્દના અચાવ માટે નૌકાસૈન્યની જરૂર
 પડે તેમાં બીજા દેશો માફક હિન્દની વેપારી સ્ટીમરો તથા બીજા
 નાકાગમનનાં સાધનો હિન્દી માલેકીનાં હોય તો દરિયામાર્ગે હુમલો
 આવતાં દેશના રક્ષણમાં ખૂબ સહાયકારક થઈ પડે, એટલે રાજ્ય
 તરફથી હિન્દી વેપારી વહાણવટાના ધંધાની ખીલવણીને ઉત્તેજન
 મળતું જોઈએ. પરંતુ તેમ કરતાં ૫૦ કરોડ રૂપિયા ઉપરાંત કમાણી
 હિન્દમાંથી કરી જતી બ્રિટિશ સ્ટીમર કંપનીઓને નુકશાન પહોંચે,
 તેથી સરકાર તરફથી હિન્દી સાહસને ઉત્તેજન મળતું નથી, અને
 સ્થાપિત હિંતોના રક્ષણના બહાના હેઠળ ફક્ત દેશનો કિનારાને લગતો
 વેપાર પણ હિન્દી કંપનીઓ માટે અનામત રાખવા સંગ્રામે રજૂ
 થયેલા ‘હાજીબિલ’ને ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યું. જ્યાં હિન્દના
 કિનારાનો વેપાર ફક્ત હિન્દીઓ માટે રાખી મૂકવા સરકાર ના પાડે
 છે, ત્યાં દરિયાપારના દેશો સાથે કરવાના વેપારમાં હિન્દી વહાણ-
 વટાને સરકાર ઉત્તેજન આપે એ આશા આકાશકુસુમવત્ છે. જિલ્લ
 ભાવિ સમૂહતંત્રની યોજનામાં હિન્દી સરકાર ભેદભાવ રાખી બ્રિટિશ
 વહાણવટાના સ્થાપિત લાભોને નુકશાન કરા વહાણવટાનો વિકાસ
 કરવા કિનારાનો વેપાર હિન્દીઓ માટે રાખી મૂકવા માટે તજવીજ
 ન કરી શકે એવી સલામતી દાખલ કરવામાં આવી છે.

૩. આ સિવાય ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નદીઓમાં નદીઓનાં

નદીમાર્ગ

મુખથી જીગમ તરફ સેંકડો માઇલ સુધી વહાણો તથા સ્ટીમ લોંચો તથા નાની સ્ટીમરો મારફત નદી માર્ગે વેપાર ચાલે છે, અને માલ લઈ જવા લાવવા સરળતા રહે છે, પણ એ માર્ગો ઉપર પણ બ્રિટિશ વહાણવટાનું ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આક્રમણ થયું છે. જળમાર્ગે ચાલતા કિનારાના તથા દરિયા પારના દેશો સાથે ચાલતા વેપારમાં હિન્દી વહાણવટાનો મોટો હિસ્સો રહેવો જોઈએ, અને એ ધંધા ખીલતાં લાખો કોકોને રોજ મળશે અને હિન્દીઓને ભાડાનું કરોડો રૂપિયા ઉત્પન્ન મળશે.

૪. જળમાર્ગે આવનારા આયાત માલનું નૂર ધણું ઓછું પડે છે. હિન્દી ઉદ્યોગોની જનાવટો દેશના અંદરના રેલ્વેની નૂરનીતિ ભાગમાંથી હિન્દી અંદરોમાં લઈ જવા માટે તે કરતાં અનેકગણું નૂર રેલ્વેઓને આપવું પડે છે ને તેથી દરીદ્રાઈમાં હિન્દી ઉદ્યોગોની જનાવટો માટે નફાકારક જગર અંદરો તથા તે નજીકના પ્રદેશમાં મેળવવું મુશ્કેલ પડે છે. હિન્દી રેલ્વેઓએ નૂરના દર એવી રીતે રાખ્યા છે કે આયાત થતી પરદેશી કારખાનાંની જનાવટો પરદેશી માલના પ્રમાણમાં કોકોને સોંઘી પડે અને ગામડે ગામડે પહોંચે, જ્યારે હિન્દમાંથી નિકાસ થતી કાચી પેદાશો અંદરોમાં સોંધા ભાવે પહોંચાડી બ્રિટન તથા ખીજ પરદેશી ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોને કારખાનાંના ઉદ્યોગો માટે જરૂરની કાચી પેદાશો તેમ જ ખાવા પીવાની ખોરાકની જે ચીજો પૂરતા પ્રમાણમાં તે દેશમાં ન પાકવાને લીધે આયાત કરવાની ફરજ પડતી હોય તે વસ્તુઓ સોંધા ભાવે મેળવવામાં સરળતા થાય. આવી પક્ષપાતવાળી નીતિમાં ફેરફાર કરાવવા હિન્દીઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને રેલ્વેના નૂરના દરમાં હિન્દી ઉદ્યોગોને અનુકૂળ કેટલાક ફેરફાર થઈ શક્યા છે; તોપણ હાલમાં ખાંડના ઉદ્યોગે જે રેલ્વેનૂરના ઘટાડા માટે સવડ માગી છે, તથા કોલસાના ઉદ્યોગે તેવી સવડ મેળવવા પોકાર

કર્ચો છે તે જોતાં થયેલા ફેરફાર અપૂરતા છે. રાષ્ટ્રનું હિત સધાય એવી રેલ્વેનીતિ રહેવી જોઈએ, અને હિન્દી હુન્નર ઉદ્યોગો તથા સંઘટિત મોટા પાયા ઉપર ચાલતા ધંધાઓનો સુંદર વિકાસ થાય, દેશનાં તમામ બજાર હિન્દી બનાવટોને મળે, આયાત માલ ઓછામાં ઓછો દેશમાં પેસે તથા દેશના ઉદ્યોગોની બનાવટોની નિકાસને ઉત્તેજન મળી દરિયા પારનાં બજારો હિન્દી હુન્નર ઉદ્યોગો કબજે કરી શકે એવા માલ લઈ જવા લાવવાના રેલ્વેનરના દર રાખવા જોઈએ.

૫. પરંતુ ઘણી ખરી રેલ્વેઓનો વહીવટ કંપનીઓ હસ્તક હોવાથી બ્રિટિશ હિતોને જેમ અને તેમ લાભ રેલ્વેનો વહીવટ આપવાનું વલણ બદલાવી હિન્દી હિતો જળવ-સરકારે કરવા વાની નીતિ અખત્યાર કરાવવા માટે ભગી-માગણી રથ પ્રયત્ન કરવા પડે છે, તેથી હિન્દની રેલ્વે-ઓની માલિકી તેમ જ વહીવટ રાજ્ય મારફત કરવા હિન્દી વેપારી આલમ તથા ઉદ્યોગો માગણી કરે છે. રેલ્વે કંપનીઓ બ્યારે સ્થાપન થઈ ત્યારે લશ્કરી દાંષ્ટ્ર્યે મહત્વના મથકે લશ્કર લઈ જવા લાવવાની સવડ મેળવવા તથા બ્રિટનનાં કારખાનાં-ના માલ માટે હિન્દના બજારો મેળવવા તથા એ કારખાનાં માટે જરૂરી કાચી પેદાશો તથા લોકો માટે ખૂટતો સોંધો ખોરાક મેળવ-વાના ઉદ્દેશો મુખ્ય હતા. વળી રેલ્વે કંપનીઓ બ્રિટિશ વ્યવસ્થા, બ્રિટિશ દેખરેખ તથા બ્રિટિશ મૂડીથી લાંડનની હેડ ઓફિસોથી ચલાવવામાં આવતી હોવાથી બ્રિટિશ હિતને સર્વોપરિ ગણે એમાં નવાઈ નથી. તેથી રેલ્વે કંપનીઓના કરારોની મુદત પૂરી થતાં કરાર પ્રમાણે રેલ્વેઓ ખરીદી લેવા તેમ જ રેલ્વેઓનો વહીવટ હિન્દી પ્રજાના કલ્યાણની દાંષ્ટ્ર્યે હિન્દી પ્રજામતના ધોરણે કરવા વડી સરકાર ઉપર હિન્દીઓ દબાણ કરતા રહ્યા છે. સરકારે કેટલીક કંપનીઓની મુદત પૂરી થતાં તે ખરીદી લઈ ફરી નવી શરતોએ ઘણી રેલ્વેનો વહીવટ કંપનીઓને રેલ્વે બોર્ડની દેખરેખ નીચે

સોંપ્યો છે. માત્ર ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલ્વે તથા જી. આર્થ. પી. રેલ્વેનો સીધો વહીવટ સરકાર પોતે કરે છે. રેલ્વેઓની નોકરીઓમાં લાખો હિન્દીઓને રોજ મળે છે, પણ ઉપલા દરજ્જાની નોકરીઓમાં હિન્દીઓ ઘણા જ ઓછા હોવાથી રેલ્વે નોકરીઓનું હિન્દીકરણ વિના વિકલ્પે કરવા ધારાસભા ભારત દબાણ થવાથી લગભગ પોણાભાગની નોકરીઓમાં હિન્દીઓ (હિન્દના વતની થયેલા ઍંગ્લો-ઇન્ડિયનો સુદ્ધાંત)ને ભરવા કબૂલત અપાઈ છે; પરંતુ તેનો અમલ જોઈએ તેવો મનપૂર્વક થતો નથી.

૬. હિંદી રેલ્વેઓનો વિસ્તાર ૧૯૩૩ માં લગભગ ૪૩ હજાર માઈલ હતો, તથા ૯૬ કરોડ રૂપિયા એકંદર ઉત્પન્ન આવ્યું હતું.

તેમાં ૫૭ કરોડ માલ લઈ જવા લાવવાના,

રેલ્વે સંખ્યા ઉતારુઓના ૩૧ કરોડ ઉપરાંત, અને લગભગ આંકડા તથા રસ- ૮ કરોડ પાર્સલ, લગેજ વગેરેના હતા. ખર્ચનું

પ્રદ માહિતી પાસું જોતાં રેલ્વેઓને ૪૯ કરોડ ઉપરાંત ખર્ચ થયો હતો અને લગભગ ૪૫ કરોડ

ચોખ્ખો નફો થયો હતો. ઉતારુઓની સંખ્યા ૪૯ કરોડ ઉપરાંત હતી. અને તે ૧૯૨૯-૩૦ ના પ્રમાણથી ૨૦ ટકા ઉપરાંત ઓછી હતી. ગૂડ્ઝટ્રાફિકમાં એટલા જ ટકા ઘટાડો ૧૯૨૯-૩૦ સાથે સરખાવતાં જણાય છે. માલનું વળત લગભગ ૯ કરોડ ટન હતું. હિન્દી રેલ્વેના પાટાનાં માપ ત્રણ પ્રકારના છે: (૧) સ્ટેન્ડર્ડ ગેજ (૫૫ ફુટ); (૨) મીટર ગેજ (૩ ફુટ ૩૩ ઇંચ); (૩) નૌરો ગેજ (૨૫ ફુટ અને ૨ ફુટ). રાજ્યની માલેકીની રેલ્વેઓમાં રોકાયેલી મૂડી ૧૯૩૦-૩૧ માં ૭૮૩ કરોડ ઉપરાંત હતી. તેમાં લગભગ ૪૯૮ કરોડ રૂપિયાની રેલ્વેઓનો વહીવટ રાજ્ય કરે છે અને ૨૮૫ કરોડની રેલ્વેનો વહીવટ સરકાર કંપનીઓ ભારત કરાવે છે. તે સિવાય કંપનીની માલેકી તથા વહીવટ નીચે ચાલતી રેલ્વેઓ તેમ જ દેશી રાજ્યોની માલેકીની રેલ્વેઓની મૂડી જુદી છે, જે લગભગ ૪૦

કરોડ થવા જાય છે. રેલ્વેની નોકરીઓમાં ૭-૮ લાખ સ્ત્રીપુરુષો છે. રેલ્વેના તૂટી પડેલા ભાગો સલાહકાર કમિટી હોય છે, એ કમિટી તૂટી સંબંધે ગેરવ્યાજબી પસંદગી, ગેરવ્યાજબી દર વગેરે સંબંધે ફરિયાદો સાંભળે છે. તેમ જ સ્થાનિક સલાહકાર કમિટીઓ પણ સ્થાપવામાં આવી છે.

૭. રેલ્વે બોર્ડ વડી સરકારની દેખરેખ નીચે તમામ રેલ્વેઓ ઉપર અંકુશ રાખે છે. રેલ્વેનું બજેટ (જમાખર્ચાનું અંદાજપત્ર) વડી સરકારના બજેટથી જુદું પાડવામાં રેલ્વે બોર્ડ આવ્યું છે, અને રેલ્વેઓએ રાજ્યકારોબારના ખર્ચામાં અમુક પ્રમાણમાં ફાળો આપવાનો હોય છે.

૮. રેલ્વેને લીધે એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ અનાજ લઈ જવાની સારી સગવડ થવાથી દુબકાળનાં દુષ્પરિણામ કાંઈક અંશે ઘટાડી શકાય છે. જુદાજુદા પ્રાંતોમાં જુદાજુદા રેલ્વેના લાભ પાક તથા બનાવટોની કીમત લગભગ સરખી કરવામાં રેલ્વે વ્યવહાર સારો ફાળો આપે છે, અને દુનિયા ભરમાં ચાલતી કીમતો તથા હિન્દમાં ચાલતી કીમતો લગભગ નજીક આણે છે. દેશના અંતર્ગત તથા બાહ્ય વેપારનો વિકાસ કરવામાં રેલ્વેઓ સારો ફાળો આપે છે. ખેડૂતોના પાક માટે યોગ્ય બજાર તથા યોગ્ય કીમત રેલ્વેને લીધે મળે છે.

૯. રેલ્વેને લીધે પરદેશી યાંત્રિક કારખાનાંનો સોંધો માલ ગામડે ગામડે પહોંચી જવાથી ગૃહઉદ્યોગોની રેલ્વેના ગેરલાભ પડતી થઈ છે, અને કાચી પેદાશની નિકાસને તથા પરદેશી બનાવટોની આયાતને ઉત્તેજન મળ્યું છે. રેલ્વેઓને લીધે ગૃહઉદ્યોગો ભાંગી પડતાં ગામડાંમાં ખેતી અને તેને મળતા ઉદ્યોગો ઉપર નિર્વાહ કરનારાની સંખ્યા તથા ટકા વધ્યા

છે, અને વણકરો પ્રથમ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં દુષ્કાળના ભોગ્ય થઈ પડે છે. રેલ્વેના વિકાસને લીધે પરદેશી મૂડીની નાગચૂડમાં દેશ વધારે ફસાતો ગયો છે. વળી અંગાળા તરફ રેલ્વેના ઊંચા અંધોને લીધે પાણીના નિકાસના માર્ગમાં અંતરાય આવતાં રેલ તથા મેલે-રિયાનાં સંકટ વધ્યાં છે.

૧૦. આ બધા ક્ષાયદા-ગેરક્ષાયદા છતાં રેલ્વેના વિસ્તારથી એકંદરે વધારે લાભ થયો છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર નીચે ગામડાંઓને આણુવામાં રેલ્વેથી મદદ થઈ છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તથા અને પ્રજાના સામાજિક તથા ધાર્મિક વિચાર-સુધારાનો પ્રચાર રોમાં ફેરફાર કરી વહેમ તથા અજ્ઞાનને થોડે ઘણે અંશે દૂર કરવામાં તથા નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવામાં સહાય થઈ છે. સમાજસુધારાના વાયરા રેલ્વેને લીધે ગામડાં સુધી પહોંચ્યા છે. અને દેશમાં ચાલી રહેલી સામાજિક ક્રાન્તિમાં રેલ્વેએ ઠીક ફાળો આપ્યો છે. તેથી એકંદર રીતે જોતાં રેલ્વેઓનો વિકાસ ઇચ્છનીય છે અને શાખા લાઇનો તથા ઉપરેલ્વે (feeder) લાઇનો વધારવાની જરૂર છે. બીજા સુધરેલા દેશોના પ્રમાણમાં રેલ્વેનો વિકાસ આપણે ત્યાં ઘણું ઓછો છે. એ ખામી ઘણે અંશે મોટરકાર તથા મોટરબસ વગેરે યાંત્રિક વાહનોને લાયક રસ્તાઓ બનાવી પૂરી શકાશે. તેમ છતાં રેલ્વેઓના વિકાસ માટે પૂરતું ક્ષેત્ર રહેશે. નવા રેલ્વે પ્રોગ્રામ અમલમાં મૂકતી વખતે રેલ્વેઓને ઉપ-યોગી સરસામાન તથા સાંચાકામને લગતા ઉદ્યોગોનો વિકાસ હિન્દમાં થાય, હિન્દી મૂડી તેમાં રોકાય તથા હિન્દી અનુભવ મળે એવી દરકાર રાખવી જોઈએ.

રસ્તા

૧૧. હિન્દમાં ગામડાંઓને અરસપરસ, તથા તેમને કસબાઓ તથા શહેરો સાથે જોડનારા રસ્તાઓનું પ્રમાણ બીજા સુધરેલા દેશોના

પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું છે, અને હિન્દની ૯૦
રસ્તાઓ ટકા વસ્તી જા લાખ ગામડાંઓમાં રહેતી
 હોવાથી પૂરતા તથા ટકાઉ રસ્તાના અભાવે

દેશની આર્થિક ઉન્નતિમાં ઘણી અડચણ આવે છે.

૧૨. હિન્દના વિશાળ ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ૨૮૩૩ હજાર
 માઇલ રસ્તા ઘણા જ ઓછા છે. રસ્તાની આખતમાં જાપાનની
 સ્થિતિ ઘણી સમાધાનકારક છે. શાહી ખેતી-
રસ્તા પૂરતા નથી વાડી કમિશને જણાવ્યું છે કે ખેડૂતોની આખા-
 દીનો આધાર અવરજવરનાં અસરકારક સાધનો
 (રેલ્વે, રસ્તા વગેરે)ના વિસ્તાર ઉપર રહે છે.

૧૩. બ્રિટિશ હિન્દના લગભગ ૨૬૯ હજાર માઇલ રસ્તાઓ પૈકી
 લગભગ ૬૯ હજાર માઇલ રસ્તા મેટલવાળા
પાકા રસ્તા હોઈ પાકા છે. બાકીના કાચા રસ્તા છે.

૧૪. હિન્દના જુદા જુદા ભાગને જોડનારા મોટા રસ્તા ૧૬ મા
 સૈકામાં શેરશાહના વખતમાં બંધાવા માંડ્યા. ૧૮૪૦ થી ૧૮૮૫ વચ્ચે
 રસ્તા બાંધવાનું કામ ખૂબ જોરથી ચાલ્યું
રસ્તાનો વિકાસ અને ૧૮૮૦ માં હિન્દમાં ૨૦૦૦૦ માઇલ
 મેટલની પાકી સડકો હતી એમ કહેવાય છે.

એ અરસામાં રેલ્વેઓ આખા હિન્દમાં વિસ્તરી હતી, અને રેલ્વેનું
 ઉત્પન્ન વધારી રેલ્વે ટ્રાંશિટનો વિકાસ કરવા માટે રેલ્વેપોષક શીડર
 રસ્તાઓ તથા સ્થાનિક બજારનાં કેન્દ્રોને જોડનારા રસ્તાઓ બાંધ-
 વાનો યુગ શરૂ થયો અને મોટા ધોરી રસ્તાઓ તરફ ખેદરકારી
 રખાઈ અને કેટલાક રસ્તા નાદુરસ્ત રહ્યા. ૧૯૧૩ માં સરહદ પ્રાંત
 સિવાયના નવ ગવર્નરના પ્રાંતોમાં ૪૯૦૦૦ માઇલ મેટલની પાકી
 સડક અને ૧૯૪૦૦૦ માઇલ કાચી સડકો હતી. ત્યાર પછી ઘણી
 ધીમી પ્રગતિ થઈ છે, અને મુસાફરીની જરૂરિયાત વધી મુસાફરી
 કરવાનાં મોટરબસ, મોટરકાર, મોટરસાઈકલ વગેરે સાધનો વધેલાં

હોવાથી હાલનો રસ્તાનો વિસ્તાર ઓછો પડે છે અને ઘણા વધુ વિસ્તારની જરૂર બની થઈ છે.

૧૫. સારા રસ્તાના અભાવે ખેતીનો માલ ગાડાંમાં અથવા શિરખોળથી લઈ જવો પડે છે, તેથી ખર્ચ વધારે આવે છે; એ ખર્ચમાં ઘટાડો કરી યજ્ઞર મેળવી વધારે રસ્તાવિસ્તારની નફો મેળવવા માટે સારા રસ્તાઓના વિસ્તારની જરૂર રની જરૂર છે.

૧૬. પંજાબમાં રસ્તાઓને ઢાળ આપનાર સાંચાકામનો ઉપયોગ કરી ૩૦૦૦ માઇલ માટીના રસ્તા બારમાસી ઉપયોગના બનાવવામાં આવ્યા છે. બીજા ફેક્ટોરિ માટીના પંજાબનો અખતરો રસ્તા દર વરસે ચોમાસામાં ખગડે છે અને નવેસર જાતમજૂરીથી અથવા ભારે ખર્ચે લોકો દુસ્તર કરે છે.

૧૭. બે દશકાથી હિન્દમાં યાંત્રિક વાહનોની અવરજવર વધી પડી છે, અને તેથી રસ્તાઓનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. મોટરકાર તથા મોટરબસ તથા મોટરગાડાંને લીધે રેલ્વેઓનો રસ્તાઓનું મહત્ત્વ ટ્રાફિક વધારવામાં જેમ મદદ થઈ છે તેમ વધ્યું છે જ્યાં રેલ્વેઓ નથી ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે મોટર-સર્વિસથી ગામડાંઓને એક બીજાના તથા નજીકનાં વેપારી કેન્દ્રો સાથે સંબંધમાં આણવાનું સરળ બન્યું છે. બ્રિટિશ હિન્દના ૮૦ ટકા રસ્તા જિલ્લાઓડોના હસ્તક છે જ્યારે ફક્ત ૨૦ ટકા રસ્તા પ્રાંતિક સરકારોના હસ્તક છે.

૧૮. રસ્તાનો વિષય પ્રાંતિક બનવાથી તથા ઘણાખરા રસ્તા જિલ્લાઓડોના હસ્તક હોવાથી રસ્તાઓ સંબંધે જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે ને રસ્તા બાંધવામાં તેમ નાણાંની સવક કરવાની બાબતમાં એક બીજાનો મેળ રહેતો નથી.

૧૯. ૧૯૨૩-૨૪ માં આખા હિન્દમાં આશરે ૬૦૦૦ મોટર-લોરી તથા બસ ફરતી હતી. ૧૯૩૭ માં તે સંખ્યા ૪૭ હજાર થઇ. ૧૩૩ હજાર મોટરકાર તથા ટેક્સીઓ તથા ૧૩ મોટરલોરી તથા હજાર મોટર સાયકલો ફરતી હતી. આ વધતા બસવ્યવહાર મોટર વ્યવહારને લીધે રસ્તા બાંધવા તરફ વધારે લક્ષ્ય ખેંચાયું છે અને રસ્તાઓ ઉપર મોટર ટ્રાફિકને લીધે ખર્ચમાં મોટો વધારો થયો છે.

૨૦. રસ્તાઓની અગત્ય વધવાથી ૧૯૨૭ માં સરકારે રોડ-ડેવેલપમેન્ટ કમિટી મિ. એમ. આર. જય-રોડ-ડેવેલપમેન્ટ કરના પ્રમુખપણા નીચે નીમી હતી. તેણે કમિટી પ્રજ્ઞના કલ્યાણ માટે રસ્તાઓનો વિકાસ કરવા ભલામણ કરી હતી. રેલ્વેના ટ્રાફિકને મદદ કરવા, ખેતીની પેદાશ માટે વધારે સારાં બજાર મેળવવા તથા ગ્રામપ્રજ્ઞની સામાજિક તથા રાજકીય પ્રગતિ માટે વધારે રસ્તા બાંધવાની નીતિ અમલમાં મૂકવા ભલામણો થઈ હતી. સરકારે એ ભલામણ મુજબ પેટ્રોલ ઉપર બે આનાનો વધારાનો કર નાખી રોડ-ડેવેલપમેન્ટ એકાઉન્ટ (રસ્તા વિકાસ ખાતું) માં ઉત્પન્ન જમા કરી ૯૯ ટકા પ્રાંતિક સરકારો તથા દેશી રાજ્યોને રસ્તા બાંધવા માટે ફાળે પડતા સરકાર આપે છે. તેમાંથી નિદાન ૨૫ ટકા શીડર રોડ બાંધવામાં વાપરવા અને રેલ્વે સાથે હરીફાઈ કરતા રસ્તા પર ૨૫ ટકા કરતાં વધારે નહિ ખર્ચવા હાલમાં ઠર્યું છે.

૨૧. પરંતુ છેલ્લા ૭-૮ વરસની મંદીને લીધે રસ્તાના વિકાસના કામ માટે પ્રાંતિક સરકારો ખર્ચ કરી શકતી નથી, અને હિન્દની વિશાળતાના પ્રમાણમાં ફક્ત એક મંદાને લીધે રસ્તાનો કરોડથી દોઢ કરોડની જૂજ રકમના ઉત્પન્ન-વિકાસ અટક્યો છે. માંથી મળતા ફાળાના પ્રમાણમાં થોડું કામ કરવામાં આવે છે.

૨૨. ખેતી, ઉદ્યોગો, વેપાર તથા રેલ્વે માટે શીડર રોડ (ઉપ-માર્ગ) ની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લઈ રસ્તાવિકાસની અખિલ હિન્દ યોજનાઓ તૈયાર કરી તે અમલમાં મૂકવા રસ્તાવિકાસ માટે માટે જાહેર બોનો ભરાવવી જોઈએ. રસ્તાઓના સરકારી લોન વિકાસને લીધે દેશની આબાદી વધશે, મોટર-કાઢવી જોઈએ વ્યવહારના વિકાસને લીધે પેટ્રોલ ઉપરના કરનું ઉત્પન્ન વધારે આવશે, તથા યાંત્રિક વાહનો ઉપરની આયાત જકાતના ઉત્પન્નમાં વધારો થશે.

૨૩. રેલ્વે, જળમાર્ગ, હવાઈ માર્ગ તથા રસ્તાઓના વિકાસનો સુમેળ સાધવાની પણ જરૂર છે કે જેથી નકામો ખર્ચ ન થાય. આ બાબતમાં હિન્દી સરકારે કરાવેલી જળ, સ્થળ, રેલ્વે તપાસના રિપોર્ટ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા તથા હવા સંબંધે ૪૦ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે હિન્દમાં પૂરતા માર્ગોનો સુમેળ પ્રમાણમાં જરૂરી રસ્તા બાંધી શકાશે અથવા જોઈએ દુરસ્ત કરાવી શકાશે. આ યોજનામાં ૪૫૦૦ માઇલ રેલ્વેપોષક રસ્તાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૨૩. મોટરસર્વિસ તથા રેલ્વેની હરીદાઈને લીધે રેલ્વેઓને ઉત્પન્નમાં નુકશાન જવા લાગવાથી ૧૯૩૩ માં રેલ-રોડ કોન્ફરન્સ ભરવામાં આવી હતી. તેણે ચોક્કસ નિર્ણયો ન રેલ-રોડ કરતાં કેટલીક ભલામણો કરી. તેમાં, મુખ્ય કોન્ફરન્સ તથા સહાયકારક રસ્તાઓ, હાલના રસ્તામાં નિભાવ માટે જે નાણાં મળે છે તેની મર્યાદામાં રહીને, બોનો કાઢીને, કરવા બાબત સર્વ વ્યાપી યોજના કરવા તથા પ્રાંત-પ્રાંત વચ્ચે મેળ તથા સહકાર સાધવા માટે મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપવાની ખાસ ભલામણ હતી.

૨૪. ટૂંકી મુસાફરી તથા ટૂંકા અંતર સુધી માલ લઈ જવા

લાવવા માટે મોટરો વધારે સોંઘી તથા ઉપયોગી છે. લાંબી મુસાફરી અને લાંબા અંતરે માલ લઇ જવા લાવવા લાંબી મુસાફરી માટે માટે રેલ્વેસર્વિસ વધારે અનુકૂળ આવે છે. રેલ્વે, ટૂંકી મુસાફરી મોટરોની હરીફાઇને પહોંચી વળવા કેટલીક માટે મોટરસર્વિસ રેલ્વેઓએ પોતે જ ટૂંકા અંતર માટે અસર્વિસ શરૂ કરી છે. સોંઘી ડિઝેલકાર સર્વિસ દાખલ કરવા રેલ્વે વિચારે છે તથા ખીખાં યાંત્રિક વાહનો ફેરવવા માંડ્યાં છે.

૨૬. કેટલાક પ્રાંતમાં સલાહ આપવા માટે રોડબોર્ડ સ્થાપન થયાં છે, અને વખતોવખત રોડ કોન્ફરન્સ હિન્દી સરકાર ભરે છે. અવરજવરનાં સાધનો સંબંધે કેન્દ્રિત નીતિ કરાવ-મધ્યસ્થ કોમ્યુનિ- વા માટે મધ્યસ્થ ખાતું કાઢવા એકવર્થ કેશન્સ ખાતું સ્થાપવા રેલ્વે કમિટીએ ભલામણ કરી હતી તે પ્રમાણે એકવર્થ કમિટીની ૧૯૩૭ના નોવેમ્બરથી અમલ થતાં રેલ્વે, રસ્તા, સલાહ જળમાર્ગ તથા હવાઈ માર્ગ સંબંધે અરસપરસ સુમેળ રહી તે સવડ ન બેવડાતાં ઓછા ખર્ચે અવર-જવરનાં સાધનો પૂરાં પડે એવી નીતિનો અમલ કરવામાં સરળતા થઇ છે.

૨૭. હિન્દી વહાણવટાનો વિકાસ, હિન્દી મૂડી તથા હિન્દી જીંચા દરજ્જાના નોકરોની મદદથી રેલ્વેઓનો વિકાસ, તથા રસ્તાઓના બહોળા વિકાસ સાથે આરમાસી ટકાઉ નિષ્કર્ષ સડકો બનાવવા તરફ પ્રવૃત્તિ-એટલી વસ્તુઓ હિન્દનાં શહેર તથા ગામડાંના વેપારના વિકાસ માટે આવશ્યક છે.

૨. બાહ્ય તેમજ અંતર્ગત વેપાર

૨૮. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર હિન્દનો બેબિલોન સાથે વેપાર ચાલતો. જીંચી જતની હિન્દી મલમલ, ધનિખનાં રાજરાણી-

એના ખુશખોદાર પદાર્થ ભરીને મૂકેલાં ઇ. સ.
મુસ્લિમ આક્રમણ પહેલાં નિકાસ- પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપરના પ્રેત (Mummies)
આયાત ઉપર વીંટાળેલી અવસ્થામાં મળી આવી છે.
 હિન્દ સાથેના વેપારને લીધે રોમન ધન ધસ-
 ડાઈ જતું હોવાની ધ્વિની ફરિયાદ કરતો.
 ઢાઢાની મલમલ ગેંગેટિકા નામથી ગ્રીક લોકોમાં ઓળખાતી. ચીન,
 ઇરાન, અરબસ્તાન તથા વિશાળ ભારત (Greater India) સાથે
 હિન્દનો વેપાર ઠીક વિકાસ પામ્યો હતો. એ વેપાર ધણે ભાગે કદમાં
 નાની પણ કીમતમાં મોંઘી ચીજોનો હોય વહાણો મારફત થતો. તેમાં
 જીંચા પ્રકારનું કાપડ, સોના ચાંદી, તાંબાપિત્તળ, પોલાદ વગેરે ધાતુ-
 ઓની વસ્તુઓ તથા દાગીના, હાથીદાંત, સુગંધી તેલ, અત્તરો,
 રંગો, મસાલા વગેરે હિન્દમાંથી નિકાસ થતા અને પિત્તળ, કલાઈ,
 સીસું વગેરે ધાતુઓ તેમજ જીંચા પ્રકારનાં મઘ તથા ઘોડા વગેરેની
 આયાત થતી, તથા આ વેપારને લીધે હિન્દમાં સોનું ઘણું આવતું.
 પરદેશથી આયાત કરેલા માલ પૈકી કેટલોક માલ ખીજ પરદેશોને
 પૂરા પાડવાનો વેપાર પણ હિન્દીઓ કરતા. તેમાં રેશમ, ચીનાઈ
 માટીકામ ચીનથી, મોતી લંકાથી, અને હીરામણેક વગેરે ઝવેરાત
 હિન્દી મહાસાગરમાં આવેલા વિશાળ ભારતના દ્વીપોમાંથી આયાત
 કરી ખીજ દરિયાકિનારાના દેશો તરફ નિકાસ કરવામાં આવતા.
 આ વેપારને લીધે હિન્દમાં વેપારી વહાણો પુષ્કળ રહેતાં.

૨૬. મુસલમાનોની વાયવ્ય સરહદ ઉપરથી હિન્દ ઉપર સ્વારી-
 ઓ થતાં તથા દેશનો ઉત્તર તરફનો ભાગ તેમને કબજે આવતાં
 હિન્દનો જમીન માર્ગે સરહદની પેલી પારના
મુસ્લિમ આક્રમણ દેશો સાથે વેપાર વધ્યો. મોગલ અમલ દરમ્યાન
પછી સારા ધોરી રસ્તા થવાથી તે માર્ગે, મોટી
 નદીઓના જળમાર્ગે તેમજ હિન્દના કિનારાના
 માર્ગે વેપાર ખીલ્યો હતો. મોગલ દરબારના વૈભવને લીધે મોજ-

શોખની ચીજો બનાવવાના ઉદ્યોગોને સારું ઉત્તેજન મળ્યું હતું. હિન્દી વહાણવટું મોટે ભાગે મુસલમાનોના હાથમાં હતું અને પાછળથી તેમાં વાણિયા તથા મદ્રાસ તરફના એટલાએ ભાગ પડાવ્યો હતો. આયાત માલમાં સિલ્કા પાડવા તથા બપડો બતાવવા સોનું, ઝવેરાત તથા તાંબું, મુખ્ય હતાં. બદલામાં હિન્દી તરફતરફનાં ઊંચી જાતનાં કાપડ, ગળી વગેરે વનસ્પતિજન્ય રંગો, અશીણ વગેરે કેરી પદાર્થો, મરી મસાલા વગેરે નિકાસ કરતું.

૩૦. ૧૫ મા સૈકામાં દરિયામાર્ગે હિન્દીમાં આવવાના માર્ગની શોધ થતાં હિન્દીને વેપાર રાતા સમુદ્ર મારફત તુર્કીના રાજ્યમાંથી ઝુનોઆ અને વેનિસ મારફત કરવાને બદલે પશ્ચિમની પ્રજાએ કેપ ઓફ ગૂડ હોપ થઈને લાંબા માર્ગે પશ્ચિમ સાથે વેપારની યુરોપના દેશોએ કરવા માંડ્યો. તે વખતે ફરી શરૂઆત પશ્ચિમના બોકોને હિન્દી કાચી પેદાશનું આકર્ષણ નહતું, પણ હિન્દી ઊંચા પ્રકારનું કાપડ તથા છીંટ, ઝવેરાત, જરીકામ, જીન અને રેશમની બનાવટો તથા મસાલાનું મહત્ત્વ હતું. આ વેપારમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને સારો નફો થતો; પણ એ માલના બદલામાં હિન્દીને આપવા લાયક કોઈ પણ પેદાશ કે બનાવટ ઈંગ્લાંડમાં નહિ હોવાથી સોના ચાંદીની નિકાસ કરવી પડતી; તેથી આ વેપારનો ઘણાં બોકો ઈંગ્લાંડમાં વિરોધ કરતા. એ વિરોધ એટલો પ્રબળ થયો કે ૧૭ મા સૈકાના અંતમાં હિન્દી આયાત થતા માલ પૈકી હિન્દી કાપડની કેટલીક જાતોની આયાત કરવાની મનાઈ થઈ અથવા ભારે આયાત જકાત નાખવામાં આવી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની નીતિ હિન્દી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપી ઈંગ્લાંડના બજારમાં માલ દાલવી ધનાઢ્ય થવાની હતી; પણ ઈંગ્લાંડનાં સ્થાપિત હિતોના દબાણને લીધે કંપનીને એ નીતિ ૧૮ મા સૈકામાં બદલવી પડી અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે ઈંગ્લાંડમાં ફરી વળેલા યાંત્રિક યુગને લીધે ત્યાંનાં કારખાનાંના વિકાસ માટે

જરૂરી કાચી પેદાશો મેળવવા બજાર તરીકે હિન્દ મણાવા લાગ્યું, અને હિન્દી ગૃહઉદ્યોગો બ્રિટિશ બનાવટોની હરીફાઈમાં તૂટવા લાગ્યા. ૧૯ માં સૈકામાં લોકશાયરનો કાપડ-ઉદ્યોગ એટલો વિકાસ પામ્યો કે અર્ધ 'સૈકું' જતાં હિન્દમાં થતી આયાત પૈકી ૫૦ ટકા કાપડજ આવતું.

૩૧. ૧૮૬૦ માં સુએઝની નહેર ખુલ્લી મુકાતાં કેપ ઓફ ગૂડ હોપ થઈ સ્ટીમરો લઈ જવાની જરૂર ન
સુએઝની નહેર રહી અને હજારો માઈલનું અંતર ઘટતાં હિન્દ
ખુલ્લી મુકાયા પછી તેટલો અંશે યુરોપની નજદીકમાં આવ્યું અને
 હિન્દના આયાત નિકાસ વેપારમાં ૧૯૨૯-૩૦
 સુધી લગભગ એકસરખો વધારો થતો ગયો.

૩૨. ૧૮૬૪ થી ૧૮૬૯ નાં પાંચ વર્ષની સરાસરી આયાત
 આશરે ૩૧૧૧ કરોડ રૂપિયા તથા નિકાસ ૫૫૧૧ કરોડ મળી ૮૭૧
 કરોડનો વેપાર હતો. ૧૯૨૮-૨૯ માં આયાત
સુએઝની નહેર લગભગ ૨૬૩૧ કરોડ તથા નિકાસ ૩૩૯
મારફતે વેપાર કરોડ મળી એકંદર દેશપરદેશ સાથે વેપાર
વધતો ગયો ૬૦૨૧ કરોડ રૂપયાનો થયો હતો. આયાત-
 માંથી પરત નિકાસ આદ કરતાં ૧૯૨૮-૨૯
 માં ૪૫૦ કરોડ આયાત નિકાસ વેપાર થયેલો, અને ૧૯૨૯-૩૦માં
 ૪૫૨ કરોડ હતો.

૩૩. ત્યારબાદ સખત જગત મંદી તથા ગાંધીજીની કાયદાના
 સવિનયભંગને અંગે થયેલી બહિષ્કારની હિલચાલને પરિણામે દરિયા
 પારના દેશો સાથેના આયાતનિકાસ વેપારમાં
વેપાર ઉપર ઘટાડો થતો ગયો. બ્રિટિશ હિન્દમાં આયાત
મંદીની અસર વેપારમાં ૧૯૩૨-૩૩, ૧૯૩૩-૩૪ તથા
 ૧૯૩૪-૩૫ માં સોના ચાંદી સાથે આયાત
 અનુક્રમે ૧૩૫ કરોડ, ૧૧૭ કરોડ તથા ૧૩૬ કરોડની થઈ હતી.
 નિકાસ તે જ સાલોમાં અનુક્રમે ૨૦૩ કરોડ, ૨૦૮ કરોડ તથા ૨૧૨

કરોડની હતી. ૧૯૩૩-૩૪ કરતાં ૩૪-૩૫ માં આયાતમાં ૧૫ ટકા અને નિકાસમાં ફક્ત ૩ ટકાનો સુધારો થયો હતો. તે ઉપરથી સ્ટર્લિંગ-રૂપિયાના લગ્નથી ખાસ કરીને આયાત વેપારને ફાયદો વધારે થતો હોવાનું સાબિત થાય છે.

૩૪. ૧૯૩૧-૩૨, ૧૯૩૨-૩૩, ૧૯૩૩-૩૪ તથા ૧૯૩૪-૩૫ માં અનુક્રમે ૬૦૧૧ કરોડ, ૬૭ કરોડ, ૫૮ કરોડ, ૫૭ કરોડ રૂપિયાનું સોનું નિકાસ થયું હતું; તે ઉપરથી ભાવો

સોનાની નિકાસ તૂટવાને લીધે બોકોને સોનું વેચીને પણ નભાવ-
શું દર્શાવે છે શું પડ્યું હતું એમ સાબિત થાય છે. વળી

હિન્દ હમેશા સોનું વધારે પ્રમાણમાં આયાત કરે છે, નિકાસ ઓછું કરે છે, એ વાત ધ્યાનમાં લઈ નિકાસ વેપારમાંથી આ નિકાસ થયેલા સોનાની કીંમત જો બાદ કરીએ તો નિકાસ થયેલા માલની કીંમતનો આંકડો ઘણો ઘટી જાય છે. ખેતીની પેદાશોની કીંમત કારખાનાંની બનાવટોના ભાવના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે તૂટવાથી આપણા નિકાસ વેપારને સખત ફટકો પડ્યા છે. સોનું વેચવા હિન્દીઓ સદા નારાજ હોય છે. તેઓ સોનાનો સંપ્રદ કરવો પસંદ કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે, છતાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં સોનું વેચાયું એ જ હિન્દના બોકોની આર્થિક દુદ્દશાનું દ્યોતક છે. સોનાનું વેચાણ એ આખાદીનું ચિહ્ન નહતું, પણ વધારે બગડેલી આર્થિક સ્થિતિનું ચિહ્ન હતું.

૩૫. ૧૯૨૮-૨૯ તથા ૧૯૨૯-૩૦ કરતાં તે પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં આયાત નિકાસ ઘટતાં છેક લગભગ નીમોનીમ થઈ ગઈ હતી.

ત્યારબાદ નિકાસ વેપારમાં સુધારો થઈ લગભગ

પરિસ્થિતિ

૩૪૩ કરોડની નિકાસ ૧૯૩૬-૩૭માં થઈ હતી, જ્યારે આયાત ૧૯૯૧ કરોડની થઈ હતી..

૩૬. દેશના હુન્નરઉદ્યોગો વિકાસ પામે તો હિન્દનાં જે કારખાનાં હિન્દની કાચી પેદાશોના ગ્રાહક થાય અને તેટલે અંશે પરદેશ.

ઓછી નિકાસ થાય તો તે આવકારદાયક નિકાસ વેપારમાં ગણાય. આપણી કાચી પેદાશો પરદેશ જઈ ઘટાડો ક્યારે આવ- કારખાનાંના માલ તરીકે આપણે પાછી ખરી- કારદાયક છે દીએ તો આપણે અવજો વેપાર કર્યો કહેવાય.

કાચી પેદાશની કીંમત જે આપણને મળે તેના કરતાં અનેકગણી કીંમત એ જ કાચી પેદાશમાંથી બનેલી કારખાનાં- ની બનાવટો આયાત થતાં આપણે આપવી પડે ને તેથી દેશને બારે ખોટ આવે; તેથી દરેક દેશ પોતપોતાના દેશની કાચી પેદાશો દેશના જ ઉદ્યોગો માટે વપરાય ને કાચી પેદાશ તથા તેની બનાવટો- નો નફો દેશના જ ખેડૂતો તથા ઉદ્યોગોને મળે અને પરદેશ ન ધસડાઇ જાય એમ ઇચ્છે છે. તેથી આપણા આયાત નિકાસ વેપાર- માં જેટલો અંશે હિન્દના ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં થયેલા ઉદ્યોગી- કરણને લીધે ફેરફાર થયો હશે તે આવકારદાયક હોઈ કાયમ રહેશે, પણ તે ઉપરાંત જગદ્ગ્રમંદીને લીધે તૂટેલા ભાવના પરિણામે હિન્દના નિકાસ વેપારને જેટલો ફટકો પડે તે શોચનીય ગણાય.

૩૭. ઓછી આયાત દેશની ખરીદશક્તિ કમી થવાનું ચિહ્ન ગણાય છે; અને એ ખરીદશક્તિ ઘટવાનું કારણ યાંત્રિક સાધનોમાં થયેલા અપ્રતિમ વિકાસને લીધે વધેલી ભયં-

આયાત અને ખરીદ- કર બેકારી છે. યાંત્રિક વિકાસને લીધે ઓછા શક્તિનો સંબંધ મજૂરની જરૂર પડે, અને છૂટા થયેલા મજૂરો-

ને બીજા ધંધા ન મળવાથી તે બેકાર અને એ સ્વાભાવિક છે. બેકારી વધતાં ખરીદશક્તિ ઘટે, અને ખરીદ- શક્તિ ઘટતાં માગ ઘટવાથી કીમતો પડે અને માલ નહિ વેચાવાથી અતિપેદાશ (Over production) નો પ્રસંગ ઊભો થાય. અતિ- પેદાશની સ્થિતિ ગણાતાં વધુ પેદાશ ઉપર અંકુશ મૂકવો પડે અને ઓછી પેદાશ તથા બનાવટો તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ આવતાં વધુ મજૂરોને રજા આપતાં બેકારી ફરી વધે, એવું કુષ્ટ વર્તુલ (Vicious circle) ચાલે છે.

૩૮. દુનિયાનાં ઘટતાં બજારો માટે સખત હરીફાઈ થતાં કીમતો કાપવી પડે, કીમતો ઘટાડવા માટે ઓછી મજૂરીથી વધારે કામ લેવાય એવા યાંત્રિક તથા બીજા સુધારા એકારીનાં બીજાં દાખલ કરવા પડે અને એકારોને ધંધે લગાડવા બીજા રસ્તા ન હોય ત્યારે પણ એકારીમાં વધારો થાય; આવા ‘દુષ્ટ વર્તુલ’ માં જગત સપડાયું છે, અને જગતના ભાગ તરીકે હિન્દને પણ ઘણું ખમવું પડ્યું છે, જે કે ઇટાલી-એબિસિનિયાની લડાઈ પછી હાલમાં ભાવમાં સુધારો થતો રહ્યો છે.

૩૯. આયાતનિકાસમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જે માલ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઉપયોગી હોય તેવા માલની આયાત આવકારદાયક છે. એવો આયાત માલ Production-Goods ‘ઉદ્યોગોપયોગી માલ’ આયાત તથા ઉપ-અથવા ‘ઉત્પાદનોપયોગી માલ’ કહેવાય છે. બોગ માટે આયાત પણ જે માલ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ઉપયોગી નહિ છતાં ખરીદનાર દેશની પ્રગતિ ઉપભોગ માટે હોય છે તે માલ ખરીદનાર દેશના ઉદ્યોગોની ઉપભોગ માટે તૈયાર કરેલી બનાવટો સાથે સખત હરીફાઈમાં આવી તે ઉદ્યોગોને નુકશાન કરે છે. તે માલ Consumption-Goods (ઉપભોગોપયોગી માલ) હોવાથી તેની આયાત આવકારદાયક નથી. વળી જે ઉદ્યોગોપયોગી માલ દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં બનતો હોય તે માલની આયાત ઓછી થવી જોઈએ. માત્ર જે ઉત્પાદનોપયોગી માલ દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં અથવા સમૂળગા મળી શકે એમ ન હોય તે ઉત્પાદનોપયોગી માલની આયાત જકાતની માફીથી થવા દઈ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં સહાય થવી જોઈએ.

૪૦. વિશ્વયુદ્ધ દરેક દેશને મુદ્દાની ચીજોની આયાતમાં સ્ત્રાપત્ત થવા ખાસ શીખવ્યું છે; એટલે જે ઉદ્યોગો Key-Industries

(કેન્દ્ર ઉદ્યોગો) ગણુતા હોય, રાષ્ટ્રના કાયમ-
 દેશકલ્યાણસાધક ના હિત માટે જેની સ્થાપના તથા વિકાસ
 આયાતનિકાસ આવશ્યક હોય તથા જે ઉદ્યોગોનો દેશના જીવન-
 વેપારનાં ધોરણો મરણ સાથે ધાડો સંબંધ હોય તેવા ઉદ્યોગોની
 સ્થાપના તથા વિકાસને સહાયરૂપ આયાત-
 નિકાસનો વેપાર થાય એવા ઉપાય લેવા જોઈએ. એવી સ્થાપના તથા
 વિકાસને અંતરાયરૂપ થાય એવા આયાતનિકાસ વેપાર ન થાય તે
 માટે આવશ્યક આયાત તથા નિકાસ સંબંધે જકાતની નીતિ સ્વી-
 કારવી જોઈએ. સાથે સાથે ઉપલોકતા ઉપર વધારે પડતો બોજો ન
 પડે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉપરનાં ધોરણો ધ્યાનમાં રાખી
 આપણે હવે હિન્દના આયાતનિકાસ વેપારનું નિરીક્ષણ કરીએ.

આયાત વેપાર

૪૧. આપણા આયાત વેપારમાં ૧૯૩૬-૩૭ ના આંકડા પ્રમાણે
 ૩ તથા સૂતરાઉ કાપડની આયાતનો હિસ્સો ૧૮.૬૩ ટકા, મશીનરી
 (સાંચાકામ) અને મિલ-વર્ક ૧૧.૨૯ ટકા,
 આયાતની ધાતુઓ તથા કાચી ધાતુ ૭.૭૩ ટકા, તેલ
 ટકાવારી ૫.૭૯ ટકા, રેશમ (કાચું) તથા રેશમની બના-
 વટો ૧.૯૩ ટકા, ખાંડ ૧.૯ ટકા, ઇન્ડુ-
 મેન્ટ્રસ-અંપેરેટસ તથા એપ્લાયન્સીસ (દાકતરી શસ્ત્રસરંજામ)
 ૪.૧૫ ટકા, વાહનો (મોટરગાડી, મોટરબસ, સાયકલો વગેરે) ૫.૨૫
 ટકા, ક્ષોખંડી તથા બીજા ધાતુનો સામાન ૨.૩૧ ટકા, લાકડું
 (કાચું) અને તેની બનાવટો ૫.૭ ટકા, પ્રોવિઝન્સ અને ઓછા-
 મેન્સ સ્ટોર્સ ૨.૫૬ ટકા, કાગળો અને પેસ્ટબોર્ડ ૨.૨૫ ટકા,
 રસાયણી દ્રવ્યો ૨.૧૭ ટકા, રબરની બનાવટો ૧.૬૯ ટકા, દવાઓ ૧.૬૫
 ટકા, મસાલા ૧.૫૦ ટકા, કાચ અને કાચનો સામાન ૧.૧૩ ટકા,
 કૃત્રિમ રેશમ ૩.૦૮ ટકા, બિન તથા બિનની બનાવટો ૨.૩૯ ટકા,

દાર ૧-૯૧ ટકા, ફળ તથા શાકભાજી ૧-૧૩ ટકા હતો. બાકીની ચીજોનો હિસ્સો ૧ ટકા અંદર હોય પરચૂરણ ચીજોની આયાત ૬-૫૩ ટકા થઈ હતી.

૪૨. ૩ તથા સૂતરાઉ કાપડની આયાતમાં ૧૯૩૧-૩૨ સુધી ઘટાડો થતો રહ્યો હતો. ૧૯૩૬-૩૭ માં સૂતરાઉ માલ ૧૮ કરોડ

સૂતરાઉ કાપડ

ઉપરાંતની કીમતનો આયાત થયો હતો. જાપાને સોંધી માલ હિન્દના બજારમાં ભરી દેવાથી કીમતના પ્રમાણમાં માલની આયાત પાછલી સાલ કરતાં ઘણી વધારે થઈ હતી. કાપડના વેપારમાં ઈંગ્લાંડનો હિસ્સો ૨૭ ટકા હતો, જ્યારે જાપાનનો હિસ્સો ૫૫ ટકા હતો. ૧૯૧૩-૧૪ માં ઈંગ્લાંડ ૯૭-૧ ટકા સૂતરાઉ કાપડ મોકલતું અને જાપાન ફક્ત ૦૩ (ત્રણ દશાંશ) મોકલતું, તે બેમાં જાપાને ખ્રિસ્તને છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં આ વેપારમાં ખૂબ પાછું હઠાવ્યું છે, અને તેથી લેક્ષાયરે મુંબઈના મિલમાલિકો સાથે મળી જઈ ખ્રિસ્તને પસંદગી આપવાની શરતે હિન્દી કાપડ મિલના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવા ટેકા આપી જાપાનને હંકારવા તથા છેવટે અમુક પ્રમાણ કરતાં વધારે માલ હિન્દમાં નહિ દાલવવા સંબંધે કોલકરાર કરવા ફરજ પાડી છે. તેને લીધે લેક્ષાયરનું હિન્દી બજાર જે તદ્દન સરી જવાની અણી ઉપર હતું તેમાં હવે સંગીન સુધારો થયો છે, અને ખ્રિસ્તને સારો લાભ મળ્યો છે. સૂતરાઉ કાપડની એકંદરે આયાત ઘટતી ગઈ છે તે ઉપરથી હિન્દી કાપડમિલના ઉદ્યોગનો વિકાસ થઈ તે હિન્દની મોટા ભાગની સૂતરાઉ કાપડની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે એમ જણાય છે. માત્ર જાપાનની આર્થિક ચઢાઈને લીધે હિન્દી મિલઉદ્યોગ જેખમમાં આવતાં રક્ષણની જરૂર પડી હતી. જાપાનના ચેનના ભાવ તૂટ્યા, સોંધી મજૂરી હતી, તથા બજાર કબજે કરવા પડતર કરતાં ઓછી કીમતે માલ વેચવાની પદ્ધતિને લીધે આ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ અને સોંધુ જાપાની કાપડ ગામડે ગામડે પેહું.

૪૩. કૃત્રિમ રેશમનું સૂતર મોટે ભાગે જાપાનથી આવે છે. ઇટાલી તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ દ્વારા ઘટતો ગયો છે. બીજા દેશોનો ફાળો ઘટતો ગયો છે. કૃત્રિમ રેશમની આયાત વધતી જાય છે. કૃત્રિમ રેશમ તથા રૂના સૂતરના મિશ્રણના બનાવેલા કૃત્રિમ રેશમ મિશ્ર કાપડની આયાતમાં જાપાનનો હિસ્સો ૯૨ ટકા છે, અને બપકાદાર તરેહતરેહનું આવું કાપડ જોયા પ્રકારના સૂતરાઉ કાપડ તથા રંગીન કાપડને બદલે વપરાવા લાગ્યું છે. રેશમની આયાતમાં હોંગકોંગ સાથે ચીનનો ૯૨ ટકા ફાળો છે. જાપાનનો હિસ્સો વધતો જાય છે અને ઇટાલી પણ રેશમ મોકલે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પણ વધારે રેશમ મોકલે છે.

૪૪. રેશમી કાપડની આયાત ચીન તથા જાપાનથી થાય છે. બીજા દેશોનો હિસ્સો નહિ જેવો છે. આ રેશમી કાપડ વેપાર પણ રેશમી કાપડની વપારાશ વધતી જતી હોવાનું બતાવે છે.

૪૫. જીન તથા જીનના કાપડની આયાતમાં પણ વધારો થયો છે. ઘણુંખરું જીન ઓસ્ટ્રેલિયાથી આવે છે. જીનના કાપડની આયાતમાં ફ્રાંસ, ઇટાલી, જાપાન તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મુખ્ય ફાળો ઊન તથા ગરમ આપે છે. જીનની શાલની આયાતમાં પણ વધારો કાપડ થયો છે અને તે મોટે ભાગે જર્મનીથી આવે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડથી આવતી શાલોમાં પણ વધારો થયો છે.

૪૬. મશીનરી તથા મિલવર્કની આયાતમાં ઘટાડો થતો રહ્યો છે, પણ ખાંડ, બનાવવાના તથા તેલ કાઢવા તથા સાફ કરવાનાં કારખાનાં માટે મશીનરીની આયાત વેપારમાં મશીનરી તથા વિકાસ થયો છે. મશીનરી (સાંચાકામ) તથા મિલવર્ક મિલને ઉપયોગી ધાતુનો સરસામાન ઉત્પાદનો-પયોગી માલ હોવાથી તેની આયાતમાં થયેલો ઘટાડો હિન્દી ઉદ્યોગોનો વિકાસ લગભગ અંધ પડ્યાનું ચિહ્ન ગણી

શકાય. હિન્દમાં એ માલ પૂરો પાડવા સાધન નથી; તેથી આ માલની આયાત હિન્દના ઉદ્યોગીકરણનું એક મુખ્ય ચિહ્ન ગણાત.

૪૭. ધાતુઓ તથા ધાતુકામની આયાતમાં ૧૯૨૮-૨૯ પછી ઘટાડો થતો જ રહ્યો છે. બાંધકામને ઉપયોગી માલ સિવાય બીજી લોખંડ તથા પોલાદની ચીજોની આયાતમાં પણ ધાતુ તથા ધાતુકામ ધણો ઘટાડો થતો રહ્યો છે. આ વેપારમાં ખ્રિટન સાથે બેલ્જિયમ તથા જર્મનીની સખત હરી-કાર્ષ રહે છે. પણ ઓટાવા કરારને લીધે ખ્રિટનને આપવામાં આવેલી પસંદગી સાથે હિન્દી લોખંડ તથા પોલાદના ધંધાને મળેલા રક્ષણને લીધે બેલ્જિયમ ખળભળી બિડ્યું હતું અને હિન્દમાંથી આવતા માલને દાખલ થતો અટકાવવા બેલ્જિયમે યોજના અમલમાં મૂકી છે. ઓટાવા કરારને લીધે જર્મનીએ પણ હિન્દથી માલ આયાત કરવામાં અંતરાય મૂક્યા છે.

૪૮. મોટર વાહનોની આયાત મંદીની અસર ઘટતાં વધતી જાય છે. ખ્રિટનના હિસ્સામાં પસંદગીની જકાતને લીધે સુધારો થયો છે.

મોટર વાહન આ વેપારમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તથા કેનેડાને હિસ્સો ઘટતો જાય છે.

૪૯. લોખંડ તથા પોલાદ સિવાયની ધાતુઓની આયાતમાં સુધારો થયો છે. લોખંડી સરસામાનની આયાત એકંદરે ઘટતી ગઈ છે.

ખનિજ તેલોની આયાત ઘટી છે. ગ્યાસલેટની

ઘટતી આયાત આયાત પણ ઘટી છે; પેટ્રોલની આયાતમાં પણ

ઘટાડો જણાય છે. બળતણ તરીકે વપરાતા

તેલની આયાત વધી છે તે ઉપરથી યાંત્રિક વાહનો તથા એવા તેલથી ચાલતાં એન્જીનોનો પ્રચાર લોકપ્રિય થતો હોવાનું જણાય છે.

૫૦. ખાંડની બાબતમાં આયાત વેપારમાં ઘટાડો ચાલુ રહ્યો અને થોડા સમયમાં ખાંડની બાબતમાં હિન્દ સ્વા-

ખાંડ શ્રયી થઈ જશે અને દેશપરદેશ ખાંડ નિકાસ કરનાર દેશ બનશે એવાં ચિહ્ન જણાય છે. ૧૯૩૯માં

ખાંડની આયાતમાં વધારો થવાથી દેશના ખાંડ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા વિચારણા ચાલે છે. ખાદ્ય વસ્તુઓની આયાત પણ ઘટતી ગઈ છે.

૫૧. રસાયણી દ્રવ્યોની આયાતમાં વધઘટ ચાલે છે, જ્યારે દવાઓની આયાતમાં થોડો ઘટાડો છે. કાગળ તથા પેસ્ટબોર્ડની આયાત ઉપરથી વર્તમાન પત્રો તથા પ્રકાશનના

ઘટિતર આયાતો ધંધાની ખીલવણી સંબંધે અનુમાન થઈ શકે છે. ૧૯૨૮-૨૯ ના પ્રમાણમાં પરદેશી દારૂની આયાત ઘટતી ગઈ છે. મીઠાની આયાતની કીમતમાં વધારો થયો છે. રંગવાનાં તથા ચામડાં પકવવાના ધંધા માટે ઉપયોગી રંગ તથા ચામડાં પકવવાનાં દ્રવ્યોની આયાત ઘટી છે. તેમાં ડામરમાંથી બનતા રંગોની આયાત મુખ્ય હોઈ તેમાં ભારે ઘટાડો થયો છે. કાચ તથા કાચના સામાનની આયાત ઘટી છે. તેમાં જાપાનનો હિસ્સો મુખ્ય છે. મરીમસાલાની આયાતમાં જૂજ વધારો છે. તમાકુની આયાતમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો હિસ્સો ૯૧ ટકા છે. હીરામાણેક વગેરે ઝવેરાત તથા મોતીની આયાતમાં સુધારો છે, જ્યારે સિમેન્ટની આયાત ઘટી છે. પરદેશી કોલસાની આયાતમાં વધારો થયો છે. કોલસા બ્રિટન, નાતાલ અને ઓસ્ટ્રેલિયા મોકલે છે.

૫૨. આયાત વેપારમાં ઘટાડો દેશની ખરીદશક્તિમાં થયેલો ઘટાડો બતાવે છે, તેમ જ કેટલીક બાબતોમાં દેશ સ્વાશ્રયી થયાનું જણાવે છે. સાંચાકામ તથા મિલરટોર્સની સમાલોચના આયાતનો ઘટાડો દેશનું ઉદ્યોગીકરણ મંદીને લીધે અટકી પડયાનું બતાવે છે. આયાતમાં

ઘણીખરી વસ્તુઓ કારખાનાંની બનાવટો છે, કાચી પેદાશ જૂજ છે એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આયાતમાં ઘટાડો સરકારની શાહી જકાતી મહેસૂલમાં ઘટાડો આણે છે અને દેશનો જનસમૂહ આયાત થતી ઉપભોગની ચીજો ખરીદવા વધારે અસમર્થ બન્યો છે એમ પણ બતાવે છે.

નિકાસ વેપાર

૫૩. નિકાસ વેપારમાં અંગાળાનું શણ તથા શણની અનાવટો મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. ૧૯૨૮-૨૯ માં ૩૨૧ કરોડ ઉપરાંત કીમતનું શણ તથા લગભગ ૫૭ કરોડની શણની અના-
શણ તથા શણની વટોની નિકાસ થઈ હતી. એમાં ભારે ઘટાડો અનાવટોની નિકાસ ચાલુ રહેતાં મંદીની અસર નીચે એ વેપાર આવી ગયો અને ૧૯૩૬-૩૭ માં ૧૪૧૧ કરોડનું શણ તથા લગભગ ૨૮ કરોડ રૂપિયાની શણની અનાવટો નિકાસ થયાં હતાં. ૧૯૩૬-૩૭ ના આંકડા પ્રમાણે નિકાસ વેપારમાં શણનો હિસ્સો ૭.૫૩ ટકા તથા શણની અનાવટોનો હિસ્સો ૧૪.૨૫ ટકા મળી ૨૧.૧૧ ટકા આવે છે. શણના વેપારની આ સ્થિતિને લીધે અંગાળાના ખેડૂતો સંકટ ભોગવે છે, અને શણની ખેતી ઘટાડી ભાવ ટકાવવા સરકાર પ્રયત્ન કરે છે.

૫૪. ૩ (વેસ્ટ સાથે) ની નિકાસ ૧૯૨૮-૨૯ માં ૬૬૧૧ કરોડની હતી તે ૧૯૩૬-૩૭ માં ૪૫ કરોડ ઉપર આવીને ઊભી રહી. સૂતરાઉ માલ ૭૧૧ કરોડ થોડાં વરસં ૩ તથા સૂતરાઉ ઉપર નિકાસ થતો તે ઘટતો ઘટતો ૩૧૧ કરોડ કાપડ ઉપર આવ્યો. એટલે કપાસ પકવનારને મંદીને લીધે ભાવ ટૂટતાં ભારે નુકશાન ગયું છે તથા જાપાનની હરીફાઈને લીધે પરદેશનાં અખરોમાં પણ હિન્દી સૂતરાઉ કાપડ વગેરે માલનો ખપ ઘટવાથી અત્રેના સૂતરાઉ કાપડના મિલ-ઉદ્યોગને ફટકો પડ્યો છે.

૫૫. હિન્દી ચાની નિકાસની કીમત પણ આ મંદીની અસર-થી મુક્ત નથી રહી. ૧૯૨૮-૨૯ માં નિકાસ ચાની નિકાસ થયેલી ચાની કીમત ૨૬૧૧ કરોડ અંકાયેલી તે ૧૯૩૬-૩૭ માં ૨૦ કરોડ ઉપર આવી.

૫૬. ધાન્ય, કઢોળ, તથા આટાની નિકાસની કીમત ૧૯૨૮-૨૯ માં ૩૩૧૧ કરોડ હતી, જ્યારે ૧૯૩૬-૩૭ માં એવી વસ્તુની

નિકાસની કીમત ૧૫૩૭ લાખ અંકાઈ. તે

અનાજ

ઉપરથી અનાજની નિકાસ કેટલી ઘટી હશે તેનો

ખ્યાલ આવે છે, તથા ઘઉં ચોખા વગેરે

નિકાસ થતાં મુખ્ય ધાન્યો પકવનારા ખેડૂતોને કેટલું ખમતું પડ્યું હશે તેની કલ્પના થઈ શકે છે.

૫૭. તેલીશિયાંની નિકાસ પાંચ વર્સ ઉપર ૨૯૧૧ કરોડની હતી, તે ઘટતી ઘટતી ૧૮૧૧ કરોડ ઉપર આવી. પકવેલાં ચામડાં

જે ૯૧૧ કરોડનાં જતાં તે ૧૯૩૬-૩૭ માં

ઘંતર નિકાસો

૮ કરોડનાં નિકાસ થયાં. અર્ધપકવ ચામડાં

તથા ઢોરની ખાલ ૯૧૧ કરોડ જતાં તે ૭૩૬

લાખનાં ૧૯૩૬-૩૭ માં ગયાં. પેરેફ્રિન વેક્સ (મીણુ) ૧૯૨૮-૨૯ માં ૨૧૧ કરોડનું નિકાસ થતું તે ૧૯૫ લાખનું ગયું. તેલીશિયાંનો ખોળ

૩૧૧ કરોડ ઉપરથી ઘટી ૨૧ કરોડ ઉપર આવ્યો. જિન તથા જિનની બનાવટોની નિકાસ લગભગ ૩૧૧ કરોડની હતી. ધાતુઓ તથા કાચી

ધાતુઓની નિકાસ ૮ કરોડની થઈ હતી. આક્રીની નિકાસોનો હિસ્સો નિકાસ વેપારમાં એક ટકાની અંદર છે. ૧૯૨૮-૨૯ માં એકંદર

૩૩૦૧ કરોડ રૂપિયાની આપણે નિકાસ કરેલી તે ૧૯૩૬-૩૭ માં ૩૪૩ કરોડની કીમતની થઈ.

૫૮. આ ઉપરથી એક વાત ચોક્કસ થાય છે કે આપણા જ નિકાસ વેપારમાં મંદીને લીધે ભારે ફટકો પડ્યો હતો ને કાચી

પેદાશો પકવનારા ખેડૂતો તથા કારખાનાંની

મંદીની નિકાસ

બનાવટો નિકાસ કરનારા ઉદ્યોગો બન્નેને

ઉપર અસર

કટોકટીના વખતમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું,

તેમાં હવે જરા સુધારો થયો છે. છેલ્લાં થોડાં

વરસ પર નિકાસ થયેલું સોનું Distress Gold (સાધનહીન થવાને લીધે વેચવું પડેલું સોનું) કહેવાયું છે. નિકાસમાં ઉપજેલી ઓછી કીમતને લીધે ખેડૂતોની ખરીદશક્તિ ઘણી ઘટી ગઈ છે, પાછલું દેવું ભરી શકાતું નથી, અને સરકારનો જમીનનો ધારો ભરવામાં તથા નિર્વાહ કરવામાં એટલી મુશ્કેલી નડી છે કે જે સોના કે તેના દાગીનાથી આપણા બોકો વિખૂટા પડવા તદ્દન નારાજ હોય છે તે સોનું સંકટના સમયમાં ઉપયોગમાં લઈ વેચવું પડ્યું છે. સોના સિવાય બીજી માલમિલકત ગીરોવેચાણુ કરી તથા જંગમ મિલકત વેચી બોકોને વ્યવહાર ટકાવવો પડ્યો છે, એવા વખતમાં આયાત વેપારને પણ ફટકો પડે એ સ્વાભાવિક છે.

૫૯. ઓટાવા કરાર પ્રમાણે ખ્રિટનને યાંત્રિક વાહનો તથા તે સંબંધે સામાન માટે ૭૫ ટકા અને બાકીની નક્કી કરેલી ચીજો માટે ૧૦ ટકાની પસંદગી મળે છે. હિન્દને ઓટાવા કરારનાં તેજ ધોરણે ખ્રિટનના બજારમાં પસંદગી મળી પરિણામ છે; પણ હિન્દને તેથી જોષ/એ તેવો લાભ થયો નથી. હિન્દને મળેલી પસંદગી કાચી પેદાશો

માટે હોવાથી ખ્રિટનના ઉદ્યોગોને હરકત આવતી નથી, જ્યારે ખ્રિટન-ને મળેલી પસંદગી કારખાનાંની બનાવટો માટે હોવાથી એ બનાવટો ઓછી જકાતે હિન્દમાં આવતાં હિન્દી ઉદ્યોગો સાથે હરીફાઈ વધારે સરળતાથી તથા સગવડથી કરી શકે છે ને તેથી હિન્દી ઉદ્યોગોને ફટકો પડે છે. હિન્દના આદ્યાવસ્થા ભોગવતા ઉદ્યોગો આવી હરીફાઈમાં ટકાવવા મુશ્કેલ પડે છે; તેથી હિન્દના ઉદ્યોગોની હાલ દયાપાત્ર સ્થિતિ બની છે. ના. ગવર્નર જનરલે ખાસ સત્તા વાપરી હિન્દને માથે ડોકા બેસાડેલા ઇન્ડો-બ્રિટિશ કરારોને લીધે આ સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડ્યો નથી; ઊલટું ગ્રેટબ્રિટનને વધુ સગવડો અપાઈ છે.

૬૦. ‘ધી ઇન્ડિયન ટ્રેડ જર્નલ’ના જણાવવા પ્રમાણે ૧૯૩૩ માં સરકારી સ્ટોર સિવાયની આયાતમાં ૧૯૩૨ કરતાં ૧૮ કરોડનો

ઘટાડો થઈ ફક્ત ૧૧૬ કરોડની આયાત થઈ આયાત નિકાસની હતી, જ્યારે નિકાસ વેપારમાં ૯ કરોડનો પરિસ્થિતિ વધારો થઈ ૧૪૪ કરોડ રૂપિયા નિકાસની કીમત મુકાઈ હતી. નિકાસમાં ખાદ્યપેય અને તમાકુ પૈકી ચોખ્ખા, ઘઉંનો આટો, જુવાર, યાજરી અને જવની નિકાસ ઘટવાથી કીમતમાં આશરે ૪૫ કરોડનો ઘટાડો થયો હતો, જ્યારે રૂ, તેલીબિયાં, શણ, ઢોરની ખાલ તથા કાતડાં, ઊન, તથા લાખની નિકાસમાં વધારો થવાથી ૧૫ કરોડ ઉપરાંત નિકાસની કીમત વધી હતી. પરંતુ કારખાનાંમાં તૈયાર કરેલી બનાવટો અને ખાસ કરીને ગુણના કાચળા તથા સૂતરાઉ બનાવટોની નિકાસ ઘટવાથી કીમતમાં લગભગ દોઢ કરોડનો ઘટાડો થયો હતો. ૧૯૩૬-૩૭માં એકંદર નિકાસ વેપારમાં સુધારો દેખાય છે; પરંતુ દુનિયાના મુખ્ય ઔદ્યોગિક દેશોના ચલણમાં થયેલા ફેરફારોનો તેમાં કેટલો ફાળો છે તથા ચલણો સ્થિર થતાં શી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તે આજે કહેવું મુશ્કેલ છે.

૬૧. હિન્દના નિકાસ વેપારમાં ખ્રિટનનો હિસ્સો ૧૯૩૩-૩૪ ના આંકડા પ્રમાણે ૩૧.૯ ટકા હતો. આકીનો ૬૮ ટકા વેપાર ખ્રિટન સિવાયના દેશો સાથે હતો. તેમાં યુના-ઓટાવા કરારને ઇટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન, જર્મની, ફ્રાન્સ, બેલ્જિ-લીધે અન્ય દેશોનું યમ તથા ઇટાલી મુખ્ય છે. આયાતમાં ખ્રિટન વલણ સિવાય અમુક ખાસ માલને અંગે એ જ દેશો મોટે ભાગે મહત્ત્વના છે. તેમની સાથે વેપારી કરાર કરી જેનો તેનો હિસ્સો હરાવેલો નહિ હોવાથી ઓટાવા કરારને લીધે જે વસ્તુઓ હિન્દ બહારથી કિંદ્રાયતે મળી શકતી હોય તે કાચી પેદાશો બહારથી મેળવવા તરફ એ દેશોનું વલણ રહે એ કુદરતી છે. જે વસ્તુઓની પેદાશ બીજે ન થવાને લીધે હિન્દની સ્થિતિ અદ્વિતીય છે, તે પેદાશો પૂરતો નિકાસ વેપાર હિન્દ એ દેશો

સાથે ટકાવી શકે અથવા તેમાં વિકાસ કરી શકે. તેથી ૧૯૩૩ માં થયેલો નિકાસમાં સુધારો અમુક પેદાશનો પાક જગતમાં બીજે સ્થળે ઓછા પ્રમાણમાં પાકવાને લીધે હિન્દની પેદાશની માગ વધી જવાને પણ આભારી હોય. તેથી એ સુધારા માટે ઓટાવા કરારને શ્રેય ન અપાય. નવા ઈન્ડો-બ્રિટિશ કરારથી આ સ્થિતિ લગભગ ચાલુ જ રહી છે.

૬૨. હિન્દના આયાતનિકાસ વેપારમાં સામાન્યતઃ આયાત કરતાં નિકાસ વેપારની કીમત વધારે રહે છે અને તેથી કેટલાક કહે છે કે હિન્દને એકંદરે મોટો ક્ષાયદો થાય છે. માલની આયાત કરતાં વધારે કીમત માલથી અપાય છે એ સિદ્ધાન્ત નિકાસ કેમ થાય છે મુજબ બનતાં સુધી આયાત તથા નિકાસની કીમત લગભગ સરખી રહેવી જોઈએ. તેને બદલે આમ નિકાસ વેપારમાં વધારો રહે છે તેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર રહે છે. આયાત નિકાસ વેપારના સરવૈયામાં નીચેની બાબતો જમા ઉધારમાં મૂકવી જોઈએ:—

જમા	ઉધાર
૧. માલની નિકાસની કીમત	૧. સોનાચાંદીની આયાત
૨. હિન્દ બહારથી કાઢેલું જાહેર કરણ (લોન્સ)	૨. બહાર કાઢેલા કરણનું વ્યાજ
૩. મિશનો, શાળાઓ, દુકાળ, ધર્મોદા વગેરે માટે પરદેશી-ઓએ મોકલેલાં નાણાં	૩. પ્રથમ કાઢેલી લોનો ભરપાઈ કરવી.
૪. પરદેશી મુસાફરો હિન્દમાં ખર્ચવા આણે તે રકમ	૪. યુરોપિયન વેપારીઓ, ધારા-શાસ્ત્રીઓ, સરકારી નોકરો વગેરે પરદેશ જે રકમો મોકલે છે તે
	૫. પરદેશી બેંકો, વીમા કંપનીઓ તથા સ્ટીમર કંપનીઓના નફા
	૬. ફક્ષો રખતો પગાર, પેન્શન, સોનાચાંદી તથા સરકારી ખાતાંઓને ઉપયોગી સામાન

માટે પરદેશ મોકલવા પડતાં
નાણાંનો ખર્ચ

૭. પરદેશ ભણતા વિદ્યાર્થીઓ

માટે મોકલવાં પડતાં નાણાં

ઉપર જણાવેલી બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો ઉધાર બાળુ જણાવેલી બાબતોને લીધે હિન્દને પરદેશોને વધારે પૈસા ચૂકવવાના રહે છે અને એ પૈસા ચૂકવવા માટે વધારે માલ નિકાસ કરવાની ફરજ પડે છે. ઉધાર બાળુએ બતાવેલી બાબતો માટે હિન્દને પરદેશ નાણું મોકલવાનું ન હોત તો નિકાસ વેપાર આપો-આપ લગભગ આયાત જેટલો જ રહેત. ઉધાર બાળુ જેતાં જણાશે કે હિન્દમાં કામ કરતી પરદેશી બેન્કો, વીમાકંપનીઓ તથા સ્ટીમર કંપનીઓ નફાના રૂપમાં કરોડો રૂપિયા નફા તરીકે લઈ જાય છે; તે કામ જો હિન્દીઓના હાથમાં જાય તો એ નફો દેશમાં જ રહે. તે જ પ્રમાણે લોનો હિન્દ બહાર કાઢવામાં ન આવે, જાહેર નોકરીઓનું સંપૂર્ણ હિન્દીકરણ થાય, લશ્કરનું તથા નૌકા તથા વિમાની સૈન્યોનું હિન્દીકરણ થાય, તમામ વેપાર હિન્દીઓના હાથમાં જાય, હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ ભણવા મોકલવા ન પડે એવો શિક્ષણ સંબંધે સુધારો હિન્દમાં જ થાય તો આપણે પરદેશોને આપવાની રકમ ઘણી જ ઓછી રહે અને તે રકમ આપવા માટે આયાત તથા નિકાસ સરભર થાય. હાલની પરિસ્થિતિમાં ઉધાર બાળુએ બતાવેલી બાબતોને લીધે હિન્દ દેવાદાર દેશ હોવાથી નિકાસ વેપાર આયાત કરતાં હમેશ વધારે રહેવો જ જોઈએ.

૬૩. જમીનમાર્ગે હિન્દનો અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયા, ઇરાન, નેપાલ, તિબેટ, શાન સંસ્થાનો, પશ્ચિમ ચીન, સિયામ વગેરે સાથે કેટલોક આયાતનિકાસ-વેપાર ચાલે છે. ૧૯૨૪-

ખુશ્કી વેપાર ૨૫ ના આંકડા પ્રમાણે આયાત વેપાર ૨૩ કરોડ તથા નિકાસ વેપાર ૧૮૧૧ કરોડનો

હતો. તે પછી પૂરતી માહિતી આપે એવા આંકડા મળતા નથી, પણ હિન્દનાં કારખાનાંના ઉદ્યોગોની બનાવટો માટે આ દેશોનાં બજારો ખીલવવા પૂરતું ક્ષેત્ર છે.

૬૪. હિન્દનો કિનારાનો વેપાર એકંદરે ૨૨૦ કરોડ ઉપરાંત છે. તેમાં આયાતનિકાસ લગભગ સરખી છે. બર્મા હિન્દમાંથી કોલસા, કાપડ, ગુણે (કોથળા), દાળ, સોપારી લે છે, **કિનારાનો વેપાર** બ્યારે નિકાસમાં ચોખ્ખા, ગ્રાસલેટ, પ્રોટોલિયમ, મીણબત્તી, લાખ, સાગ, ઇમારતી લાકડું વગેરે હિન્દ મોકલે છે.

દેશાન્તર્ગત વેપાર

૬૫. સાધારણ રીતે સુધરેલા દેશોમાં દેશપરદેશ સાથેના આયાત-નિકાસના વેપાર કરતાં દેશમાં અંદર ને અંદર ચાલતો વેપાર દસપટ રહે છે. પરંતુ હિન્દ એ મુખ્યત્વે ગામડાંનો દેશ **દેશ અંદર ચાલતો વેપાર** હોવાથી સારા રસ્તાના અભાવે આપણા દેશમાં એ ધોરણે આંતરિક વેપારનો વિકાસ થયો નથી એમ લાગે છે. આંતરિક વેપારના ચોક્કસ આંકડા મળતા નથી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે નિકાસ થતી એક એકરની પેદાશના પ્રમાણમાં દેશમાં વાપરવા માટે ૧૧ એકરની પેદાશ લેવામાં આવે છે. તે સિવાય દેશની ખેતી સિવાયની પેદાશો તથા બનાવટોની નિકાસ ઘણી જ ઓછી થાય છે ને ઘણે ભાગે લગભગ તમામ દેશમાં જ ખપે છે. રેલ્વે ટ્રાકિકમાં આયાત નિકાસનો સમાવેશ થતો હોવાથી શુદ્ધ દેશમાં ને દેશમાં ચાલેલા વેપારના આંકડા મળે એમ નથી.

૬૬. આર્થિક સ્વાયત્તતા મળે તો હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગોનું ભાવિ ઊજળું બનાવી શકાય તથા હિન્દના હિતને સર્વોપરિ ગણી હિન્દના આમવર્ગની બહુજન સંખ્યાને અનુકૂળ આર્થિક વિકાસ થઈ શકે. પરંતુ ૧૯૨૧ માં અપાયેલું કહેવાતું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પણ

લઈ ક્ષેવા માટે ક્ષિતનના રૂઢિચુસ્તોએ આગ્રહ કરી ક્ષિતનના લાભ માટે આર્થિક સલામતીએ નવા બંધારણના કાયદામાં વધારે સખત બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યાં સંપૂર્ણ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ચલણ તથા હૂંડિયામણ

૧. માનવ સુધારાની આઘાવસ્થામાં વસ્તુવિનિમય બદલા-
બદલાયી થતાં. સર્વ વસ્તુઓનું મૂલ્ય આંકવાનું સર્વ સામાન્ય
માપ નહોતું. તેથી ઘણી અગવડ પડતી. તેથી
મૂલ્યાંકનનું પ્રગતિ થતાં દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય સોના ચાંદીમાં
સામાન્ય માપ આંકવાનું ધોરણ સુધરેલા દેશોમાં પ્રચારમાં
આવ્યું.

૨. હિન્દમાં વેદકાળમાં પણ સોનાનાં નાણાંનો ઉલ્લેખ મળી
આવે છે. ઔદકાળમાં વસ્તુઓને બદલે વસ્તુઓ આપીને વસ્તુવિનિ-
મય કરવાને બદલે ધાતુનું ચલણ વપરાવા
ચલણનો લાગ્યું. ખ્રિસ્તી શકની શરૂઆતમાં ચાંદી તથા
વિકાસક્રમ કાંસાનાં એક બાળુ સિક્કા પાડેલાં નાણાંનો
ઉપયોગ થતો જણાય છે. ચાણક્યના અર્થ-
શાસ્ત્રમાં ટંકશાળના વડાએ વસ્તુવિનિમયના માધ્યમ તરીકે તથા
કરજ ફેડવાના સાધન તરીકે પૂરતા પ્રમાણમાં નાણાં પૂરાં પાડવાં
તથા નાણાંની ધાતુમાં કોઈ ભેળસેળ કરે અથવા ખોટાં નાણાં પાડે
તો શી શિક્ષા કરવી તેનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં સોના તથા
તાંબાનાણાંનો ઉલ્લેખ છે, પણ ચાંદીનાં નાણાંનો ઉલ્લેખ નથી. રોમ
સાથે હિન્દનો બહોળો વેપાર હોવાથી રોમન નાણું પણ હિન્દમાં
આવતું. ગામડાંઓમાં વસ્તુવિનિમયમાં નાણાંનો ઉપયોગ લગભગ

નહિ જેવો જ થતો અને માલને બદલે માલ આપીને એક બીજાની જરૂરિયાતો પૂરી કરી બેવામાં આવતી. પણ શહેરમાં તથા પરદેશ સાથેના વેપારમાં સોનારૂપાનાં નાણાંનો વધારે ઉપયોગ થતો.

૩. મુસલમાની કાળમાં અલ્તમશ બાદશાહે ૧૭૫ ભારના ચાંદીના 'ટાંક' ને મુખ્ય નાણું બનાવ્યું હતું. મહમદ તખલકે સોના ચાંદીનાં નાણાંમાં કેટલાક સુધારા કર્યા અને તાંબાના દુબ્ધમ

મુસ્લીમ યુગમાં અને પ્રતીકરૂપ નાણાની શરૂઆત કરી. પણ બનાવટી સિક્કા પડતા અટકાવવા કાંઈ ઇલાજ લીધેલા નહિ હોવાથી ખોટા સિક્કા વધી પડ્યા. શેરશાહે ૧૧૧ માસા વજનનું ચાંદીનું ગોળ નાણું શરૂ કરેલું તેમાં સુધારો કરી અકબરે તે ચાલુ કર્યું એમ અબુલ ફઝલ કહે છે. અકબરના વખતમાં ૧૧ માસા વજનનું સોનાનું ગોળ નાણું પાડી તેનું 'મહોર' નામ પાડ્યું. એ 'મહોર' ની કીમત તે વખતના ૯ રૂપિયા હતી. એક રૂપિયાના ૪૦ પૈસા થતા. પૈસા અથવા દામ એ તાંબાનું નાણું હતું. સામ્રાજ્યમાં ચાંદીનાં નાણાં દિલ્હી સિવાય બીજા દસ ફેકાણે પાડવામાં આવતાં અને તાંબાનું નાણું તે સિવાય અનેક ફેકાણે પાડવામાં આવતું. હલકાં વજનનાં તથા કાપેલાં નાણાં વધી પડીને ઘોટાળો ન થાય એટલા સારુ અમુક વજનથી કમી વજનનું નાણું ગેરકાયદે ઠરાવવામાં આવતું.

૪. મરાઠી રાજ્યમાં સોનાનાં હોન મુખ્ય તથા સ્વીકારાયેલું નાણું ગણાતું; અને જમીનમહેસૂલ પણ હોનના રૂપમાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું; તોપણ વેપાર નિમિત્તે મુસલમાની

મુસ્લિમ કાળ રાજ્યના રૂપિયાનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો હતો.
પછી પ્રાચીન કાળથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોનો પશ્ચિમના દેશો સાથે વેપાર ચાલતો હોવાથી

મદ્રાસ તરફ પાગોડા નામનું સોના નાણું મુખ્ય હતું. મદ્રાસ ઇલાકામાં સોના નાણાનો પ્રચાર હતો ને તેના અવશેષો આજે પણ મળી આવે છે.

ઉત્તરમાં મુસલમાનોના અમલને લીધે ચાંદીનું નાણું વધારે પ્રમાણમાં પ્રચારમાં હતું. મુખ્ય નાણાના સિલ્કા પાડવા માટે ટંકશાળો ખુલી હતી, અને દરેક નાણાનું વજન તથા ધાતુની સર્વને માહિતી હોવાથી પૂરતા પ્રમાણમાં વિશ્વસનીય ચલણ વ્યવહાર માટે લોકોને મળતું. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારે સોના ચાંદીનાં ૯૯૪ પ્રકારનાં નાણાં હિન્દમાં અસ્તિત્વમાં હતાં, અને મુંબઈ ઇલાકામાં દીવાની કોર્ટમાં ઉપયોગ પડવા માટે ૩૮ સોનાના તથા ૧૨૭ ચાંદીનાં જૂનાં નાણાંનાં પરસ્પર પ્રમાણ સરકારી હુકમમાં અતાવ્યાં છે.

૫. બ્રિટિશ યુગમાં કંપની સરકારનું ધોરણ જૂનાં દેશી નાણાં રદ કરી પોતાનો રૂપિયો સાર્વત્રિક કરવાનું હતું. સોનાના નાણાને ગેરકાયદે દરાવવાનો કંપનીના અમલદારોનો

બ્રિટિશ અમલ પ્રથમ ધરિદો નહતો, પણ ૧૮૩૫ માં સોનાનું દરમ્યાન ૧૮૬૮ સુધી નાણું ગેરકાયદે દરાવવામાં આવ્યું અને ૧૬૫ ગ્રેન ચોખ્ખી ચાંદી તથા ૧૫ ગ્રેન મિશ્રણ મળી

૧૮૦ ગ્રેનના રૂપિયાને કાયદેસર નાણું દરાવવામાં આવ્યું. આજે પણ આપણા રૂપિયાનું વજન તથા ધાતુનું પ્રમાણ એ જ છે. ૧૮૪૧ માં પંદર રૂપિયાને બદલે સોનાની મહોર સ્વીકારવામાં આવશે એવું જાહેરનામું નીકળ્યું હતું, પણ પંદર રૂપિયે એક સોનાના પાઉંડનું ધોરણ બજારબાવ કરતાં કમી હોવાને લીધે સોના નાણાનો પ્રચાર થઈ શક્યો નહિ. થોડા વરસમાં ઓસ્ટ્રેલિયા તથા કેલિફોર્નિઆમાં સોનાની સમૃદ્ધ ખાણો મળી આવી અને એ ખાણોમાંથી સોનાની પેદાશ સારા પ્રમાણમાં નીકળતાં સોનાના ભાવ ઊતર્યા અને એક પાઉંડના પંદર રૂપિયાનું પ્રમાણ વધારે પડતું થઈ પડ્યું, અને સરકારી ખજાનામાં તેમજ ખાનગી વ્યવહારમાં સોંઘું સોનું નાણાના રૂપમાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાવા માંડ્યું અને સરકારને નુકશાન જવા લાગ્યું; તેથી ૧૮૫૩ ની શરૂઆતથી ૧૮૪૧ ના જાહેરનામાને રદ કરવામાં આવ્યું અને સોના નાણું તિજોરીમાં સ્વીકારવાની ના પાડ-

વામાં આવી. હિન્દનો પરદેશી વેપાર વધવા માંડ્યો તથા યુરોપિયનો પોતાના વતનમાં નાણું મોકલવા માગતા હતા; તેથી હિન્દી ચલણ પદ્ધતિ સુવર્ણમય કરવા તરફ અમલદારો તથા પ્રજાનું વલણ થયું. ૧૮૬૬ માં આ પ્રશ્નના વિચાર માટે નિમાયેલા મેન્સરીસ કમિશને સુવર્ણ ચલણને અનુકૂળ ભલામણો કરી; પરંતુ બ્રિટનની સરકારે તેનો સખત વિરોધ કરવાથી હિન્દી વજરની સંમતિ મળી શકી નહિ; માત્ર સોનાના ટૂકડા તરીકે સોનું તિજેરીમાં સ્વીકારવા તથા એ વરસ પછી બજારભાવ બદલાવાથી રૂપિયા તથા પાઉંડના અરસ-પરસ પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

૬. આ અરસામાં દ્વિમૂલ્યમાપન ચલણ પદ્ધતિ (સોનું તથા ચાંદી બન્નેને વ્યવહારના સરખા માધ્યમ ઠરાવવા તે) ના દોષ દૂર કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર કરવા માટે

ધ. સ. ૧૮૬૮ થી પશ્ચિમના દેશો પ્રયત્ન કરતા હતા તેને હિન્દી

ધ. સ. ૧૮૯૨ સરકારનો ટેકો હતો. પણ બ્રિટને એ વાતને

પૂરતો ટેકો આપ્યો નહિ અને ધણાંખરાં પ્રગતિ-

માન પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો સુવર્ણ ચલણને રાષ્ટ્રીય વૈભવ તથા સુસ્થિ-

તિનું ઘોતક છે એમ માનવા લાગવાથી દ્વિમૂલ્યમાપન ચલણ પદ્ધતિ

અશક્ય હતી. ૧૮૯૨ માં ભરાયેલી આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં આ

વાતની ખાત્રી થતાં હિન્દી સરકારે સુવર્ણ મૂલ્યમાપન પદ્ધતિ સ્વીકાર-

વાનું ઠરાવ્યું. ઇંગ્લાંડમાં ૧૮૧૬ થી એ પદ્ધતિ દાખલ થઇ હતી;

૧૮૭૧ માં જર્મનીમાં અને ૧૮૭૬ માં ફ્રાંસમાં એ પદ્ધતિનો અંગી-

કાર થયો હતો.

૭. ૧૮૩૫ થી ૧૮૯૯ સુધી હિન્દમાં ચાંદીનું ચલણ હતું,

પણ હિન્દ પરતંત્ર હોવાને લીધે કરોડો રૂપયા ઇંગ્લાંડ મોકલવાની

જરૂર રહેતી. હોમ ચાર્જસ (હિન્દના વહીવટ

હોમ ચાર્જસનું માટે બ્રિટનમાં થતો ખર્ચ, સનદી નોકરોનાં

પરિણામ પેન્શનો, પગારમાંથી ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં

આવતાં નાણાં, સરકારના ઉપયોગ માટે યુરોપ-

માં ખરીદાયેલી વસ્તુઓ તથા સરસામાન માટે આપવાના પૈસા, વિલાયતમાં કાઢેલાં કરજનું ભરવું પડતું વ્યાજ, રજા ઉપર રહેતા અમલદારોના પગાર, વગેરે) નો ખોજો હિન્દી તિજોરી ઉપર જ હતો. પરંતુ હિન્દુ ઉત્પન્ન ચાંદીનાં નાણાંમાં આવતું અને સુધરેલા મુખ્ય દેશોએ ચાંદીનું ચલણ કાઢી નાખી માત્ર સોનાનું ચલણ સ્વીકારવાથી ચાંદી સોંઘી થઈ, રૂપિયાની કીમત ઘટી અને હિન્દી સરકારને પાઉન્ડના રૂપમાં યુરોપ નાણાં ભરવા માટે વધારે રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાનો પ્રસંગ આવવા લાગ્યો. હૂંડિયામણુ ફક્ત એક પેની ઓતરે તો સરકારને એક કરોડ રૂપિયાનો વધારે ખર્ચ આવતો. તેમ જ બ્રિટિશ વેપારીઓને પણ નુકશાન થવા માંડ્યું. પરદેશના દેવાદાર બોકો તેથી કહેતા કે રૂપિયા પાડવાનું બંધ કરો, ગમે તેટલાં નાણાં પાડવાની ટંકશાળની છૂટ રદ કરો, તથા નાણાંનો જથ્થો મર્યાદિત થતાં રૂપિયાનું વિનિમય મૂલ્ય અથવા હૂંડિયામણુ વધતાં ધીમે ધીમે સુવર્ણ ચલણ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકો. પરંતુ ૧૮૯૨ સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય કરારને લીધે દ્વિધાતુ ચલન પદ્ધતિ સ્થપાતાં ચાંદીના ભાવ વધશે અને ચાંદીનું સોના સાથે રહેતું પ્રમાણ સ્થિર થતાં સર્વ અડચણ દૂર થશે એવી હિન્દી સરકારને આશા હતી. પણ તે આશા નષ્ટ થતાં ૧૮૯૨ માં વેપારીઓની સૂચનાઓનો વિચાર કરવાની હિન્દી સરકારને ફરજ પડી. ચાંદીના ભાવ ઘણા ઓછા થઈ રૂપિયાની કીમત ઘણી ઘટી ગઈ. તેથી રૂપિયાના સિલ્કા પાડવાની મનાઈ કરી હૂંડિયામણુમાં વધારો કરાવવાની સૂચનાનો વિચાર કરવા માટે લોર્ડ હર્શલના પ્રમુખપણા નીચે ૧૮૯૨ માં એક કમિટી નીમવામાં આવી.

૮. હર્શલ રિપોર્ટની ભલામણ મુજબ, જે માગણી કરે તેને અમર્યાદિત હદ સુધી સોના ચાંદીના સિલ્કા પાડી આપવાની છૂટ ૧૮૯૩ માં લઈ લેવામાં આવી અને સરકારી

હર્શલ કમિટી ટંકશાળે માગે તેને રૂપિયા પાડી આપવાના બંધ કર્યો, પણ સરકારની સગવડ માટે રૂપિય

પાડવાની છૂટ હતી. તેથી રૂપિયાની સંખ્યા મર્યાદિત થઈ અને રૂપિયામાં રહેલી ચાંદીની સોનામાં થતી કીમત કરતાં સિદ્ધા તરીકે કીમત વધુ થવાથી રૂપિયાનું હૂંડિયામણુ વધવા લાગ્યું. સરકારે રૂપિયા પાડવા બંધ કર્યા અને કાયદેસર ચલણ તરીકે રૂપિયો રહ્યો. રૂપિયાના હૂંડિયામણુનો ભાવ ચઢતાં ચઢતાં ૧૮૯૮ માં ૧૬ પેન્સ ઉપર આવ્યો. દરમ્યાન પંદર રૂપિયે પાઉન્ડના ભાવે સોનું રજૂ કરે બેને સરકારે રૂપિયા અથવા નોટો આપવાનું ધોરણુ અમલમાં મૂકવાથી પેપર કરન્સી રિઝર્વ (ચલણી નોટોને ટકાવવા માટે રાખવામાં આવેલા અનામત) ફંડમાં સોનાનો સંગ્રહ વધતો ગયો. રૂપિયાનો ભાવ ૧૬ પેની થયો અને સોનાનો સંગ્રહ થયો; એટલે આગળ શાં પગલાં ભરવાં તે માટે સર હેન્રી ફાઉલરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિટી નીમવામાં આવી.

૯. ફાઉલર કમિટીએ અમર્યાદિત પ્રમાણુમાં રૂપિયા પાડવા માટે ટંકશાળ ખુલ્લી મૂકવાની ના પાડી, તથા રૂપિયાની કીમત ૧૬ પેની ગણી, એક પાઉન્ડના ૧૫ રૂપિયા ભાવ

ફાઉલર કમિટી ઠરાવવા ભલામણુ કરી. તેમણે એવી પણ સૂચના કરી કે બ્રિટનના પાઉન્ડ (સોવરીન) ને

ચલણી નાણાં તરીકે દાખલ કરી હિંદની ટંકશાળામાં અમર્યાદિત પ્રમાણુમાં સોનાના પાઉન્ડ પાડવાની છૂટ આપવી. કમિટીનો ઉદ્દેશ સુવર્ણનું નાણું તથા સુવર્ણમાં મૂલ્યમાપન કરવાની પદ્ધત દાખલ કરવાનો હતો. ઠરાવેલા હૂંડિયામણુ કરતાં રૂપિયાનો પેન્સમાં ભાવ ઊતરવા માંડે તો તે ટકાવી રાખવા માટે રૂપિયા પાડવાને લીધે ટંકશાળને જે નફો રહે તે અનામત રાખી તેને ‘સુવર્ણ મૂલ્યમાપન અનામત’ (Gold Standard Reserve) તરીકે જુદો રાખવો, એમ કમિટીએ જણાવ્યું હતું. રૂપિયા પાડવાનો ખર્ચ ૧૧૧ પેન્સ આવતો અને પ્રજાને રૂપિયા ૧૬ પેન્સના ભાવે આપવાના હોવાથી ટંકશાળને સારો નફો મળવાનો હતો. તે નફો સુવર્ણના રૂપમાં રાખવાનો હતો.

૧૦ આ ભલામણો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વ્યાજબી હતી, પરંતુ સરકારે બધી ભલામણો કબૂલ રાખવાનો દેખાવ કરી ફક્ત થોડી જ અમલમાં મૂકી રૂપિયાનો ભાવ ૧૬ પેન્સ ભલામણોનો ખરા- ઠરાવવામાં આવ્યો તથા સોવરીન તથા અર્ધ ખર અમલ ન થયો સોવરીનને અમર્યાદિત હદ સુધી કાયદેસર ચલણ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ નાણાં તે વખતના સંજોગોને લીધે પરત તિજોરીમાં થોડા વખતમાં પાછાં આવ્યાં અને સોનાનું નાણું પાડી સુવર્ણમૂલ્યમાપનનું ધોરણ ટકાવવા સરકારે સુવર્ણ ટંકશાળ કાઢી નહિ. રૂપિયા પાડવાનો અધિકાર માત્ર સરકારને જ હતો અને રૂપિયા પાડવાની કીમત તથા રૂપિયાની નાણાં તરીકે કીમતમાં જે ફેર હતો તેને લીધે થતો નફો સોનાના રૂપમાં રાખવાને બદલે હિન્દી સરકારે બ્રિટિશ સરકારની ક્ષેત્રોમાં રોક્યો. સરકાર વતી વિલાયત મોકલવાના પૈસા માટે હિન્દી વજર લંડનમાં ગ્રેક બોર્ડ ઇંગ્લાંડમાં રહેતા સુવર્ણનિધિના તારણ ઉપર કાઉન્સિલ બિલ્સ વેચીને પૈસા જભા કરતો અને આ બિલ્લોનાં નાણાં હિન્દમાં સરકારી તિજોરીઓમાંથી મળતાં. આ બિલ્લોની ખરીદી હિન્દમાંથી માલ નિકાસ કરી વિલાયતમાં માલ આયાત કરનાર વેપારીઓને અનુકૂળ આવી. હોમ ચાર્જસની રકમ તે વખતે લગભગ ૧૭૦ લાખ પાઉંડ હતી. તેટલી જ રકમનાં બિલ્સ વેચીને હિન્દી વજર ખેસી રહે તો હિન્દના નિકાસ વેપારમાં હિન્દને ભરપાઈ કરવાની રકમ સોનું હિન્દ મોકલી અથવા હિન્દના લાભમાં તેટલી રકમ જમે માંડીને હિસાબમાં મજરે અપાય. હિન્દના લાભમાં રહેતા આયાત નિકાસ વેપારના સરવૈયાને લીધે હિન્દમાં સોનાનો સંગ્રહ વધતો ગયો, તેથી ૧૯૦૪માં તે અટકાવવા માટે હિન્દી વજરે ૧૬૩ પેન્સના ભાવથી અમર્યાદિત પ્રમાણમાં હિન્દ ઉપરની દૂંડીઓ (કાઉન્સિલ બિલ્સ) વેચવાની નીતિ જાહેર કરી, અને ઇંગ્લાંડના હિન્દ સાથે નિકાસ વેપાર કરનારા વેપારીઓએ સોનું લંડનમાં

બેકમાં અનામત મૂકી તે ઉપર હિન્દ ઉપરની હિંદી વજરની હૂંડીઓ મેળવવાની રીત હિન્દ સોનું મોકલવા કરતાં વધારે સગવડ ભરી ગણી. તેમ છતાં મુંબઈ ઇલાકા, પંજાબ તથા મધ્ય પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં સોનાના પાઉન્ડ ઠીક પ્રમાણમાં દાખલ થયા.

૧૧. ૧૯૦૭-૦૮ સુધી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વર્તવામાં આવ્યું. ૧૯૦૭માં વરસાદ હિન્દમાં અંશતઃ નિષ્ફળ નીવડ્યો અને અમેરિકામાં નાણાં બજારમાં કટોકટીનો પ્રસંગ

બદલાતી

પરિસ્થિતિ

જાણે થતાં હિન્દી ચલણનો હૂંડિયામણનો ભાવ નોવેમ્બરમાં ઘટવા માંડ્યો. આવા જ પ્રસંગે હૂંડિયામણ ટકાવવા સુવર્ણનિધિનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. સરકારે ધણા રૂપિયા પાડેલા હોવાથી ટંકશાળને સારા નફા મળ્યો હતો અને સુવર્ણના ધોરણને ટકાવવા માટે કાઢેલા અનામત ખાતામાં મોટી રકમ એકઠી થયેલી હતી. પણ એ અનામત ફાઉન્ડર કમિટીના કહેવા પ્રમાણે સુવર્ણના રૂપમાં રાખવાને બદલે બ્રિટિશ સરકારની જમીનગીરીઓ (લેનો)ના રૂપમાં રોકાયેલી હોવાથી તેનાં નાણાં કરવાં વધારે અગવડભર્યું હતું તથા વખત પણ અનુકૂળ ન હતો. રિઝર્વનો ઉપયોગ કટોકટીના વખતે થાય એ વાત સરકાર જૂલી ગઈ. સરકાર માનતી હતી કે હૂંડિયામણ નરમ પડતાં હિન્દી વજર હિન્દ ઉપર હૂંડીઓ વેચવાનું બંધ કરશે એટલે આપો-આપ હૂંડિયામણ ચઢશે; દરમિયાન ‘ગોલ્ડ સ્ટેન્ડર્ડ રિઝર્વ’ની અનામતનો ઉપયોગ કરી હિન્દી વજર ‘હોમ ચાર્જસ’ની જવાબદારી અંદાકરી શકશે. પરંતુ હૂંડીઓ વેચવી બંધ કર્યા છતાં સોનું નિકાસ કરવાની અથવા સોનાને બદલે હૂંડી મોકલવાની માગ એક સરખી ચાલુ રહી. હિન્દી સરકારે તે આપવાની ના પાડી અને રૂપિયાનો ભાવ ગગડીને ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮ ઉપર આવ્યો. છેવટે સરકારે બ્રિટિશ વેપારીઓની સગવડ સાચવવા લંડન ઉપર અમુક રકમ સુધી ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮ના રોજ હૂંડીઓ કાઢી હિન્દમાં વેચવાનું ધોરણ અમલમાં

મુજ્ય, અને હિન્દે લંડન ઉપર કાઢેલી હૂંડીઓનાં નાણાં ગોઠડ રટેન્ડર્ડ રિઝર્વમાંથી અપાવા લાગ્યાં. આમ ૮૦-૯૦ લાખ પાઉંડની લંડન ઉપરની બ્રિટિશ સરકારની હૂંડીઓ વેચાતાં દેશપરદેશનો વેપાર દેકાણે આવ્યો અને હિન્દનો નિકાસ વેપાર સુધર્યો.

૧૨. આવી રીતે હિન્દી ચલણ પદ્ધતિનાં મુખ્ય ધોરણોનો વિકાસ થયો:-હિન્દી ચલણમાં ચાંદીના રૂપિયા તથા રૂપિયાના રૂપમાં ચલણી નોટો તેમ જ ગમે એટલી રકમ સુધી પાઉંડ સુવર્ણ પરિવર્તન તથા અર્ધ-પાઉંડ, પંદર રૂપિયે એક પાઉંડ અથવા રૂપિયાના સોળ પેન્સ એ ભાવે કાય-દેસર ચલણ તરીકે હતાં. સુવર્ણને હિન્દ નિકાસ

કરવાની મર્યાદાના ભાવે લંડનમાં હૂંડીઓ વેચી હિન્દી વજર હૂંડિયામણ સુવર્ણમર્યાદા ઉપર ચઢતું અટકાવતો. હૂંડિયામણ સુવર્ણ-મર્યાદા નીચે જતું અટકાવવા માટે હિન્દી સરકાર લંડન ઉપર સ્ટર્લિંગની જલદ હૂંડીઓ (રિવર્સ કાઉન્સિલ્સ) સુવર્ણ વિલાયત મોકલવાની મર્યાદાના ભાવે વેચતી. હિન્દ બેણુદાર હોય ત્યારે હિન્દી વજર હૂંડીઓ વેચતો અને હિન્દ આયાત નિકાસ વેપારમાં સરવાળે દેવાદાર રહે ત્યારે હિન્દી સરકારની લંડન ઉપરની જલદ સ્ટર્લિંગ હૂંડીઓ કાઢવામાં આવતી અને બંને પ્રસંગે હૂંડિયામણનો ભાવ ટકાવવામાં આવતો. ફાઉલર કમિટીની ભલામણો પ્રમાણે સોનાની ટંકશાળ સ્થાપન થઈ નહતી, પરંતુ થોડું સોનાનાણું દેશમાં ફરતું હતું. આ પદ્ધતને લોકોએ સુવર્ણપરિવર્તન પદ્ધત તરીકે ઓળખવા માંડી. એ પદ્ધતનો અમલ કરનાર એક નિષ્ણાતે તેનું નામ 'ખોડંગતું ધોરણ' પાડ્યું.

૧૩. આ પદ્ધતના અનેક ટીકાકારો હતા. કેટલાક કહેતા કે ચાંદીના રૂપિયા ગમે તેને ગમે એટલા પ્રમાણમાં આપવા માટે ટંકશાળ ખુલ્લી મૂકો, કેટલાક કહેતા કે હિન્દી વજર એક્સરલેધન કમિ- જે અમર્યાદ પ્રમાણમાં કાઉન્સિલ બિલ્સ વેચે છે તેનું નિમાતાં સુધી તેના પરિણામે હિન્દમાં વધારાના રૂપિયા ચલણમાં આવતાં ભાવમાં વધારે પડતી તેજ

આવે છે ને મોંઘવારી થાય છે. આ સિવાય બીજાઓએ હિન્દી વજરના વહીવટની ખામીઓ દર્શાવવા માંડી. ચલણ સંબંધે રાખવામાં આવતો સુવર્ણનિધિ હિન્દમાં સોનાના રૂપમાં રાખવાને બદલે હિન્દી વજરે લંડનમાં બ્રિટિશ બેંકોના રૂપમાં રાખ્યો હતો, તે ફાઉલર કમિટીની ભલામણ વિરુદ્ધ હતું અને હિન્દને નુકશાનકારક હતું. રેલ્વેને મૂડી પૂરી પાડી ખર્ચ કરવામાં એ અનામત નિધિમાંથી સરકારે પૈસા મેળવી નિધિનો દુરુપયોગ કર્યો હતો; ચલણી નોટોને ટકાવનાર પેપર કરન્સી રિઝર્વનો એક મોટો ભાગ હિન્દમાંથી લંડન લઈ જઈ એ રિઝર્વનો દુરુપયોગ થયો હતો. સુવર્ણ મૂલ્યમાપન અનામત સોનાના રૂપમાં રાખવાનું ફાઉલર કમિટીએ ઠરાવ્યા છતાં તેનો ભંગ કરી રૂપિયા પાડવાની સરળતા ખાતર સોના ને કેટલેક અંશે ચાંદીના રૂપમાં અનામત રાખવામાં આવી હતી; અને સોનું હિન્દમાં છૂટથી આયાત ન થાય એવી રીતે અજર્યાદ પ્રમાણમાં હિન્દી વજર છૂંડીઓ વેચતો હતો, અને તેને લીધે દેશની જરિયાત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રૂપિયાનું ચલણ ફરતું હતું. રૂપિયાની કીમત કૃત્રિમ રીતે ચાંદીની કીમત કરતાં વધારે રાખેલી હોવાથી એ પદ્ધતિ સરકારને હાયદાકારક હતી, પણ મોંઘવારી થવાને લીધે મધ્યમવર્ગને વેડતું પડતું. સરકારનાં આવાં વહીવટી પગલાંઓને લીધે ૭ કરોડ પાઉંડ ઉપરાંત મૂડી હિન્દમાંથી લંડન હિન્દી વજરને કબજે ગઈ અને તેણે તે લંડનના શરાફોને ઓછા વ્યાજે ધીરી હતી, જ્યારે હિન્દને મૂડીનો તેટલો તોટો પડ્યો; એક વખતે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે સરકારી જમીનગીરીઓના તારણ ઉપર પણ બેંકો મળી શકી નહિ અને એકનો ધીરાણનો વ્યાજનો દર કૃત્રિમ રીતે ઊંચો ગયો. હિન્દી વજરની નાણાંસમિતિમાં હિન્દીઓનો અવાજ ન હતો, પણ લંડનના શરાફોની સંપૂર્ણ હાગવગ હતી. આ ટીકાઓની ઘડિયા ઓફિસે લાંબા વખત સુધી દરકાર ન કરી, પણ લંડન ‘ટાઇમ્સ’માં આ બધી ટીકાઓનો

સાર એક લેખમાળામાં આવતાં તથા બેક ઓફ ઇંગ્લાંડ મારફત ન ખરીદતાં મેસર્સ મોન્ટેગ્યુ એન્ડ કું. મારફત રૂપિયા પાડવા માટે ચાંદી હિન્દી વજરે ખરીદતાં સખત ટીકાઓ થવા લાગી અને ૧૯૧૩ માં મી. ઓસ્ટીન ચેમ્બરલેઇનના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નિર્માઈ.

૧૪. આ સમિતિએ જણાવ્યું કે સુવર્ણમૂલ્યમાપનના ધોરણ-
ને સુવર્ણચલણના ટેકાની જરૂર નથી; દેશના અંતર્ગત વેપારમાં
સોનાનાણું વાપરવાને ઉત્તેજન આપવામાં
ચેમ્બરલેઇન કમિ- હિન્દને ફાયદો નથી; દેશની અંદર ફરતા ચલણ-
શનની ભલામણો ને ટકાવવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં સોનું
તથા સ્ટર્લિંગ (પાઉંડ)ના રૂપમાં અનામત
(રિઝર્વ) રાખવી; સુવર્ણ મૂલ્યમાપન અનામતમાં કેટલી રકમ રાખવી
તેની મર્યાદા ન રાખવી તથા ચાંદીના રૂપમાં અનામત રાખનારી
શાખા બંધ પાડવી; માગણી કરવામાં આવે કે તરત હિન્દી સરકારે
લંડન ઉપર ‘બિલ્ટ હૂંડીઓ’ વેચવી; કાગદી નાણું (ચલણી નોટાનું
ચલણ) દેશની જરૂરિયાત પ્રમાણે સંકુચિત અથવા વિસ્તારિત કરી
શકાય એવી રીતે સ્થિતિસ્થાપક રાખવું; અને લંડનની હિન્દી કચેરી
(ઈન્ડિયા ઓફિસ)ની નાણા સંબંધે સમિતિમાં નિમાતા ત્રણ સભ્યોમાં
બે હિન્દી પ્રતિનિધિ રાખવા. ચેમ્બરલેઇન કમિશને એકંદર રીતે
હિન્દની મૂડી સંબંધે જરૂરિયાતોને જૂએ મારનાર તથા લંડનના શરા-
ફાને ઓછા વ્યાજે નાણાં મેળવવાની સગવડ કરી આપનાર હિન્દી
વજરની લંડનમાં સુવર્ણનિધિ તથા કાગદી ચલણનિધિનો અમુક
અંશ વધારે પડતા પ્રમાણમાં ભેગો કરનારી પદ્ધતિને બિવિધ્યમાં
અર્થલ બંધ પાડવા સૂચવ્યું હતું. વળી સમિતિએ સ્ટેટબેંક (રાષ્ટ્રની
પેદી) માટે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આ સમિતિની ભલામણો સંબંધે
સમિતિમાં નિમાયેલા હિન્દના એક પ્રતિનિધિ સર જેમ્સ બેંગખીએ
સખત બિન મત નોંધીને જણાવ્યું હતું કે ચાંદીની કીમતના પ્રમાણ-

માં બબરભાવે ઓછી કીમતના રૂપિયા જેવા પ્રતીક નાણાને
મદદે ચલણમાં વધારો કરતી વખતે સોના નાણું પાડવું અને તે સોન-
રીન કે અર્ધસોવરીન કરતાં હિન્દને અનુકૂળ આવે એવી કીમતનું પાડવું.

૧૫. વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં શરૂ થયા પહેલાં થોડા
મહિના અગાઉ જ એમ્પરબેઠન કમિશનનો અહેવાલ હિન્દી સરકારના
હાથમાં આવ્યો હતો. તે મુજબ ગોલ્ડ સ્ટેન્ડર્ડ
વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન રિઝર્વ (સુવર્ણમૂલ્યમાપન અનામત)ની ચાંદીની
શાખા અંધ પાડવામાં આવી, પણ બીજી મહ-
ત્વની ભલામણોનો અમલ કરતાં પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ને
સ્ટર્લિંગ મોકલવા માટે માગણી થતાં હિન્દી સરકારે ૧૯૧૫ ના
જાનેવારી આખર સુધીમાં ૬૮,૭૦૭,૦૦૦ સ્ટર્લિંગની લાંડનમાં નાણાં
મળે એવી, હિન્દી વજર ઉપરની સ્ટર્લિંગ હૂંડીઓ વેચી. હિન્દી
પોસ્ટલ સેવિંગ બેંકમાંથી લોકોએ ૮ કરોડ રૂપિયા ઉપાડી લીધા.
ચલણી નોટો ઉપર અણબરોસો આવવાથી નોટોનું સોનું આપવા
માગણી થઈ અને દસ કરોડ રૂપિયાની ચલણી નોટો, રોકડ નાણાં
લેવા માટે, રળૂ કરવામાં આવી અને સરકારને સોનું આપવાનું તહ-
કુખ કરવાની ફરજ પડી; થોડા વખતમાં લોકોનો હિન્દુસ્તાન સરકાર-
ની શાશ્વતી માટે વિશ્વાસ પાછો બેઠો અને દેશપરદેશના વેપારને
અંગે હૂંડીઓ આપવી તથા નોટો કાઢવાનું ચાલુ રહ્યું.

૧૬. વિશ્વયુદ્ધને લીધે હિન્દની આયાત ઘટી, પણ ઇંગ્લાંડ તથા
મિત્રરાજ્યો યુદ્ધમાં ગૂંથાગ્રેલાં હોવાથી તેમની જરૂરિયાતોને પહોંચી
વળવા માટે હિન્દમાંથી વધારે નિકાસ થવા
નિકાસ વેપારમાં લાગી; બ્રિટિશ સરકાર વતી હિન્દી સરકાર
વધારે પણ લડાઈના કારણે સારું ખૂબ માફ ખરીદ-
તી, તેથી આયાતનિકાસ વેપારના સરવૈયામાં
હિન્દનું લેણું વધારે ઇંગ્લાંડ તથા મિત્રરાજ્યો તરફ નીકળવા માંડ્યું.

સોનાચાંદીની નિકાસ ઉપર જુદા જુદા દેશોએ અંકુશ મૂકવાથી ચાંદીના ભાવ વધતા જ ગયા. ૧૯૧૬-૧૭ થી ૧૯૧૮-૧૯ નાં ત્રણ વર્ષ સાથે પાછલાં પાંચ વર્ષની સરાસરી સરખાવતાં હિન્દ દર વર્ષે ૬૦ લાખ પાઉંડનું વધારે બેચુદાર થયું. બ્રિટન તથા મિત્રરાજ્યો વતી ૧૯૧૯ આખર સુધીમાં હિન્દી સરકારે ૨૪ કરોડ પાઉંડનો ખર્ચ કર્યો હતો. આયાત નિકાસ વેપારના વધારા તથા શાહી સરકાર વતી કરેલા ખર્ચની રકમો હિન્દને ભરપાઈ કરવા માટે સોનું-ચાંદી પરદેશ ચઢાવવા સામે પ્રતિબંધ લગભગ બધા દેશોમાં મૂકવાથી હિન્દ સોનાચાંદી મોકલી શકતાં નહોતાં અને હિન્દમાં જે તે ખાતે ઉધાર મંડાય એમ નહોતું, તેથી નવા રૂપિયા, બ્રિટનની સ્ટર્લિંગ જામીનગીરીઓના અને ખાસ કરીને ટૂંકી મુદતના ટ્રેઝરી બિલ્સ (ખજાના ઉપરની હૂંડીઓ) ના તારણ ઉપર વધારે પ્રમાણમાં ચલણી નોટો પાડી એ ચલણનો વિસ્તાર વધારવાની જરૂર હતી, પરંતુ એ જ અરસામાં ચાંદીની ખાણોની નીપજ ઘટી અને ચાંદી માટે માગ વધી અને ૧૯૧૫ માં જે ચાંદીના ઔસનો ભાવ ૨૭ પેની હતો તે ૧૯૧૯ ના મેમાં ૫૮ પેન્સ થયો અને ૧૭ મી ડિસેમ્બરે તે જ સાલમાં ૭૮ પેન્સ થયો. અઃ વખતે ચાંદી તથા સોનાનું જે ૧૫ : ૧ નું પ્રમાણ હતું તેની નીચે રૂપિયાનો ભાવ પડવાનો સવાલ નહોતો. રૂપિયાનું હૂંડિયામણ કોઈ અમુક હદમાં રાખવું જ મુશ્કેલ પડ્યું; કારણ મોંઘી ચાંદીના રૂપિયા પાડતાં ભારે નુકસાન આવતું અને ૧૬ પેનીના રૂપિયાના ભાવને વળગી રહી હૂંડીઓ વેચવાનું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું. તેથી હિન્દી સરકારે આવા અસાધારણ સંજોગોમાં હૂંડિયામણ ઉપર સખત અંકુશ મૂક્યો અને ફક્ત રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત પરતી ચીજો માટે નાણાં મોકલવાની સવડ આપી અને કાઉન્સિલ બિલ્સના હૂંડિયામણના ભાવ એવા ધોરણે વખતોવખત વધારવામાં આવ્યા કે જેથી ચાંદીના રૂપિયા પાડવામાં નુકશાન ન જાય.

૧૭. હિન્દી સરકારે આ હેતુ પાર પાડવા માટે રૂપિયાના હૂંડિ-

યામણના ભાવ ૧૬ પેની ઉપરથી ૨૮ પેની
હૂંડિયામણ ચઢતું સુધી ક્યારે ક્યારે ચઢાવ્યો તે નીચેના કોષ્ટક
ગયું ઉપરથી જણાશે:—

ભાવની દાખલ તારીખ			તરત તારની હૂંડીઓ આપવામાં ઓછામાં ઓછો હૂંડિયામણનો ભાવ	
			શી.	પે.
૩૭	જાનેવારી	૧૯૧૭	૧	૪૧
૨૮	ઓગસ્ટ	૧૯૧૭	૧	૫
૧૨	એપ્રિલ	૧૯૧૮	૧	૬
૧૩	મે	૧૯૧૯	૧	૮
૧૨	ઓગસ્ટ	૧૯૧૯	૧	૧૦
૧૫	સપ્ટેમ્બર	૧૯૧૯	૨	૦
૨૨	નવેમ્બર	૧૯૧૯	૨	૨
૧૨	ડીસેમ્બર	૧૯૧૯	૨	૪

ઉપર પ્રમાણે કાયદેસર ૧૬ પેનીના હૂંડિયામણને બાબતે મૂકી
ફેરફાર કરવાની ફરજ પડવાથી ૧૮૯૮થી ચાલતું આવેલું હૂંડિયા-
મણનું ધોરણ ૧૯૧૭ ની શરૂઆતથી બદલાતું ગયું. લડાઈ પૂરી થવાથી
ભાવણ્ય માટે શું ધોરણ રાખવું એ પ્રશ્ન સંબંધે સલાહ આપવા
એક કમિટી નીમવામાં આવી, જેનો રિપોર્ટ બેથિંગટન સ્મિથ કમિ-
ટીના રિપોર્ટ તરીકે ઓળખાય છે.

૧૮. એ કમિટીએ જણાવ્યું કે જે પ્રમાણે પ્રથમ ચાંદીના
દર ઔસે ૪૪ પેનીનો ભાવ થતાં સુધી ૧૬ પેનીના ભાવનો રૂપિયો
નક્કાથી પાડી શકાતો તે પ્રમાણે હવે હૂંડિયા-
બેથિંગટન સ્મિથ મણનો ભાવ બે શિલિંગનો રાખવાથી ૬૬
કમિટીની સૂચનાઓ પેનીએ એક ઔસનો ભાવ થાય ત્યાં સુધી
રૂપિયા પાડવા નક્કાકારક રહેશે. કમિટીની બેઠકો
આશુ હતી તે વખતે રૂપિયાનો ભાવ બે શિલિંગની આસપાસ હતો

તે એ સિલિંગ ઠરાવવાથી હૂંડિયામણુ સ્થિર થશે અને હિન્દમાં ખીન્ન દેશોના પ્રમાણમાં સોંઘવારી રહેશે. રૂપિયાનો ભાવ ૨૪ પેની ઠરાવ્યા પછી સોનાની આયાતનિકાસ ઉપરના અંકુશ દૂર કરવા પણ ભલામણુ થઈ હતી. સોનાનું નાણું ન પાડતાં હૂંડિયામણુ ટકાવવા માટે સ્થાપેલા સુવર્ણનિધમાં ફીક પ્રમાણમાં સોનુ રાખવાની ભલામણુ સાથે બોકોની સોના માટેની માગ પૂરી પાડવા માટે મુંબઈમાં સુવર્ણ ટંક-શાળ કાઢી સોનાની મહોરો પાડવા પણ કમિટીએ સૂચવ્યું હતું. મહોરો તથા રૂપિયા બંને અમર્યાદ રકમ સુધી કાયદેસર નાણા ગણવાં, પણ મહોરોને બદલે રૂપિયા આપવાની જવાબદારી ચાંદીનો જથ્થો મર્યાદિત રહે ત્યાંસુધી કાયદેસર રીતે સરકાર ઉપર ન રાખવા કમિટીની ભલામણુ હતી. એક પાઉડના દસ રૂપિયાનો ભાવ અમલમાં મૂકતાં પહેલાં બોકો પાસે રહેલા સોવરીનના જૂના દર પ્રમાણે પાઉડે ૧૫ રૂપિયા અમૂક મુદત સુધી મળશે એમ ઠરાવવા તથા સોનાચાંદીની આયાતનિકાસ ઉપરના અંકુશ દૂર કરવા અને ચાંદીની આયાત ઉપરની જકાત દૂર કરવા કમિટીએ જણાવ્યું હતું.

૧૯. રૂપિયામાં આવતી ચાંદી તથા તેના વજનમાં ઘટાડો કરવા, એ અગર ત્રણ રૂપિયાના પ્રમાણમાં ઓછી ચાંદીના સિક્કા કાઢવા અને નીકલના રૂપિયા પાડવાની સૂચનાઓ

કમિટીની વધુ સૂચનાઓ

સમિતિએ ફેંકી દીધી. નોટાનું ધાતુના રૂપિયામાં પરિવર્તન ન થાય એવા જોખમમાં હિન્દનું કાગદીનાણું મુકાય અને તે સામે રક્ષણ ન થાય એવી સૂચનાઓ રદ કરવામાં આવી તથા ચલણી નોટાના ધાતુના રૂપિયા આપવાનું ધોરણ કાયમ રાખવાની જરૂર ઉપર કમિટીએ ભાર મૂક્યો હતો. ઊંચા હૂંડિયામણુને લીધે હિન્દી ઉદ્યોગને નુકશાન નહિ થાય એમ કમિટી માનતી હતી. રૂપિયાની કીમત સ્ટેબિલિંગમાં ઠરાવવાને બદલે સોનામાં ઠરાવવી અને એક સોવરીનની બરોબર દસ રૂપિયા અથવા એક રૂપિયો=૧૧.૩૦ ૧૦૬ એન શુદ્ધ

સોનું એ ધોરણ દેશની અંદર તેમ પરરાષ્ટ્રીય હાંડિયામણ તરીકે સ્વી-
કારવા કમિટીએ જણાવ્યું હતું.

૨૦. જે ચાંદીનો ભાવ લાંબા વખત સુધી ચઢતો રહે તો (૧) હિન્દી વજરે હિન્દ ઉપરની હાંડીઓ ઓછી વેચવી, (૨) ચાંદીની ખરીદી ન કરવી, (૩) ધાતુનાં નાણાંની માગ ચાંદીનો ભાવ ચઢતો માટે સોનાનાણું પાડવું વગેરે ઇલાજ દ્વારા રહે તો શું કરવું તથા ચાંદીની ખરીદી સરકાર માટે તદ્દન આવશ્યક હોય તો નુકશાનથી પણ રૂપિયા પાડી શકાય એવી કીમતે ચાંદી ખરીદવા સરકારે તૈયાર રહેવા કમિટીએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું.

૨૧. હાંડીઓ સંબંધે કમિટીએ જણાવ્યું કે હિન્દી વજરે હાંડીઓ ફક્ત હોમ ચાર્જસ માટે વેચવાની હોય છે. બ્રિટિશ વેપારીઓના હિન્દ સાથેના આયાતનિકાસ વેપાર માટે સગવડ કરી આપવાની ફરજ હિન્દી વજરને માથે નથી. પણ કોઈ ગેરસવડ સિવાય અથવા કાયદાથી હિન્દી વજર પોતાની જરૂરિયાત ઉપરાંત વધારે રકમની હાંડીઓ વેચવાની સ્થિતિમાં હોય તો તેમ કરવા હરકત નથી. માત્ર રિઝર્વ (અનામત) ક્યાં રાખવાં તે સંબંધે દરેલા ધોરણોના અમલમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ. ખુલ્લા ટેન્ડરથી હરીફાઈના ભાવે હાંડીઓ વેચવાનું ધોરણ ચાલું રાખવું. હિન્દ તરફ સોનું મોકલવા માટે પાઉંડમાં થતા ખર્ચનું ધોરણ ધ્યાનમાં રાખી વખતોવખત ઓછામાં ઓછો હાંડીનો ભાવ ઠરાવવો. સોવરીન (સોનાનો સિક્કો) તથા પાઉંડનો ભાવ સરખો થતાં સુધી આ ભાવમાં ફેરફાર રહેશે, સરખો થયા પછી ભાવમાં ફેરફાર નહિ થાય.

૨૨. બલ્ટ હાંડીઓ માટે કમિટીનું કહેવું હતું કે હિન્દી વજર-
ને દરેક વખતે પૂછ્યા સિવાય દર અઠવાડિયે તારના હાંડીઓ સાથે

કેટલી રકમની ઊલટ હૂંડીઓ (રિવર્સ કાઉન્ટરફોર્ટ હૂંડીઓ) હાંડિયામણ નખાણું રહેતું હોય એવા વખતમાં વેચવામાં આવશે તે જાહેર કરવાની સત્તા હિન્દી સરકારને આપવી જોઈએ. માત્ર એ ઊલટ હૂંડી વેચવાનો ભાવ હિન્દી પ્રિન્ટિંગ સ્ટીમરમાં મોકલવાનો જે પડતર ખર્ચ આવતો હોય તે ધોરણે ઠરાવવો જોઈએ.

૨૩. કાગદીનાણા સંબંધે કમિટીએ જણાવ્યું કે પેપર કરન્સી રિઝર્વ (કાગદી ચલણને ટકાવનારી અનામત) માં એકંદર ફરતી નોટોના પેપર કરન્સી રિઝર્વ ઓછામાં ઓછા ૪૦ ટકા ધાત્વાત્મક ચલણના રૂપમાં રાખવા જોઈએ.

૨૪. કમિટીની એક મહત્ત્વની ભલામણ એવી હતી કે અનામતના વિશ્વાસાત્મક (fiduciary) વિભાગ-અનામતનો વિશ્વાસ-માં હિન્દી સરકારની જામીનગીરીઓ ૨૦ સાતમક વિભાગ કરોડ રૂપિયાથી વધારે કીમતની ન રાખવી જોઈએ. બાકીની અનામત સામ્રાજ્યમાંની બીજી સરકારોની જામીનગીરીઓમાં દસ કરોડ રૂપિયાથી વધારે કીમતની જામીનગીરીઓ એક વરસથી વધારે મુદતે પાકતી ન હોવી જોઈએ અને બંધી જામીનગીરીઓ અમુક ચોક્કસ તારીખોએ પાકતી હોવી જોઈએ. આ ૩૦ કરોડ ઉપરાંતની રોકેલી અનામત એક વરસથી વધારે નહિ એવી ટૂંકી મુદતની તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સરકારે કાઢેલી જામીનગીરીઓના રૂપમાં રાખવી જોઈએ.

૨૫. પેપર કરન્સી રિઝર્વમાંનું સોનું તથા સ્ટર્લિંગ જામીનગીરીઓની બે શિલિંગે એક રૂપિયો ગણી ફરી કીમત આંકવી જોઈએ. તેમાં જે નુકશાન જશે તે એકદમ ફરી કીમત આંકવી ભરપાઈ થશે નહિ, પણ હાંડિયામણ વધારવાને લીધે જે ખચત થશે તેને લીધે અમુક મર્યાદિત વર્ષોની અંદર આ ખોટ ભરપાઈ થશે એવો આ કમિટીનો અભિપ્રાય હતો.

૨૬. મોસમમાં વધારાના ચલણની માગણીને પહોંચી વળવા માટે નિકાસની હૂંડીઓના તારણ ઉપર મુંબઈ, મદ્રાસ તથા બંગાળની ઇલાકા એકોને હમેશની પદ્ધતે ધીરવામાં મોસમની માગણી આવેલી વિશ્વાસાત્મક લેનો ઉપરાંત ૫ કરોડ સુધી વધારાની ચલણી નોટો કાઢવા માટે ગોઠવણ કરવા કમિટીએ જણાવ્યું હતું.

૨૭. સમિતિની ઉપરની અદુભતી ભલામણો સંબંધે એક સભ્ય મિ. દાદીબા દલાલે લઘુમતી નિવેદન કરીને દાદીબાનો લિખિત મત જણાવ્યું કે:—(૧) સોનું તથા રૂપિયાનું પ્રમાણ એક સોવરીનના ૧૫ રૂપિયા છે તે કાયમ રાખવું.

(૨) સોનું તથા સોનાનાણાંની આયાત નિકાસ તેમ જ ચાંદી અને ચાંદીનાં નાણાંની આયાતનિકાસ નિરંકુશ રાખવી.

(૩) હાલનો રૂપિયો પૂર્ણ કાયદેસર નાણું તરીકે ચાલુ રાખવો.

(૪) ન્યૂયોર્કમાં ચાંદીની કીમત દર સેન્ટ ઉપરાંત રહે ત્યાંસુધી સરકારે ચાલુ રૂપિયામાં જેટલી ચાંદી રહે છે તેટલી તથા તેવી ચાંદીના રૂપિયા પાડવા નહિ. ચાંદીનો ભાવ દર સેન્ટ ઉપરાંત રહે ત્યાંસુધી હાલના ચાંદીના રૂપિયા કરતાં ઊતરતા પ્રકારની ચાંદીનો એ રૂપિયાનો નવો સિક્કો પાડવો અને તે પૂર્ણ ચલણ તરીકે દાખલ કરવો.

૨૮. હિન્દી વજરને કેટલી રકમ મોકલવી પડશે તે આખત વાર્ષિક અંદાજપત્રકમાં જે રકમ બતાવી હોય તેટલા જ પૂરતાં હરી-દ્રાઈથી ટેન્ડર માગી સરકાર હૂંડીઓ વેચી

હૂંડીઓ તથા ઊલટ શકે. બજેટમાં હોમ ચાર્જસ, મૂડી તથા ઋણ-હૂંડીઓ સંબંધે દાદી વિમોચન માટે જે રકમો મોકલવાની હોય તે બાની ભલામણ જુદાજુદા સદરે બતાવવી. ફક્ત સરકારી જરૂરિયાત સારુ હૂંડીઓ વેચવી જોઈએ, વેપારીઓની સવડ માટે વધારે ન વેચવી જોઈએ. રિવર્સ કાઉન્સિલ્સ

(બિલટ હૂંડીઓ) ૧ શિલિંગ ૩૬૬ પેન્સના ભાવે લંડન ઉપર વેચવી. તેનું જે ઉત્પન્ન આવે તે સરકારના બીજાં ફંડોથી જીલ્લા રાખવું અને દર રૂપિયે ૧ શિલિંગ ૪૬૬ પેન્સથી ઓછા દરે હિન્દી વજરે ન વેચી હોય એવી હૂંડીઓના નાણાં આપવામાં જ માત્ર વાપરવી.

૨૯. સરકારે દાદીયા દલાલની સલાહ બાબતે મૂકી હૂંડિયામણનો દર ૧૬ પેનીને બદલે ૨૪ પેનીનો ઠરાવ્યો. દેશમાં ૧૬ પેની-

ના રૂપિયાના હિસાબે વ્યવહાર થતો હતો, તેને

સરકારે શું કર્યું બદલે આ નવો ભાવ ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં

અમલમાં આવતાં સેંકડો વેપારીઓ દેવાળાં

કાઢવાની અણી ઉપર આવ્યા, વેપાર રોજગારમાં ભારે ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો અને સરકારને પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે ભારે નુકશાનમાં ગિતરવું પડ્યું.

૩૦. રિપોર્ટ ઉપર ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરમાં કમિટીની સહીઓ થઈ હતી અને નવા હૂંડિયામણનો અમલ ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં

થયો તે દરમિયાન હૂંડિયામણના ભાવ ગિતરતા

હૂંડિયામણના હતા અને ૨ શિલિંગનો ભાવ સ્વીકાર્યાની

ભાવની અસર જાહેરાત થઈ ત્યારે હિન્દી હૂંડિયામણના દર,

એ શિલિંગ સુવર્ણના ભાવ કરતાં વધારે

ગિતરેલા હતા; હિન્દી હૂંડિયામણનો ભાવ ૨૮ પેન્સ હતો અને હૂંડિયામણ નરમ હતું; સુવર્ણના રૂપમાં હૂંડિયામણના આ ઊંચા ભાવનો લાભ લેવા માટે બિલટહૂંડીઓની માગણી ખૂબ વધી અને બજારમાં હૂંડિયામણ ૩૨ પેની બોલાયું.

૩૧. ચઢતા હૂંડિયામણને લીધે આયાતવેપારને ઉત્તેજન મળે છે અને નિકાસ વેપાર ઘટે છે, બ્યારે ગિતરતા હૂંડિયામણને લીધે

નિકાસવેપારને ઉત્તેજન મળે છે અને આયાત-

નિકાસવેપાર

નરમ

વેપાર ઘટે છે. એ શિલિંગનો રૂપિયો ઠરાવવામાં

આવ્યો ત્યારે નિકાસવેપાર નરમ હતો. ગ્રેટ

બ્રિટન તથા અમેરિકા પાસે પુષ્કળ હિન્દી

નિકાસ માલ હોવાથી તેમને હિન્દી પેદાશોનો ખપ ઓછો હતો. યુરોપના દેશોને એ પેદાશોની ખૂબ જરૂર હતી, પણ તેની કીમત આપવા નાણું નહોતું. ફક્ત અનાજનો ખપ હતો, પરંતુ ૧૯૨૦ માં કમી વરસાદને લીધે સરકારે અનાજ પરદેશ મોકલવાની કચેલી મનાઈ ઉઠાવી ન લીધી; ને ફક્ત થોડા પ્રમાણમાં ધઉની નિકાસ કરવા દેવામાં આવી. આ વખતે આયાતવેપાર મજબૂત હતો. લડાઈ દરમ્યાન તથા કામચલાઉ સંધિ દરમ્યાન સાંચાકામ માટે તથા બીજી કારખાનાંની બનાવટો માટે ઓર્ડરો અપાયેલા તે મુજબ માલ હિન્દ આવવા માંડ્યો.

૩૨. ૧૬ પેનીને બદલે ૨૪ પેની રૂપિયાની કીમત થવાથી નરમ પડેલો નિકાસવેપાર લગભગ બંધ પડ્યો અને હૂંડિયામણનો

ભાવ ૧૬ પેની ઉપરથી એકદમ ૨૪ પેની ૨૪ પેની ભાવનું ઉપર ચઢી જવાને લીધે આયાતમાલ ઘણો પરિણામ સોંધો પડવા માંડ્યો અને કાપડ સુધાં મોટા

પ્રમાણમાં આયાત કરવામાં આવ્યું. આ જ સુમારમાં જપાનમાં વેપારની આર્થિક સ્થિતિ બગડવાથી હિન્દી રૂ જપાન ન લઈ શક્યું અને લીધેલું રૂ હિન્દના બજારમાં જપાને પરત વેચવા માંડ્યું. તેના પરિણામે રૂનો વેપાર તૂટી પડ્યો ને રૂનો જથ્થો ઘણો વધી પડ્યો. યુરોપની ખરીદશક્તિનું પુનર્જીવન થવાનાં ચિહ્ન દેખાતાં ન હતાં અને આયાતનિકાસ વેપારનું સરવૈયું મોટા પ્રમાણમાં હિન્દ વિરુદ્ધ રહ્યું. એક રૂપિયાનો ૨૪ પેની ભાવ હોવાથી પ્રથમના ૧૬ પેનીના ભાવના પ્રમાણમાં ઓછા રૂપિયા લઈ સરકારે પાઉંડની હૂંડીઓ આપવાની હોવાથી તથા નિકાસવેપાર લગભગ મરી જવાથી હિન્દી વજર તરફથી હૂંડીઓનું વેચાણ ઘણું ઓછું થઈ જવાથી સરકારને ભારે ખોટ વેડીને હૂંડિયામણનો દર ટકાવવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. નિકાસ-વેપાર મજબૂત હોત તો ૨૪ પેની તથા હિન્દ સોનું મોકલવાના ખર્ચની સુવર્ણમર્યાદા સુધી ભાવ લઈ રૂપિયા આપ-

વાના હોત ને તેથી હિન્દી વજર ૧૬ ને બદલે ૨૪ પેની લઈ ૮ પેની વધારાના હૂંડિયામણનો લાભ મેળવત અને હિન્દી સરકારે ઊલટ હૂંડીઓ આયાત વેપારને અંગે આપત તેની ખોટ ભરપાઈ થઈ જત; પરંતુ નિકાસ વેપાર ભરી જવાથી અરસપરસ લાભ તથા ખોટની સમતુલા રાખવાની તક ન મળી અને ઊલટહૂંડીઓનો ખોટનો જ વેપાર કરવો પડ્યો. એ શિલિંગ સુવર્ણનો ભાવ રાખવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ સ્ટર્લિંગ ડોલરના ભાવમાં ફેરફાર થતા રહેવાથી તથા ઇંગ્લાંડમાં તે વખતે સુવર્ણચક્રન નહિ હોવાથી હૂંડિયામણના ઊલટહૂંડીઓના પાઉંડમાં ભાવ ૨ શિલિંગ ૧૦/૧ પેન્સ સુધી ચઢી ગયા. સરકારે નિકાસ વેપારને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો હતો તે વખતે હૂંડિયામણનો ભાવ વધારી દેવાથી આયાત વેપારને કૃત્રિમ ઉત્તેજન મળ્યું ને નિકાસવેપાર ભરી ગયો. સરકારે ઊલટહૂંડીઓ લાંડન ઉપર વેચવાને લીધે ૧૬ પેનીને બદલે ૨૪ પેની સુવર્ણ મળવાના ક્ષેત્રને લીધે શરૂાઈ તથા શ્રીમંતોએ ઊલટહૂંડીઓ વધારે પ્રમાણમાં ક્ષેત્ર માંડી અને હિન્દમાંથી મૂડી ઇંગ્લાંડ ગઈ. સ્ટોરિયાઓએ સદા કરવા માંડ્યા અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને મદદ કરનારી એક્સચેન્જ બેંકોએ અને તેટલા પૈસા ઊલટહૂંડીઓમાં રોકી સારો નફો મેળવ્યો. આમ રિવર્સ કાઉન્સિલ બિલ્સ માટે અસાધારણ માગ ઉત્પન્ન થઈ અને એ માગને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બન્યું.

૩૩. તેથી સરકારે ૧૯૨૭ ના જૂનમાં એ શિલિંગ સુવર્ણને બદલે એ શિલિંગ સ્ટર્લિંગના ધોરણે હૂંડિયામણ એ શિલિંગ સુવર્ણને સ્થિર કરવાનું ઠરાવી ઊલટહૂંડીઓનો ભાવ બદલે એ શિલિંગ દર રૂપિયે ૨૩ ૩/૪ પેન્સ રાખ્યો. તે વખતે બજાર સ્ટર્લિંગ ભાવ હિન્દી સરકારની ઊલટહૂંડીઓ કરતાં ૨-૩ પેન્સ નીચો રહેતો હોવાથી એ હૂંડીઓની માગ ખોટા પ્રમાણમાં ચાલુ રહી. દર અઠવાડિયે કરોડો

રૂપિયાની ઊલટફૂંટીઓ વેચાયા કરી પણ ફૂંડિયામણુ નવા ધોરણે સ્થિર થઈ શક્યું નહિ. બજાર તથા સરકારના ફૂંડિયામણુના ભાવ સરખા રહે તો જ ફૂંડિયામણુ સ્થિર થાય. સપ્ટેમ્બર આખરે સરકારે જાહેર કર્યું કે હવે અમે ઊલટફૂંટીઓ વેચવાનું બંધ કરીએ છીએ, તેથી ફૂંડિયામણુ ઊતરીને ૧૮ અને ૧૯ પેની વચ્ચે ૧૯૨૦ આખર સુધી રહેવા માંડ્યું અને સરકારે ૨૪ પેની સ્ટર્લિંગ ઉપર ફૂંડિયામણુ સ્થિર કરવા કરેલા બધા પ્રયત્ન હિન્દના કરોડો રૂપિયાનો ભોગ આપ્યા છતાં નિષ્ફળ નીવડયા. આમ બેંચિંગન સ્થિતિ કમિટીની મુખ્ય ભલામણુનો અમલ કરતાં સરકારે હિન્દને બારે નુકશાનમાં ઉતાર્યું અને પ્રજાના પૈસા વેડફી નાખ્યા. માત્ર લાભ થયો સંટોરિયાઓને, એક્સચેન્જ બેંકોને તથા આયાતવેપાર કરનારને નુકશાન થયું કરોડો ખેડૂતોને તથા હિન્દી વેપારઉદ્યોગને.

૩૪. કમિટીના રિપોર્ટ પ્રમાણે સરકારે ચાંદીની આયાત ઉપરની જકાત કાઢી નાખી, સોવરીનના પંદર રૂપિયાના ભાવને બદલે દસ રૂપિયા ઠરાવવા કાયદો પસાર કર્યો **કમિટીની બીજી** અને મહોર તથા સોવરીન અમુક મુદતમાં વેચે **ભલામણુનો અમલ** તો ૧૫ રૂપિયા ભાવ મળશે એમ જાહેર કર્યું. તે વખતે બજારમાં સોનાના ભાવ વધેલા હોવાથી ૧૫ રૂપિયા ઉપરાંત ભાવ સોવરીનનો આવતો તેથી સરકારમાં મહોરો તથા સોવરીન (ગીની) થોડા જ પ્રમાણમાં રજૂ કરવામાં આવી. પણ વધારો મેળવવાની આશાએ વધારે પ્રમાણમાં સોવરીનની આયાત દૂધી રીતે કરવામાં આવી.

૩૫. એ જ અરસામાં ચલણી નોટોને સ્થિતિસ્થાપકતા આપવા માટે પેપર કરન્સી રિઝર્વ (કાગદી ચલણને ટકાવનારી અનામત) માં કાઢેલી નોટોના ૫૦ ટકા ધાતુના **પેપર કરન્સી રિઝર્વ** સ્વરૂપમાં રાખી, ૨૦ કરોડ રૂપિયા સુધી હિન્દી જામીનગીરીઓમાં અને બાકીની અનામત

આર મહિનાથી લાંબી મુદતની નહિ એવી બ્રિટિશ જમીનગીરીઓમાં રોકવાનું સરકારે ઠરાવ્યું. જમીનગીરીઓમાં રોકેલી અનામતની નવા હૂંડિયામણના ભાવે ફરી કીમત આંકી ધસારે ભરપાઈ કરવાનાં કાગદીનાણાં કાઢવામાં રહેતા નફાનો ઉપયોગ કરવાની સરકારે કબૂલત આપી તથા એ જ કામે ૪ કરોડ પાઉંડની સુવર્ણમૂલ્યમાપન અનામતનું વ્યાજ વાપરવાનું જણાવ્યું. કાગદીનાણાંને વધુ સ્થિતિ-સ્થાપકતા આપવા સારુ મોસમમાં વેપારી હૂંડીઓ સામે પાંચ કરોડ રૂપિયા સુધી જરૂરી કાગદીચલણ કાઢવાની સત્તા સરકારે લીધી. હૂંડિયામણના ભાવ સિવાય આકીના સુધારા વેપારી આલમની સામાન્ય પસંદગી પામ્યા હતા.

૩૬. હૂંડિયામણમાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરવાની સરકારની નીતિને લીધે નયજો પડેલો નિકાસવેપાર મરી ગયો, અને હૂંડિયામણના કૃત્રિમ રીતે ચઢાવેલા જાંચા ભાવને લીધે નિકાસ-વેપાર કરનારા પેદાશના મોટા જથ્થાનો

હૂંડિયામણમાં નિકાલ ન કરી શક્યા ને તેમના હાથ ઉપર
ફેરફાર થવાથી ખૂબ માલ શિલકમાં રહ્યો. આયાત કરનારા-
થયેલી અસર ઓએ હૂંડિયામણનો જાંચો ભાવ ટકશે એવી આશાએ માલ મગાવેલો તે તેમના હાથમાં

આએ ત્યારે હૂંડિયામણ લગભગ ૧૬ પેની સુધી ઊતરી જવાથી આયાતમાલ ભેગો થઈ ગયો હતો. હૂંડિયામણ ઘટી જવાથી આયાત વેપારીઓને આ સંજોગોમાં ભારે નુકશાન ગયું. સરકારે બે શિલિંગ-નું હૂંડિયામણ કાયમ રાખવા માટે ૫૫૦ લાખ પાઉંડની હૂંડીઓ વેચી નાખી હતી અને તેથી એ નાણાં લંડન મોકલવા તથા લંડન-થી હિન્દ લાવવાના ખર્ચ વચ્ચેના ફેર જેટલી રકમનું સરકારને નુકશાન થયું. તે રકમ ૩૫ કરોડ રૂપિયાની થવા જાય છે. સરકારે ૫૩૦ લાખ પાઉંડનું સોનું વેચ્યું પણ સોનાના પાઉંડ ઉપરના વધારા ઉપર તેની ખાસ અસર ન થઈ. હિન્દી વજરને નિકાસવેપારની

હૂંડીઓના અભાવે વલ્લાયતમાં હિન્દ વતી ખર્ચ અદા કરવાનું સાધન માત્ર ભાગ્યવશાત્ મેસોપોટોમિયામાં મોકલેલા લશ્કરને માટે શાહી સરકાર વતી કરવા પડેલા ખર્ચને લીધે હિન્દનું ખિટન પાસે જે ભેજ પડતું હતું તેને અદલે જે લંડનમાં નાણું મળ્યાં તેમાંથી મળ્યું. કાગદીચલણનો તથા ચાંદીના પ્રતીક નાણાંનો સંક્રાંચ થયો એટલાં એ જ પરિણામ કાયદાકારક હતાં એમ કેટલાક માને છે.

જે પ્રમાણે સરકારે ચાંદીના ભાવ ચઢતા હતા તે વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું તે પ્રમાણે ચાંદીના ગિતરતા ભાવ ઉપર લક્ષ રાખ્યું હોત તો હૂંડિયામણુ એ શિલિંગે સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન સરકાર ન કરત અને કુદરતી રીતે હૂંડિયામણુના ભાવ મૂળના હૂંડિયામણુ ઉપર આવી જત. ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં એ શિલિંગનો ભાવ સ્થિર કરવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો પડ્યો અને એ શિલિંગનો રૂપિયો વ્યવહારમાંથી નીકળી જઈ ફક્ત ધારાપોથી ઉપર રહ્યો. સરકારની નકામી વહીવટી દરમ્યાનગીરી અંધ પડતાં ૧૯૨૧ માં હૂંડિયામણુનો ભાવ ૧૫ પેની સ્ટાર્લિંગ નીચે ગયો. સારા પાકનાં વર્ષ આવતાં હૂંડિયામણુ ચઢવા માંડ્યું અને ૧૯૨૪ આખરથી આરેક મહિના સુધી હૂંડિયામણુનો દર ૧૮ પેની રહ્યો અને સરકારે તે વધારે ચઢતો અટકાવ્યો. દરમ્યાન જુદે જુદે સ્થળેથી માગણી થવાથી ૧૯૨૫ ના ઓગસ્ટમાં હિલ્ટન-યંગ કમિશન ચલણ તથા હૂંડિયામણુ સંબંધે તપાસ કરી ભલામણુ કરવા નિમાયું.

૩૭. હિલ્ટન-યંગ કમિશનને, કયા ભાવે હૂંડિયામણુ રાખતું

તથા હૂંડિયામણુની નીતિ દરાવવાનું કામ

હિલ્ટન-યંગ કમિશન હિન્દી વેપારીઆલમનો વિશ્વાસ હોય એવી કઈ સંસ્થાને સોંપવું, જે પદ્ધતિને સ્વીકાર

થાય તે પદ્ધતિ સાથે રૂપિયાને જોડીને તેના

ઉપર કાયદેસર અંકુશ રખાય, તથા આપોઆપ અમલમાં રહે તથા સ્થિરતા મળે એવા કયા ઉપાય લેવા તે દરાવી ચાંદીના અખરના

સ્ટોરિયાના નાગપાશમાંથી હિન્દી ચલણ તથા હાંડિયામણને છોડવી એક જ કાયદેસર સંસ્થાના અંકુશ નીચે હિન્દી ચલણ તથા આંટ મૂકવાં કે કેમ વગેરે પ્રશ્ન સોંપાયા હતા.

૩૮. એ કમિશનના સભ્યોમાં હિન્દી તત્ત્વ અપૂરતું હોવાથી વડી ધારાસભામાં તે વિરુદ્ધ ઠરાવ પસાર થયો. એ કમિશને સને ૧૯૨૬ ના જુલાઈની બલામણે શરૂઆતમાં નીચે પ્રમાણે બલામણો કરી:—

- (૧) આંદોનો રૂપિયો તથા ચલણીનોટને દરરોજના વ્યવહારના માધ્યમ તરીકે કાયમ રાખવાં અને સોનાના રૂપમાં ચલણ સ્થિર કરવા માટે ચલણનું સોનામાં પરિવર્તન કરી આપવાનું સરકારે સ્વીકારવું, પણ ચલણ તરીકે સોનું ફરતું કરવું નહિ.
- (૨) ચલણ સંબંધે સ્થિરતા મેળવવા સારુ ચલણ તથા શાખ ઉપર અંકુશ રાખવા સંબંધે એકસરખી નીતિ ચાલુ રાખવા માટે મધ્યસ્થ બેંક (શરાફેની બેંક)ની સ્થાપના કરવી;
- (૩) મધ્યસ્થ બેંક અથવા બેંકર્સ બેંકનું કામ એક નવી કાનૂની સંસ્થા “ ધી રિઝર્વ બેંક ” ને સોંપવું.
- (૪) બેંકનું અંધારણ, કામ તથા ક્યાં ક્યાં કામ કરવાની છૂટ રહેશે વગેરે સંબંધે વિગતવાર સૂચનાઓ કમિશને કરી હતી.
- (૫) રિઝર્વ બેંક સંબંધે કરેલી બલામણોનો અમલ કરવામાં આવે તો તેને કેવા પ્રકારની સનદ (ચાર્ટર) આપી શકાય તેની રૂપરેખા દર્શાવવામાં આવી હતી.
- (૬) અમુક મર્યાદામાં નફો આપવા તથા જરૂરી રિઝર્વ ફંડ એકઠું કરવા સંબંધે કરેલી બલામણોનો અમલ કરતાં રિઝર્વ બેંકમાં જે વધારાનો નફો રહે તે હિન્દી સરકારને આપવો.
- (૭) રિઝર્વ બેંકને અમુક મુદત સુધી (૨૫ વર્ષ સુધી) નોટો કાઢવાનો એકલ્લથુ હક્ક આપવો. બેંકની સનદ અમલમાં આવ્યા પછી પાંચ વરસથી વધારે નહિ એટલી મુદતમાં સરકારી

ત્રિજ્ઞેરીઓ સિવાય બીજા પ્રસંગે સરકારે કાઢેલી ચલણીનોટા કાયદેસર નાણાં તરીકે બંધ પાડવી.

- (૮) બેંકની નોટા પૂર્ણ કાયદેસર ચલણ તરીકે કબૂલ રાખવી તથા સરકારે એ નોટાની ગેરંટી (હમી) આપવી. એ નોટા કેવા કાગળ ઉપર છાપવી તથા કયા સ્વરૂપમાં કાઢવી તે બાબત હિન્દી સરકારની અગાઉ પસંદગી મેળવવી.
- (૯) રૂપિયા તથા સોનાનું જે પ્રમાણ હરાવવામાં આવ્યું હોય તે મુજબ ઓછામાં ઓછી ૪૦૦ ઓસ ચોખ્ખા સોનાની માગણી આવે તો બેંકે અમર્યાદ હદ સુધી સોનું હરાવેલા ભાવે આપવું તથા વેચવા આવે તો લેવું એમ કાયદાથી હરાવવું. કયા કામ માટે સોનું જોઈએ છે તે બાબત કાંઈપણ મર્યાદા મૂકવી નહિ.
- (૧૦) બેંકે સોનું વેચવાનો ભાવ હરાવવાનાં ધોરણ એવાં રાખવાં કે જેથી નાણાં પાડવાના કામ સિવાય બીજા કોઈ કારણ માટે સોનું પૂરું પાડવાનો પ્રસંગ બેંક ઉપર સાધારણ રીતે ન આવે.
- (૧૧) સોવરીન તથા અર્ધસોવરીનને કાયદેસર ચલણ તરીકે ગણવાનું ધોરણ બંધ પાડવું.
- (૧૨) ત્રણથી પાંચ વર્ષમાં કાયદેસર ચલણ અથવા સોનાના દુકડાના રૂપમાં આસામીની ઈચ્છા પ્રમાણે ભરપાઈ થઈ શકે એવાં બચત સ્ટિમ્યુલેટ કાઢીને વેચવાં.
- (૧૩) નવી ચલણી નોટાનું ચાંદીના સિંકામાં રૂપાન્તર નહિ થઈ શકે એમ કાયદાથી હરાવવું, પરંતુ કાયદેસર ચલણી નાણાનું અરસપરસ રૂપાન્તર નિરંકુશપણે થઈ શકે એવી રીતે બેંકે વર્તવું તથા બેંક માગણી કરે તો તેને ધાતુનાં નાણાં સરકારે પૂરાં પાડવાં.
- (૧૪) એક રૂપિયાની નોટ ફરી દાખલ કરવી અને તેને પૂર્ણ રીતે કાયદેસર નાણું ગણવું.

(૧૫) એક રૂપિયા ઉપરાંતની નોટોનું કાયદેસર નાણાંમાં રૂપાંતર થઈ શકશે એમ કાયદાથી ઠરાવવું; એટલે મોટી રકમની નોટો નાની રકમની નોટોના રૂપમાં અથવા રોકડા ધાતુના સિક્કાના રૂપમાં સવડ પ્રમાણે 'ચલણ કચેરી' (Currency office) આપવા અંધારો.

(૧૬) ચાંદીનો રૂપિયો કાયદેસર નાણા તરીકે કાયમ રાખવો.

(૧૭) કાગદી ચલણને ટકાવનારી અનામત તથા સુવર્ણમૂલ્યમાપનના ધોરણને ટકાવનારી અનામત એકત્ર કરવી તથા એ એકત્ર અનામતમાં કાગદી ચલણ તથા સુવર્ણનિધિની અનામતોનું અરસપરસ પ્રમાણ કેટલું રાખવામાં આવ્યું છે તે કાયદાથી ઠરાવવું.

(૧૮) અનામતમાં સોનું અમુક ટકા, સોનાની જમીનગીરીઓ અમુક ટકા વગેરે સંબંધે પ્રમાણસર ધોરણ સ્વીકારવું. આ એકત્ર અનામતમાં ૪૦ ટકાથી ઓછાં નહિ એટલા પ્રમાણમાં સોનું તથા સુવર્ણજમીનગીરીઓ હોવી જોઈએ. ફક્ત સરકારની પરવાનગી લઈ કર ભરીને થોડા વખત માટે એ પ્રમાણમાં ઘટાડો થઈ શકશે. ચલણનું નિયમન કરનારી સત્તાએ અનામતનું પ્રમાણ ૫૦ થી ૬૦ ટકા સુધી લઈ જવા પ્રયત્ન કરવો. જેમ અને તેમ જલદી અનામતના ૨૦ ટકા સોનું તત્કાલ એકઠું કરવું અને દસ વરસમાં તે ૨૫ ટકા સુધી લઈ જવું. એ દસ વરસની મુદતમાં અનામતમાં સોનાનું પ્રમાણ વધારી મજબૂત બનાવવાની એક પણ તક જતી ન કરવી. એકઠા કરેલા સોનાના જથ્થા પૈકી નિદાન અરધું સોનું હિન્દમાં જ રાખવું.

(૧૯) અનામતમાં રહેલી ચાંદી દસ વરસમાં એક સરખી ઘટાડતી જવી.

(૨૦) બાકીની અનામત પોતાની મેજે ભરપાઈ થઈ જાય એવી વેપારી દૂંડીઓ (આયાત નિર્યાતની દૂંડીઓ) તથા હિન્દી

સરકારની જમીનગીરીઓના રૂપમાં રાખવી. અનામતના કારણે સારું 'સર્વેલી' જમીનગીરીઓનું રૂપાન્તર દસ વરસમાં બજારમાં વેચાય એવી જમીનગીરીઓમાં કરવું.

(૨૧) રૂપિયાના અભિસરણ (circulation) નો સંકેત કરવા સંબંધે જવાબદારી રાખવામાં આવે છે તે એ જવાબદારી માટે ૫૦ કરોડ રૂપિયાનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવે છે. ચાંદીના રૂપિયાની સંખ્યામાં જેટલો વધારો કે ઘટાડો થાય તેના દરાવેલા મૂલ્યની એક પંચમાંશ રકમ આ જવાબદારીમાં ઉમેરવી અથવા તેમાંથી ઘટાડવી તે સંબંધે કમિશને વિગતવાર ભક્ષામણી કરી હતી અને જે નફો અથવા નુકશાન થાય તે સરકાર લે અથવા ભોગવે.

(૨૨) શરાશી શાખા તથા ચલણ બહાર પાડવાની શાખા રિઝર્વ બેંકમાં એકબીજાથી તદ્દન અલગ રાખવી.

(૨૩) સરકાર તરફથી નાણાં રવાના કરવાનું (remittance) તમામ કામ રિઝર્વ બેંકને સોંપવું; પોતાને ફેટલાં નાણાંની જરૂર છે તે બાબત મુદતે મુદતે અગાઉથી હિન્દી વજરે બેંકને ખબર આપવી. નાણાં પહોંચાડવા સંબંધે બેંકને પોતાના વહીવટમાં જે રીતથી સરળતા મળે તેવી ગમે તે રીતે નાણાં મોકલવાની છૂટ આપવી.

(૨૪) વચગાળેના વખતમાં મોકલાયેલાં નાણાં સંબંધે સરકારે અઠવાડિક પત્રક બહાર પાડવું; હિન્દમાં જાહેર ટેન્ડર (માગણી) થી હાંડી ખરીદવાની પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરી જોવો.

(૨૫) સરકારની રોકડ શિલ્લક (હિન્દી સરકારની શિલ્લક તથા હિન્દી વજરની હિન્દ બહારની શિલ્લક સુદ્ધાંત) તથા હિન્દમાં કામ કરતી તમામ બેંકોની શરાશી અનામત રિઝર્વ બેંકમાં કેન્દ્રિત કરવી અને એ હેતુ પાર પાડવા માટે હિન્દી સરકારના બંધારણના કાયદાની ક. ૨૩માં સુધારો કરવો.

(૨૬) તા. ૧-૧-૨૯ થી મોડી નહિ એવા રીતે અનામત મિલકત ટ્રાન્સફર કરવી અને સોનું વેચવા તથા ખરીદવાની બેંકની ફરજનો અમલ તા. ૧-૧-૩૧ થી મોડી નહિ એવી રીતે કરવો.

(૨૭) વચગાળેના વખતમાં ચલણ ઉપર નિર્બંધ રાખનાર સત્તા (રિઝર્વ બેંક સ્થપાતાં સુધી સરકાર, અને સ્થપાયા પછી બેંક) એ હાંડિયામણના ઉપલી તથા નીચલી સુવર્ણમર્યાદાના ભાવે સોનું ખરીદવું અથવા પોતાની મુખત્યારી મુજબ સોનું અથવા સોનામાં પરિવર્તન થાય એવી હાંડીઓ વેચવી અને તે વ્યાપ્ત કાયદાથી કાનૂની ફરજ નિર્માણ કરવી.

(૨૮) રૂપિયાનું હાંડિયામણ ૧૮ પેની દરાવવામાં આવે છે, તે તરત અમલમાં મૂકવું.

(૨૯) હાંડીઓ તથા એક ઉપર બેવાતી સ્ટાંપની લાગત બંધ કરવી. પોસ્ટ ઓફિસમાં અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષા સાથે જ વાપરી હોય એવા (મિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ) હાંડીઓના નમૂના વેચવા માટે રાખવા.

(૩૦) હિન્દમાં શરાણી પેઢીઓનો વિકાસ કરવા પગલાં લેવાં.

(૩૧) આંકડા એકત્ર કરવા સંબંધે પદ્ધતિમાં જણાયેલી ખામીઓ દૂર કરવા હરેક પ્રયત્ન કરવો.

૩૯. આ કમિશનની બલામણોના રિપોર્ટ ઉપર સહી કરનાર સભ્યો પૈકી એક જાણીતા આગેવાન સર સર પુરુષોત્તમદાસનો પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસે ભિન્ન મતની નોંધ લિન્ન મત નોંડી હતી. તેમાં તેમણે હિન્દી સરકાર તથા હિન્દી વજીર વચ્ચે ચાલેલા લાંબા પત્ર-વ્યવહારની સમાધાનના કરી જણાવ્યું કે કાઉલર કમિટીએ સૂચવેલી સુવર્ણમૂલ્યમાપન પદ્ધતિ તથા સુવર્ણચલન પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવા હિન્દી સરકારે એકસરખો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ ‘સુવર્ણમૂલ્યપરિવર્તન’ પદ્ધતિને નામે ઓળખાતી પદ્ધતિનું ધ્યેય રાખી હિન્દી

વજીરોએ એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ બનાવ્યા હતા. સુવર્ણનું ધોરણ સ્વીકારવા સંબંધે તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે હિન્દમાં સોનાને નિરંકુશ રીતે કરવા દેવું જોઈએ; આ શરતને પાત્ર રહીને તેમણે ઉપર વર્ણવેલી સુવર્ણખંડ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. રિઝર્વ બેંક સંબંધે ઠરાવેલાં ધોરણો ધ્યેય તરીકે લાંબે ગાળે સુંદર હોવાનું કબૂલ કર્યા છતાં તત્કાળ ઈપિરિઅલ બેંકનો મધ્યસ્થ બેંક તરીકે વિકાસ કરવા તેમનો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ મુખ્ય મુદ્દાનો મતભેદ તો હૂંડિયામણના ભાવ સંબંધે હતો.

૪૦. સર પુરુષોત્તમદાસનું એમ કહેવું હતું કે ૧૯૨૪ના સપ્ટે-
બરમાં રૂપિયાનું હૂંડિયામણ લગભગ ૧૬ પેની
૧૬ પેની વિ. ૧૮ ઉપર આવતાં ૧૬ પેનીએ હૂંડિયામણ સ્થિર
પેની કરવા સરકારને આગ્રહ થયો હતો અને લાંબા
વખતથી ચાલતા આવેલા ૧૬ પેનીના
હૂંડિયામણની ફરી સ્થાપના કરી બેલુદાર-દેણુદાર વચ્ચેનો સંબંધ
સ્થિર કરવા માગણી થઈ હતી; પરંતુ સરકારે તેમ કરવા ના પાડી
ચલણનો પૂરવઠો સંકાયવા માંડ્યો અને આવા ગેરવ્યાજબી ઉપાયથી
૧૯૨૫ ના એપ્રિલમાં હૂંડિયામણનો ભાવ ૧૮ પેની ઉપર લાવી
મૂક્યો. તેથી ૧૮ પેનીનો ભાવ હાલ ચાલે છે. માટે ૧૮ પેનીએ
રૂપિયાનું હૂંડિયામણ સ્થિર કરવાની દલીલમાં અર્થ નથી. કીમત તથા
મજૂરીના દરમ્યાન થયેલા ફેરફારોની સમાવેશના લઈ તેમણે જણાવ્યું
કે ૧૮ પેનીના હૂંડિયામણના ધોરણે મજૂરીના દર તથા વસ્તુઓના
ભાવ સ્થિર થતા ગયા છે એ વાત ખરી નથી. તેથી ૨૦ વરસથી
જે હૂંડિયામણનો ૧૬ પેની ભાવ ચાલતો આવ્યો હતો તે જ સ્વી-
કારવો જોઈએ. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ૧૮ પેનીએ રૂપિયાનું
હૂંડિયામણ અમલમાં મૂકવાથી હિન્દના આર્થિક બંધારણમાં ધરતીકંપ
થશે, દેશનો આર્થિક વિકાસ અટકી પડશે અને દેશના હુન્નરઉદ્યોગો
તથા વેપારને ફટકો પડી કટોકટીનો મામલો થોડા વરસમાં ઊભો થશે.

૪૧. હિન્દી સરકારના ખજાનચી સર બેસિલ બ્લેક્ટે હિન્દી-ઓની માગણી મુજબ સુવર્ણમૂલ્યમાપન સાથે સુવર્ણચલણ તરત દાખલ કરવા યોજના રજૂ કરી હતી, પણ સુવર્ણચલણની તર- દુનિયાનાં સોનાચાંદીનાં બજારોમાં ઉચલપાથલ ફેણમાં હિન્દી ચવાની બીકથી કમિશને એ યોજના નામંજૂર સરકાર કરી હતી, અને તેને બદલે રૂપિયાનું પ્રમાણ સોનાના અમુક ટુકડા જેટલું દરાવી 'સુવર્ણ-ખંડ' પદ્ધતની બલામણુ કરી હતી.

૪૨. જે વખતે કમિશને તપાસ કરી તે વખતે ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ આખરે કાગદી ચલણની અનામતમાં ૭૭ કરોડ ચાંદીના સિક્કા, ૭૭ કરોડ રૂપિયાની ચાંદી, ૨૨.૩ અનામતની સ્થિતિ કરોડ રૂપિયાનું સોનું તથા સોનાના સિક્કા, ૫૭.૧ કરોડની રૂપિયાના રૂપમાં કાઢેલી જમીન-ગીરીઓ તથા ૨૧ કરોડની સ્ટલિંગ (પાઉંડ) જમીનગીરીઓ હતી. તે ઉપરાંત સુવર્ણનિધિમાં ૪ કરોડ પાઉંડ સોનું અને બ્રિટિશ ટ્રેઝરી બિલ્સ તથા બીજી સ્ટલિંગ જમીનગીરીઓના રૂપમાં અનામત હતી. એટલે એ બંને અનામતો મળી 'સુવર્ણખંડ' મૂલ્યમાપન પદ્ધતિનો અમલ કરવા પૂરતું સાધન હતું.

૪૩. જે વખતે રૂપિયાનું હૂંડિયામણુ ૧૬ પેનીએ આવ્યું હતું તે વખતે ૧૬ પેનીએ હૂંડિયામણુ સ્થિર સરકારે ન કર્યું અને કૃત્રિમ રીતે હૂંડિયામણુ ૧૮ પેની ઉપર આણી મૂકી હિન્દના હિતનો હિન્દમાં બ્રિટિશ માલની આયાતને ઉત્તેજન લોગ આપી બ્રિટિશ કારખાનદારો, શરાફો તથા વેપારીઓનું હિત સાચવવા તથા વધારાનો ઉધાડો કર નાખ્યા વગર હિન્દી સરકારને પરદેશ મોકલી આપવા પડતાં નાણાં માટે વધારે ખર્ચ કરવાની અડચણમાંથી બચાવવા ૧૮ પેનીનું હૂંડિયામણુ દરાવવામાં આવ્યું હતું. એ હૂંડિયામણુના દરને

લીધે આખા દેશ ઉપર દર રૂપિયે એ પેની જોટલો વધારાનો કર અદસ્ત રીતે પડ્યો. સરકારની જમીન મહેસૂલ રૂપિયાના રૂપમાં ભરવાની હોવાથી ખેડૂતોને ગિતરતા ભાવને લીધે વધારે માલ વેચી પૈસા ગિભા કરવા પડ્યા અને તેમના ઉપર ૧૨૥ ટકા વધારાનો કર અદસ્ત રીતે પડ્યો. હૂંડિયામણુનો ઊંચો ભાવ આયાતવેપારને ઉત્તેજન આપે છે ને નીચો ભાવ નિકાસવેપારને ઉત્તેજન આપે છે એ ધોરણે ૧૬ પેનીને અદલે ૧૮ પેની ભાવ થતાં નિકાસવેપાર દબાતો ગયો અને આયાતને ઉત્તેજન મળતાં હિન્દી હુન્નરઉદ્યોગોને વધારે સખત હરીફાઈને લીધે ફટકો પડ્યો, અને કટોકટીના વખતમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તથા વેપાર પણ તૂટી પડ્યો, તથા એકારી વધતાં ખરીદશક્તિ ઘટી. મજૂરોને ૧૬ પેનીના હૂંડિયામણુ વખતે જે રેશન મળતી તે ૧૮ પેની હૂંડિયામણુ સ્થિર થતાં ઉદ્યોગ-પતિઓને વધારે ભારે પડી અને તેમાં કાપકૂપ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હડતાલો ઉપર હડતાલો પડી, હિન્દી હુન્નરઉદ્યોગો કથળી ગયા અને મૂડી તથા મજૂરી વચ્ચે કડવાશ વધી. વળી દેણદારને ભોગે લેણદારોને આ નવા હૂંડિયામણુથી રૂપિયે એ પેનીનો વધારે લાભ થયો અને કરજમાં ડૂબેલો જનસમાજ વધારે સખત બોજ નીચે મુકાયો.

૪૪. દેશભરમાં ૧૮ પેની નહિ પણ ૧૬ પેનીનું હૂંડિયામણુ ફરી સ્થાપન કરવા પોકાર થયો, પણ સરકારે તે ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ અને વડી ધારાસભામાં ૧૮ પેનીએ ૧૮ પેની સામે રૂપિયાનો ભાવ સ્થિર કરવાનો કાયદો સરકારે પોકાર પ્રજનમતને ઠોકરે મારી સરકારી મતોના જોર ઉપર ઘણી જૂજ અહુમતીથી મંજૂર કરાવી લીધો. તે વખતે રૂ. ૨૧-૩-૧૦ દર તોલાએ આપી ઓછામાં ઓછા ૪૦ તોલા સોનાની પાટ ખરીદવા તથા સરકારની મુખત્યારી પ્રમાણે સોનું અથવા સ્ટર્લિંગ એ જ દરથી, તથા તે ઉપરાંત ફક્ત સોનું મુંગઈથી લંડન પહોંચાડવાનો જૂજ ખર્ચ ચઢાવીને, સરકારે વેચવાની જવાબ-

દારી માથે લીધી. સ્ટલિંગ વેચવાનો દર રૂપિયે ૧૭૬૬૬ પેની જાહેર કરવામાં આવ્યો (૧૯૨૭).

૪૫. ત્યાર પછી ૧૯૩૦ થી હિન્દ જગતમંદીના વંટોળિયામાં ઇંગ્લાંડ માફક સપડાતાં ઇંગ્લાંડનું અનુકરણ કરી રૂપિયો-સ્ટલિંગ હિન્દી ખજાનચીએ ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં હૂંડિયામણ હિન્દના હિત માટે રૂપિયાને સ્ટલિંગથી છૂટા કર્યો. પણ હિન્દી વજરે તરત એ જાહેરનામું ૨૨ કરી ૧૮ પેનીના હૂંડિયામણનો સંબંધ સોનાથી વિખૂટો પાડી સ્ટલિંગ સાથે કાયમ રાખ્યો. ગ્રેટબ્રિટને ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ સોનાનું ધોરણ છોડી દીધું, તેથી હવે રૂપિયાનું હૂંડિયામણ ૧૮ પેની સ્ટલિંગ ભાવથી અમલમાં આવ્યું છે. અત્યારની પદ્ધતિ સુવર્ણખંડ પદ્ધતિને અદ્વે 'રૂપિયો-સ્ટલિંગ' ધોરણ કહી શકાય.

૪૬. આ નવા ધોરણને લીધે રૂપિયાનું લગ્ન સ્ટલિંગ સાથે થઈ ગયું છે તેથી સ્ટલિંગના ભાવિ સાથે નવા ધોરણનું રૂપિયાનું ભાવિ જોડાયું છે, અને સ્ટલિંગ-પરિણામ ડોલરના ભાવમાં જે ફેરફાર થાય તેની અસર આપણા ઉપર થાય છે, અને જે સ્થિરતા રાખવા માટે સ્ટલિંગને અદ્વે સોનાના દુકડા સાથે રૂપિયાને જોડવામાં આવ્યો હતો તે સ્થિરતા નાશ પામી છે. હિન્દના જ હિતનો તવાર કરીએ તો રૂપિયાને સોનું તેમ જ સ્ટલિંગથી છૂટાછેડા આપનારું ખયાનચીનું પહેલું જાહેરનામું યોગ્ય હતું. રૂપિયો તદ્દન છૂટો થતાં ચાંદીના ભાવના ધોરણે તેની ખરી કીમત ઘટત અને કીમત પડતાં હિન્દની કાચી પેદાશો તથા બનાવટોના આંતરિક ભાવ વધત અને ખેતી તથા હુન્નરઉદ્યોગોમાં તેજ આવતાં હૂંડિયામણ ઘટતાં નિકાસ-વેપારમાં ઉછાળો આવત અને આયાતવેપાર ઘટત અને દેશના હુન્નરઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળત. તેમ છતાં આપણા આગેવાનોએ ૧૮ પેનીને અદ્વે ફરી ૧૬ પેનીના રૂપિયાના ભાવની જૂજ માગણી કરતાં

તે સ્વીકારવામાં આવી નથી, તો પછી રૂપિયાને તફાન છૂટો મૂકવાની માગણીનો વિચાર જ કોણ કરે ?

૪૭. ૧૯૨૭ માં રિઝર્વ બેંક ભાગીદારોની રાખવી કે રાખ્યની

માલિકીની રાખવી તે સંબંધે તકરાર પડી તથા

રિઝર્વ બેંક બીજી કેટલીક બાબતોમાં મતભેદ પડતાં રિઝર્વ

બેંક 'ગિલ' પડતું મુકાયું. પરંતુ ૧૯૩૪ ના માર્ચ

મહિનામાં રિઝર્વ બેંક ગિલ સમૂહતંત્રની પૂર્વતૈયારી તરીકે પસાર કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં કમિશનની મુખ્ય સૂચનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ બેંક સ્થપાતાં તેને ચલણ તથા હૂંડિયામણનું કામ સોંપાયું છે તથા શરાશી પેઢીઓની કેન્દ્રપેઢી તરીકે કામ કરે છે. બેંકની મૂડી સો સો રૂપિયાના પૂરેપૂરી થાપણ બરાચેલા શેરોમાં વહેંચી નાખી શરૂઆતમાં પાંચ કરોડ રૂપિયાની થાપણ રાખવામાં આવી છે. કોઈપણ શેરહોલ્ડર દસ મતથી વધારે મત આપી શકતો નથી અને દરેક પાંચ શેર દીઠ એક મત આપી શકે છે. એ શેરોની વહેંચણી પ્રાંતવાર થઈ છે. તેમાં રૂપિયા ૧૪૦ લાખ મુંબઈ, ૧૪૫ લાખ કલકત્તા, ૧૧૫ લાખ દિલ્હી, ૭૦ લાખ મદ્રાસ અને ૩૦ લાખ રંગૂનના ભાગે મૂડી આવી છે.

૪૮. મોટી રકમના વ્યવહારમાં ધાત્વાત્મક નાણું આપવું-લેવું

અગવડભર્યું છે, તેથી સુધરેલા દેશોમાં કાગળ

ચલણી નોટો ઉપર છાપેલી ચલણી નોટો વધારે પ્રમાણમાં

વાપરવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં ૧૮૬૧

પહેલાં કાયદેસર ચલણ તરીકે કાગળી નોટો અસ્તિત્વમાં ન હતી. ત્યાર પછી મુંબઈ બેંક, મદ્રાસ બેંક તથા બંગાળી બેંકને અમુક શરતે નોટો કાઢવાની પરવાનગી આપવામાં આવી; પરંતુ ચલણી નાણા તરીકે તે ગણાતી નહિ. ૧૮૮૧ માં પેપર કરન્સીખાતું કાઢી સરકારે ચલણી નોટો કાઢવા માંડી તથા ખાનગી બેંકોનો નોટો કાઢવાનો હક્ક રદ કર્યો. આજમાં આજી દસ રૂપિયાની નોટ રાખવી,

ચાર કરોડ રૂપિયા સુધી નોટો માટે તારણની જરૂર ન હતી, પણ તે ઉપરાંત જેટલી નોટો કાઢવામાં આવે તે માટે સોનાચાંદીનું તારણ રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. સોનાચાંદીનું તારણ ન હોય એવી નોટો માટે સરકારી જમીનગીરીઓ પેપર કરન્સી રિઝર્વમાં રાખવાની હતી. દેશના જુદા જુદા વિભાગ કરવામાં આવી તેને સર્કલ કહેતા તથા જે તે વિભાગની નોટોના જે તે વિભાગમાં પૈસા મળતા. ધીમેધીમે સરકારે એ નોટો સાર્વાત્રિક કરવા માંડી અને બોકોમાં બોકપ્રિય થતી ગઈ. ૧૮૬૩ માં ફક્ત ૫૧૧ લાખની નોટો હતી. જે વખતે વધારે નોટોનો ખપ હોય તે વખતે સોનાચાંદીનું તારણ પૂરતું મળે નહિ અને અમુક મર્યાદા સુધી જ સોનાચાંદીના તારણ વગર નોટો કાઢી શકાતી હોય ત્યારે અડચણ આવે જ; તેથી સોનાચાંદીના તારણ વગર કાઢવાની નોટોની રકમમાં વખતોવખત કાયદાથી વધારો કરવાની ફરજ પડી.

૪૯. ૧૯૧૩ ના માર્ચ આખરે ૬૯ કરોડની નોટો પૈકી ૧૪ કરોડની નોટો માટે સરકારી જમીનગીરીઓ તથા ૫૫ કરોડ માટે સોનાચાંદીનું તારણ હતું. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સોનાચાંદીની અછત છતાં ચલણ વધારવાની અને પછી આવશ્યકતા ઊભી થવાથી ચલણી નોટો સોનાચાંદીના તારણ વગર કાઢવાની મર્યાદા વધાર્યા જ કરવી પડી અને સરકારી જમીનગીરીઓના તારણ ઉપર છેક ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાની નોટો ૧૯૧૯ માં હતી. ૧૯૩૩ ના માર્ચ આખરે ૧૭૬ કરોડ ૯૦ લાખ રૂપિયાની ચલણી નોટો ફરતી હતી. તે પૈકી ૯૬ કરોડ ૩૪ લાખ રૂપિયાના ચાંદીના સિક્કા, ૨૫૯૯ લાખની ચાંદીની પાટો તથા ૩૯૦૫ લાખની સરકારી જમીનગીરીઓ ચલણી રિઝર્વમાં હતી, તથા ગોલ્ડ સ્ટેન્ડર્ડ રિઝર્વમાં ૪ કરોડ પાઉન્ડની બ્રિટિશ સરકારની જમીનગીરીઓ હતો.

૫૦. પેપર કરન્સી રિઝર્વનો ઉપયોગ ૧૮૯૮ સુધી નોટોને

બદલે રૂપિયા આપવા માટે થવાનો હોવાથી એ અનામતમાં ચાંદી
તથા રૂપિયા હિન્દમાં રાખવામાં આવતા.

પેપર કરન્સી રિઝર્વ ૧૮૯૮ માં આ રિઝર્વનો કાંઈક અંશ લંડનમાં
રાખી ચાંદી ખરીદવા માટે અથવા હૂંડિયામણુ
ઊતરવા માંડતાં લંડન ઉપર કાઢવામાં આવતી

‘સુવર્ણુ ઊલટ હૂંડીઓ’ વટાવવા માટે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.
૧૯૦૨ માં આ કામચલાઉ વ્યવસ્થાને કાયમને માટે કાયદેસર ઠરાવ-
વામાં આવી અને હિન્દી વજરે બ્રિટિશ વેપારીઓ પાસે સોનું લઈ
હિન્દી સરકાર ઉપર હૂંડીઓ વેચવાનું તથા નોટો માટે રાખેલા
તારણુના ફંડમાંથી તે વટાવવાનું શક્ય થયું. તેમ જ લંડનથી હિન્દ
મોકલવામાં આવેલું સોનું તથા ચાંદી સમુદ્ર ઉપર હોઈ સરકારના
કબજે આવ્યા વગર પણ તેને પેપર કરન્સી રિઝર્વનો ભાગ ગણી
તે ઉપર નોટો કાઢવાનો રિવાજ પડ્યો. સુવર્ણુ મૂલ્યમાપન અનામત
હૂંડિયામણુ ટકાવવા માટે લંડનમાં છતાં આમ પેપર કરન્સી રિઝર્વનો
દુરુપયોગ કરવામાં આવતો. ચાંદી લંડનને બદલે મુંબઈ જેવા
બજારમાં કેમ ખરીદવામાં આવતી નથી એવી ટીકા થતી; પરંતુ
જેને હૈયે બ્રિટિશ હિત હોય તે હિન્દી વજર હિન્દી દષ્ટિથી કેમ વર્તે?

૫૧. અમુક પ્રમાણુ ઉપરાંત નોટો કાઢવી હોય તો સોના-
ચાંદીનું તારણુ રાખવાના ધોરણુને લીધે ઉપજતી મુશ્કેલીને પહોંચી
વળવા એવાં તારણુ વગર કાઢવાની નોટોની
નોટો તથા તારણુ રકમનો આંકડો વખતોવખત વધારવો પડતો
હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તથા તે
સંબંધે જુદી જુદી ચલણુ સંબંધે નિભાયેલી કમિટીઓએ શી ભલામણો
કરી હતી તેનો આપણે કમિટીઓની ભલામણોમાં ઉલ્લેખ કરી
ગયા છીએ. ૧૯૨૨ થી વેપારી હૂંડીઓના તારણુ ઉપર પણ નોટો
કાઢવાની શરૂઆત થઈ. હિન્દી વજરે પેપર કરન્સી રિઝર્વમાંથી
પાંચ કરોડ રૂપિયાથી વધારે રકમનું સોનું પોતાની પાસે રાખવું નહિ

તથા વિલાયતમાં જે જમીનગીરીઓ રિઝર્વ માટે ખરીદાય તે બાર મહિના કરતાં વધારે લાંબી મુદતની ન હોવી જોઈએ એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો. હિન્દુસ્તાન સરકારની જમીનગીરીઓની મર્યાદા ૨૦ કરોડની ઠરાવી તે પૈકી ૧૨ કરોડ ઉપરાંતની જમીનગીરીઓ સરકારે ચલણખાતા માટે ખાસ કાઢીને સોંપેલી ન હોવી જોઈએ એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું. સરકાર પાસે રહેલાં સોનાચાંદીનું પ્રમાણ કાઢેલી નોટાથી નીમે કરતાં ઓછું હોય તો બીજી ચલણી નોટા કાઢવાની જ બંધ કરવાનું હતું.

૫૨. હાલમાં રૂ. ૫, ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૧૦૦૦, ૧૦૦૦૦, ની દર્શનીય કીમતની નોટા હિન્દી સરકાર કાઢે છે. તે સાત સર્કલોમાંથી નીકળે છે. રૂ. સો સુધીની નોટા આખા દેશમાં હાલની પરિસ્થિતિ ગમે તે સરકારની ચલણકચેરી વટાવી આપે છે. ૧૦૦૦ તથા ૧૦૦૦૦ ની નોટા જે તે સર્કલમાં વટાવી આપવાની કાયદેસર જવાબદારી સરકાર ઉપર છે. રૂ. ૧૦) તથા રૂ. ૧૦૦ ની નોટાનો ભોકામાં વધારે પ્રચાર છે, રૂ. ૫) તથા રૂ. ૧૦૦૦ ની નોટાનો પ્રચાર ઘણો ઓછો છે. રિઝર્વ બેંકે હવે મળેલા અધિકાર પ્રમાણે નોટા કાઢવા માંડી છે.

૫૩. આજે અનેક કારણોને લીધે ઘણાખરા દેશોમાં સોનાનું ધોરણ છોડી દેવાયું છે. રૂપિયાનું સ્ટર્લિંગ સાથે લગ્ન થવાથી સોનાની કીમત ખૂબ ચઢી ૧૯૩૪માં દર તોલે રૂ. ૩૫

ચલણનું ભાવિ —૩૬ સુધી ગઈ અને છેલ્લાં ત્રણચાર વરસથી હિન્દી સોનાનો ધોધ સરકારે નિરંકુશપણે વહેવા દીધો છે અને હવે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડન્ટ રુઝવેલ્ટે ચાંદીનો ભાવ વધે એવી નીતિ અખત્યાર કરતાં ચાંદી પણ વધારે પ્રમાણમાં નિકાસ થવાનો સંભવ છે. ચીને તેથી ચાંદીની નિકાસ ઉપર અંકુશ મૂક્યો છે, પણ હિન્દી સરકારે તે સંબંધે કંઈ પગલું ભર્યું નથી. નજીકના ભવિષ્યમાં હિન્દ સોનાનું ધોરણ સ્વીકારી શકે

એવી જગતની સ્થિતિ નથી, તેમ સ્ટલિંગ સાથે રૂપિયાનું લક્ષ ચાલુ રાખવાથી હિન્દી વેપારઉદ્યોગ તથા ખેતીને જાયા ભાવનો લાભ મળતો નથી; તેથી રૂપિયાને સ્ટલિંગથી છૂટા પાડવામાં જ આજે હિન્દનું હિત સમાયેલું છે. તેમ ન બને તો હિન્દી રૂપિયાનું હૂંડિયામણુ કુદરતી ધોરણ ઉપર મૂકી જાતરવા દેવું જોઈએ.

૫૪. અમેરિકામાં ચલણુશાસ્ત્રીઓ મૂંઝાયા છે. કેટલાક કહે છે

કે આંતરરાષ્ટ્રીય કરારથી દ્વિધાતુમૂલ્યમાપન
આંતરરાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ દાખલ કરવી. કેટલાક કહે છે કે

પ્રશ્ન Planned Money નું ધોરણ સ્વીકારી
કૃત્રિમ રીતે ચલણુ તથા હૂંડિયામણુનું ધોરણ

ઠરાવવું જોઈએ. કેટલાક જુદાજુદા દેશો સાથે કરાર કરી અરસ-પરસના ચલણુના હૂંડિયામણુના ભાવ નક્કી કરવા વિચારે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે ચલણુ ફક્ત એક ધાતુ ઉપર કે બે ધાતુ ઉપર ન રાખતાં અમુક પ્રમાણમાં સોનાચાંદીના સંમિશ્ર ધોરણે રાખવું જોઈએ; એટલે ચલણુની કીમત નીમે ચાંદીના રૂપમાં ગણવી એટલે એ ધાતુઓના ભાવની વધઘટને લીધે જે ગોટાળો થવાનો સંભવ રહે છે તે ઘણો જ ઓછો થશે. સોનાના ભાવમાં ઉછાળો આવશે તો ચાંદીના ભાવમાં ઘટાડો રહેશે અને ચાંદીમાં ઉછાળો આવશે તો સોનાના ભાવમાં ઘટાડો આવશે અથવા બન્નેનું અરસપરસ કીમતનું પ્રમાણ ફરતાં નીમે કીમત સોનામાં તથા નીમે કીમત ચાંદીમાં હોવાથી એકંદરે ચલણુની કીમતમાં સમતોલપણું વધારે જળવાશે. આ પદ્ધતિનું એક ગ્રંથકર્તાએ symmetallism એવું નામ પાડ્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વિધાતુમૂલ્યમાપન પદ્ધતિ અમલમાં આવવી લગભગ અશક્ય છે; જો કે તાત્વિક દષ્ટિએ એ ઉપાય સર્વોત્તમ છે. બધા જ દેશોમાં બન્ને ધાતુ વચ્ચે એકસરખું જ કીમતનું પ્રમાણ રહેવું હોય તો ભાવમાં ફેરફાર ન થાય અને બજારભાવે જે તે વખતે વધારે જાયા ભાવની ધાતુના સિલ્કા માળવાની સાલચું જ ન રહે, અને

અન્ને ધાતુ ચલણુમાં રહે. આંતરિક વ્યવહારમાં સોનાનો ઉપયોગ પહેલાં પણ થતો નહતો, પણ સોનાની કીમતમાં છપાયેલી નોટાનો ઉપયોગ થતો હતો.

૫૪. હિન્દ જેવા દેશ માટે હાલમાં તો સ્ટાલગથી રૂપિયાને છૂટો કરવો અને કુદરતી એનું જે હૂંડિયામણુ રહે તે રહેવા દેવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે અને ૧૮ ને બદલે ૧૬

હિન્દનું હિત પેની ઉપર હૂંડિયામણુ લાવવું એ તેથી શામાં છે

ગતરતો ઉપાય છે. સરકાર સ્ટર્લિંગથી રૂપિયાને છૂટો પાડવા માગતી નથી; કારણ હોમચાઈસ, તથા બ્રિટિશ આયાતનિકાસ વેપારનું હિત એની આડે આવે છે. જે હિન્દના સ્ટર્લિંગ દેવાનું તથા હોમચાઈસનું હિન્દને કાયદાકારક રીતે રૂપિયાના રૂપમાં રૂપાન્તર કરવા બ્રિટન રાજ હોય તથા હિન્દી નોકરીઓમાં જે તે વખતના કુદરતી હૂંડિયામણુ પ્રમાણે પગાર તથા પેન્શનનું સ્ટર્લિંગમાં રૂપાન્તર કરી આપવાનું ઠરાવી પગાર તથા પેન્શનો રૂપિયાના પાયા ઉપર રાખવામાં આવે તો રૂપિયાને સ્ટર્લિંગથી છૂટો પાડવાની સરકારની ધણીખરી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય. હિન્દનું ચલણુ સોનાના ધોરણે રાખવું, કે ચાંદીના ધોરણે રાખવું, દ્વિધાતુ-મૂલ્યમાપન પદ્ધતે રાખવું કે Synmetallism ના ધોરણે રાખવું તે ઠરાવવાનો હિન્દને પૂર્ણ અધિકાર રહેવો જોઈએ અને તેમાં બ્રિટિશ શરાશી પેઢીઓનો ગિલકુલ અવાજ ન રહેવો જોઈએ. હિન્દના હિત માટે હિન્દી ચલણુ તથા હૂંડિયામણુ રાખવાની સ્વતંત્રતા સિવાય આપણું કહેવાતું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અર્થ વગરનું છે. બધા જ દેશો ફરી સોનાનું ધોરણુ સ્વીકારે તો હિન્દ પણ એ સ્વીકારી શકે. આજે તો સુવર્ણમૂલ્યમાપન તથા સુવર્ણચલણુનો પ્રશ્ન વિચારવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે રહ્યા નથી ને તેથી હું રૂપિયાને સ્ટર્લિંગથી છૂટો પાડવાની હિમાયત હિન્દના સર્વોપરી હિત ખાતર કરું છું, અને તેમ ન બની શકે તો જ હૂંડિયામણુનો દર ૧૬ પેની ઉપર લાવવા અથવા

બની શકે તો તેથી પણ ઓછો કરવાની તરફેણ કરું છું. જગત-
મંદીમાં ચલણની અસ્થિરતાએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે તેમ ખરીદ-
શક્તિનો પણ ફાળો આપે છે, તેથી ચલણ તથા ખરીદશક્તિના
અરસપરસ સંબંધ પણ તપાસવાની જરૂર રહે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

શરાફી પેઢીઓ તથા આંટ

૧. ખેતી, હુન્નર ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ માટે ચલ-
ણની જરૂર પડે છે. પરદેશ સાથેના વેપારમાં દેશના ચલણનું પરદેશ
સાથે રહેતા દ્રવિયામણનું શું મહત્ત્વ છે તેનો

શરાફી તથા આંટની જરૂર

ખેતી, હુન્નર ઉદ્યોગ તથા વેપારના વિકાસ
માટે શરાફી પેઢીઓ તથા શાખ ઉપર નાણાં
આપનાર શરાફી ઘણા ઉપયોગી છે. દુનિયામાં બધો વ્યવહાર રોક-
ડેથી થઈ શકતો નથી, અને દરેક જણ પાસે પોતપોતાના ઉદ્યોગ-
ધંધાના વિકાસ માટે હંમેશા પૂરતું રોકડ નાણું ને તે વખતે હોતું
નથી, તેથી જો તેને પોતપોતાની શાખ તથા વટ ઉપર ઉધાર
વ્યવહાર કરવો પડે છે અને તેમાં શરાફી પેઢીઓ તથા શરાફીની
સહાય મળે છે.

૨. આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી શરાફી ધંધો ચાલતો
આવ્યો છે. શરાફીને ઐર્ષિન કહેતા, તે જ
દેશી શરાફી શેઠ કહેવાયા, નાણાવટી કહેવાયા, શરાફ કહે-
પેઢીઓ વાયા. એમનાં મહાજન હતાં તેને નિગમ
કહેતા. ઐર્ષિનિગમ એટલે શરાફ મહાજન.

૩. શરાફ મહાજન અનામત જમે રાખતાં અને જુમ્માની

મિશ્રિત તરીકે ધારણ કરતાં. ધર્મોદા નાણાં શરાફને ત્યાં જમા રહેતાં, તેમ બોકોની અનામતો પણ અમુક દેશી શરાફીનો વ્યાજે જમે રાખવામાં આવતી. પૂર્વ વૈદિક ઇતિહાસ તથા વૈદિક કાળમાં ધણે ભાગે વ્યાજ નાણાંના રૂપમાં નહોતું અપાતું, પણ વસ્તુના રૂપમાં અપાતું, સૂત્રકાળમાં દા. જૈનના કહેવા પ્રમાણે દર સેંકડે દર વરસે ૧૫ ટકા વ્યાજ કાયદેસર ગણાતું; પરંતુ વસિષ્ઠના કહેવા પ્રમાણે દર માસે દર સેંકડે ૨, ૩, ૪, ૫ ટકા અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર પાસે વધારેમાં વધારે વ્યાજ ભેવા છૂટ હતી; વ્યવહારમાં એથી ઓછું ભેવાતું. વ્યાજખાઉપણું તથા દેવાળું કાઢવું એ બે વાતોને સમાજ ધિક્કારતો ખ્રિસ્તી સનની શરૂઆતના કાળમાં અનામતો જમે રાખવાનો રિવાજ હતો. તે વખતના શરાફ બોકોના તેમ રાજનાં નાણાં અનામત જમે રાખતા અને દેશના વેપારની તથા રાજના ખજાનાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળતા. દેશી શરાફીની દૂંડીઓ આખા દેશમાં સિકારાતી, અને અનેક રાજકીય ક્રાંતિઓ દરમ્યાન તેમનું સમાજમાં સ્થાન ઊંચું રહેતું. મોગલ શહેનશાહો, અયોધ્યાના નવાબો, પેશવાઓ તથા તેમના સેનાપતિઓ શરાફની મદદ માગતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા જમતાં સુધી દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં રાજ્ય કરનારા રાજાઓ તથા નવાબોને લીધે શરાફોનો તથા નાણાવટીઓનો ધંધો ધીકતો ચાલતો. બ્રિટિશ સત્તા જમતાં જુદા જુદા રાજાઓનાં ચલણો અંધ પડવા માંડ્યાં અને અનેક પ્રકારનાં નાણાંને બદલે એક જ ચલણ દાખલ થતાં નાણાવટીઓનો એક નાણાંનું બીજા નાણામાં રૂપાન્તર કરી જોઈતા પ્રકારનાં નાણાં આપવાનો ધંધો પડી ભાગ્યો. બંગાળમાં સહિયારા બંડોળની શરાફી પેઢીઓ શરૂ થતાં ૧૮ મા સૈકાના અંતમાં દેશી શરાફી ધંધાને ધક્કો લાગ્યો. મુંબઈમાં ૧૮૪૦ સુધી એવી બેંક બિઝની નહોતી, તેથી ત્યાં દેશી શરાફીનો ધંધો ધીકતો હતો. ત્યાર

પછી સહિયારા ભંડોળની શરારી પેઢીઓ (બેંકો) સ્થાપન થઈ અને પરદેશ સાથેના વેપારને અંગે આયાત નિકાશ વેપારની ઠૂંડીઓને કંઈ દેશી શરારીના હાથમાંથી ગયો. આ નવી પેઢીઓ આયાત નિકાશ વેપાર કરનાર યુરોપિઅનોની સમવડો સાચવતી, નાણાં જમે રાખતી તથા રવાના કરતી. દેશના આંતરિક વેપાર તથા ખેતીને ચૂડી ધૂરી પાડવાનું કામ શરારી ખાસે રહ્યું. આ નવા સંજોગોમાં શરારી મુખ્ય થવાને બદલે પ્રેસિડન્સી બેંક્સ (ઇલાકા બેંકો) અને બીજી સહિયારા ભંડોળની બેંકો તથા વેપારી વર્ગ વચ્ચે આડ-તિયા અગર દલાલનું કામ કરવા લાગ્યા. તેઓ ઠૂંડીઓ વેચતા અને ખરીદતા અને મોટી બેંકોમાં ફરી વટાવતા.

૪. દેશી શરારી થાપણ મૂકનારને તેમની જમા રકમના ખાતાને અંગે એક આપવા દેતા નથી, તે સિવાય કામ કરે છે. તેઓ call-money (બિનમુદતબંધી ગમે ત્યારે માગી દેશી શરારીનું શકાય એવી રકમ), ટૂંક મુદતની અનામત, કાર્યક્ષેત્ર મુદતબંધી અનામત જમે રાખે છે, ચાલુ ખાતાં રાખે છે, નાણાં મૂકનારને પોતાને પૈસા આપે છે, તેમ પત્રથી જે પ્રમાણે કરવા તે જણાવે તે પ્રમાણે અમલ કરે છે. તે ધરાકને નાણાં ધીરે છે, તારણ ઉપર અથવા અંગ-ઉધાર કરજ આપે છે, ચાલુ ખાતામાં જમે હોય તે કરતાં વધારે રકમ આસામીને જરૂરને પ્રસંગે લેવા દે છે, બિનમુદતબંધી મૂકેલાં નાણાં આપે છે, લાંબી કે ટૂંકી મુદત માટે પણ આસામીને જમે કરતાં વધારે રકમ ઠૂંડી વગેરે માર્ગે લેવા દઈ તેની બીડ ભાંગે છે. તેઓ ઠૂંડીઓ અથવા બિલ ઓફ એક્સચેન્જ વટાવે છે તેમ સિકારે છે અને આસામીની ઠૂંડીઓ તથા બિલનાં નાણાં વસૂલ લાવે છે, તેમ જ ખાનગી કામે તેમ જ વેપારના કારણે નાણાં મોકલવા માટે ઠૂંડીઓ અથવા રુકા અગર ચિટ્ટીઓ અગર બલામણપત્ર લખી આપે છે.

૫. સહિયારા ભંડોળની પેઢીઓ નીકળવાને લીધે દેશી શરા-
ફેના ધંધાને ધકકો લાગ્યો છે, અને પરદેશી એક્સચેન્જ બેંકોએ
દેશના આંતરિક વેપારમાં ભાગ લેવા માંડી
દેશીશરાફીસંબંધે તથા લોકોની અનામતો તેમની દેશ અંદરની
બેંકિંગ કમિટીની શાખાઓમાં જમા માંડવાનું શરૂ કરી દેશી
ભલામણો શરાફેના ધંધાને તેમ જ હિન્દી સહિયારા ભંડોળ-

ની શરાફી પેઢીઓને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું
છે તથા હિંદી શરાફી ધંધાને જોખમાવ્યો છે. ધી ઇડિયન સેન્ટ્રલ
બેંકિંગ કમિટીએ ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના રિપોર્ટમાં
ભલામણ કરી છે કે દેશી શરાફીના ધંધાને રક્ષણ આપવા માટે,
પસંદ કરેલા મોટા શરાફેને ઇપિરિઅલ બેંકની અગર રિઝર્વ
બેંકની પસંદ કરેલા બેંકરોની યાદીમાં દાખલ કરી જે સગવડો
બેંકોને આપવામાં આવે તેવી સગવડો આપવી. એ સમિતિના એક
વજનદાર સભ્ય શ્રી. રામદાસ પંતુલુ ભિન્નમતની નોંધમાં જણાવે છે
કે આવી સગવડથી વ્યક્તિ તરીકે કેટલાકને લાભ મળશે પણ શરા-
ફીના ધંધાને લાભ મળતો નથી. તેથી તેઓ ભલામણ કરે છે કે
કૌટુંબિક શરાફી ભાગીદારીઓ, પેઢીઓ તથા શરાફે જે ફક્ત
શરાફીનો ધંધો કરતાં હોય તો તેમનો સમાવેશ પસાર કરવાના
ઇડિયન બેંક એક્ટમાં કરવો અને સહિયારા ભંડોળની શરાફી
પેઢીઓને જે હક્ક મળે તે તેમને ભોગવવા દેવા. દેશી શરાફે તેમજ
શરાફી પેઢીઓની નોંધણી (રજિસ્ટ્રેશન) માટે લાયકાત ઠરાવી તેમની
ખાસ પરિસ્થિતિને અનુસરતા નિયમો ઘડીને લાગુ પાડવા. આમ
કરવાથી દેશી શરાફેને દેશના ધંધાઓમાં માનભર્યું સ્થાન મળશે.
અને એ ધંધાનો વિકાસ થશે. એ ધંધાની પુનર્ધટના આવશ્યક છે.
આમ કરવાથી લોકોની થાપણો બેંકો મારફત શહેરોમાં ખેંચાઈ
જવાને બદલે ગામડાંના લોકોની ખેતી તથા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે
સ્થાનિક જરૂરિયાત પ્રમાણે મૂડી મળશે, તેમ નાના વેપારીઓ તથા

દુકાનદારોની સગવડ સચવાશે. આપણા શરાફે નોંધાવવા રાજી નથી એમ કહે છે, પણ શ્રી. રામદાસ પંતુલુ જણાવે છે કે ફક્ત શરાફીનો ધંધો કરનારા શરાફેને બેંક એક્ટ નીચે કેટલીક ખાસ સવલતો મળશે, અને સહિયારા ભંડોળની શરાફી પેઢીઓના જેવા કેટલાક હક્ક મળતાં શરાફે તથા શરાફી પેઢીઓ નોંધણી કરાવવા લલચાશે. બીજા એક સભ્ય શ્રી. મનુ સુબેદાર ફરજિયાત કરતાં મરજિયાત નોંધણીની તરફેણ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે (૧) સહકારી મંડળીઓ તથા મધ્યસ્થ બેંકોને નાણાં રવાના કરવા સંબંધે જે સવલતો મળે છે તે નોંધાપણા શરાફેને આપવી, (૨) જમીન મહેસૂલની વસૂલાતમાં તેમના સર્ટિફિકેટ એક સ્વીકારવા; અને (૩) બેંકર્સ બુક એવિડન્સ એક્ટનો લાભ તેમને આપવો કે નહિ તે સરકારે વિચારવું. શ્રી. રામદાસ પંતુલુ નોંધાયેલા શરાફેને બેંકર્સ બુક એવિડન્સ એક્ટ તથા બેંકર્સ લિયેનનો લાભ આપવા પણ કહે છે. એ લાભ મળે તો શરાફી ચોપડાની ખરી નકલો પુરાવામાં સ્વીકારાય, તેમજ શરાફી પેઢીના રહેતા વિશેષ હક્કનો લાભ મળે. તે ઉપરાંત કમિટીએ દેશી શરાફેને ‘ગેરન્ટર’ (હમી આપનાર) તરીકે વચ્ચે રાખી બેંકોએ ધીરાણ કરવા ભલામણ કરી છે. એટલે સ્થાનિક આસામીઓથી વાકેફગાર માણસો પાસેથી માહિતી મળવાથી નાણાં જે તે સ્થળે ધીરવાની અનુકૂળતા થશે, અને ‘ગેરન્ટર’ તરીકે અમુક ટકા શરાફને મળી શકશે. શરાફેને પરવાના આપવાની અથવા નોંધાવાની ભલામણ કરનારી પ્રાંતિક બેંકિંગ કમિટીઓએ તેમને ઇપિરિયલ બેંકના અથવા બીજા બેંકોના એજન્ટ તરીકે ખાસ હક્ક બક્ષવા અથવા હાંડીઓ વટાવવાની બાબતમાં વિશિષ્ટ હક્ક આપવા આગ્રહ કર્યા છે. દેશી શરાફેને ત્યાં થાપણુ ઓછી જમે રહે છે. તેમને સહિયારા ભંડોળની બેંકોની હરીફાઈ તથા એક્સચેન્જ બેંકોના આંતરિક શરાફીમાં થયેલા પ્રવેશ સામે ઊભા રહેવું પડે છે. શરાફે એક બીજા તરફ વિશ્વાસથી જોતા નહિ હોવાથી સંગઠન

કરી શકતા નથી. જે તેઓ સંગઠન કરી જે તે સ્થળે સહકારથી શરાશી ધંધો ચલાવે, વાર્ષિક હિસાબ બહાર પાડે, હિસાબ ગુપ્ત રાખવાનો પ્રેમ છોડી દે, અને થાપણ મૂકનાર વર્ગનો નિદાન બેઠક જેટલો વિશ્વાસ મેળવે તો તેમનો ધંધો વધારે પ્રમાણમાં ચાલે થાપણ મૂકનારને પાવતી આપવામાં નાનમ સમજનારા શરાફો ટકી ન શકે, તેથી ધણી શરાફો થાપણ મૂકનારને પાસબુક પણ આપવા લાગ્યા છે.

૬. ફક્ત શરાશી કરનાર વર્ગને બાદ કરીએ તો શરાશી તથા વેપાર બન્ને સાથે કરનારા શરાફોનો વર્ગ આપણા દેશમાં મોટો છે; પરંતુ વેપારને અંગે સદા વગેરે કરવાને લીધે મિશ્ર શરાફો એવા શરાફો ખુવાર થવાનો ભય હોવાથી થાપણ મૂકનારા જોઈએ તેટલા સુરક્ષિત રહેતા નથી; એવા શરાફો સદા ન ખેલે તોપણ વેપારમાં ભાવની ઉથલ પાથલને લીધે ખોટમાં આવવાનો સંભવ રહે છે. તેથી તેમને ત્યાં નાણાં મૂકવાં સલામત ગણાય નહિ. શરાશી ધંધો ઘટતાં આ વર્ગ વેપારમાં વધારે ઝુકાવે છે; એટલે એમનો પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. સોના ચાંદીના વેપાર સાથે શરાશી સંકળાયેલી ધણી વખતે રહે છે. સામાન્ય વખતમાં તેથી હરકત આવતી નથી, પણ સોના ચાંદીના ભાવમાં ઉથલપાથલ ચાલુ હોય ત્યારે સંભાળીને કામ ચેવાની જરૂર રહે છે.

૭. વેપાર ઉદ્યોગની નાણાંની ભીડ ભાંગવામાં જેમ સહિયારા બંડોળની બેઠક તથા શરાફો ઉપયોગી છે તેમ ખેતીની ભીડ શાહુકારો તથા સહકારી મંડળોઓ તથા ખેતી માટે મૂડી સરકારની તગાવી અથવા ખેડૂતોને ધિરાતાં કરજ (લોન) ઉપયોગી છે.

૮. શાહુકારો ગામડાંઓમાં ધીરધારનો ધંધો કરે છે, અને ખેડૂતો-

ની અનેક બીડ ભાંગવામાં કામ આવે છે. ખેડૂત પાસે જ્યાંસુધી સ્થાવર મિલકત હોય ત્યાંસુધી શાહુકાર ખેડૂત ગામડાંના શાહુ- શા માટે નાણાં લે છે તે જોતો નથી. તેની કારના ગુણુદોષ નજર ખેડૂતની જમીન તથા ઘર ઉપર હેમ્પ છે અને સારું વ્યાજ ઉપજાવે છે અને નાણાં ખરી ન શકે તો શાહુકાર ઘર ખેતર ગીરો લખાવી લઈ ખેડૂતનો ધણીરણી થઈ ખેસે છે. આ વર્ગ પોતાનાં નાણાં ધીરે છે, કાંઈ વખતે શરાફને ત્યાંથી લાવી ધીરે છે. એ વર્ગના લોકો ગામડાંમાં ધીરધાર સાથે બીજો વેપાર પણ કરે છે, અને આસામીઓનો પાક જળપના કરારથી ઓછા ભાવે મેળવી બજારમાં જીંચા ભાવે વેચી નફો મેળવે છે. ખેડૂત દેવાદાર હોવાને લીધે ધણી વખતે શાહુકારને ત્યાં પાક દાલવે છે, અને ખેડૂત જીવતો રહે તથા તેના કુટુંબીઓ મજૂરી કરવા હયાત રહે એટલું જ ખેડૂતના નસિબમાં રહે છે. આવા વર્ગ માટે ઇંગ્લાંડના જેવો શાહુકાર ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો પસાર કરી, દેણદારોનો બચાવ કરવો જોઈએ. આવા શાહુકારોના ખેડૂત દેણદારો કરજમુક્ત થઈ શકે એટલા સારુ સરલ ગ્રામનાદારી કાયદો (Rural insolvency act) પસાર કરવા શાહી ખેતીવાડી કમિશને ભલામણ કરી છે.

૯. શાહુકારોમાં કનિષ્ઠ વર્ગ પઠાણ શાહુકારોનો છે. જેમને કાંઈ ન ધીરે તેમને પઠાણ બચંકર વ્યાજ લઈ ધીરે છે અને ન્યાયની અદાલતનો આશરો ન લેતાં દમદારીથી, બળજબરીથી પઠાણ શાહુ- તથા અનેક નિંદ્ર ઉપાયોથી પોતાનું લેણું કારોનો ત્રાસ વસૂલ કરે છે. આવા પઠાણ શાહુકારો ખાસ કરીને મિલના મજૂરો તથા ગામડાંના તફન કંઝાલ વર્ગ પાસેથી પોતાનું લેણું હપ્તાથી વસૂલ કરે છે. પઠાણ શાહુકારોનો ત્રાસ એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે સરકારે તેમનાથી રેમિતનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને હફપાર કરવા જોઈએ તથા કાયદો

હાથમાં લઈ બેઠું વસૂલ કરતાં અટકાવવા નોંધ્યો. પઠાણ શાહુકારોમાં નોંધે ડોઈ અશરાર માણસો હોય તો તેમને માટે ખાસ નોંધણીનો કાયદો કરી અમુક શરતો પાળવાની ફરજ નાખવી નોંધ્યો. પરંતુ દંડાથી અથવા દમદારીથી વસૂલ બેનારને તો સમાજના શત્રુ ગણી સખત સજા કરવી નોંધ્યો તથા હુદપાર કરવા નોંધ્યો.

સહકાર્ય

૧૦. ખેડૂતોને શાહુકારોના પંજમાંથી છોડાવવા માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. દક્ષિણ હિન્દમાં અન્યોન્ય સહાયક નિધિઓ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવ્યાં **સહકારી હિલચાલ** છે. તેનું બંધારણ સહકાર્યનાં તત્ત્વ ઉપર રચાયું હતું. અરસપરસ વારાફરતી નિધિની રકમનો ઉપયોગ દરેક સભ્ય કરતો અને હપ્તાથી નાણું ભરી દેતો. ખેડૂતોના ઉદ્ધાર માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપન કરવા સર વિલિયમ વેડરબર્ન આગ્રહ કર્યો હતો; અને ૧૯૦૪ માં ‘ધી કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ એક્ટ’ પસાર થતાં સહકારી હિલચાલની શરૂઆત થઈ. કરકસર, સ્વાશ્રય, અને સહકારના ગુણ ઓછી આવકવાળા ખેડૂત, કારીગર તથા ખીજા બોધમાં ખીલવી તેમની નાણું સંબંધી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાનો હેતુ રખાયો હતો. શહેરના થોડી આવકના માણસો માટે પણ ક્રેડિટ સોસાયટી કાઢવાની છૂટ હતી. સહકારી મંડળીના સભ્યો એકબીજાને ઓળખે તથા વિશ્વાસ રાખી શકે તો જ પ્રયોગ સફળ થાય એમ હતું; તેથી એક જ કર્યાના અથવા ગામડાના અથવા એકજ ગામડાના જૂથના રહીશ હોઈ એક જ ન્યાત અગર જાત અગર વર્ગના સભ્યો હોવા નોંધ્યો એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. ગામડાંની સહકારી મંડળીઓમાં ફક્ત ખેડૂતો અને શહેરની સહકારી મંડળીઓમાં ફક્ત બિનખેડૂતો હોવા નોંધ્યો, ગામડાંની મંડળીઓની અમર્યાદિત જવાબદારી રહે, શહેરની મંડળી અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી રાખવી હોય તો રાખી શકાય વગેરે ધોરણો સ્વી-

કારવામાં આવ્યાં હતાં. મંડળીઓએ સભ્યો પાસેથી અનામતો લઈ, તથા ગિનસભ્યો પાસેથી, સરકાર પાસેથી અને બીજી સંસ્થાઓ પાસેથી કરજ લઈ એ નાણાં સભ્યોને કરજ ધીરવામાં વાપરવાનાં હતાં. ગામડાંની મંડળીઓમાં નફો રહે તે રિઝર્વફંડ તથા વ્યાજનો દર ઘટાડવામાં વાપરવો અને વધે તો સભ્યોને બોનસ આપવાનું ઠર્યું હતું. શહેરની મંડળીઓએ ૨૫ ટકા નફો રિઝર્વ ફંડમાં લઈ જવાનો હતો. સરકારે ઉદારતાથી બોનો આપવાની હતી. ૧૯૧૨ માં આ કાયદામાં સુધારો થઈ કરજ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કામો માટે પણ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની છૂટ અપાઈ, તોપણ સહકારી હિલચાલ મુખ્યત્વે નાણાં ધીરવાનું કામ કરે છે.

૧૧. ૧૯૩૨ના આંકડા પ્રમાણે આશરે ૯૪૦૦૦ ખેડૂતોની તથા ૧૦૦૦૦ ગિનખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓ છે. તેમાંથી પંજાબમાં ૨૦૦૦૦ છે. સભ્યોની સંખ્યા ૪૩ ૧૯૩૨ માં સ્થિતિ લાખ છે. પાંચ માણસનું એક કુટુંબ ગણવામાં આવે તો લગભગ ૨ કરોડ માણસોને સહકારી હિલચાલનો લાભ મળે છે, એમ કહી શકાય. આ મંડળીઓ સભ્યોની થાપણો, ભાગ (શેર), રિઝર્વ ફંડ મળી ૩૧ કરોડ રૂપિયા મૂડી ધરાવે છે. પ્રાંતિક અથવા સેન્ટ્રલ ઑફીસોમાંથી એટલી જ મૂડી મળી છે, અને ગિનસભ્યોની થાપણો, બહારની જનતા તથા સરકાર પાસેથી બીજી એટલી જ રકમ મળી છે. એકંદરે ૯૩ કરોડ રૂપિયા મૂડી સહકારી મંડળીઓ વાપરે છે. પંજાબમાં આ હિલચાલનો સારો વિકાસ થયો છે, અને મુંબઈ ઇલાકા તે પછી આવે છે. આ મંડળીઓમાં જેમને કાંઈપણ ધીરાણ થઈ શકે એવા થોડી ઘણી મિલકતવાળા તથા શાખવાળા સભ્યો હોય છે. જે ખરેખર મિલકત ન હોવાને લીધે પૈસાની તંગી ભોગવે છે તથા કંગાળ છે તેમને આ હિલચાલનો લાભ મળવો મુશ્કેલ છે.

૧૨. ગામડાંની મંડળીઓ પોતાના ધીરાણ માટે પૂરતી રકમ

જિભી કરી ન શકે, તેથી તેમને મદદ કરવા જિલ્લાઓમાં સહકારી સેન્ટ્રલ બેંકો સ્થાપી શહેરમાંથી થાપણ મેળવી સહકારી બેંકો મંડળોએને ધિરાય છે. એ જ ધોરણે મૂડી વધારે પ્રમાણમાં પૂરી પાડવા માટે પ્રાંતિક સહકારી બેંકો સ્થપાઈ છે. આખા દેશ માટે એવી જ રીતે અખિલ ભારત સહકારી બેંક ટ્રસ્ટ ઉપર સ્થાપવી જોઈતી હતી, તેમ હજી અન્યું નથી, પણ પ્રાંતિક બેંકોનું મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે, અને રિઝર્વ બેંકના નવા કાયદા પ્રમાણે તેમાં સહકારી શાખા ખોલવામાં આવી છે.

૧૩. ગામડાંની મંડળોએની અમર્યાદિત જવાબદારી હોવાથી સભ્યોની પસંદગી ખાસ કાળજીથી થવી જોઈએ; કારણ શાખ વગરના માણસ કરજે લે ને ન ભરે તો ફેતેહની શરતો બાકીના સભ્યો તે માટે જવાબદાર રહે છે. પરંતુ મંડળોએની સંખ્યા વધારવા તથા સભ્યોની સંખ્યા વધારવાના ધ્યેય તરફ પહોંચવાની ઉતાવળમાં સભ્યોની પસંદગી ઉપર ઓછું લક્ષ આપાયું છે. અને મંડળોએને તથા સભ્યોને ઘણું સહન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ખેતીની જરૂરિયાતો ખેતીના સુધારા, ખી, ખાતર, બળદ ખરીદવા તથા ઓળરો ખરીદવા માટે નાણાં લઈ તે કામે વપરાય તો ઉત્પાદક કામે મૂડી વપરાઈ એમ મનાય પણ ખેડૂતને તે સિવાય લમ્મ, સીમંત, મરણના વરા વગેરેના ખર્ચ કાઢવા તેમજ જૂનું દેવું ભરવા માટે નાણાંની જરૂર પડે છે. તે અનુત્પાદક કારણ માટે ગણાય; તેથી ફેટલાક એમ કહે છે કે સભ્ય કયા કારણ માટે નાણાં માગે છે તે ઝીણવટથી જોઈ તે જે ઉત્પાદક કામ માટે માગે છે તે કામે વપરાય છે કે નહિ તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપવું જોઈએ. સભ્યને કરજ કામની પ્રગતિ પ્રમાણે હપ્તાથી અપાય તો કદાચ જે તે કામે વપરાવા સંભવ છે. આ સામે એવી ટીકા થઈ શકે કે જો સહકારી મંડળોએ ખેડૂતની બધી

જરૂરિયાતો માટે નાણાં ન ધીરી શકે તો તેમને અનુત્પાદક કારણો માટે શાહુકારો પાસેથી ભારે વ્યાજે કરજ કાઢવું પડશે અને સહકારી મંડળીઓને ખેડૂતોને શાહુકારોના પંજમાંથી છોડાવવાનો હેતુ માર્યો જશે. સહકારી મંડળીઓ જે પોતાના સભ્યો પાસે લગ્ન મરણ સીમંત વગેરે પ્રસંગે અનુત્પાદક ખર્ચ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે તથા એવા સુધારા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરે તો અનુત્પાદક કરજ શાહુકારો પાસેથી લેવાનો પ્રસંગ જવલ્લે જ આવશે; પરંતુ તે સિવાય જે ખર્ચ અનુત્પાદક છતાં સમાજમાં ઓછામાં ઓછો અમુક પ્રમાણમાં કર્યા વગર છૂટકો ન હોય તેવા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે સહકારી મંડળીએ કરજ આપવા તૈયારી રાખવી જોઈએ, અને સભ્યને શાહુકારોના પંજમાં જવાની ફરજ ન પાડવી જોઈએ.

૧૪. પ્રાંતિક બેંકિંગ કમિટીઓ એકમતે કહે છે કે ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓએ ૩ વરસથી વધારે લાંબી મુદત માટે કરજ સભ્યને ન આપવું જોઈએ; લાંબી મુદત માટે ટૂંકી મુદતનું કરજ કરજ ધીરવાનું કામ સહકારી જમીન ગીરો ધિરાય રાખનારી પેઢીઓએ કરવું જોઈએ.

૧૫. ૧૯૧૨ ના કાયદાથી પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓને પૈસા પૂરા પાડવા માટે દરેક જિલ્લા માટે સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ બેંક કાઢવાની છૂટ અપાઈ ૧૯૩૨ના જૂન આખરે સેન્ટ્રલ બેંકો વગેરે ૫૯૫ આવી બેંકો હતી. આવી બેંકો ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) જેના સભ્ય ફક્ત વ્યક્તિઓ હોય; (૨) જેના સભ્ય ફક્ત સહકારી મંડળીઓ જ હોય; (૩) જેના સભ્ય વ્યક્તિઓ તેમ જ સહકારી મંડળીઓ હોય. હિન્દમાં મોટા ભાગે ત્રીજા પ્રકારની સેન્ટ્રલ બેંકો છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બીજા પ્રકારની ને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ત્રીજા પ્રકારની વધારે છે. સેન્ટ્રલ બેંકો શેર, રિઝર્વફંડ, અનામતો (ચાપણો) તથા કરજ (બિન) મેળવીને મૂડી ઊભી કરી કામ કરે છે. સેન્ટ્રલ બેંકોની શેરથી બરાબેલી

થાપણુ ૩ કરોડ અને રિઝર્વ ૨૧ કરોડ ૧૯૩૨માં હતાં. પ્રાથમિક ખેડૂત સહકારી મંડળીઓની શેર થાપણુ લગભગ ૪૩૯ લાખ, તથા રિઝર્વ ૭૨૦ લાખ હતાં. તેમાં સભ્યોની અનામત ઉમેરવામાં આવે તો લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપિયાની મંડળીઓની પોતાની માલિકીની મૂડી થાય. બાકીની ૨૦ કરોડ મૂડી બિન સભ્યોની અનામતો તથા કરજ કાઢીને મેળવેલી હતી. સેન્ટ્રલ બેંકોની અનામત થાપણો ૧૯ કરોડ ઉપરાંત હતી. એ બેંકોએ સરકાર પાસેથી ૫૬ લાખ રૂપિયાનું કરજ મેળવ્યું હતું. સહકારી બેંકો તથા પ્રાંતિક બેંકો પાસેથી ૩૦૭ કરોડ રૂપિયા કરજ કાઢ્યું હતું. સેન્ટ્રલ બેંકોએ એકંદર ૩૧ કરોડ રૂપિયા (Working Capital) ઉપર ૫૨ લાખ રૂપિયા ચોખ્ખો નફો કર્યો હતો. આ બેંકોએ લાંબી મુદત માટે પ્રાથમિક મંડળીઓને નાણાં ધીરવાં ફીક નથી એવો નિષ્ણતોનો અભિપ્રાય છે.

૧૬. સંયુક્ત પ્રાંતો સિવાય હિન્દના દરેક મુખ્ય પ્રાંતમાં પ્રાંતિક સહકારી બેંકો છે. બર્માની બેંક ફરિયામાં ગઈ છે. અને વાયવ્ય

સરહદ પ્રાંતમાં એવી બેંક નથી. બ્રિટિશ પ્રાંતિક બેંકો— હિન્દનાં સાત પ્રાંતિક પેઢીઓ તથા મૈસૂર તથા બંધારણ હૈદરાબાદ રાજ્ય દરેકમાં એક એક પ્રાંતિક પેઢી

છે. આ બેંકોનો હેતુ જે તે ઇલાકા કે પ્રાંતની સેન્ટ્રલ બેંકો (મધ્યસ્થ જિલ્લા સહકારી પેઢીઓ) ના અરસપરસ કામનો સુમેળ સાધવા (Co-ordination) નો તથા નાણાં સંબંધે પ્રાંતીકરણ કરવાનો છે. પ્રાંતિક બેંકોમાં ઘણે ભાગે સભ્ય તથા વ્યવસ્થાપક મંડળમાં વ્યક્તિઓ તેમ જ સેન્ટ્રલ બેંક તથા પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. પંજાબ તથા બંગાળામાં સભ્ય તથા વ્યવસ્થાપકમાં ફક્ત મધ્યસ્થ જિલ્લા બેંક તથા પ્રાથમિક મંડળીઓ હોઈ શકે છે. પંજાબમાં સહકારી મંડળીઓનો નોંધણી અધિકારી હોદ્દાની રૂઢિએ સભ્ય તરીકે રહે છે. બંગાળામાં પ્રાંતની ત્રણ મોટી વ્યક્તિઓને વ્યવસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવે

છે. પ્રાંતિક બેંકોના ડાયરેક્ટરોમાં સહકારી બેંકો તથા મંડળીઓના પ્રતિનિધિઓ વધારે પ્રમાણમાં રહે છે. પ્રાંતિક પેઢીઓને લીધે ઇલાકાના કે પ્રાંતના મુખ્ય સ્થળે નાણામંજર સાથે સહકારી હિલચાલનો સંબંધ જોડાય છે, પણ સિદ્ધાંત તરીકે સેન્ટ્રલ બેંકોએ પ્રાંતિક બેંક ભારત બહારની શરાશી સંસ્થાઓ સાથે સંબંધમાં આવવું જોઈએ, જેકે વ્યવહારમાં તેમાં કેટલાક અપવાદ દાખલ થયા છે. ફક્ત પ્રાંતિક બેંક સાથે જ સેન્ટ્રલ બેંકો મુખ્ય ઇલાકામાં સંબંધ રાખે છે, જ્યારે મદ્રાસ, બંગાળ અને પંજાબમાં સેન્ટ્રલ બેંકોને ઇપીરિયલ બેંક ઓફ ઇડિયા સાથે બારોબાર વ્યવહાર કરવા પરવાનગી છે. સેન્ટ્રલ બેંકોને એક બીજાને ધીરાણ કરવા મનાઈ છે. પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ સાથે પ્રાંતિક પેઢી સીધો સંબંધ રાખી શકતી નથી, સેન્ટ્રલ બેંક ભારત સંબંધ રાખી શકે છે. મુખ્યની પ્રાંતિક પેઢીએ જ્યાં સેન્ટ્રલ બેંકો નથી એવા પ્રદેશમાં ૩૦ શાખાઓ કાઢી છે. દરેક શાખાને મદદ કરવા સ્થાનિક સલાહકાર મંડળ હોય છે ને તેમાં સહકારી મંડળીઓના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ હોય છે.

૧૭. પ્રાંતિક બેંકોની ચાલુ મૂડી સહકારી મંડળીઓની તથા બેંકોની જમા રહેતી અનામતમાંથી ધણે ભાગે મળે છે. તેથી અમુક પ્રમાણમાં જેનાં તરત નાણાં થઈ શકે એવા પ્રાંતિક સહકારી સ્વરૂપમાં બેંકોની મૂડી રાખવા કેટલાક નિયમ બેંકોના વ્યવહાર અમલમાં મુકાયા છે, દરેક પ્રાંતિક સહકારી બેંકે પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે અમુક મુદત ઉપરાંત માટે ધીરાણ નહિ કરવાનું ઠરાવ્યું છે. એ બેંકો ધણે ભાગે જાહેર પ્રજાના ચાલુ ખાતાનો વહીવટ પણ રાખે છે. પ્રાંતિક બેંકોની કુલ મૂડી ૧૯૩૨માં લગભગ પાંચેક કરોડની હતી. આ બધી પ્રાંતિક બેંકો ઇમ્પીરિયલ બેંક સાથે સંબંધ રાખે છે. અને તારણ આપીને જરૂરી નાણાં ઉધાર મેળવે છે. કો-ઓપરેટિવ

પેપર (સહકારી હૂંડીઓ વગેરે કીમતી કાગળિયાં) ઉપર પ્રથમ ઇમ્પ્રિન્ટ બેંક નાણાં પ્રાંતિક પેઢીઓને ધીરતી, પણ છેલ્લા થોડા વખતમાં તેમાં ફેરફાર થઇ એ હક્ક પાછો ખેંચી લેવાયો છે. ફક્ત પંચાયતમાં એ હક્ક કાયમ છે. હવે તો હિન્દુસ્તાન સહકારની પ્રોપ્રિયેટરી નોટો તારણમાં આપે તો જ ઇમ્પ્રિન્ટ બેંક સહકારી પ્રાંતિક બેંકોને ધીરે છે, તેથી મોસમમાં પૂરતાં નાણાં મેળવીને નાણાંબીડ દૂર કરવાની સગવડ ધટી છે; વગર ખર્ચે નાણાં એક જગ્યાથી બીજે ઠેકાણે મોકલવાનો હક્ક સહકારી સંસ્થાઓ ભોગવે છે, પણ હૂંડિયામણ મળ્યું હોય તો તેવો હક્ક ન ભોગવવા દેવા હિન્દી સરકારે ઠરાવ્યું છે. આ હક્ક લઈ ન લેતાં કાયમ રાખી જે પ્રદેશમાં સહિયારા ભંડોળની બેંકો જન્મ શકે તેમ નથી આવા ગ્રામપ્રદેશની સગવડ સાચવવા તથા જાહેર સેવા કરવા દેવા પ્રાંતિક પેઢીઓ માગણી કરે છે. આ હક્ક ટાયમ રહે તો ગામડાંની પ્રજા એક વગેરે વાપરતાં શીખશે એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે.

૧૮. સહકારી મંડળીઓની તપાસણી ખામી ભરી છે એમ હિન્દી બેંકિંગ કમિટી કહે છે. પૈસા તત્કાલ મુદતસર વસૂલ કરવામાં પણ સહકારી મંડળીઓ પછાત રહી છે, અને સહકારી મંડળી- ચાલુ મંદીને લીધે સ્થિતિ બગડી ગઈ છે. આની ખામીઓ ૧૯૩૨ માં એકંદર મૂડીના ૩૩ ટકા એટલે ૧૧૧૧ કરોડ ઉપરાંતની રકમ મુદત થયા છતાં વસૂલ આવવાની બાકી હતી. વ્યક્તિઓને આપેલી લોનોના ૩. ૨૯ કરોડ પૈકી ૪૦ ટકા વસૂલ આવવાના બાકી હતા, ભાવ તૂટવાને લીધે સ્થિતિ વધુ બગડી છે, અને આખી સહકારી ક્ષિત્યાલની ઇમારત જોખવાઈ છે. સભ્ય નાણાં ભરી શકશે નહિ તેને વિચાર કર્યા વગર અનુત્પાદક સામાજિક તથા ધરગથ્ય કામ માટે લોનો આપવાથી, ખેતીમાં નફો ન રહેવાથી, જૂનું કરજ આપવામાં લોન વપરાવાથી વગેરે કારણોને લીધે તેમ જ લગભગ દરેક

સભ્ય મંડળીમાંથી કરજ લેતો હોવાથી તેઓ અરસપરસ જમીન થઈ લેતો શા કામે વપરાય છે તે ઉપર દેખરેખ રાખી શકે, એવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી આ ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. સ્વાભાવિક ધીરધારની પદ્ધત દાખલ કરતાં નાણાં ઓછાં જોખમાય છે, પણ સહકારી તત્ત્વ ઘટી જતાં મંડળી એક ધંધાદારી ધીરધાર કરનારી પેઢી બનવા માંડે છે.

લેન્ડ મોરગેજ બેંકો

૧૯. ખેડૂતોને જૂના કરજમાંથી મુક્ત કરવા માટે, કાયમના ખેતીના સુધારા દાખલ કરવા માટે લાંબી મુદતના કરજની જરૂર છે, અને એ કરજ લેન્ડ મોરગેજ બેંક મારફત જમીનગીરોરાખી ધીરી શકાય. જમીન ગીરો રાખીને લાંબી ધીરધાર કરનારી મુદતનાં કરજ ધીરનારી પેઢીઓ સહકારી તત્ત્વ સહકારી પેઢીઓ ઉપર કાઢેલી હોય તો ખેડૂતોનું હિત સચવાય.

જોકે કેટલાક કહે છે કે ધીરધારનો ધંધો કરનારા શાહુકારો સહકારી મંડળીઓમાં તથા જમીન ગીરો રાખનારી સહકારી બેંકોમાં જોડાય તો વધારે પ્રવીણ માર્ગદર્શક મળે અને કામ સારું થાય. મધ્યસ્થ બેંકિંગ કમિટી જૂના કરજનો નિકાલ મરજિયાત રીતે અને જરૂર હોય તો ફરજિયાત રીતે કરવા કાયદો પસાર કરવા બલામણુ કરે છે, તેમ સરળ નાદારીનો કાયદો ગ્રામ જનતા માટે પસાર કરવાની જરૂર જુએ છે. તેમ થાય તો ખેડૂત કરજમુક્ત થતાં તેની બધી જરૂરિયાતોને સહકારી મંડળીઓ પહોંચી વળે અને તેને ફરી શાહુકારોનું મોઢું ન જોવું પડે. હાલમાં કેટલાક પ્રાંતોમાં ખેડૂત ઋણરાહિત કાયદો પસાર થઈ કરજ સમાધાન મંડળો મારફત દેવાંનો નિકાલ કરવા પ્રયત્ન થાય છે.

૨૦ ખેતીનો ધંધો એક નફાકારક ઉદ્યોગ બનાવવા માટે, ખેતીવાડીમાં કાયમના સુધારા કરવા માટે લેન્ડ મોરગેજ બેંક લાંબી

આવી બેંકોનું કાર્યક્ષેત્ર મુદતનું ધીરાણ કરી શકે. બેન્ડ મોરગેજ બેંકની મૂડી તથા વ્યાજ માટે સરકારી બાંહેધરી સાથે સહકારી તત્વ ઉપર શેર ભરાય. તેમ બહારના બોંકો પાસે શેર ભરાવાય અને સરકારી જમીનગીરી સાથેના ડિપેન્ડર બોન્ડ લાંબી મુદતનાં કાઢી જરૂરી મૂડી મેળવી, ખેડૂતોની જમીન ગીરો રાખી બેંક નાણાં ધીરી શકે. એવી બેંકો જૂન પ્રમાણમાં નીકળી છે, પણ તેના વિકાસ માટે ક્ષેત્ર વિશાળ છે. ખેતીનો ઉદ્યોગ નફાકારક બનાવવાની વાતને અગ્રત્વ આપી, જૂનાં દેવાં પતવવાની વાત ગૌણ ગણવા કેટલાકનું કહેવું છે. પણ હિન્દી મધ્યસ્થ શરાશી તપાસ કરનારી સમિતિ જૂના દેવાના નિકાલને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. આ કામ માટે મદ્રાસ ઇલાકાના ધોરણે સેન્ટ્રલ બેન્ડ મોરગેજ બેંકો સ્થાપવી પડશે. પ્રાંતિક પેઢીઓ કાયમને માટે મધ્યસ્થ જમીન ગીરો રાખનારી સરકારી પેઢીનું કામ નહિ કરી શકે. આવી બેંકો સરકારની મદદ વગર કામ નહિ કરી શકે; તેથી બેંકના ડિપેન્ડરો તથા મુદલ (ગીરો કરજ ખતો)નું વ્યાજ આપવામાં આવશે એવી સરકાર ખાત્રી આપે અને પોતે પણ ખરીદે એ જરૂરનું છે. મિ. મનુ સુબેદાર તો એવી ખાનગી બેંકો નીકળે તોપણ તેમાં વાંધો જોતા નથી. બેન્ડ મોરગેજ બેંકોનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ મંકુચિત ન રહેવું જોઈએ. સરકારે આવી બેંકો ઉપર અંકુશ તથા નિર્બંધ રાખવા માટે રિઝર્વ બેંકમાં એને લગતી શાખા ખોલવી પડશે.

૨૧. જમીન ગીરો રાખવાનું કામ કરનારી સહકારી બેંકો નીકળતાં શાહુકારોના પંજમાંથી ખેડૂતોને બચાવી તેમની જમીનો તથા ઘર વગેરે સ્થાવર મિલ્કત શાહુકારોને ત્યાંથી લેન્ડ મોરગેજ બેંકના લાભ શોડાવી શકાશે અને ભવિષ્યમાં એ મિલ્કત શાહુકારોને કબજે ન જાય એવી વ્યવસ્થા થઈ શકશે. બેન્ડ મોરગેજ બેંક દેવામાં ગળા સુધી

હૂબેલા હોવાને લીધે ધર તથા જમીન શાહુકારોને લખી આપનાર ખેડૂતોને ભાગ્યે જ ખચાવી શકશે, પણ જેઓ તદ્દન એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા નથી તેમનો ખચાવ કરી શકશે. આકાના તો સરળ-તાથી નાદારી બે ને કરજમુક્ત થાય અથવા જૂતા દેવાનો ફરજિયાત ઘણી ઓછી રકમે નિકાલ થાય તો જ જીવનમાં આશાવાંત તથા હિત્સાહી બને. મિ. મનુ સુખેદાર આવી બેંકોમાં ખેડૂત ખાતેદારના જમીન (ગેરંટર) તરીકે રહેવા ખુશી હોય એવો શાહુકારોનો વર્ગ રાખવા ઇચ્છે છે, પણ એ પ્રમાણે કરવામાં ખેડૂતોનું હિત સચવાશે કે કેમ એ સંશયયુક્ત છે. આવા ગેરંટર બેંકમાં નાણાં મૂકવાં પડે ને તેના પાંચ પટ સુધી તેની ભલામણ મેળવનાર આસામીને બેંક ધીરાણ કરે એમ મિ. સુખેદારનું કહેવું છે. ગેરંટરને ૧ થી ૧૫ ટકા મળતો હોય તો શાહુકાર ગેરંટર થવા ખુશી રહેશે એમ તે માને છે; પરંતુ શાહુકારો આવી બેંકોને પોતાની હરીફ ગણતા હોવાથી કેટલે અંશે સહકાર કરશે એ શક પડતું છે. વ્યાજના દર ઘટે એ જરૂરનું છે ને તે માટે આવી બેંકોનો વિસ્તાર સર્વત્ર થવો જોઈએ.

બીજી સહકારી પ્રવૃત્તિઓ

૨૨. ધીરાણ સિવાયના કારણે સહકારી મંડળીઓ હોઈ શકે. અને તેવી મંડળીઓમાં માલ ખરીદ તથા વેચાણ કરનારી સહકારી મંડળીઓ, ખેતીની જમીનના ટુકડા એકત્ર ધીરાણ સિવાયનું કરનારી મંડળીઓ, ખેતીની જમીનને પાણી કામ કરનારી પાવા માટે, સાધન કરનારી મંડળીઓ, દૂધાળાં સહકારી મંડળીઓ દેર, રાખી દૂધ-માખણ વેચનારી મંડળીઓ, ગ્રામપુનર્ઘટના મંડળીઓ, વધુ સારું જીવન ગાળવા માટે મંડળીઓ, કેળવણી સંબંધી મંડળીઓ, મેલેરિયાના નાશ માટે મંડળીઓ, અચત મંડળીઓ, પરસ્પર વીમો હિતારનારી મંડળીઓ, સભ્યોના વાપરનો માલ જથ્થાબંધ ખરીદીને વેચનારી મંડળીઓ, હિતપાદન કરનારી મંડળીઓ, સહકારી ધર બાંધનારી મંડળીઓ,

વગેરે અનેક પ્રકારની સહકારી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ છે. પણ તેમનો ધીરાણ સાથે સંબંધ નહિ હોવાથી અત્રે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

૨૩. મુંબઈમાં ૧૯૨૫માં સહકારી મંડળીઓ સંબંધે નવે કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. તે મુજબ “વધારે સારુ જીવન, વધારે સારા ધંધા તથા વધારે સારા ઉત્પાદન” નો

બીજી સહકારી પ્રવૃત્તિઓ હેતુ પાર પાડવા માટે સહકારી હિલચાલને ઉપયોગ કરી શકાય છે. અસાધારણ મંદીને

લીધે ઊભી થયેલી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ઉકેલ કાઢવા ૧૯૩૪ના જાનેવારીમાં અખિલ ભારત સહકારી પરિષદ સરકારે ભરી હતી. તેણે આખા દેશને લાગુ પડે એવો કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ એક્ટ પસાર કરી એક કરતાં વધારે પ્રાંતોમાં કામ કરતી અખિલ ભારત સ્વરૂપની સહકારી સંસ્થાઓ નોંધવાની સવક આપવા ભલામણ કરી છે. તે જ પ્રમાણે જમીન ગીરો રાખનારી પેઢીઓની યોજનાનો અમલ વધારે સારા પ્રમાણમાં કરવા માટે ડિએન્યરોની મૂડી તથા વ્યાજની ગેરંટી (ખાત્રી) સરકારે આપી મધ્યસ્થ સરકારમાં મધ્યસ્થ સહકારી બોર્ડની સ્થાપના કરવા પરિષદે જણાવ્યું છે. આમ થવાથી જુદા જુદા પ્રાંતના અનુભવની આપ લે થશે અને દરેક પ્રાંતને માર્ગદર્શક સૂચનાઓ મળતાં સહકારી હિલચાલ સંગીન તથા વધુ મજબૂત બનશે.

૨૪. સહકારી મંડળીઓના સભ્યોની સંખ્યા જોતાં ખેડૂત પ્રજાના ફક્ત દશમા ભાગને આ હિલચાલ સ્પર્શી શકે છે. તેથી ખેડૂત અગર ગ્રિનખેડૂત શાહુકારોની જગ્યા નજીકના

ધીમે ધીમે વધુ ભવિષ્યમાં સહકારી મંડળીઓ પૂરેપૂરી રીતે **વિકાસ થશે** લઈ શકશે એમ માનવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ હિન્દનું ઉદ્દોગીકરણ વધારે જોરથી થતાં શાહુ-

કારો પોતાની મૂડી ધીરધારના ધંધામાંથી ધીમે ધીમે બેંચી લઈ
છાડ્યાં માફક વેપાર-ઉદ્યોગોમાં તથા વેપાર-ઉદ્યોગને વિકસાવતી
બેંકોમાં વધારે પ્રમાણમાં રોકશે એ સંભવિત છે.

સહિયારા ભંડોળની શરાફી પેઢીઓ

ઇન્વિસિબલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા

૨૫. હિન્દમાં સહિયારા ભંડોળની શરાફી પેઢીઓની શરૂઆત
મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બેંગાલની ઇલાકા બેંકોથી થઈ છે. ૧૮૬૨
પહેલાં એ બેંકો નોટો કાઢી શકતી, પણ સર-
કારના બેંકો કારનો સીધો અંકુશ હતો અને કયું કામ કરવું
તે સંબંધે સખત બંધનો નાખવામાં આવ્યાં
હતાં. ૧૮૬૨માં એ બેંકોનો નોટો કાઢવાનો હક્ક લઈ લેવાયો, પણ
સરકારના આડતિયા તરીકે પેપર કરન્સીનું કામ કરવાની સત્તા
તેમને આપવામાં આવી, તથા સરકારી સિલકનો ઉપયોગ કરવાની
ફૂટ આપી, ઇલાકાના મુખ્ય શહેરમાં તથા બેંકની શાખાવાળા ગામે
સરકારની તિજ્જેરીના કામનો વહીવટ આ બેંકોને સોંપવામાં આવ્યો;
બેંકોની પ્રથમની સનદોમાંની સખત શરતો ઢીલી કરવામાં આવી
પણ સરકારનો અંકુશ કાયમ રહ્યો. ૧૮૬૬માં સરકાર તથા બેંકો
વચ્ચેના કરારમાં ફેરફાર થયા અને પેપર કરન્સી (નોટો) નો વહી-
વટ આ બેંકો પાસેથી કાઢી લઈ પૂર્ણ રીતે સરકારે પોતાના હાથમાં
લીધો. ૧૮૭૬માં નવા પ્રેસિડન્સી બેંક એક્ટથી પ્રથમનાં ઘણાંખરાં
બંધનો ફરી દાખલ થયાં. તેમાં મુખ્યત્વે દેશપરદેશ સાથેના વેપારને
અંગે પરદેશી હાંડિયામણનો ધંધો કરવાની મનાઈ, હિન્દ બહાર
આપવી પડે એવી અનામત થાપણો લેવાની મનાઈ, છ માસ કરતાં
વધારે મુદત માટે નાણાં નહિ ધીરવાનું બંધન, સ્થાવર મિલ્કતના
તારણ કે ગીરો ઉપર નાણાં ધીરવાને પ્રતિબંધ, બે કરતાં ઓછાં
સ્વતંત્ર નામવાળી પ્રોમિસરી નોટો ઉપર નાણાં ન ધીરવાનું ફરમાન,
તારણ તરીકે માત્ર ઉપર માથેકી આપનારાં દસ્તાવેજો બેંકને આપ્યા

સિવાય માલના તારણ ઉપર નાણાં ધીરવા સામે પ્રતિબંધ એ મહત્વનાં બંધનો હતાં. પરંતુ હવે સરકારે પોતાનો સીધો અંકુશ ઉઠાવી લીધો અને સરકારી ડાયરેક્ટરો નીમવાનું બંધન દાખલ કરી પોતાના શેરોની વ્યવસ્થા કરી. સરકારી સિલકનો પૂરો ઉપયોગ કરવાનો હક્ક બંધ પડ્યો અને ઇલાકાના મુખ્ય સ્થળે સરકારે રિઝર્વ ટ્રેઝરી સ્થાપન કરી તેમાં સરકારી સિલક રાખવા માંડી અને ફક્ત પરિમિત પ્રમાણમાં બેંકોને સરકારી સિલકનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવ્યો. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સરકારે પોતાના ખજાનને બદલે નાણામંજૂરને મદદ કરવા માટે પોતાની સિલક વધારે પ્રમાણમાં ઇલાકાના મુખ્ય સ્થળે આવેલી ઇલાકા બેંકોની મુખ્ય ઓફિસમાં રાખવા માંડી.

૨૬. ઇલાકાની ત્રણે બેંકોને એકત્ર કરી આખા હિન્દ માટે એકજ શાહીબેંક સ્થાપન કરવાનો વિચાર બેંકે લાંબા વખતથી ચાલતો હતો, પણ લડાઈના અનુભવને લીધે બેંકોને “ઇમ્પીરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા” એ માર્ગના લાભનું વિશેષ ભાન થયું ને તેમણે “ઓફ ઇન્ડિયા” સંગઠિત પ્રયત્ન કરતાં ત્રણે પ્રેસિડન્સી બેંકોનું જોડાણ કરી ૧૯૨૦માં નવો કાયદો પસાર કરી “ઇમ્પીરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા” એ નામથી એક મહાન અખિલ ભારત શરાણી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. બેંકની શેર મૂડી ૧૧ કરોડની છે, તેમાંથી નીમે રકમ વસૂલ થયેલી છે, ને નીમે રકમની જવાબદારી શેર-હોલ્ડરો ઉપર કાયમ છે. રિઝર્વ ફન્ડ ૫૪૭૯ લાખ છે. ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૧ મીએ ફિફ્ટી ડિપોઝિટ, સેવિન્જ બેંક, કરન્ટ તથા બીજા એકાઉન્ટમાં ૭૭,૯૬, ૬૯,૦૦૦, રૂપિયા જમે હતા; તથા ઇતર ૪૨,૯૯,૦૦૦ની જવાબદારી બેંકને માથે હતી. એ જ તારીખે બેંક પાસે ૩૭,૪૩,૫૧,૦૦૦ની ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટીઝ, ૧૫,૫૭,૦૦૦ની કાયદાથી અધિકૃત બીજા ઇન્વેસ્ટમેન્ટનાં કાગળિયાં હતાં; બોન તરીકે ૩,૪૭,૨૮,૦૦૦ રૂપિયા બેંકે ધીર્યાં હતા; કેશકોડિટ તથા ઓવર ડ્રાફ્ટમાં ૧૬,૯૫,૨૮,૦૦૦ રૂપિયા

રોકાયા હતા; ડિસ્કાઉન્ટ કરેલાં તથા ખરીદેલાં બિલ્સ (ઓફ એક્સચેન્જ) માં ૩,૩૯,૩૫,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ બેંકે કરેલું હતું; ૩૬ સ્ટોક રૂ. ૨,૩૧,૪૪,૦૦૦ રૂપિયાનું હતું; ધતર રોકાણ રૂ. ૬૦,૮૩૦૦૦ હતું. રોકડ સિલકમાં બેંક પાસે તેમ જ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં મળી રૂ. ૨૫,૯૨,૮૭,૦૦૦, અને બીજી બેંકો પાસે રાખેલા રૂ. ૧૩,૫૫,૦૦૦ મળી રૂ. ૨૬,૦૬,૪૪,૦૦૦ બેંક પાસે રોકડ સિલક હતી. બેંક કયો ધંધો કરી શકે તે સંબંધે ૧૮૭૬નાં ધોરણો ધણે ભાગે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. પણ ગૌણ આખતોમાં ફેરફાર છે. નવા કાયદાથી પહેલી જ વાર લંડનમાં ઓક્સિડેબલવાની તથા બેંકના કામ માટે બેંકની મિલકત ઉપર લંડનમાં કરજ કાઢવાની બેંકને પરવાનગી મળી. પણ પ્રેસિડેન્સી બેંકોના પ્રથમના ગ્રાહકો સિવાય બીજાઓ પાસેથી લંડનમાં અનામત થાપણ લેવાની, કેશ એકાઉન્ટ (રોકડ ખાતાં) અથવા કેશ ક્રેડિટ (રોકડ ઉધાર ખાતાં) ઉધાડવાની મનાઈ કરવામાં આવી. હિન્દી સરકાર તથા બેંક વચ્ચે થયેલા કરારની રૂએ બેંક સરકાર વતી તમામ પ્રકારનું શરાફી કામ કરે છે, તથા સરકારી સિલકનો વહીવટ કરે છે અને તેણે શાખાઓ ઠેરઠેર ઉધાડી છે, તેમ જ અમુક મહેનતાણુ લઈ સરકારી જાહેર કરજનો વહીવટ કરે છે. આ બેંકના ઇલાકાના મુખ્ય સ્થળે સ્થાનિક બોર્ડ હોય છે અને અખિલ ભારત માટે મધ્યસ્થ બોર્ડ છે, ને તે મધ્યસ્થ વહીવટ કરે છે. બેંકના ગવર્નરો સેન્ટ્રલ બોર્ડના સભ્ય હોય છે અને તેમાં બેથી વધારે નહિ એટલા મેનેજિંગ ગવર્નરો સેન્ટ્રલ બોર્ડની ભલામણથી ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ (હિન્દી સરકાર) નીમે છે. સેન્ટ્રલ બોર્ડના સભ્યોમાં સ્થાનિક બોર્ડોના પ્રેસિડેન્ટ (અધ્યક્ષ), વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ, તથા મંત્રીઓ, ચલણ અધિકારી, તથા સરકારે નીમેલા ચાર બિનઅમલદાર શખસો હોય છે.

૨૭. હિન્દી મધ્યસ્થ બેંકિંગ કમિટીએ ઇન્સ્ટિટ્યુશન બેંકની

ઉપયોગિતા વધારવા માટે કરેલી સૂચનાઓમાં નીચે જણાવેલી સૂચનાઓ મહત્વની છે:

ઇપિરિયલ ઍંક (૧) ચેક તથા બિલનાં નાણાં વસૂલ કરવા માટે સંબંધે ઍંકિંગ દેશી શરાફોનો આડતિયા તરીકે ઉપયોગ કરવો; કમિટીની ભલામણ (૨) દેશી શરાફોની હૂંડીઓ વધારે છૂટથી વટાવવી (discount);

(૩) સહકારી ઍંકોને કેશક્રેડિટ તથા ઓવરડ્રાફ્ટ સંગીન તારણ (કો-ઓપરેટિવ પેપર) ઉપર આપવાનું ચાલુ રાખવું.

(૪) બીજી સહિયારા ભંડોળની શરાશી પેઢીઓને જે શરતે નાણાં રવાના કરવા માટે સવલતો અપાય છે તે શરતે નાણાં રવાના કરવાની સવલતો સહકારી ઍંકોને સહકારી કારણ સિવાય બીજા પ્રસંગે પણ આપવી.

(૫) વખારમાં રાખેલા ખેતીના માલ ઉપર નાણાં ધીરવાની નીતિ વધુ ઉદાર બનાવવી;

(૬) સોનાના દાગીના ઉપર નાણાં ધીરવાની હાલની પદ્ધતિનો વધુ વિકાસ કરવો;

(૭) જર્મની માફક ઉલ્લોગોને વધુ ઉદારતાથી મદદ કરવી;

(૮) દેશ પરદેશના વેપારમાં પરદેશી હૂંડિયામણનું તમામ કામ-કાજ અમુક શરતોને પાત્ર રહીને કરવું;

(૯) રિઝર્વ ઍંક સ્થપાતાં ઇપિરિયલ ઍંક ઉપરનાં અંધનો દૂર કરી બીજી વેપારનો વિકાસ કરનારી સહિયારા ભંડોળની ઍંકો માફક અધું શરાશી કામ કરવાની તેને છૂટ આપવી, તથા લંડનના કામકાજ સંબંધે મૂકેલા પ્રતિબંધ દૂર કરવા;

(૧૦) ન્યાં રિઝર્વ ઍંકોની શાખા ન હોય ત્યાં તેના આડતિયાનું કામ ઇપિરિયલ ઍંકની શાખાને સોંપવું;

(૧૧) ઇપિરિયલ ઍંકના વહીવટનું તથા મહેકમનું હિન્દીકરણ કરવું.

મિ. મનુ સુબેદાર પોતાના લઘુમતી રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે: “હિન્દી બેંકો તથા હિન્દી ધરાકો સાથે ઇંપિરિયલ બેંક સમાન વર્તન રાખતી નથી. એ બેંકની મૂડી પૈકી મોટો ભાગ પરદેશીઓની માલ્લેકીનો છે અને મોટી જગ્યા ઉપર પરદેશીઓ છે. સમજુત અગર કાયદાથી મૂડી તથા વહીવટ હિન્દી બનાવવા સરકારે તજવીજ કરવી જોઈએ. તે સિવાય પરદેશીઓના હિત કરતાં દેશની ખેતી, ઉદ્યોગ તથા વેપારને વધારે મદદ કરવાનો દાવો જાહેર પ્રજામત સ્વીકારશે નહિ. સરકારના શરાફ તરીકે પરદેશીઓના અંકુશ નીચે રહેલી બેંક કામ કરે તે યોગ્ય નથી. ઇંપિરિયલ બેંકની વધુ શાખાઓ કાઢવી ખર્ચાળ છે. ઇંપિરિયલ બેંકની શાખાઓને લીધે બીજી હિન્દી સહિયારા ભંડોળની બેંકોને ખમવું પડે છે. જિલ્લામાંથી નાણાં થાપણ તરીકે ઇલાકાનાં નાણાંખજારમાં લઈ જવા સામે ટીકા થાય છે. એક્સ્ચેન્જ બેંક (પરદેશી બેંકો) તથા ઇંપિરિયલ બેંક વચ્ચે મીઠો સંબંધ રહે છે. ઇંપિરિયલ બેંકને રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના પછી સામાન્ય સહિયારા ભંડોળની હિન્દી બેંકોથી વધારે હક્ક ન આપવા જોઈએ.”

ઇંપિરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા સ્થાપન થવાને લીધે પ્રથમની જુદી જુદી પ્રેસિડન્સી બેંકોના વખતમાં સ્થાનિક સ્થિતિ અનુસાર બેંકોનો દર કોઈ ઇલાકામાં ઓછો રહેતો તે હવે ગમે સરખો રહે છે, ને ઓછો દરથી નભાવી શકે એવા પ્રાંતના ભોંકો તથા શરાશી પેઠીઓને વિનાકારણ વધારે દર આપવો પડે છે એવી પણ એક ફરિયાદ છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અસ્તિત્વમાં આવતાં ઇંપિરિયલ બેંકને ખાસ હક્ક આપવાની જરૂર રહેશે નહિ અને સહિયારા ભંડોળની બીજી હિન્દી બેંકો માફક તેને નોંધી એ બેંકોની મુખી તરીકે તે કામ કરે તો હિન્દી શરાશી ધંધાને તથા વેપાર-ઉદ્યોગ તથા ખેતીને ફાયદો થશે. ઇંપિરિયલ બેંક માટે સ્વતંત્ર કાયદો પસાર થયો છે. તે રદ કરવામાં આવે અને સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે તેને નોંધીને બીજી બેંકો માફક તેને ગણવામાં આવે તો તેમાં ખોટું

નથી. પરંતુ સ્થાપિત હિત તરીકે સરકાર તેમ નહિ કરે અને ઇપિરિયલ બેંક ઉપરનાં નિયંત્રણો દૂર કરી તેનું સ્પેસ્યલ સ્ટેટસ કાયમ રહ્યું છે.

‘બેંક રેટ’ એટલે સરકારી જમીનગીરીઓ ઉપર આસામીઓને (demand loans) નાણાં કયા દરે બેંક ધીરશે તે એમ સમજવું. સહિયારા ભંડોળની હિન્દી શરાફી પેઢીઓ(બેંકો)

૨૮. ૧૯૦૬ પહેલાં નાના પાયા ઉપર કામ કરનારી આવી થોડી શરાફી પેઢીઓ સ્થપાઈ હતી. ૧૯૦૬માં મુંબઈમાં બેંક ઓફ ઇડિયા તથા ઇડિયન સ્પીશી બેંકની સ્થાપના થઈ અને બીજી હિન્દી બેંકો નવી બેંકોનો રાફડો ફાટ્યો. તેમાંની કેટલીક બેંકો ફક્ત શરાફી ધંધો કરતી, પણ બીજી ઘણી બેંકોએ સદા વગેરે બીજા ધંધો કરવા માંડ્યો અને બેંકોની નાણાસંબંધી સ્થિતિ બગડતાં તેમાંની ઘણી તૂટી ગઈ. પીપલ્સ બેંક ઓફ ઇડિયા તૂટતાં, સ્પીશી બેંક પણ તૂટી અને તે સાથે બીજી અનેક બેંકો જમીનદોસ્ત થઈ. ૧૯૧૩માં આ બનાવો બન્યા પછી તે પછીના દશકામાં ફરી લોકોનો બેંકો ઉપર વિશ્વાસ બેઠો; પણ ૧૯૨૩માં સીમલાની એલાયન્સ બેંક ફડ્યામાં ગઈ. ઇપિરિયલ બેંક એ બેંકના લેણદારોને લેણાના ૫૦ ટકા આપવાનું સ્વીકારી ફરી બેંકો તૂટવાનો કટોકટીનો પ્રસંગ ટાળ્યો. એ જ સાલમાં ધી ટાટા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ બેંક (જે ૧૯૧૮માં સ્થપાઈ હતી) સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇડિયાના પેટમાં સમાઈ ગઈ અને દેશમાં ઉદ્યોગોને મદદ કરી શકે એવી બેંક ફત્તેહ મંદ કરવાનો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો. સહિયારા ભંડોળની હિન્દી બેંકો ૧૯૩૦માં ૮૪ હતી. તથા તેઓની ૫૦૦ ઉપરાંત શાખાઓ હતી. તેની મૂડી તથા રિઝર્વ ફંડ મળી ૧૩૨૨ લાખ તથા જમા થાપણ ૬૭૫૩ લાખ અને રોકડ સિલક ૮૧૯ લાખ હતી. કેટલીક બેંકોએ લંડનમાં ઓફિસ, એજન્ટ અથવા કોરરેસપોન્ડન્ટ રાખ્યાં છે. આ હિન્દી શરાફી પેઢીઓ ઇડિયન કંપનીઝ એક્ટ પ્રમાણે નોંધાયેલી છે. ૧૯૩૫ માં હિન્દમાં નોંધાયેલી સહિયારા ભંડોળની બેંકોની મૂડી ૮૧૭

લાખ, રીઝર્વ ફંડ ૫૦૨ લાખ અને ડીપોઝિટ ૮૪૪૪ લાખ રૂપિયા હતાં. મોટી બેંકો શરાશી ધંધા ઉપરાંત થાપણો જમા માંડે છે અને ગામડેથી નિકાસ બંદર સુધી ખેતીની પેદાશ લાવવા માટે ધીરાણુ કરે છે, તેમ અગાઉ નાણાં (advances) આપે છે, તેમ જ ફૂંડીઓ સિકારે છે. બંદરમાં પ્રવેશ પામેલા આયાત માલ દેશના જુદા જુદા વિભાગમાં પહોંચાડવાના કામમાં પણ વેપારીઓને નાણાંની મદદ આ બેંકો કરે છે. ખેડૂતો પૈકી મોટા ખેડૂત જમીનદારોને, ચાહ કોશી વગેરેના બગીચા રાખનાર પ્લેન્ટર્સ લોકોને અને બજારમાં કીમત ઉપજો એવા દેખીતા તારણુ ઉપર બેંકો નાણાં ધીરે છે, બીજા ખેડૂતોને આવી બેંકો નાણા ધીરતી નથી. નાની બેંકો માત્ર ખેડૂત વર્ગને ધીરાણુ કરનારી પેઢીઓ છે. એક બે સહિયારા ભંડોળની પેઢીઓ પરદેશી ફૂંડિયામણુનું કામ કરે છે; પણ તેમને ફાળે જૂજ કામ આવે છે. ૧૯૯૧ ના આંકડા પ્રમાણે થાપણુ પૈકી ૩૫ ટકા ઇપિરિયલ બેંકમાં ૩૩ ટકા પરદેશી ફૂંડિયામણુનો ધંધો કરનારી એક્સ્ચેન્જ બેંકોમાં અને ૩૨ ટકા થાપણુ હિન્દી સહિયારા ભંડોળની બેંકોમાં હતી.

૨૯. ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે હાલની વેપારી બેંકો પૂરતાં નાણાં લાંબી મુદત માટે ધીરી શકતી નથી, ટૂંકી મુદત માટે ધીરી સવડ પ્રમાણે મુદત વધારે છે. તેથી એ અડચણુ ઉદ્યોગોની સુરક્ષેલી ટાળવા માટે મધ્યસ્થ શરાશી તપાસ સમિતિ કેમ રળે ? તિએ નીચે પ્રમાણે ભલામણુ કરી છે:—

(૧) ઉદ્યોગોના ભાવિ વિકાસમાં મેનેજિંગ એજન્સી પદ્ધતિનો આછો ઉપયોગ કરી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ તથા વેપારી બેંકો વચ્ચે મૈત્રા ભર્યો સંબંધ બંધાવવો;

(૨) જર્મન પદ્ધતિ ઔદ્યોગિક કંપનીઓના શેર તથા ડિબેન્ચરો અમુક પ્રમાણમાં ખરીદી જૂની અનુભવી બેંકોએ તેના વહીવટમાં અસરકારક અવાજ મેળવવો. ઇપિરિયલ બેંક, રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના પછી, પોતાને ઇન્ડસ્ટ્રિયલ બેંકમાં ફેરવી નાખે અને આ પદ્ધતિની

શરૂઆત કરી ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરે એવી એ બેંકના શેર હોલ્ડરોને સૂચના છે;

(૩) બેંકોનો સહકાર મળતાં સૂતરાઉ કાપડની મિલોએ ડિપોઝિટ લેવાનું બંધ કરી શેર તથા ડિબેન્ચરની પદ્ધતે મૂડી ઊભી કરવી;

(૪) જે ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને બેંકો નાણાં પૂરાં પાડે તે બેંકોના વ્યવસ્થાપકો (managers) અથવા મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરો પૈકી એકને જે તે કંપનીના ડાયરેક્ટરોના બોર્ડમાં બેંકો નીમે;

(૫) બેંકોની બોર્ડોએ શાખાઓ માટે સ્થાનિક સલાહકાર સમિતિઓ નીમી ફક્ત સલાહ આપવાનું કામ તેમને સોંપવું જોઈએ.

(૬) પ્રાંતિક સરકારો ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે નાણાં પૂરાં પાડવા પ્રાંતિક ઔદ્યોગિક કોર્પોરેશન (જરૂર હોય તો શાખાઓ સાથે) સ્થાપન કરે;

(૭) કોઈપણ ઔદ્યોગિક સાહસથી લોકોને રોજ મળે એમ હોય તથા પ્રાંતની ઉત્પાદક શક્તિમાં વધારો થતો હોય તથા પ્રજાને ફાયદાકારક હોય તો તે સાહસને મદદ આપવી જોઈએ;

(૮) આવી પ્રાંતિક ઔદ્યોગિક કોર્પોરેશનની મૂડી શેરના રૂપમાં પ્રજા પાસેથી અને ખૂટતી સરકાર પાસેથી મેળવવી જોઈએ;

(૯) આવી કોર્પોરેશનની મૂડી કરતાં બમણાંથી વધારે નહિ એટલી કોમનનાં ડિબેન્ચર (ગીરોકરજખત) બોન્ડો કાઢવાં. સરકાર આવાં ડિબેન્ચરો ખરીદે અને વ્યાજ માટે મર્યાદિત ખાત્રી આપે;

(૧૦) લાંબાં વખતના ધીરાણ માટે મૂડી પૂરી પાડવાનું કામ આવી કોર્પોરેશનો કરે, ચાલુ વહીવટ માટે જરૂરી મૂડી વેપારી બેંકો પાસેથી જે તે ઔદ્યોગિક સંસ્થા મેળવે;

(૧૧) આવી કોર્પોરેશનમાં સરકારનો પ્રતિનિધિ હમેશ રહે તથા નાણાં ધીરવાના નિયમોને સરકારી મંજૂરી મેળવાય;

(૧૨) ગૃહ-ઉદ્યોગોને તથા નવા તથા ઉછરતા ઉદ્યોગોને સરકારે

મદદ આપવા માટે મદ્રાસના ધોરણે કાયદો જે તે પ્રાંતમાં પસાર કરી નાણાં ધીરવા તજવીજ કરવી.

મિ. મનુ સુબેદાર વેપારી બેંકો ઉદ્યોગો તરફ વિના જોખમે વધારે ઉદારતાથી વર્તી શકે એમ માને છે; તોપણ આખા ભારત માટે રાજ્યાશ્રયથી ચાલતી ઈન્ડિયન બેંક પાંચ કરોડથી સ્થાપવાની તથા તેમાં ૫૧ ટકા મૂડી સરકારની રાખવાની ભલામણ કરે છે; પણ ડિમેન્ચરથી નાણાં ઊભાં કરવા માટે ઔદ્યોગિક સંસ્થાની શાખા ઘટતાં ધીરણ આપું થાય છે, એમ જણાવે છે;

૩૦. હિન્દી સહિયારા ભંડોળથી ચાલતી બેંકો દેશના આંતરિક વેપારને ખીલવવા માટે શાખાઓ કાઢી નાણાં ભેગાં કરે છે, અને જે તે સ્થાનની પ્રજાને તેનો લાભ આપે છે. પરદેશી એક્સ્ચેન્જ મજે છે, અને ઇલાકાનાં શહેરોમાં નાણાં બેંકોને લીધે ઊભી ધસડાઈ જાય છે એવી સામાન્ય ફરિયાદ થતી મુશ્કેલીઓ સાંભળવામાં આવે છે. એક્સ્ચેન્જ બેંકોનો

મૂળ ઉદ્દેશ દેશના આયાત નિકાસ વેપાર સંબંધે શરાશી ધંધો કરવાનો છતાં તેમણે દેશના અંદરના ભાગમાં શાખાઓ કાઢી આંતર-શરાશી ધંધો હાથ કરવા માંડ્યો છે ને બોકોની થાપણો વ્યાજે રાખે છે, તેથી હિન્દી બેંકોમાં થાપણો આછી મુકાય છે અને તેમનો ધંધો ઘટે છે. આમ હિન્દી સહિયારા ભંડોળની શરાશી પેઢીઓને નુકશાન જાય છે. દેશ પરદેશ સાથેના વેપારમાં પરદેશી હૂંડિયામણુના ધંધામાં ફક્ત ૧૫ ટકા ધંધો હિન્દમાં નોંધાયેલી બેંકોના હાથમાં છે અને બાકીનો ધંધો એક્સ્ચેન્જ બેંકોના હસ્તક છે. ઇલાકાના શહેરોમાં પણ એક્સ્ચેન્જ બેંકોમાં હિન્દી થાપણો વધતી ગઈ છે. પરદેશી હૂંડિયામણુનો ધંધો હવે પરદેશી મૂડીથી થતો નથી, પણ પરદેશી બેંકો આપણા દેશના થાપણ મૂકનારાના પૈસે જ તે ધંધો કરી નફો ધસડી જાય છે. વળી પરદેશી શરાશી પેઢીઓ પોતપોતાના દેશના વેપારીઓને લાભ વધારે આપે છે, અને

હિન્દીઓને ઓછી મદદ કરે છે. દાખલા તરીકે હિન્દી વીમા કંપની ઓમાં માલનો વીમો ઉતાર્યો હોય, હિન્દી વહાણવટાની કંપનીની-સ્ટીમરોમાં માલ લાવવા અગર લઈ જવામાં આવ્યો હોય તો એ ઍંકો મદદ કરવા નારાજ રહે છે, અને આયાતનિકાસ કરનાર વેપારીઓને પરદેશી વીમા કંપનીઓમાં વીમો ઉતારવાની તથા પરદેશી માલિકીની સ્ટીમરોમાં માલ લઈ જવા લાવવાની આડકતરી રીતે ફરજ પાડે છે. હિન્દી સહિયારા ભંડોળની ઍંકોની શાખ ઓછી ગણી પરદેશી ઍંકો આયાતનિકાસ માલનો ગિલનો ધંધો પોતાને હસ્તક રહે એમ વર્તે છે. અને વીમાનો, વહાણવટાનો તથા ઍંકોનો નફો પરદેશીઓને મળે અને હિન્દીઓને ભાગે જૂજ ભાગ આવે એવી અરિસ્થિતિ છે.

૩૧. તેથી સર પુરુષોત્તમદાસ વગેરે હિન્દમાં રાજ્ય તરફથી હિન્દી એક્સ્ચેન્જ ઍંક સ્થાપન કરી આયાત નિકાસ વેપાર હિન્દી-ઓના હાથમાં લાવવા ભલામણ કરે છે. **હિન્દી એક્સ્ચેન્જ ઍંકીંગ કમિટીની** ગદુમતી રિઝર્વ ઍંકની **ઍંકની યોજના** સ્થાપના પછી જરૂર હોય તો ઇડિયન એક્સ્ચેન્જ ઍંક સ્થાપવા જણાવે છે. લઘુમતી રિપોર્ટમાં મિ. મનુ મુખેદાર એવી ઍંક કાઢવાની મુસ્કેલીઓ રજૂ કરે છે. તથા પરદેશી ઍંકોને હિન્દી થાપણ અનામત રાખવાની મનાઈ કરવા, પરવાના વગર તેઓ કામ ન કરી શકે એમ ઠરાવવા, તથા પરવાનામાં હિન્દી ઍંકો સાથે સમાનતાથી વર્તવાની તથા બીજી સખત શરતો દાખલ કરવા જણાવે છે. એવી ઍંકો ફક્ત અંદરેમાં કામ કરે અને શાખાઓ અંધ કરે; આયાત નિકાસ વેપારમાં હિન્દી વહાણવટું તથા હિન્દી વીમા કંપનીઓને ઉત્તેજન ન આપે એવી પરદેશી ઍંકોને પરવાનો ન મળવો જોઈએ. હિન્દી ઍંકોએ સ્વીકારેલી હૂંડીઓ ફરી ડિસ્કાઉન્ટ કરવાની પૂરતી સગવડ ન આપે એવી પરદેશી ઍંકને હિન્દમાં કાંઈજ ધંધો કરવા ન દેવાય એ ખુદ્દુ છે.

હિન્દી થાપણુ બેવાની બંધી થતાં પરદેશી બેંકોની શાખાઓ બંધ જ કરવી પડે અને બંદરોમાં પણ પરદેશથી આવેલી મૂડીની મદદથી ધંધો કરવો પડશે. રિઝર્વ બેંક સ્થપાતાં ઇપિરિયલ બેંક આપાત નિકાસ વેપારમાં પરદેશી હૂંડિયામણુનો ધંધો કરવા માંડશે તો પરદેશી બેંકોના એકહથ્થુ ધંધામાં ગાળકું પડી શકશે. પરદેશી બેંકોને કામ કરતી બંધ કરવા વિરુદ્ધ બહુમતિ હોવાથી તેણે જરૂર હોય તો રિઝર્વ બેંક સ્થપાયા પછી ઇડિયન એક્સચેન્જ બેંક રાજ્યની મદદથી કાઢવા ભલામણ કરી છે. પરંતુ પરદેશી એક્સચેન્જ બેંકો પાસે જે અદ્ભુત મૂડી તથા સાધનો છે તેને લીધે એ બેંકને પણ તે હંકારી શકશે એમ લાગવાથી મી. મનુ સુબેદાર એવી બેંકની યોજનાને અવ્યવહાર ગણે છે, અને હિંદી વહીવટ, હિન્દી મૂડી તથા હિન્દી મહેકમથી ચાલતી બેંકોને રક્ષણ આપવા પરદેશી બેંકોના ચાલુ હક્કો દેશના કલ્યાણને અંતરાયરૂપ હોવાથી કાઢી બેવા જણાવે છે તથા અમુક સખત શરતો પાળે તો જ બંદરમાં ને બંદરમાં ધંધો કરવાની શરતે પરવાનો આપવા કહે છે.

૩૨. પરદેશી બેંકો જોના જેવી હિન્દી રાષ્ટ્રશરીરના ગળે ચોંટેલી છે અને હિન્દને ચૂસે છે, તેથી એ ચૂસણી અટકાવવા વધારે જલદ ઉપાય બેવા મિ. સુબેદારની ભલામણ

મિ. સુબેદારની છે. તેઓ તો કહે છે કે હિન્દી થાપણુ રાખ-
બીજી ભલામણ વાની છૂટ પરદેશી બેંકો માટે કાયમ રહેશે તથા હિન્દીઓને એ બેંકોમાં થાપણુ મૂકવાની મનાઈ કરવામાં નહિ આવે તો આપણી બેંકો લગભગ અમર્યાદ સાધનવાળી પરદેશી બેંકોની હરીફાઈમાં હારશે અને હિન્દી સહિયારા બંડોળની શરાફી પેઢીઓનો ધંધો ભાગી પડશે. આપણા દેશના કિનારાના વેપારમાં પણ પરદેશી કંપનીઓ નૂરના દર ઘટાડી હિન્દી વહાણવટાની કંપનીઓને હરીફાઈમાં ખૂબ હેરાન કરી શકે છે; તેથી એ વેપાર ફક્ત હિન્દીઓ માટે અનામત રાખવાનો કાયદો ઘડવા

હિન્દી પ્રભવત આગ્રહ કરે છે. તે જ પ્રમાણે હિન્દના આયાત નિકાસના પરદેશી હૂંડિયામણના વેપારમાં હિન્દીઓને યોગ્ય હિસ્સો મળે અને પરદેશી ઝેંકો હિન્દી ઝેંકોને અસમાન હરીફાઈમાં હાર ન આપે એવાં પગલાં લેવાની પણ જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે હિન્દી વીમા કંપનીઓનો પરદેશી ઝેંકો સ્વીકાર ન કરે, અને પરદેશી વીમા કંપનીઓમાં વીમો ઉતારવામાં આવે તો જ નાણાંની સવડ કરી આપવા તૈયાર રહે, નહિ તો મદદ ન કરે તો એ પ્રસંગે પણ પરદેશી ઝેંકોને આપણા દેશમાં શરાફી ધંધો ચલાવવા દેવાની રજા ન આપી શકાય એ ઉઘાડું છે. તેમ જ પરદેશી પેઢીઓ પોતાના હિસાબ હિન્દી સરકારના કે પ્રાંતિક સરકારના ડાઈ અમલદાર તરફ મોકલતી નથી, તેથી તેમને હિન્દમાં તેમણે કરેલા વ્યવહારપૂરતા હિસાબ રજૂ કરવાની ફરજ પાડવા માટે હિન્દી સહિયારા ભંડોળની ઝેંકો માફક રજિસ્ટર્ડ થવા તથા પરવાના વગર ધંધો નહિ ચલાવવા ફરજ પાડવી જોઈએ. એફસ્યેન્જ ઝેંકોની હિન્દમાં જે મિલકત હોય તે ઉપર હિન્દી લેણદારોનો અગ્ર હક્ક રાખવો જોઈએ અને હિન્દી લેણદારો વચ્ચે તે પ્રથમ વહેંચાવી જોઈએ.

એફસ્યેન્જ ઝેંકો

૩૩. આયાત નિકાસ વેપારને અંગે પરદેશી હૂંડિયામણનો ધંધો કરનારી ઝેંકો 'એફસ્યેન્જ ઝેંકો' કહેવાય છે. તેમાં હિન્દી થાપણ રાખનારી ઝેંકો મોટે ભાગે બ્રિટિશ ઝેંકોની એફસ્યેન્જ ઝેંકો શાખાઓ છે. બિનબ્રિટિશ તથા સામાન્ય બહારની ઝેંકોની મૂડીના પ્રમાણમાં હિન્દી થાપણોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહે છે. આ થાપણો ૧૯૦૦માં ૧૦૫૦ લાખ રૂપિયા હતી તે ૧૯૩૧માં ૬૭૪૭ લાખ થઈ, એટલે ૬૭૪ કરોડ રૂપિયાની હિન્દી થાપણ પરદેશીઓના વેપારને ઉત્તેજન આપવામાં ઉપયોગી થતી. એ ઝેંકો હિન્દી આયાત નિકાસ વેપારની હૂંડીઓમાં તથા બિંદોમાં પોતાની થાપણો ધણે ભાગે રોકે છે. એફ-

સ્વેચ્છા બેંક સામાન્ય રીતે પરદેશના કારખાનદારો તથા વેપારીઓને આયાત નિકાસ કરનાર યુરોપિયન પેઢીઓની હામી આપે છે, હિન્દીની શ્રામ વગેરે માટે યોગ્ય જવાબ આપતી નથી; તેથી હિન્દી આયાત કરનાર કે નિકાસ કરનાર પેઢીને ખૂબ મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડે છે ને તેથી એ વેપાર ધણે ભાગે પરદેશી પેઢીઓના હાથમાં રહ્યો છે. લંડનમાં હૂંડીઓ ખરીદીને ફરી વટાવવા મોકલવાની પદ્ધતિને લીધે આયાત નિકાસ વેપારનો હિસાબ લંડનમાં ચોકખો થાય છે. અને હિન્દ તરફ પ્રત્યક્ષ નાણું વધારે મોકલવું પડતું નથી. નિકાસની હૂંડીઓ ખરીદવા માટે આયાત વેપારની હૂંડીઓનાં નાણાં મળતાં જાય તેમ વપરાય છે; આ બેંક લંડનમાં અથવા હિન્દ બહાર નાણાં મળી શકે એવી તારની હૂંડીઓ તથા બીજા રુકા વેચીને જે રકમ આવે તે વાપરે છે, હિન્દી વજીરની તારની તેમ જ તાર વગરની હૂંડીઓ ખરીદે છે, સોના ચાંદીના પાટલા આયાત કરે છે અને લંડન, ઈજિપ્ત કે ઓસ્ટ્રેલિયામાંથી સોવરિન આયાત કરીને વાપરે છે. આ ચાર માર્ગે મળતાં નાણાંનો ઉપયોગ નિકાસની હૂંડીઓ ખરીદવામાં થાય છે.

૩૪. એક્સ્ચેન્જ બેંકના વહીવટનું હિન્દીકરણ કરવામાં આવે, મહેકમમાં જિન્દી જગ્યાએ લાયક તાલિમ પામેલા હિન્દીઓને રાખવામાં આવે તથા હિન્દમાં કરવામાં આવતાં હિન્દીકરણની જરૂર કામકાજ માટે સ્થાનિક હિન્દી બોડીની સલાહ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો પરદેશી હૂંડિયા-મણુનો ધંધો કરતી પરદેશી શરાફી પેઢીઓ હિન્દી હિત તરફ દિલ-સોજ બને અને તેમની સેવા સ્વીકારવામાં આવે.

હાલમાં સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના વ્યવસ્થાપકોએ લંડનમાં એક્સ્ચેન્જ બેંક ખોલી છે.

રિઝર્વ બેંક

૩૫. હિન્દી શરાફી ધંધાના પૂર્ણ વિકાસ માટે અને ચલણ અને

હૂંડિયામણુનો વહીવટ કરવા માટે મધ્યસ્થ રિઝર્વ બેંકની જરૂર છે.

એવી પેઢી શરાફોના શરાફ (Banker's રિઝર્વ બેંક શું ન Bank) તરીકે કામ કરી શકે અને એની કરી શકે

યાદી ઉપર ચઢેલી પેઢીઓને કટોકટીના વખતમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે. બેંકિંગ કમિટીએ તે સંબંધે અનેક ભલામણો કરી હતી. ત્યારબાદ ૧૯૩૪ના માર્ચમાં રિઝર્વ બેંક એક્ટ, પસાર થઈ ગયો છે અને એ બેંક અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ છે. એ બેંક શરહોલ્ડરોની બેંક છે. રિઝર્વ બેંક વેપાર, ઉદ્યોગમાં ન પડી શકે; પોતાના શેર, તથા બીજી બેંકોના કે કંપનીઓના શેર ન ખરીદી શકે તેમ એવા શેરના તારણુ ઉપર કરજ ન આપી શકે; સ્થાવર મિલકત ગીરો રાખીને અથવા તારણુમાં લઈ રિઝર્વ બેંક નાણાં ન ધીરી શકે તેમ પોતાના ઉપયોગનાં મકાનો સિવાય બીજી સ્થાવર મિલકતની માલિક ન બની શકે. એ બેંક લોકોને કરજ ન આપી શકે કે એડવાન્સ (અગાઉ ધીરાણુ) ન આપી શકે; દેખત હૂંડી સિવાય વાયદાની હૂંડીઓ આપી ન શકે તેમ સ્વીકારી ન શકે; તેમ જ અનામતો ઉપર અગર ચાલુ ખાતાંની જમા ઉપર વ્યાજ ન આપી શકે.

૩૬. આટલા અપવાદને પાત્ર રહીને બેંકર્સ બેંક તરીકે રિઝર્વ બેંક બાકીનું લગભગ બધું વેપારી શરાફી પેઢીઓનું કામ કરી શકે;

પણુ પરદેશી હૂંડિયામણુના ધંધામાં ન પડી શકે. બેંકનો કારભાર સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે.

કયું કામ કરી શકે છે શાખાઓમાં મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગૂન

દિલ્હીમાં સ્થાનિક બોર્ડ નિભાયાં છે. આ બેંક હિન્દી વજર, હિન્દી સરકાર તથા રક્ષિત દેશી રાજ્યો, મુઘરાઈઓ, જિલ્લાબોર્ડો તથા બીજી સ્થાનિક સત્તાઓ, બેંકો અને બીજા લોકો પાસેથી વગર વ્યાજ પૈસા અનામત જમા રાખી શકે છે તેમની વતી નાણાં ઉધરાવી શકે છે. તે સિવાય રિઝર્વ બેંક નીચેનાં કામ કરી શકે છે:—

(૧) વેપારને અંગે નીકળેલી અને હિન્દ ઉપર કાઢેલી અને હિન્દમાં નાણાં મળી શકે એવા પ્રકારની હૂંડીઓ (બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ) તથા વાયદા ચિટ્ટીઓ (પ્રોમિસરી નોટ્સ)ની ખરીદી અગર વેચાણ કરવાં તથા વટાવ કાપીને જે હૂંડીઓનાં નાણાં અપાયાં હોય તે હૂંડીઓ પાકી મુદતે રખૂ થાય ત્યારે ફરી વટાવી (re-discount) તેનાં નાણાં આપવાં; માત્ર એ એ પ્રસંગે રિઝર્વ બેંકના કાયદા સાથે જોડેલી યાદીમાં જણાવેલી બેંકની સહી તથા આમરદાર હૂંડી લખનારની સહી અથવા એકથી વધારે શાહની સહી (good signatures) હોવી જોઈએ, તથા ખરીદી અથવા ફરી discount કરવાની તારીખ પછી ૯૦ દિવસની અંદર પાકતી હોવી જોઈએ. [કૃપાના દિવસ (days of grace) વધારાના મળે મળે છે.]

(૨) ખેતીવાડીની મોસમમાં થતાં કામ સારુ નાણાં પહોંચાડવા માટે તથા પાકને બજારમાં વેચવાના કારણ સારુ (schedule) પરિશિષ્ટમાં જણાવેલી બેંક અગર પ્રાંતિક સહકારી બેંકની સહી સાથેની એ અગર તેથી વધારે સહીવાળી હૂંડીઓ તથા વાયદાચિટ્ટીઓ સંબંધે ઉપરના પ્રકારનું કામકાજ કરી શકાશે; માત્ર તે હૂંડી કે વાયદાચિટ્ટી ૯૦ દિવસને બદલે કૃપાના દિવસ સિવાય ખરીદ અગર રીડિસ્કાઉન્ટની તારીખથી ૯ માસમાં પાકતી હોવી જોઈએ.

(૩) હિન્દી સરકાર, પ્રાંતિક સરકાર, અગર હિન્દી સરકારે પસંદ કરેલા દેશી રાજ્ય તરફથી કાઢવામાં આવેલા બહાર કરજની સરકારી જમીનગીરીઓ ધારણ કરવા અથવા તેમનો વેપાર કરવા સારુ લખવામાં આવેલી અને પરિશિષ્ટમાં જણાવેલી બેંકની સહીવાળી હૂંડીઓ તથા વાયદાચિટ્ટીઓની ખરીદી, વેચાણ તથા રીડિસ્કાઉન્ટનું કામ; આવી હૂંડીઓ તથા વાયદાચિટ્ટીઓ ખરીદી તથા રીડિસ્કાઉન્ટની તારીખથી ૯૦ દિવસમાં પાકતી હોવી જોઈએ; કૃપાના દિવસ વધારાના છે.

(૪) એક લાખ રૂપિયાથી ઓછી કીમતના નહિ એટલા સ્ટેલિંગ

(ઇંગ્લાંડનું નાણું) પરિશિષ્ટ (schedule) માં જણાવેલી બેંકો પાસેથી ખરીદવા અને બેંકોને વેચવા;

(૫) ગ્રેટબ્રિટન તથા અલ્સ્ટરમાં આવેલા કોઇ પણ સ્થળમાં કાઢેલી અથવા એવા સ્થળ ઉપર કાઢેલી હૂંડીઓ (ટ્રંક મુદતની સરકારી ખજાના ઉપર કાઢેલી હૂંડીઓ સુધ્ધાં) ફક્ત શેડ્યુલમાંની બેંક પાસેથી ખરીદવી, વેચવી અથવા ફરી વટાવ કાપીને લેવી; માત્ર વેચાણની તારીખથી ૯૦ દિવસમાં તે પાકતી હોવી જોઈએ.

(૬) યુનાઇટેડ કિંગડમ (ગ્રેટબ્રિટન તથા ઉત્તર આયર્લેન્ડ) માં આવેલી બેંકોમાં સિલક જમે રાખવી.

(૭) હિન્દના દેશી રાજ્યોને, સ્થાનિક સંસ્થાઓને, શેડ્યુલમાં દાખલ થયેલી બેંકોને, અને પ્રાંતિક સહકારી બેંકોને, માગે ત્યારે પરત આપવાની શરતે અથવા ૯૦ દિવસથી વધારે નહિ એવી ઠરાવેલી મુદતે પરત આપવાની શરતે નીચે જણાવેલી બાબતના તારણ ઉપર લેન અથવા એડવાન્સ આપી શકાશે:—

(અ) (સ્થાવર મિલકત સિવાય) બ્રિટિશ હિન્દના અથવા પાર્લામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે જે સ્ટોક, ફંડ (અંગ્રેજી લેનો) તથા જમીનગીરીઓમાં ટ્રસ્ટી નાણાં રોકી શકે તેવા પ્રકારના સ્ટોક, ફંડ તથા જમીનગીરીઓ;

(બ) સોનું, ચાંદી અથવા સોના ચાંદી ઉપર સ્વામિત્વ આપે એવા લેખો (દાખલા તરીકે સરકારે કાઢેલા ગોલ્ડ અથવા સિલ્વર સર્ટિફિકેટ);

(ક) રિઝર્વ બેંક જે પ્રકારની હૂંડીઓ તથા વાયદાચિહ્નિઓ ખરીદી શકે છે અથવા રીડિસ્કાઉન્ટ કરી શકે છે તે;

(ડ) પાકતે બજારમાં વેચવા સારુ અથવા ખેતીવાડીનાં મેસમી કામે સારુ જરૂરી નાણાં પૂરાં પાડવા માટે, અથવા વેપારના કારણ સારુ કેશ કેડિટ (રોકડ ઉધાર) અથવા ઓવર ડ્રાફ્ટ (જમે મૂકેલી રકમ કરતાં વધારે નાણાં ઉપાડવાં તે) આપવા માટે પરિ-

શિષ્ટમાં જથ્થાવેલી બેંક અગર પ્રાંતિક સહકારી બેંકને તારણ તરીકે ટ્રાન્સફર થયેલા, એસાઈન થયેલા અથવા ધરેણે આપેલા માલ ઉપર માલેકીહક્ક ઉત્પન્ન કરનારા કીમતી દસ્તાવેજોના તારણ ઉપર એવી બેંક અથવા પ્રાંતિક સહકારી બેંકે કાઢેલી વાયદાચિટ્ટીઓ.

- (૮) હિન્દી સરકારને તથા જે પ્રાંતિક સરકાર પાસે પ્રાંતિક ઉત્પન્નનો કબજો તથા વહીવટ રહેતો હોય તેને ત્રણ માસમાં નાણાં પરત આપવાની શરતે નાણાં ધીરવાં;
- (૯) પોતાની ગમે તે ઓફિસે અથવા એજન્સીએ નાણાં મળી શકે એવા તરત મુદતના રુક્યા કાઢવા, તથા બેંકપોસ્ટ બિલો લખવાં, કાઢવાં અને ફરતાં કરવાં;
- (૧૦) ખરીદીની તારીખથી દસ વરસમાં પાકે એવી બ્રિટનની સરકારી જમીનગીરીઓ ખરીદવી તથા વેચવી;
- (૧૧) હિન્દી સરકારની તથા પ્રાંતિક સરકારની ગમે તે મુદતે પાકતી સરકારી જમીનગીરીઓ વેચવી તથા ખરીદવી; તેમ જ હિન્દી સરકારે બલામણુ કરેલી કોઇપણ સ્થાનિક સંસ્થા (local authority) સુધારાઈ, જિલ્લા બોર્ડ વગેરે) અગર દેશી રાજ્યની જમીનગીરીઓનું વેચાણ તથા ખરીદી. આવી જમીનગીરીઓના મુદ્દલ તથા વ્યાજની પૂરેપૂરી ગેરંટી જે તે સરકાર સંસ્થા કે દેશી રાજ્યે આપી હશે તો તે જેની તેની જમીનગીરીઓ આ કલમના કારણે સારુ ગણાશે. વળી બેંકિંગ (શરાફી) શાખામાં આવી જમીનગીરીઓની મર્યાદા નીચે પ્રમાણે રહેશે:—
- (અ) બેંકની શેર મૂડી, તથા રિઝર્વ ફંડની રકમ ઉપરાંત અનામત રાખેલી થાપણને અંગે શરાફી શાખાની જવાબદારીના કૈ થી વધારે નહિ એટલી મર્યાદા સુધી જે એકંદર રકમ થાય તેના

કરતાં વધારે કીમતની આવી જમીનગીરીઓ ધારણ કરી શકાશે નહિ;

- (ખ) એક વર્ષ પછી પાકતી જમીનગીરીઓની કીમત ઍંકની શેર મૂડી, રિઝર્વ ફંડ ઉપરાંત શરાશી શાખામાં થાપણદારોની જે જે ડીપોઝિટ જમે હોય તે સંબંધે ઍંકની જવાબદારીઓના ફે થી વધારે ન હોવી જોઈએ;
- (ક) દસ વરસે પાકતી જમીનગીરીઓની કીમત ઍંકની શેર મૂડી, રિઝર્વ ફંડ, તથા શરાશી શાખાની થાપણોની ઍંકની જવાબદારીઓના ફે થી વધારે ન હોવી જોઈએ;
- (૧૨) પૈસા, જમીનગીરીઓ અને ખીજી કીમતી ચીજોનો કબજો અને આવી જમીનગીરીઓનું ઉત્પન્ન (મૂડી, વ્યાજ અગર ડિવિડન્ડ);
- (૧૩) રિઝર્વ ઍંકના દાવાની સંપૂર્ણ અથવા અંશતઃ ભરપાઈ માટે ઍંકના કબજે ગમે તે માર્ગે આવેલી સ્થાવર જંગમ મિલકત વેચવી તથા એવી મિલકતના નાણાં કરવાં;
- (૧૪) હિન્દી વજર, હિન્દી સરકાર, પ્રાંતિક સરકાર, સ્થાનિક સંસ્થા (local authority) તથા દેશી રાજ્ય તરફથી નીચેનાં કામ કરવા આડતિયા તરીકે કામ કરવું:—
- (અ) સોનું અગર ચાંદી ખરીદવાં તથા વેચવાં;
- (ખ) હૂંડીઓ (બિલ્સ ઓફ એક્સ્ચેન્જ), જમીનગીરીઓ તથા કોઈ કંપનીના શેરો ખરીદવા, વેચવા, ટ્રાન્સફર (નામે કરવાં) કરવા અને કબજે રાખવા;
- (ક) જમીનગીરીઓ અગર શેરનું ઉત્પન્ન (મૂડી, વ્યાજ અથવા નફો) ઉધરાવવું;
- (ડ) મુખ્યના જોખમે હિન્દ અગર ખીજે સ્થળે નાણાં મળી શકે એવી હૂંડીઓથી ઉત્પન્ન જેને તેને પહોંચાડવું;

(ઈ) જાહેર કરજ (સરકારે કાઢેલી બોનોના કરજ)નો વહીવટ કરવો;

(૧૫) જે તે સ્વતંત્ર દેશના કાયદા પ્રમાણે ચલણ સંબંધે મુખ્ય સત્તા ભોગવતી બેંક અથવા એવી બેંકની બનેલી આંતર-રાષ્ટ્રિય બેંકમાં હિન્દી રિઝર્વ બેંકનું ખાતું ઉઘાડવું, અથવા રિઝર્વ બેંકના એજન્ટ તરીકે કામ કરવા એવી બેંક સાથે કરાર કરવા, અથવા એવી બેંકના એજન્ટ અથવા ફોરરપોન્ડન્ટ તરીકે કામ કરવું; તેમજ રિઝર્વ બેંકનાં નાણાં એવી કોઈ આંતર-રાષ્ટ્રિય બેંકના શેરમાં રોકવાં.

(૧૬) બેંકના કામ માટે એક માસથી વધારે નહિ એટલી મુદત માટે કરજ લેવું અને તે માટે જમીનગીરી આપવી; આવું કરજ ફક્ત શેડ્યુલમાં બતાવેલી બેંક અથવા ચલણ સંબંધે મુખ્ય સત્તા ધરાવનારી બેંક પાસેથી મેળવી શકાશે; તથા એ કરજની રકમ બેંકની શેર-મૂડીની રકમ કરતાં વધારે ન હોવી જોઈ એ.

(૧૭) રિઝર્વ બેંકના કાયદાને પાત્ર રહીને બેંક-નોટો બનાવવી અને કાઢવી.

(૧૮) આ કાયદા પ્રમાણે કરવાના કામ અથવા મળેલા અધિકાર વાપરવાને અંગે જરૂરી દરેક કામ કરવું; પરંતુ હિન્દી વેપાર, ઉદ્યોગ તથા ખેતીના હિત સારુ શાખનો નિયમન કરવાનો ખાસ પ્રસંગ જોલો થાય તો મધ્યસ્થ બોર્ડ અગર કમિટી અથવા ગવર્નર પ્રસંગ પ્રમાણે તથા અધિકારપરત્વે આ કલમ-થી રિઝર્વ બેંક ઉપર મુકાયેલી મર્યાદાઓ છતાં નીચેનાં કામ કરી શકશે:—

(અ) શેડ્યુલમાં બતાવેલી બેંક અગર પ્રાંતિક સહકારી બેંકની સહી વગર હૂંડી અગર વાયદાચિટ્ટી ખરીદશે, વેચશે અગર વટાવ કાપીને હૂંડીઓનાં નાણાં આપશે;

- (બ) રૂપિયા એક લાખથી ઓછી કીમતના નહિ એટલાં સ્ટલિંગ વેચશે અથવા ખરીદશે;
- (ક) જમીનગીરીઓના તારણ ઉપર નેવું દિવસથી વધારે નહિ એટલી મુદત માટે માગે ત્યારે તરત ભરવા લાયક બોન અગર એડવાન્સ આપશે.

૩૭. આ કાયદાની રૂઢિએ રિઝર્વ બેંક હિન્દી ચલણ તથા હૂંડિયામણનો વહીવટ કરે છે, એ એકલી જ બેંક નોટો કાઢે છે, અને સરકાર નવી ચલણી નોટો કાઢવાનું બંધ ચલણ, હૂંડિયામણ, કરી રિઝર્વ બેંકની નોટોને ચલણી નોટો ગણી નોટો કાયદેસર નાણું માને એમ ઠર્યું છે તથા સ્ટલિંગ વેચવા ખરીદવાની ફરજ બેંક ઉપર રાખવામાં આવી છે. જ્યાં રિઝર્વ બેંકની શાખા નહિ હોય ત્યાં ઇપિરિયલ બેંકની શાખા રિઝર્વ બેંકના એજન્ટનું કામ કરે છે. હિન્દી સરકારે રિઝર્વ બેંકમાં ૫ કરોડ રૂપિયાની જમીનગીરીઓ બેંકના રિઝર્વ ફંડ માટે બેંકને નામે કરી આપી છે. બેંક કેટલા વટાવથી હૂંડીઓ ખરીદશે અથવા રીડિસ્કાઉન્ટ કરશે તે વખતોવખત બેંક જાહેર કરશે.

૩૮. શેડ્યુલમાં દર્શાવેલી દરેક બેંકને જે તે દિવસે તરત પાકતી જવાબદારીના સેંકડે પાંચ ટકા અને વાયદાની જવાબદારીના બે ટકા નાણું રિઝર્વ બેંકમાં જમા મૂકવું પડે શેડ્યુલ બેંકની છે, તથા તે પોતાની સ્થિતિ દર્શાવનાર પત્રક જવાબદારી દર શુક્રવારે રિઝર્વ બેંકને મોકલે છે. બીજા પરિશિષ્ટ (schedule) માં પાંચ લાખ અગર તેથી વધારે મૂડી ધરાવનાર બેંકને હિન્દી સરકાર દાખલ કરી શકે છે અને દાખલ થયેલી કોઈ બેંકની મૂડી પાંચ લાખથી ઓછી થતાં એવી બેંકને પરિશિષ્ટમાંથી કમી કરી શકે છે.

૩૯. આ બેંકમાં ખેતીવાડી આંટ (credit) શાખા રહેશે; તે સિવાય શેડ્યુલમાં દાખલ નહિ થયેલા શરાફ તથા પેઢીઓને

હિન્દી સરકાર શેડ્યુલમાં દાખલ થયેલી બેંકોના બેંકોનીવાડી શાખા હઠ્ઠ આપવા મુખત્યાર છે; તેમ જ ચલણની અસ્થિરતા દૂર કરી સ્થિર કરવાનો પ્રસંગ આવતાં ચલણ કાયમને માટે કયા ધોરણે રાખવું તે બદલ બલામણુ આ બેંક સરકારને કરી શકશે. (હાલમાં સ્ટેલિંગ સાથે રૂપિયો જોડાયેલો છે ને એક રૂપિયે ૧૮ પેનીનું દ્વંડિયામણુ વડી ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોની બહુમતીનો વિરોધ છતાં ચાલુ રહ્યું છે).

૪૦. રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના થતાં હિન્દને નાણાસંબંધે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ મળ્યું છે, પણ તેનો વહીવટ લંડનની શરાશી પેઠી-ઓની સલાહ પ્રમાણે જો કરવામાં આવશે તો

સમાલોચના હિન્દી હિત કેટલું સચવાશે એ શક પડતું છે. પરંતુ આ બેંકની સ્થાપનાને લીધે હિન્દી

શરાશી બેંકોની સ્થિતિ મળખૂત બનશે અને હિન્દનો શરાશી ધંધો સારી રીતે ખીલશે એવી આશા રાખવા વાંધો નથી. હિન્દી સહિયારા ભંડોળની બેંકો માટે ખાસ ઈન્ડિયન બેંક એક્ટ પસાર કરવાની જરૂર છે. ખીજી કંપનીઓ તથા બેંકોમાં જે મૂલ્યગત ભેદ છે તે જોતાં બેંકો માટે સ્વતંત્ર નિયમનનો કાયદો કરી હિંદી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તથા બેંકો તૂટતાં જે ભારે નુકશાનમાં લોકોને ઊતરવું પડે છે તેમાંથી બચાવવા માટે વહીવટ સંગીન ચાલે તે માટે યોગ્ય ધોરણો દાખલ કરવાં જોઈએ. તેજ પ્રમાણે હિન્દી બેંકોને પરદેશી એક્સચેન્જ બેંકોની અસમાન હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપવું જોઈએ.

૪૧. આપણા ગરીબ લોકો હવે પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંકનો સારો લાભ લે છે અને પોસ્ટલ કેશ સર્ટિફિકેટ ખરીદી વ્યાજ ઉપજાવવા લાગ્યા છે, જિંદગીનો વીમો ઉતરાવ-મૂડીનું ઉત્પન્ન ઉપજાવવાની કીમત હવે સમજવા લાગી છે, તેમ વવા તરફ વલણ કારખાનાં, મકાન, માલ વગેરેના આગ સામે વીમા ઉતરાવવાના લાભ સમજે છે. હિન્દી

વહાણુવહું ખીલવી નિદાન દેશના કિનારાનો વેપાર હિન્દીઓના હાથમાં આવે તે માટે પ્રયત્ન થાય છે. હિન્દી વીમા કંપનીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે; તોપણ પરદેશી કંપનીઓ વીમાનું કામ મોટે ભાગે મેળવે છે; ફક્ત જિંદગીના વીમાના ધંધામાં આપણા દેશ સારી પ્રગતિ કરી છે; કારણ તેથી ફરજિયાત બચત થઈ શકે છે, ને એ નાણું બચાવવા માટે આપવામાં આવતા પ્રીમિયમના પૈસા ફરતા થતાં દેશના વેપારને લાભ થાય છે.

૪૨. જુદી જુદી બેંકોની ફાંડીઓ, એક વગેરેના હિસાબ બેંકોના કલીયરિંગ હાઉસમાં કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રંગૂન, કોલંબો તથા કરાંચીમાં થાય છે. કલીયરિંગ હાઉસના કલીયરિંગ હાઉસ સભ્યમાં ઇપિરિયલ બેંક, એક્સચેન્જ બેંકો, અંગ્રેજી શરાફી પેઢીઓ તથા થોડી મહત્ત્વની હિન્દી બેંકો છે. બીજી બેંકો હજી તરીકે તેમાં દાખલ થઈ શકતી નથી. તેથી રિઝર્વ બેંક એક્ટમાં હિન્દી સરકારને કલીયરિંગ હાઉસોની સ્થાપના તથા સભાસદત્વ સંબંધે નિયમો કરવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. આ કલીયરિંગ હાઉસમાં એક બીજા ઉપર અપાયેલા એકનો હિસાબ થાય છે, અને દરેક બેંક ઇપિરિયલ બેંકને settling બેંક તરીકે બીજી સભાસદ બેંકોના એક સોંપે છે અને એક બીજા તરફ બેજી પડતું નાણું અરસપરસ આપવાનું સરળ કરી આપે છે અથવા ખાતાં રાખે છે. આમ કરવાથી રોકડ નાણાંનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી, અને બધો વ્યવહાર હિસાબે નીકળતા બેજીના એકથી અથવા ખાતાંથી ચલાવવામાં આવે છે. રિઝર્વ બેંક અસ્તિત્વમાં આવવાથી હિન્દી બેંકોની કલીયરિંગ હાઉસના સભાસદત્વ સંબંધે ફરિયાદો દૂર થશે.

૪૩. હિન્દી શરાફી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે હિન્દી સહિયારા ભંડોળની બેંકોનો ઘણો વિકાસ થવાની જરૂર છે, અને

હિન્દી શરાફીનું
ઉજ્જવલ ભાવિ
ક્યારે થાય

હિન્દી સરકાર હિન્દી શરાફી ધંધાનું અસમાન
હરીદાર્થ સામે રક્ષણ કરશે નથા સંગીન વહી-
વટ માટે સરકારી તપાસણી વગેરે રાખશે તો
હિન્દી શરાફી ધંધાનું ભાવિ ઉજ્જવળ થશે.

હિન્દના આયાત નિકાસ વેપારની દ્રૂંડીઓ
સ્ટર્લિંગમાં હોય છે તે રૂપિયાના સ્વરૂપમાં નીકળવી જોઈએ. બીજા
પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે તે દેશના ચલણમાં આયાત નિકાસ વેપારના
ભરતિયાં તથા દ્રૂંડીઓ લખાય છે. હિન્દી બેંકોએ અંગત શાખ
ઉપર ધીરાણ કરવા સંબંધે વધારે ઉદાર થવું જોઈએ. હિન્દુ મુસલ-
માનોની કૌટુંબિક સ્થાવર મિલકત તારણમાં રાખવામાં બેંકોને જે
અડચણો નડે છે તે દૂર કરવા કાયદામાં સુધારા કરવા જોઈએ,
તથા એકિવટેબલ મોરગેજ (કીમતી માલેકીદર્શક દસ્તાવેજો કબજે
સોંપવાથી ઉત્પન્ન થતા ગીરો) ના હક્કનો લાભ મુખ્ય બંદરો ઉપરાંત
બીજાં મોટાં શહેરોમાં તથા બંદરોમાં આવેલી બેંકો અગર શાખાઓને
આપવો જોઈએ. પોસ્ટની સેવિંગ બેંકમાં ચેકથી નાણાં ભરવા
તથા ઉપાડવાની સવડ મળવી જોઈએ. હિન્દી મૂડી, હિન્દી વહીવટ
અને હિન્દી અંકુશ રહે તે સિવાય કોઈ પણ સહિયારા ભંડોળની
બેંક કાઢવા ન દેવી જોઈએ. બેંકિંગ સંબંધે શાસ્ત્રીય જાંચુ જ્ઞાન
આપના ગોઠવણ થવી જોઈએ. પ્રજામાં ચેક તથા દ્રૂંડીથી વ્યવહાર
કરવાની રીતને લોકપ્રિય બનાવવા તે ઉપર લગાડવાના સ્ટાંપની
લાગત રદ કરવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ઉત્પન્નની વહેંચણી

ખેડૂત તથા મજૂર

૧. રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નના ભાગીદારોમાં મૂડીદાર, મજૂર, જમીનનો માલિક, તથા વ્યવસ્થાપક હોય છે. તે સિવાય કરવેરા લઈ રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાં સરકાર ભાગ પડાવે છે. મૂડીનું વ્યાજ, મજૂરનું મહેનતાણું, જમીનનું ભાડું તથા વ્યવસ્થાપક (ઉદ્યોગને દોરવનાર) નું મહેનતાણું તથા સરકારના કરવેરા આપતાં જે વધે તે જ ચોક્કસ નફો ગણાય.

મૂડીવાદી સમાજમાં નફાના ઉદ્દેશથી ઉદ્યોગો ચલાવાય છે. તેથી નફો તથા વ્યાજ અને ઉદ્યોગપતિઓના મહેનતાણામાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નનો મોટો ભાગ જતો રહે છે; જમીનનો માલિક પણ ભાડા પેટે ગણોતિયાને નિચોવે છે. પરિણામે પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર ખેડૂત તથા ઉદ્યોગોમાં અવિરત શ્રમ કરનાર મજૂરના હાથમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાંથી વ્યક્તિ દીઠ ઘણો થોડો ફાળો આવે છે.

જમીન મહેસૂલનો પ્રશ્ન

૨. વળી હિન્દમાં તો જમીનની માલિક સરકાર ગણાતી હોવાથી જમીન મહેસૂલને નામે સામાન્ય રીતે ઉપજતા દાણના ૫૦ ટકા

સુધી જમીન મહેસૂલ તરીકે ઉત્પન્ન સરકાર જમીન મહેસૂલ લઈ જાય છે. રૈયત સરકારની જમીન ખેડે છે કર છે કે દાણ ? તેથી ખેડ હક્ક જમીનના ખાતેદારનો અને માલિકી સરકારની મનાય છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ખેડૂત ગણોતિયો હરે છે ને જમીન મહેસૂલ કર નથી પણ દાણ છે એમ મનાય છે. આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે ને જમીનના માલિક પ્રજાજન છે અને સરકાર તો સુશ્લેષ શાન્તિ જાળવવાના તથા સંરક્ષણ કરવાના બદલામાં જમીન ઉપર કર નાખી શકે અને તેથી જમીન મહેસૂલ દાણ નહિ પણ કર છે એમ હિન્દની જમીન મહે-

સૂલની પદ્ધતના જાણીતા નિષ્ણાત મિ. ખેડનપોવેલ પણ લાંબી
 ચર્ચાને અંતે જણાવે છે. પ્રાચીન કાળમાં જમીનની માલિકી રાજ્યની
 ગણાતી નહતી, પણ રાજ રાજહક્ક તરીકે ખેતીની જમીનના
 ઉત્પન્નનો અમુક અંશ કર તરીકે લેતો; મુસલમાની કાળમાં તેમાં
 થોડો ફેરફાર થયો અને મોગલસામ્રાજ્યની પડતીના કાળમાં ચાલેલી
 અંધાધુંધીના વખતમાં જમીનની માલિકીનો પ્રશ્ન ગૂંચવાયો અને સર-
 કાર સર્વ જમીનની માલિક છે એમ કહેવા સિટિશ સરકારને બહાનું
 મળ્યું. કેટલેક કેકાણે સરકાર વતી જમીન મહેસૂલ ઉધરાવવા માટે
 ઇજારાપદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. તેઓ ફક્ત ઉધરાતદાર જ હતા,
 પણ લોર્ડ કોર્નવોલિસે ઇંગ્લાંડના જમીનદાર વર્ગના ધોરણે એ
 ઇજારા રાખી ગળ્યાર થતા ઉધરાતદારને જ તેમની હકૂમત નીચેની
 જમીનના માલિક માની લીધા અને પ્રત્યક્ષ ખેડૂતોના હક્કની પાય-
 માલી કરી. જમીન મહેસૂલ દાણુ ગણાય તો સરકાર ગમે એટલું
 વધારી શકે, અને કર ગણાય તો અર્થશાસ્ત્રના કડક નિયમોના ધોરણે
 ન્યાયપૂર્વક કરનો દર રાખવો પડે. જમીન મહેસૂલ દાણુ ગણાય તો
 જમીન મહેસૂલ ન ભરી શકનાર ખાતાદારને જમીનના સ્વામી તરીકે
 સરકાર પદ્ધતી શરતનો ભંગ કરવા માટે ગણોતિયા તરીકે ખેડૂતખાતેદારને
 જમીનમાંથી કાઢી મૂકી શકે, ખેડહક્ક ખાલસા કરે, અને ખેડહક્ક હરરાજ
 કરી બીજને આપે તો તે ગેરવ્યાજબી ન ગણાય. જમીનના માલિક તરીકે
 સરકાર પોતાની દાણુનું લેણું અપપૂરતી જંગમસ્થાવર મિલ્કત ન
 વેચતાં આખું ખાતું ખાલસા અગર હરરાજમાં મૂકે તો તે અધિકાર-
 નો સમાવેશ સ્વામિત્વના હક્કમાં થાય. Forfeiture નો હક્ક
 જમીનના માલિકને હોવાથી આ પરિણામ આવે. જો જમીન મહેસૂલ
 કર ગણવામાં આવે તો અમુક પ્રમાણમાં જ તે નાખી શકાય, તે
 વસૂલ લેવા માટે જરૂર પૂરતી જંગમ અને ખૂટે તો સ્થાવર મિલ્કત
 વેચી શકાય, પણ તમામ જમીન ખાલસા ન જ થઈ શકે, તેમ
 મિલ્કતથી વસૂલ થાય એમ હોય ત્યાંસુધી કાંઈને પણ કેદમાં ન

એસાડી શકાય. પરંતુ આપણા દેશમાં સરકારની જમીન મહેસૂલની ઇમારત સરકાર-સ્વામિત્વના પાયા ઉપર રચાયેલી હોવાથી સરકાર પોતાના ઉપર સ્વેચ્છાથી જે બંધનો નાખે તે સિવાય બીજી રીતે જમીન મહેસૂલ ગમે એટલું વધારવાનો હક્ક ધરાવે છે, જમીનમાંથી ખાતેદારને કાઢી મૂકી શકે છે, જૂજ જમીનમહેસૂલની બાકી માટે ખપ પૂરતી જંગમ કે સ્થાવર મિલકત જપ્ત કરી હરરાજ કરવાને બદલે આખું ખાતું ખાલસા કરવાનો હક્ક અમલમાં મૂકી હજારો રૂપિયાનું નુકશાન કરી શકે છે અને ખાસ પ્રસંગે જમીનમહેસૂલની બાકી માટે બીજા ઉપાય લીધા વગર કેદમાં પણ એસાડી શકે છે. હિન્દમાં જ્યાં સુધી સત્તા વિદેશીઓના હાથમાં છે ત્યાંસુધી સમાજવાદના સિદ્ધાંતને આગળ કરી સરકારની જમીન ઉપરની સર્વોપરિ માલિકીના સિદ્ધાંતનું સમર્થન થઈ શકે એમ નથી. જે વખતે સાર્વત્રિક સ્ત્રીપુરુષોના મતાધિકારની રૂઢ એ સંપૂર્ણ પ્રજામતનો પડઘો પાડી શકે એવા પ્રજાપ્રતિનિધિઓના અંકુશ નીચે કામ કરતી રાષ્ટ્રીય સરકાર અસ્તિત્વમાં આવશે તે વખતે જમીનની માલિકીનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવા હરકત નહિ આવે અને રાષ્ટ્રના હિત સારુ ખેતીની જમીનનું ઉત્પન્ન વધારેમાં વધારે જે માર્ગે થઈ શકે તથા આમવર્ગનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ થાય તે પ્રમાણે સમાજસત્તાવાદીઓને કામ કરવા તક મળશે. આસુ અવસર આવતાં સુધી ખાતેદારનો જમીન ઉપરનો માલિકીહક્ક નકારી જમીન મહેસૂલને દાણ ગણી લગભગ દર રિવિઝન સેટલમેન્ટ વખતે વધાર્યા કરવી એ વાજબી નથી.

૩. બ્રિટિશ અમલ પહેલાં જમીન મહેસૂલ પાકના રૂપમાં (ભાગખટાઇ) અથવા રોકડ નાણાંમાં (વિધેાટી) આપવાની પદ્ધતિ અમલમાં હતી. પરંતુ બ્રિટિશ અમલમાં જમીન જમીન મહેસૂલની મહેસૂલ ફક્ત નાણાંના રૂપમાં લેવાની પ્રથા જુદીજુદી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. આપણા દેશમાં (૧) જમીનદારી, (૨) મહાલવારી તથા (૩) રાયતવારી એવા જમીન ધારણ કરવાના ત્રણ પ્રકાર છે.

૪. કોર્નવોલિસના વખતમાં બંગાળ, બિહાર તથા ઓરિસ્સા મળી એકજ ઇલાકા ગણાતો. ત્યાં જમીન મહેસૂલ ઉધરાવનાર ઈન્તર-દારોને સરકારે માલેક માની જમીનદાર કાયમ ધારાપદ્ધતિ બનાવ્યા અને ૧૭૯૩ માં કાયમી જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિ દાખલ કરી. એ જ ધોરણુ મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં અમલમાં છે. અયોધ્યા પ્રાંતના ઘણાખરા ભાગમાં કાયમ ધારાપદ્ધત ૧૮૫૯થી અમલમાં છે.

૫. બીજા પ્રાંતોમાં લાંબી મુદત માટે (ઘણે ભાગે ૩૦ વરસ સુધી) જમીનની પ્રત તથા મગદૂર પ્રમાણે જમીન મહેસૂલનો આકાર દરાવી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. બિન રૈયતવારી કાયમી જમીન મહેસૂલના આકારની પદ્ધતને અંગે કેટલીક જમીનદારીઓ પણ છે. રૈયતવારી પદ્ધત પ્રમાણે દરેક ખાતેદાર જમીન મહેસૂલ માટે સરકારને સીધો જવાબદાર રહે છે. જમીનદારી પ્રદેશમાં જમીનદાર ઉપજતી દાણનો અમુક ભાગ સરકારને જમીન મહેસૂલ તરીકે ભરે છે.

૬. કાયમ અગર બિનકાયમ જમીન મહેસૂલ પદ્ધતની જમીનદારીઓમાં ગણોતિયા સીધા રાજ્યના ગણોતિયા નહિ હોવાથી જમીન દારોની દયા ઉપર જીવે છે અને તેથી તેમનું જમીનદારીઓમાં રક્ષણ કરવા માટે રાજ્ય તરફથી જુદા જુદા ગણોતિયારક્ષણ ગણોતિયારક્ષક કાયદા પસાર થયા છે, અને જમીનની દાણ વધારવા માટે જમીનદારે અદાલતમાં જવું જોઈએ તથા અમુક ધોરણે જ જમીનનું ગણોત વધી શકે, દાણ અપાય ત્યાંસુધી ખેડૂત પાસેથી જમીનનો કબજો જમીનદારથી બેવાય નહિ વગેરે અનેક ધોરણો દાખલ કરી ખેતીની જમીનના ગણોતિયા વર્ગને રક્ષણ આપવા પ્રયત્ન થયો છે. રૈયતવારી પ્રાંતોમાં પણ ગણોતિયારક્ષક કાયદા પસાર કરવા પ્રયાસ શરૂ થયા છે.

૭. મહાલવારી પદ્ધતમાં ગામ અગર ગામોના બૂથમાં એકથી વધારે ભાગદાર સહમાલિકો હોય છે અને જમીન મહેસૂલ આપવાની જવાબદારી આખા ગામ માટે એકત્ર રીતે મહાલવારી પદ્ધત એ સહમાલિકો ઉપર રહે છે. કેટલીક વખતે આપ્રા પ્રાંત પ્રમાણે આવા ગામના મૂળધણી ઉપરાંત મૂળધણીના ઇજારાપદ્ધતે જમીન મહેસૂલ ઉધરાવનાર પણ બ્રિટિશ અમલમાં તાલુકદાર જમીનદાર તરીકે ઓળખાતા વર્ગને પણ ગણાત- માંથી ભાગ મળે છે. પંજાબમાં પણ મહાલવારી પદ્ધત ધણે ઠેકાણે માલૂમ પડે છે.

૮. મુંબઈ, મદ્રાસ જેવા શુદ્ધ રૈયતવારી ઇલાકાઓમાં દરેક ખાતેદાર સીધો સરકારનો ગણાતિયો ગણાય જમીન મહેસૂલના છે તથા સરકારને જમીન મહેસૂલ સીધો ભરે દર ઠરાવવાનાં છે. મધ્ય પ્રાંતમાં માલગુજારના હક્ક સ્વીકારા- ધોરણે વાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ કફોડી થઈ છે. બર્મા તથા આસામમાં રૈયતવારી પદ્ધત છે. દર ત્રીસ વરસે નવા સેટલમેન્ટ વખતે કઈ બાબતો વિચારવી જોઈએ એ સંબંધે કેટલાંક ધોરણો ઠરેલાં છે. બારડોલી રિવિઝન સેટલમેન્ટ સત્યાગ્રહ વખતે સરકારે નીમેલી બ્લૂમરીડઝ કમિટીએ જમીન મહે- સૂલ ફક્ત દાણના પદાના ધોરણે ઠરાવવામાં રહેલી ખામીઓ ખુલ્લી પાડી હતી. બીજો કોઈ ધંધો ન હોવાને લીધે ખેતીની જમીન માટે પડાપડી થાય છે અને સરકાર એકલી જ જમીનની માલિક હોવાથી હરરાજમાં સરકારને ખેડહક્ક વેચવાના બદલામાં સારી ઉપજ થાય છે. જમીન મહેસૂલ ઠરાવતી વખતે આળુબાળુની આર્થિક સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલીક વખત જમીન ગીરો મૂકવાને લીધે મૂળ માલિક વ્યાજની રકમ જેટલા દાણના પદા કરી આપી જમીન ખેડે છે. એવે પ્રસંગે પદા એ ચાલુ દાણનો દર બતાવતા નથી. વેચાણના દાખલામાં પણ મમતને અવકાશ હોય છે. અર્થ-

શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જમીન મહેસૂલ અનાર્જિત વધારા (unearned increment) માંથી આવવું જોઈએ, પરંતુ હિન્દ જેવા જૂના દેશમાં એ સિદ્ધાન્ત લાગુ પડતો નથી. પારડોલી તાલુકા સંબંધી શ્રી. નરહરિ પરિષે કરેલા ઊંડા અભ્યાસ ઉપરથી જણાય છે કે ખેતીનો ધંધો ખોટમાં ચાલે છે, નફાનો ધંધો નથી; અને સરકાર-ધારો જમીનના અનાર્જિત વધારામાંથી આવતો નથી પણ ઘણે ભાગે ખેડૂતકુટુંબની મજૂરીમાંથી, અને કવચિત મૂડીના વ્યાજમાંથી, અપાય છે. નાના ખેડૂતો જમીનના નાના નાના ટુકડા જુદા જુદા વગામાં ખેડે છે અને નફાકારક ખેતી માટે ઓછામાં ઓછો ખેતીની જમીનનો જે એકમ હોવો જોઈએ એમ અર્થશાસ્ત્ર જે તે પ્રદેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે માની શકે તે એકમથી ઓછી જમીન ઘણાખરા ખેડૂતો પાસે હોય છે. Uneconomic holdings ને લીધે ખેડૂતોને સરકારધારો ભારે પડે છે અને વરસ યગડતાં જમીન મહેસૂલ મોકૂફ રાખવા તથા માફ કરવાની માગણી કરવાની જરૂર પડે છે.

૯. આ સ્થિતિમાં ખાતેદારોને જિવાડવા માટે uneconomic holdings (અનાર્થિક ખાતાં) પાસેથી સરકારે જમીન મહેસૂલની બિલકુલ જમીન મહેસૂલ ન લેવું જોઈએ. એવાં નીતિમાં શો ફેરફાર જમીનનાં ખાતાંને આયપતવેરાના ધોરણે જમીન કરવો જોઈએ મહેસૂલની માફી જ હમેશ આપવી જોઈએ. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે આવકનાં બીજાં સાધનોને પ્રસંગે જેમ અમુક આવક સુધી આવકવેરામાંથી માફી મળે છે તેમ જમીન પણ ઉત્પન્નનું એક સાધન હોવાથી તેમાં પણ અમુક આવકની ધયતા સુધી, તથા અંતિમ વિચારના વિચારકોના મત પ્રમાણે આયપત વેરાને માટે વખતો વખત માફીની મર્યાદા ઠરાવવામાં આવે તે મર્યાદા સુધી ખાતેદારોને જમીન મહેસૂલની માફી આપવી જોઈએ. ન્યાય તથા તર્કની દૃષ્ટિએ આ માગણી ગેરવ્યાજબી નથી પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તે અમલમાં મૂકવી કઠણ છે. તેથી જે પ્રસંગે ખાતે-

દારનું ખેતીની જમીનનું ખાતું નફાકારક ખેતી માટે જે ઓછામાં ઓછું ઉત્પન્ન આવવું જોઈએ તેટલું ઉત્પન્ન આપી ન શકે એવા તમામ પ્રસંગે જમીન મહેસૂલની માપી આપી તે ઉપરાંત ઉત્પન્ન આપનાર ખાતા પાસેથી ચઢતા દરે (Graduated Scale) જમીન મહેસૂલ એક કર તરીકે લેવું જોઈએ. આમ કરવાથી વધારે ક્ષેત્રફળ તથા ફળદ્રુપ જમીનના ખેડહક્ક ભોગવનારા જેમ કર આપવાની વધારે શક્તિ ધરાવતા હશે તેમ વધારે ઊંચા દરે જમીન મહેસૂલ આપશે અને સરકારને રાજતંત્ર ચલાવવામાં ઉત્પન્નની ખોટ નહિ આવે. હાલમાં કેટલાક પ્રાંતોમાં ખેડૂતો ઉપરનો જમીનમહેસૂલના ભારણનો ખોળો હળવો થાય એવા કાયદા પસાર થવા માંડ્યા છે, તથા ખીજા ઉપાય લેવાય છે.

૧૦. ખેતીના ઉત્પન્નમાંથી જમીન મહેસૂલ સરકાર લઈ જાય છે, શાહુકાર દેવા પેટે ભારે દરે વ્યાજ તથા ખેતીના ઉત્પન્નના મુદ્દલ પેટે ઉત્પન્નનો મોટો ભાગ લઈ જાય ભાગીદારો છે, ગામનોકરો, બાવા વગેરે અનેક રીતે ખેડૂત પાસેથી ભાગ પડાવે છે, અને તેને ભાગે તો સખત મજૂરીના બદલામાં ખાવાને પૂરતું અન્ન તથા પહેરવાને કપડાં પણ ઘણે ભાગે રહેતાં નથી. હિન્દના ખેડૂતો પૈકી ઘણાખરા કંગાળ હાલતમાં હોય છે અને રહેણીનું પરિમાણ એટલું ઊંચું હોય છે કે તેઓ કેવી રીતે જીવી શકે છે એ જ પ્રશ્ન ઘણાને થાય છે. જગતનો તાત આવી દીનહીન દશામાં છતાં તેની પાસેથી જમીન મહેસૂલ સખતાઈથી વધારે પડતા દરે લેવાય, શાહુકારના દેવામાં ગળા સુધી તે ટૂંબેસે રહે, મરણ, પરણ તથા સીમંત વગેરે સામાજિક પ્રસંગે ન્યાતવરાના ખર્ચમાં ચુસાઈ જાય એ દશા ખરેખર જ કરુણાપાત્ર છે અને કોઈ પણ સહૃદય સરકાર નફાકારક ખેતી માટે જરૂરી જમીનનું એકમ ન ધરાવનાર દરેક ખાતેદારને મહેસૂલ ભરવાની ફરજમાંથી મુક્ત જ રાખે તથા જે લોકો જાતે ખેતી ન કરતાં

ખીજીને જમીન દાણે અગર ભાગે આપે છે તે લોકો ગણોતિયા પાસેથી વધારે પડતી દાણ ન લે તે માટે ખાસ પગલાં ભરે.

૧૧. જે પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર ખેડૂતોને ઉદ્ધાર કરવો હોય તો સરકારે થોડુંક વળતર આપવા માટે આયર્વેન્ડ માફક જમીન વર્ષાસન (Land annuities) વધારે

ખેડૂતોને કેવી રીતે ઉગારાય પડતી જમીન ધારણ કરનારને આપવાનું દરારી પ્રત્યક્ષ ખેડૂત તથા સરકાર વચ્ચે ઐતિહાસિક કારણોને લીધે વચલા માણસો તરીકે

આવેલા જમીનદાર, તાલુકદાર, માલગુજાર, ખેત, નર્વાદાર, ભાગદાર, ધનામદાર, જાગીરદાર, ઠાકોર વગેરેના લક્ષ માફક વળતર આપી ફરજિયાત ખરીદી લેવા જોઈએ અને આખા દેશમાં સરકાર તથા પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર વચ્ચે કોઈ પણ વચલા મલાઈ ખાઈ જનારા વર્ગ ન રાખતાં એક-સરખી (peasant proprietorship) (નાનામાલ્લેક ખેડૂતની પ્રથા) સ્થાપન કરવી જોઈએ; જ્યાં જ્યાં જમીનના નાના નાના ટુકડા હોય તે એકત્ર કરવા તથા નાના ટુકડા પડતા અટકાવવા માટે ખેડૂત વર્ગમાં ખૂબ પ્રચાર કરી તેમની સંમતિથી ઉપાય લેવા જોઈએ, ગૃહઉદ્યોગો તથા ખેતી સાથે થઈ શકે એવા સહાયકારક ગ્રામોદ્યોગોનું પુનર્જીવન કરવું જોઈએ અને ગ્રામપ્રજાને આશા અને સુખનો સંદેશો આપવો જોઈએ. ખેડૂતોને શાહુકારોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા, પ્રકૃષ્ટ ખેતી (intensive cultivation) થી વધારેમાં વધારે ઉપજ મળે એવા ખેતીને અનુકૂળ સુધારા દાખલ કરવા સહકારી ખેતી (co-operative forming)ની પ્રથા લોકપ્રિય કરવા તથા ખેતી સાથે થઈ શકે એવા જોડખંધા તથા ખીજ ગૃહઉદ્યોગો સજીવ કરી, ખેડૂતોને આરોગ્યજીવન ગાળતા બનાવવા તથા ધતર રીતે ગ્રામજીવન ઉચ્ચ બનાવી રહેણીનું પરિભાણ સુધારવું વગેરે કામ તો જેમ અને તેમ જલદી સરકારે કરવાં જોઈએ.

૧૨. જમીન મહેસૂલ પ્રાંતિક વિષય છે. તેનો આકાર દરાવ-

વાનાં ધોરણુ જે તે પ્રાંતની ધારાસભાએ ઠરાવી
આકાર ધારાસભા આપવાં જોઈએ. કારોબારીતંત્ર ધારાસભાની
ઠરાવે સંમતિ સિવાય પોતાની મરજી મુજબ ધોરણુ
 ઠરાવે છે તે અયોગ્ય છે. મોન્ટેફર્ડ સુધારા
 અમલમાં આવ્યા પછી કેટલીક ધારાસભાઓમાં આ બાબત ઊહા-
 પોહ થઈ ધોરણુ ઠરાવવામાં આવ્યાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં હજી સુધી
 એ બાબત કારોબારીતંત્રે ધારાસભા પાસે જમીન મહેસૂલની આકાર-
 ણીનાં ધોરણુ ઠરાવી લીધાં ન હતાં, તે હાલમાં જ ઠરાવી બેવા
 ઇલાકાની કેંગ્રેસ સરકારે ખિલ પસાર કરાવ્યું છે. પરંતુ તેમાં ચોક્ખા
 નક્ષા પર આકાર બેવાનું ઠર્યું નથી. એ શોચનીય છે.

૧૩. જગત્મંદીને લીધે ખેતીના પાકના ભાવ તદ્દન પડી
 ગયેલા છે; તેથી પૈસાના રૂપમાં મહેસૂલ ભરવું મુશ્કેલ પડે છે. ખેતીના
 પાકના સાશ્વેસાલના સરેરાશ ભાવના ધોરણે
ભાવની ચઢ ઉતર જમીન મહેસૂલ વતુંઓછું બેવાનું ઠરાવવામાં
ઉપર જમીન મહે- આવે તો ખેડૂતો ઉપરનું જમીન મહેસૂલનું
સૂલનું માગણું રહેવું વાસ્તવિક ભારણુ સરખું રહે. જોયા ભાવ વખતે
જોઈએ આકાર ઠરાવ્યો હોય તે નીચા ભાવ વખતે
 કાયમ રહેવો ન જોઈએ, પણ જેટલા ટકા
 ભાવ પડ્યો હોય તેટલા ટકા મહેસૂલ આપોઆપ (automatically)
 ઘટે એવું ધોરણુ સ્વીકારવામાં આવે તો ખેડૂતોને ન્યાય મળે. આ
 ધોરણુનો અમલ પંજાબના લાયલપુર જિલ્લાના રિવિઝન સેટલમેન્ટને
 અંગે કરવામાં આવ્યો છે અને મુંબઈ સરકાર પણ તેને અનુસરવા
 માગે છે.

૧૪. ખેતીની જમીનને અંગે ખેતીના મજૂરોનો વર્ગ હોય છે.
 જે પ્રદેશમાં સંઘટિત ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં હોય છે તેની આસપાસના
 પ્રદેશમાં મજૂરોને વધારે મજૂરી આપવી પડે છે, અને તેટલે અંશે

ખેતીનો ખર્ચ વધે છે. પણ ધણે ભાગે આપણા ઘરનાં માણસોની ખેડૂતોના ઘરનાં માણસો મજૂરી માટે કામ મજૂરીને લીધે આવતાં હોવાથી ખેતીનો ધંધો નફાકારક નહિ ખેતી ટકી છે છતાં ફક્ત મજૂરીના બદલામાં જેમતેમ જીવી શકે છે.

ઔદ્યોગિક મજૂરોના પ્રશ્ન

૧૫. હુન્નરઉદ્યોગોમાં ગૃહઉદ્યોગો ધણે ભાગે પડી ભાગ્યા છે. તેમાં કામ કરનાર માણસ ધણે ભાગે પોતે જ માલિક તથા મજૂર હોય છે એટલે આવકની વહેંચણીમાં મજૂર-ગૃહઉદ્યોગમાં રીનો જૂદા ભાગ હોતો નથી. જ્યાં ગૃહ-ઉદ્યોગો (રેશમી કાપડનાં કારખાનાં વગેરે) મૂડી ધારણ કરનાર એક કેકાણે કારીગરોને ભેગા કરીને શહેરોમાં ચલાવે છે ત્યાં કારીગરોને મહેનતાણું મળે છે. પણ તેઓ પોતપોતાને ઘેર રહેતા હોવાથી તેમને વસાવવા માટેનાં મકાનોનો સવાલ ઊભો થતો નથી. તેઓ સંગઠિત નહિ હોવાથી મજૂરીના દર વધારાવવા હિલચાલ કરી શકતા નથી અને એ ધંધાઓની સ્થિતિ પણ ધણી વખતે વધારે બોળે ઉઠાવી શકે એવી હોતી નથી.

૧૬. જુદાજુદા પ્રાંતમાં ખેતી તથા ગૃહઉદ્યોગો તથા હુન્નરકળાના અંગે મહેનતાણુના દર જુદાજુદા હોય છે. મહેનતાણું કેટલીક વખતે રોકડ સ્વરૂપનું, કેટલીક વખતે રોકડ રોજ તથા ખેતી તથા ગૃહ-ખોરાક અને બીડી તમાકુ સાથે, કેટલીક વખતે ઉદ્યોગોમાં મજૂર-ફક્ત દાણાના રૂપમાં અને કેટલીક વખતે ઇતર રીના દર પ્રકારનું પણ હોય છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં ગામડાંમાં મજૂરીના દર પૈસાના રૂપમાં ઘટ્યા છે પણ સોંધવારીને લીધે વાસ્તવિક મહેનતાણુંમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી. જે ૧૯૧૩માં મહેનતાણુનો દર્શકઆંક (Index number) સો ગણવામાં આવે તો મુખ્ય ઇલાકાનાં શહેરોમાં

ખેતીની મજૂરી કરવાનો આંક ૧૪૪, અને સામાન્ય મજૂરનો આંક ૧૫૧ આવે અને કારીગર મજૂરનો ૧૮૦ આવે અને ગામડાંમાં તે અનુક્રમે ૧૩૧, ૧૩૫, ૧૬૫ આવે એટલે જો કે છેલ્લા થોડાં વરસમાં દર ઘટયા છે તોપણ ૧૯૧૩ સાથે સરખાવતાં મજૂરીના આજના દર કાંઈક વધ્યા છે એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ. સંઘટિત ઉદ્યોગોની આસપાસના પ્રદેશની બહાર મજૂરી કાંઈક અંશે ઓછી પડે છે. પંજાબમાં સુથારને દરરોજના ૧૬ થી ૩૨ આના, કડિયાને ૧૬ થી ૩૮ આના અને બિનકારીગર સાધારણ મજૂરને પૈ૬ થી ૧૬૬ આના સુધી મળે છે, એમ ૧૯૨૭ આખરનાં પંચવાર્ષિક સરેરાશ રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે. મુંબઈ તથા અંગાળા જેવા સંઘટિત ઉદ્યોગોના ઇલાકાઓમાં મજૂરીના દર બીજા પ્રાંતો કરતાં વધારે રહે છે.

૧૭. સંઘટિત ઉદ્યોગોમાં સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૨૬ની તપાસ સમિતિના કહેવા સંઘટિત ઉદ્યોગોમાં પ્રમાણે મજૂરીના દર નીચે પ્રમાણે હતા:—
મહેનતાણના દર

ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર	સરેરાશ	રોજદારી	મજૂરી
	પુરુષ	સ્ત્રી	બાળક
	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.
મુંબઈ	૧-૮-૦	૦-૧૧-૧૧	૦-૦-૦
અમદાવાદ	૧-૬-૮	૦-૧૨-૬-૦	૦-૫-૬
સોલાપુર	૧-૦-૫	૦-૬-૮	૦-૪-૦

(મુંબાઇના દરમાંથી ૧૮ ટકા અને સોલાપુરના દરમાંથી ૧૨૬ ટકા મજૂરીમાં ઘટાડો થવાથી કાપવાના છે.)

આ દર સરેરાશ છે. વધારે દરના તથા ઓછા દરના મજૂરોના મજૂરીના દરના સરવાળા કરી સરેરાશ દર આપ્યા છે. બીજા પ્રાંતોના દર મુંબઈ ઇલાકાના દરથી કાંઈક અંશે ઓછા રહે છે, તેમજ બીજા સંઘટિત ઉદ્યોગોના મજૂરીના દર ઉપરના દરથી વધારે આવતા નથી. જન તથા પ્રેસના દર ઓછા હોય છે.

૧૮. મજૂરોની તકરાર છે કે ઉદ્યોગપતિઓ તથા ચા કોશીના અગીચાના માલિકો મજૂરોની મહેનતના પ્રમાણમાં ઘણું થોડું આપે છે.

મૂડીવાદી સમાજમાં ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં
મજૂરોના દર ખાનગી માલિકોનાં હોય છે અને તેથી નફાની
સંબંધે ચર્ચા દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગો ચલાવાય છે. મજૂરોની સંખ્યા

ખપ કરતાં ઘણી મોટી છે. તેથી મજૂરો અર્પણ કરવા ઇચ્છનારની સખત હરીફાઈને લીધે રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન-માંથી મજૂરોને ઘણો ઓછો ફાળો મળે છે. જે વખતે મૂડીની પણ રેલમંછેલ હોય છે ત્યારે વ્યાજના દર ઘટી જાય છે અને વ્યાજ પણ માફકસર જ અપાય છે. હાલમાં હિન્દી સરકાર ૩ થી ઓછા ટકાની લેનો ભરાવી શકે છે તે ઉપરથી વ્યાજના દર કેટલા પડ્યા છે તે જણાઈ આવે છે. પોસ્ટઓફિસ સેવિંગ બેંકે લાંબા વખતનો ૩ ટકાનો સાદા વ્યાજનો વહીવટ બંધ કરી ફક્ત ૨ ટકા આપવાનું ઠરાવ્યું છે. પૈસાવાળાની મૂડી પૈસો, મજૂરની મૂડી અંગ મહેનત, તથા વ્યસ્થાપકની મૂડી અક્કલના બદલામાં વ્યાજ, મજૂરો, વ્યવસ્થાપકનું મહેનતાણું તથા જમીનરૂપી મૂડીનો બદલો ભાડું ગણાય છે. એ ચારે જતાં જે વધે તે નફો કહેવાય છે. ખપ અને છતના ધોરણે જે તે મૂડીનો બદલો મળે છે, એટલે તર્કદૃષ્ટિએ મજૂરોને મજૂરોના દર માટે તકરાર કરવા કારણ રહેતું નથી.

૧૯. પરંતુ મજૂરો નિર્જીવ નથી. તેમને ખાવાપીવા, પહેરવા-ઓઢવા, રહેવાકરવા, ખોરાક, કપડાં તથા રહેઠાણની જરૂર રહે છે અને આરોગ્યજીવન જીવવા માટે જેટલી ઓછામાં ઓછી જીવનની જરૂરિયાતની જરૂર હોય તેટલું ઓછામાં ઓછાં મહેનતાણું અપાવવાની દરેક સુધરેલા સમાજની ફરજ છે. એમ કરતાં નફો ઓછો રહે તો ભલે, મિલ-એજન્ટોને કમિશન ઓછું મળે તો ભલે, નાણાં પૂરાં પાડનારને વ્યાજ ઓછું

મળે તો ભલે અને વ્યવસ્થાપકનું મહેનતાણું ઘટે તથા જમીનનું ભાડું જમીનના માલિકને આપ્યું મળે તો ભલે, પણ મજૂરને minimum living wage આપવાનો દરેક રાજ્યનો ધર્મ છે. એ પરિણામ લાવવા માટે સરકાર કાયદા ઘડે, કાનૂની સમિતિઓ સ્થાપી દેખરેખ રાખે તથા દર ઠરાવી આપે તથા કાયદાથી ફરજ પાડી ખાનગી નફા ઉપર કાપ મૂકે તથા જમીનનું ભાડું તથા નાણાંના વ્યાજ સંબંધે કેટલાક અંકુશ મૂકે તો તેને બહુજનસમાજનો ટેકો જ મળે. સમાજના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યતંત્ર હોય છે અને તેથી સમાજના કોઈ પણ ઘટક આરોગ્યજીવન ન જીવી શકે એવી પરિસ્થિતિ કોઈ પણ સરકારે ધડીભર પણ ન નભાવવી જોઈએ. રાજ્યની ફરજ છે કે તે મૂડીદારોને નાથે અને તેમની પાસે રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાંથી યોગ્ય હિસ્સો મજૂરોને અપાવે. જેમના પરસેવામાંથી રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન આવે છે તેમને જ જીવન જીવવાનાં આછામાં આછાં સાધનો ન મળે તો તે રાજ્યને પણ સુધરેલી દુનિયાના પ્રજામત આગળ નીચું જોવાડાવનારું છે.

૨૦. પરંતુ રાજ્યો આ પ્રશ્ન તરફ મૂડીદારોના દબાણને લીધે દુર્લક્ષ કરે છે, તેથી ખાનગી માલિકી રદ કરી અમુક ઉદ્યોગધંધાઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરી તે સરકાર હસ્તક રાખવા સમાજવાદનું સમાજવાદીઓ માગણી કરે છે. ખાસ કરીને દષ્ટિબિન્દુ શોખંડ તથા કોલસાની ખાણો, રેલ્વે-ટ્રામ-બસ-સ્ટીમરો-વહાણો-હવાઇ વિમાનો-વગેરે અવરજવરનાં સાધનો તથા ખીજ Public utility services (જાહેર ઉપયોગનાં ખાતાં) સરકાર હસ્તક રહે અને ઉપભોક્તા તથા મજૂરોની દષ્ટિએ વહીવટ થાય એવો આગ્રહ થાય છે. કેટલાક સમાજવાદીઓ દેશનાં શરાફી સાધનોને સરકાર હસ્તક રાખવા-બેંક ઓફ ઈન્ડિયા જેવી કેન્દ્રિત આંતરરાષ્ટ્રીય શરાફી પેઢીને ખાનગી વહીવટ-માંથી કાઢી લઇ રાજ્યના હસ્તક મૂકવા કહે છે, કે જેથી નફાખાજની

દષ્ટિથી શરાફી ધંધો ન કરતાં રાષ્ટ્રના હિતની દષ્ટિએ વહીવટ થાય. સરકાર હસ્તક જેને ઉદ્યોગો રહે તેમાં રાજકીય દબાણ લાવીને મજૂરોને ઓછામાં ઓછી જીવનની જરૂરિયાતો મળે એટલી મજૂરી અપાવી શકાય, રહેવા માટે આરોગ્યતાવાળાં રહેઠાણુ અપાવી શકાય તથા મજૂર-કલ્યાણનાં અનેક કામ થાય એમ આ વિચારકોનું કહેવું છે.

૨૧. ઉપર જણાવેલા સમાજવાદીઓથી એક પગલું આગળ જઈ સામ્યવાદીઓ (communists) કહે છે કે કોઈ પણ હુન્નર-ઉદ્યોગ, વેપાર કે ખેતીમાં ખાનગી માલિકી ન રહેવી જોઈએ. અર્થોત્પાદનનાં તમામ સાધનો-ની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈએ અને આમવર્ગ (ખેડૂત-મજૂર) ની સરમુખત્યારી સ્થાપન કરી બહુજનસમાજનું કલ્યાણ સાધવું જોઈએ. રાજ્ય અર્થોત્પાદનના તમામ સાધનોનું માલિક થતાં જમીનનાં ભાડાં, મૂડીનાં વ્યાજ તથા ખાનગી નફાના પ્રશ્ન ઊડી જશે, અને સેવાભાવે કામ કરાવવાથી ઓછા ખર્ચમાં માલ પેદા થતાં મહેનત કરનારાંને તેમની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં આરોગ્યજીવનનાં ઓછામાં ઓછાં સાધન પૂરાં પાડી શકાશે.

દરેક જણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ અને બદલા તરીકે જેની તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે મહેનતાણું આપવું જોઈએ એ તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. જે અંગમહેનત કરવા સશક્ત છતાં ન કરે તેમનો ખાવાનું મેળવવાનો સમાજ ઉપર દક્ષ નથી. તેથી પરોપજીવી શ્રીમંત તથા આરામ ભોગવતા વ્યાજખાઉ આળસુઓ (leisured class) ને તેમના સમાજમાં સ્થાન નથી. તેઓ વર્ગવિહીન, મજૂરીની ખાનદાની સમજી કામ કરનારા સમાજની રચના કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને રશિયાનો અખતરો એ પ્રયત્નનું જ પરિણામ છે. વખતોવખત જરૂર પ્રમાણે એ અખતરામાં ફેરફાર

થયા છે અને મૂડીવાદી કેટલીક વસ્તુઓ હાલના સરમુખત્યાર સ્ટેલિનના વખતમાં ફરી દાખલ કરવી પડી છે.

૨૨. આ બધાથી વિલક્ષણ ગાંધીજીનો સ્વદેશી સમાજવાદ છે. તેઓ શ્રીમતોને તથા જમીનદારોને તેમના કૃપાળમાં આવેલી

સંપત્તિ તથા જમીનના દ્રષ્ટી (રખેવાળ) ગણે

‘સ્વદેશી સમાજવાદ’ છે અને દુસ્તીઓ તરીકે એ મિલકતનો સાર્વજનિક ઉપયોગ જનતાના કલ્યાણ માટે કરે એમ ધ્યેય છે. એમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વર્ગ-

વિગ્રહને સ્થાન નથી, વર્ગવિગ્રહનો પ્રસંગ આવતો હોય તોપણ તેમાં હિંસા ન જ થવી જોઈએ; પણ અહિંસા, પ્રેમ તથા સત્યાગ્રહના રામચાણ ઉપાયથી હૃદયપલટો કરાવવો જોઈએ. યાંત્રિક ઉદ્યોગયુગ દાખલ થતાં પહેલાં નોકર તથા શેઠ વચ્ચે મીઠો સંબંધ રહેતો અને શેઠ અને મજૂર અથવા જમીનદાર અને ગણોત્તિયા વચ્ચે આપખેટાનો સંબંધ ઘણી વખત દષ્ટિએ પડતો તે સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા એ શક્ય નથી એમ કહી સમાજવાદીઓ પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરે છે. ગૃહઉદ્યોગોનું પુનર્જીવન પણ પાશ્ચાત્ય સમાજવાદથી ગાંધીજીના તળપદા સમાજવાદને જુદો પાડે છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ (scientific socialism) નો પુરસ્કાર કરે છે, પણ તે પાશ્ચાત્ય સમાજવાદ તથા ગાંધીજીના સ્વદેશી સમાજવાદના અભ્યાસને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલો “હિન્દ-પાશ્ચાત્ય મિશ્ર સમાજવાદ ” છે.

૨૩. ઔદ્યોગિક મજૂરોના રક્ષણ માટે અનેક કાયદા થયા છે. કારખાનાંના કાયદા પ્રમાણે મજૂરોનું અકરમાત સામે રક્ષણ કરવા અમુક પ્રકારનાં સાધનો રાખવાની ફરજ રાખી

મજૂરો સંબંધે કાયદા છે, કારખાનાંમાં આરોગ્ય જળવાય એવી રીતે કામ કરવાનાં સાધનો રાખવાનું ઠરાવ્યું છે, બાળમજૂરો રદ કરવા અથવા ઘટાડવા

પ્રયત્ન થયો છે, સ્ત્રીમજૂરોને રક્ષવા ધોરણ દાખલ થયાં છે, કામ કરવાના કલાક ઘટાડવામાં આવ્યા છે, મહેનતાણું ક્યારે ક્યારે આપવું તે સંબંધે ધોરણ ઠર્યાં છે, અકસ્માત વખતે મજૂરોને મળવાના વળતરના કાયદા અમલમાં મુકાયા છે, ઔદ્યોગિક રોગો માટે પણ વળતર આપવું જોઈએ એ બાબત ચર્ચા ચાલે છે, પ્રસૂતિ પહેલાં તથા પછી અમુક મુદત સુધી સ્ત્રીમજૂરોને રજા આપવા તથા maternity benefits આપવાનો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે, મજૂરોને મહાજન સ્થાપવાનો હક્ક અપાયો છે અને પોતાનાં દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે છેલ્લા ઉપાયતરીકે હડતાલ પાડવાની છૂટ મળી છે. માત્ર સાર્વત્રિક હડતાલ પાડવાના પ્રસંગે પ્રજાની ભારે ગેરસોઇ ન થાય એવા કેટલાક અંકુશ મુકાયા છે.

શાહી મજૂર કમિશન

૨૪. મિ. વ્હીટલેના અધ્યક્ષપણા નીચે ૧૯૨૯ ના મેમાં મજૂરોના પ્રશ્નો તપાસવા માટે શાહી કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. આખા દેશમાં ફરીને એ કમિશને પોતાનો રિપોર્ટ ૧૯૩૧ ના જૂનમાં બહાર પાડ્યો હતો. તેમાં મજૂરો સંબંધે સર્વ માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી અને હાલની સ્થિતિમાં કયા ફેરફારો થવા જોઈએ તે સૂચવ્યું હતું. એ કમિશનની ભલામણો ઉપરથી મજૂરો સંબંધી હાલની સ્થિતિમાં શું શું ખામીઓ છે તેનો ખ્યાલ આવતો હોવાથી મુખ્ય ભલામણો શી હતી તે આપણે જોઈએ.

૨૫. કેટલાક એમ કહે છે કે હિન્દનો મજૂર ગામડાંની પોતાની જમીન સાથે સંબંધ રાખતો હોવાથી સ્થાયી મજૂર મળવાની મુશ્કેલી રહે છે અને ઉદ્યોગોને ખમવું પડે છે; હડમજૂરોનો ગામડાં તાલ પડે છે ત્યારે ગામડાંની જમીનના સંબંધ સાથે સંબંધ કાયમ ને લીધે મજૂરો છછ મહિના સુધી હડતાલ રહેવા દેવો જોઈએ ટકાવી શકે છે. તેથી મજૂરનો જમીન સાથેનો કાયમનો સંબંધ છૂટે અને તે ખિટન માફક

ફક્ત કારખાનાંની મજૂરી ઉપર જ પૂર્ણ આધાર રાખતો થઈ જાય તો તેની મજૂર તરીકે કાર્યક્ષમતા વધશે અને લાંબી હડતાલો નહિ પાડી શકે. બ્રિટિશ-કમિશને અભિપ્રાય આપ્યો છે કે જમીન સાથે મજૂરોનો સંબંધ કાયમ રહેવા દેવામાં સમાજને લાભ છે, કારણ કારખાનાના અનારોગ્ય વાતાવરણમાંથી થોડો વખત ગામડે જતાં, મજૂરો આરોગ્ય તથા તાજગી મેળવી આવે છે અને શહેરોમાં જે નરકાગાર જેવાં પશુને લાયક મકાનોમાં જિંદગી ગાળવી પડે છે તેમાંથી તેઓ થોડા વખત માટે છૂટે છે. મજૂરોના હિતની દૃષ્ટિએ જમીન સાથેનો સંબંધ ઇષ્ટ છે; કારણ એ સંબંધ તૂટતાં ઉદ્યોગપતિઓની દયા ઉપર તેમને જીવવું પડે અને લાંબી હડતાલ પાડવાની અસમર્થતાને લીધે મજૂરીના દરમાં વધારો કરાવવામાં અગર કાપ અટકાવવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડે. ગામડે પાછા જતા મજૂરોની જગ્યાએ બીજા મજૂરો પૂરા પ્રમાણમાં મળી આવે છે, એટલે ઉદ્યોગોને ખાસ હરકત પડે એમ નથી અને હવે હિન્દના મજૂરો પોતપોતાના કામમાં પૂરતા કાર્યક્ષમ થાય છે.

૨૬. હાલમાં મજૂરોને જાળરો નોકરીમાં રાખે છે તથા કઢાવી મૂકી શકે છે. તેથી લાંચ રુસ્વત વધી છે અને મજૂરો ઉપર જીલ્મ થાય છે. કારખાનાંના વ્યવસ્થાપક તથા એજન્ટ જોખરો મારફત સાથે મજૂરો સીધા સંબંધમાં જવલ્લે જ આવે મજૂરો રાખવાની છે અને તેથી માનવતાભર્યો વહીવટ રહેવાને પદ્ધતિ બંધ પાડવી બદલે યાંત્રિક વહીવટ થઈ જાય છે. તેથી જોઈએ કમિશન ભલામણ કરે છે કે જોખરો મારફત મજૂરો મેળવવાની પદ્ધતિ કાઢી નાખવી જોઈએ અને કારખાનાંમાં મજૂરોને નીમવા, યરતરફ કરવા, રજા મંજૂર કરવા વગેરે માટે એક ક્ષેત્ર એક્ઝિસર (મજૂર અમલદાર) રાખવો અને જ્યાં સ્ત્રીમજૂરો વધારે પ્રમાણમાં હોય ત્યાં કોઈ ભણેલી સ્ત્રીને દેખરેખ રાખવા તથા સ્ત્રીઓને સારુ કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા રાખવી.

ન્યાં સ્વતાંત્ર અમલદાર ન નીમી શકાય ત્યાં મેનેજર કિંવા બીજો કોઈ જવાબદાર અમલદાર મજૂરોને નોકરીમાં રાખવાનું કામ સંભાળે. મજૂરોને જુદીજુદી વખતે રજા ઉપર જવાને ઉત્તેજન આપવું કે જેથી તેઓ પોતાનું આરોગ્ય પાશ્રું મેળવી શકે અને રજા પૂરી થતાં તેઓ જરૂર કામ ઉપર ચઢી જશે એવું તેમની પાસેથી વચન લેવું. સારા નોકરી કરનાર મજૂરને રજા દરમિયાન નિર્વાહ માટે કાંઈક ભથ્થું આપવું કે જેથી તેને પોતાના કારખાના તરફ મમતા રહે અને રજાની સુદૃઢ દરમિયાન તેને કાંઈક મદદ મળે. મજૂરો કમી કરવાને પ્રસંગે બેકારી સામે વીમો ઉતારવાની ઉદ્યોગપતિ તથા મજૂરના એકત્ર સહ-કારવાળી યોજના અમલમાં મૂકવી તથા દુષ્કાળશમન માટે જે ઉપાય લેવાય છે તે ધોરણે ઔદ્યોગિક મજૂરોની બેકારી ટાળવાના ઉપાય લઈ શકાય કે કેમ તેનો સરકારે ઘટતો વિચાર કરવો.

૨૭. મજૂરોના કેટલાક ખેરખાં સબ્જો અહવાડિયામાં ૪૮ કલાક મજૂરી લેવાની હિમાયત કરે છે, કમિશનની બહુમતી ૫૪ કલાકની હિમાયત કરે છે; જ્યારે સર વિક્ટર કામના કલાક તથા સાસુને ૬૦ કલાકનું ધોરણ કાયમ રાખવા રજા માગણી કરી છે. પરંતુ સરકારે વચ્ચે રસ્તો સ્વીકારી એક મજૂર પાસે વધારેમાં વધારે સરેરાશ ૫૪ કલાક એક અહવાડિયામાં કામ લઈ શકાય એમ કાયદાથી ઠરાવી તેમાં અપવાદ રાખ્યા છે. જીનીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિપદે મજૂરના વધારેમાં વધારે આઠ કલાક રાખવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે અને આપણા દેશ જેવા ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલા દેશમાં આઠ કલાકથી વધારે મજૂરી લેવી યોગ્ય નથી. પરંતુ આપણા મજૂરો કામ કરતી વખતે બીડી પીવાને બહાને, લઘુ-શંકા કરવાને બહાને વખત બગાડતા માલૂમ પડે છે ને તેથી તેમને પૂરતી આશાએશ મળે છે એવી દલીલ કરી દરરોજની મજૂરોના કલાક વધારે રાખવા સંઘટિત ઉદ્યોગોના માલિકો આગ્રહ કરે છે અને

તેથી મધ્યમ માર્ગ તરીકે દરરોજના ૯ કલાકનો રોજ મજૂરી માટે કમિશને તથા સરકારે કબૂલ રાખ્યો છે.

જે કારખાનામાં હમેશ સતત કામ કરવું પડે છે અથવા બોકોની દરરોજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ઉપયોગી છે તે કારખાનામાં ૫૬ કલાકનું મજૂરીનું અઠવાડિયું રાખી મજૂર પાસેથી ૫૪ કલાકથી વધારે કામ ન લેવાય એની કાળજી રાખવી તેમ જ રજાઓ સંબંધે જે ધોરણો અમલમાં હોય તે કાયમ રાખવાં કમિશન કહે છે.

કામ કરવાના કલાકો જો કે ૯ દરરોજના હરાવ્યા છે, તોપણ ૯ કલાકની સતત મજૂરી શરીરને હાનિકારક હોવાથી નિદાન એક કલાક જેટલી એકંદર વિશ્રાંતિ મળે એવી રીતે મજૂરોની સલાહ લઈ તથા કારખાનાના મુખ્ય તપાસનીસની મંજૂરીથી કારખાનાના માલિકે અથવા વ્યવસ્થાપકોએ વચ્ચે વચ્ચે વિશ્રાંતિનો વખત હરાવવો જોઈએ.

બાળકો પાસે દરરોજની પાંચ કલાકથી વધારે મજૂરી લેવી નહિ અને તેમને વચ્ચે એક વિશ્રાંતિ વેળાનો લાભ આપવો.

દરરોજની મજૂરીના હરેલા કલાક ઉપરાંત વધારાના વખતના કામ માટે, (જ્યાં ૫૪ કલાક કરતાં વધારે કામ અઠવાડિયે લેવું પડે ત્યાં) મજૂરીના સામાન્ય દર કરતાં સવાયા દરે અને જ્યાં ૬૦ કલાક ઉપરાંત કામ કરવું પડતું હોય ત્યાં દોઢા દરે મહેનતાણું આપવું જોઈએ. ખાસ અપવાદ જેવા પ્રસંગે જ અઠવાડિક ૫૪ કલાક કરતાં વધારે કલાક કામ મજૂરો પાસે લેવા દેવું જોઈએ.

૨૮. કારખાનામાં ઊડતી ધૂળ ઘટાડવા, દર વરસે ઘોળી કરીને સાફસૂફ રાખવા, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો મજૂરોની સલામતી માટે અલગ જગ્યાઓ રાખી તે સ્વચ્છ તથા તંદુરસ્તી સાચ- રખાવવા, હવા ઠંડી રાખવા, મજૂરોનાં વવાની સવડ રાખવી શરીર તથા મનની સલામતી માટે પગલાં જોઈએ ભરવા, કારખાનાનાં મકાન મજબૂત હોવાના દાખલા રજૂ કરવા, મજૂર કલ્યાણ માટે

કારખાનાંમાં કામ કરવા સંબંધે જુદીજુદી સગવડો પૂરી પાડવા, અકસ્માત સમયે પ્રાથમિક સારવાર માટે જરૂરી ચીજોની પેટીઓ રાખવા, નાહવાઘોવા માટે પાણી તથા સ્થળ પૂરાં પાડવા, ૬ વર્ષ સુધીના બાળકો માટે બાળકાલય રાખી તેઓની સંભાળ માટે પૂરતી આવડતવાળી સ્ત્રીઓ રાખવા, વિશ્રાંતિ તથા ઉપાહાર માટે સાધનો પૂરાં પાડવા, દાકતરી લાયકાતવાળાને કારખાનાના તપાસનીસ નીમવા, દરેક પ્રાંતમાં સ્ત્રી તપાસનીસ રાખવા તથા બીજી રીતે કારખાનાં સંબંધે કાયદાનો સખત અમલ કરવા તથા ઉપરના સુધારા અમલમાં મૂકવા માટે કાયદામાં જરૂરી દુરસ્તી કરવા કમિશને જણાવ્યું છે.

૨૯. મોસમી કારખાનાં વધારેમાં વધારે ૧૧ કલાક અને અઠવાડિયામાં ૬૦ કલાક ઉઘાડાં રખાય, પણ મોસમી કારખાનાં કોઈ પણ મજૂર પાસે ૯ કલાકથી વધારે વખત કામ ન હેવું જોઈએ. મોસમી કારખાનાંમાં કપાસનાં જીન, લાખનાં કારખાનાં, ગળીનાં કારખાનાં, કોફીનાં કારખાનાં, રબરનાં કારખાનાં, ૩ તથા સણુની ગાંસડીઓ બાંધવાનાં પ્રેસ, ચાનાં કારખાનાંનો સમાવેશ કરવો. જ્યાં સ્ત્રીઓ પાસે ૯૬ ઉપરાંત કામ હેવાય છે એમ લાગે ત્યાં સ્થાનિક સરકારે અમુક પ્રકારનાં કારખાનાંમાં ૧૧થી ઓછા નહિ એટલા અમુક કલાકથી અમુક કલાકની મર્યાદા બહાર સ્ત્રી મજૂરોને કામે ન લગાડવી એમ જાહેર કરવું જોઈએ. કપાસ પીલવાનાં તથા ગાંસડી બાંધવાનાં કારખાનાંનાં પ્લેન મજૂર કરતાં પહેલાં પૂરતું હવા અજવાળું મજૂરોને મળે એમ છે કે નહિ તેની તપાસનીસે (ઇન્સ્પેક્ટરે) ખાતરી કરવી. ચાનાં કારખાનાંમાં ધૂળ કાઢી બરાબર સાંચાકામ ગોઠવવાની ફરજ પાડવી. ડાંગર ખાંડવાના ચોખાનાં કારખાનાંમાં પણ ધૂળ બધે ન ફેલાય તેવાં સાંચાકામ રાખવાં જોઈએ. જે કામ કરવા સ્ત્રીઓને કામે લગાડી હોય અને તે કામ એવા પ્રકારનું હોય કે જેથી હવા અસ્વચ્છ થઈ અગડ-

તી હોય ત્યાં બાળકોનું રક્ષણ કરવા માટે કામચલાઉ છાપરાવાળું આશ્રયસ્થાન કંપાઉન્ડમાં ગણું કરી તેમાં બાળકોને યોગ્ય દેખરેખ તથા સારવાર નીચે રાખવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.

અમુક જિંદગીના બાળકો કામે લગાડી શકાશે, તેથી ઓછી જિંદગીના બાળકોને કામે લગાડી શકાશે નહિ એમ ઠરાવવા સ્થાનિક સરકારને અધિકાર આપવા જોઈએ. મોસમી કારખાનાંની તપાસણી સખતાઈથી થવી જોઈએ. તે માટે થોડો વખત આપી શકે એવા મહેસૂલી અમલદારોને પૂરતી તાલિમ આપીને તેમની પાસે કામ કરાવવું જોઈએ.

૩૦. યાંત્રિક બળ વાપરનારાં નાનાં કારખાનાં (વીસથી ઓછાં પણુ ૧૦ થી ઓછાં નહિ એટલાં માણસ યંત્રશક્તિથી ચાલતાં કામે લગાડનારાં કુદરતી શક્તિઓની મદદથી નાનાં કારખાનાં ચાલતાં કારખાનાં) ને કારખાના સંબંધે કાયદાની મજૂરીની સલામતી તથા આરોગ્ય-રક્ષક કલમો અથવા આખો કાયદો લાગુ પાડવાં તથા જ્યાં બચબરેલા સંજોગોમાં કામ કરવું પડતું હોય ત્યાં દસથી ઓછાં માણસો કામ કરતાં હોય તો પણુ મજૂરીના હિત માટે ઉપરનાં ધોરણો લાગુ પાડવા પ્રાંતિક સરકારને સત્તા આપવી.

૩૧. જ્યાં એવી યાંત્રિક શક્તિનો ઉપયોગ થતો ન હોય ત્યાં ૫૦ અગર તેથી વધારે માણસ કામે લગાડ-યાંત્રિકશક્તિ સિવાય નારાં કારખાનાઓ માટે ટૂંકો અને સાદો ચાલનારાં કારખા- કાયદો પસાર કરવો. શરૂઆતમાં દસ વરસથી નાંમાં બાળમજૂરી ઓછી ઉમરના નહિ એવા બાળકોને કામે લગાડવા છૂટ આપવી અને ધીમે ધીમે એ જ ઇચ્છતા વધારી ૧૪ વરસની ઉમર સુધી લઈ જવી. દિવસના અમુક કલાકથી અમુક કલાક સુધી બાળકોને કામે લગાડી શકાશે એમ જે

તે પ્રાંતની જરૂરિયાત પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકાર હરાવે અને બાળક પાસે નવ કલાકના હરાવેલા ગાળામાં ૭ કલાકથી વધારે કામ નહિ હેવા તથા નિદાન એક કલાક વિશ્રાંતિનો રાખવા હરાવવું જોઈએ.

પૂરું કામ જે બાળકે કર્યું હોય તેની પાસેથી ૭ કલાક ઉપરાંત કામ કરાવવાની મનાઈ કરવી તથા કારખાનાંના વખત પછી ઘેર કામ કરવા બાળકને સોંપવું નહિ એમ હરાવવું, તેમ જ બાળક ૭ કલાક કામ એક કારખાનામાં કર્યા પછી બીજા કોઈ કારખાનામાં વધારે કલાક કામ કરવા ન જાય એમ હરાવવું જોઈએ. બાળમજૂરી મેળવવા માટે પુખ્ત ઉમરના મજૂરોને અગાઉ નાણાં આપવાનાં અને બાળમજૂરી પૂરી પાડવાની કબૂલતનાં દસ્તાવેજ કરવાનાં કૃત્યોને ગુન્હા હરાવવા. નિદાન ૧૫ વર્ષ અંદરના બાળકો માટે થતા આવ્યા કરાર નિર્ણયક હરાવવા જોઈએ.

આવાં કારખાનાં અઠવાડિયામાં સ્થાનિક સરકાર હરાવે તે દિવસે બંધ રાખવાં.

આ ધોરણોનો સમાવેશ કરનાર નવો કાયદો ૫૦ થી ઓછાં માણસો કામે લગાડનાર કારખાનાને લાગુ પાડવા સ્થાનિક સરકારોને અધિકાર આપવા, ખાસ કરીને અપાયકારક ધંધાઓને તરત લાગુ પાડવા અને જ્યાં દીક સંખ્યામાં બાળમજૂરી હેવાતી હોય એવી વ્યક્તિશઃ સંસ્થાઓને તથા કાયદામાંથી છટકવા માટે મોટી સંસ્થાના ભાગલા પાડી કામ હેવાતું હોય એવી કારખાના જેવી સંસ્થાઓને લાગુ પાડવો જોઈએ.

હિન્દી સરકારે કારખાનાંના નિબંધમાં સમાવેશ ન થતો હોય એવાં અનિયંત્રિત કારખાનાં માટે ઉપરનાં ધોરણોનો સમાવેશ કરી કાયદો પસાર કરવા તજવીજ કરી છે. તેમ જ બાળમજૂરીના તારણમાં લખી આપવાની પ્રથાની મનાઈ કરી એવાં કૃત્યને ગુન્હો હરાવ્યો છે. માત્ર બાળકનું નુકશાન ન થતાં તેને યોગ્ય મજૂરી મળે એટલા માટે શુદ્ધ-બુદ્ધિથી કરેલા તથા એક અઠવાડિયાથી વધારે નાહ એટલી મુદતની

સૂચના (નોટિસ) થી રદ થઈ શકે એવા કરારને ગુન્હાઘત ન ગણતાં અપવાદ તરીકે કબૂલ રાખ્યા છે. આ કાયદાનો અમલ ૧૯૩૩ ના જુલાઈથી શરૂ થયો છે.

કારખાનાંના નિયંધમાં સમાવેશ થતો ન હોય એવાં ઔદ્યોગિક કારખાનાં તથા ખાનગી અગર ભાગીદારોની માલેકીની સંસ્થાઓમાં મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હોવાથી કમિશને આ ભલામણો કરી હતી.

૩૨. ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો સંબંધે સૂચનાઓમાં, આરોગ્યરક્ષક સ્થિતિ સુધારવી; ખાણના પ્રવેશદ્વાર તથા ભૂગર્ભમાં ઝાડા પેશાબ માટે આરોગ્યરક્ષક જળરૂની ખાણોમાં મજૂરી સવડ કરવી; ખાણમાં નવાં સ્ત્રી મજૂર ન રાખવાં, સીસાના વિષથી ખચાવ કરવો; તેલ (લાસલેટ પેટ્રોલિયમ) ની ખાણોમાં કામ કરવાના કલાક, વિશ્રાંતિના દિવસ, સલામતી તથા આરોગ્ય સંબંધી નિયમન કરવું, ૧૪ વર્ષ અંદરના બાળકને ખાણની આજુબાજુ અથવા ખાણમાં કામ કરવાની મનાઈ કરવી. માર્શનિંગ બોર્ડોમાં ખાણના મજૂરોનાં પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા માલેકો જેટલી જ રાખવી, કોલસાની ખાણમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક ટ્રેનવણી દાખલ કરવી વગેરે છે.

આ સંબંધે હિન્દી સરકારે વિચાર કરી ખાણોમાં સ્ત્રી મજૂરો પાસે કામ લેવાની પ્રથા બંધ પાડી હતી અને લાગતા વળગતાના અભિપ્રાય મગાવ્યા હતા; ખાણમાં કામ કરનાર મજૂર પાસેથી દરરોજની સરેરાશ ૯ કલાકથી વધારે મજૂરી ન જોઈએ એવો સામાન્ય અભિપ્રાય જણાતો હતો. પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદ કોલસાની ખાણની અંદર ૭૫ કલાક અને ખુદલી ખાણોમાં ૮ કલાકથી વધારે સરેરાશ મજૂરી ન લેવી જોઈએ એમ માને છે. સામાન્યતઃ શાહી મજૂર કમિશનની ભલામણોના ધોરણે ૧૯૩૫ માં ખાણ સંબંધે કાયદામાં કેટલાક સુધારા કરતો કાયદો પસાર થયો.

છે અને ૧૫ વર્ષની અંદરના બાલકને બાળુમાં કામે લગાડવા સામે પ્રતિબંધ મૂકાયો છે.

૩૩. રેલ્વેઓના નોકરો તથા મજૂરો સંબંધે કમિશને વિગતવાર ઘણી સૂચનાઓ કરી છે. તેમાં ગોરાકાળાનો ભેદ ન રાખવા, ઊંચા કે નીચા દરજ્જાના કામદારોને કેવી રેલ્વેના કામદારો રીતે નોકરીમાં દાખલ કરવા તથા તેમને પુરસ્કાર આપવા, રજના ધોરણ ઠરાવવા, દર અદવાડિયે ૨૪ કલાકથી ઓછી નહિ એટલી વિશ્રાંતિ સતત કામ કરનારને આપવા, અતરણીના અધિકાર માત્ર જિલ્લા અગર વિભાગ-અમલદારો તથા તેમના ઉપરીઓ પાસે રાખવા, અપીલની સગવડ વધારવા, નોકરીમાં બનતાં સુધી સીનિયોરિટી (જ્યાયાનપણા) ના ધોરણનો અમલ કરવા, રેલ્વે યુનિયનોનો સ્વીકાર વધારે ઉદારતાથી કરવા, રેલ્વેના સંચાલક એજન્ટ તથા રેલ્વે કામદારોના પ્રતિનિધિઓના મધ્યસ્થ ઓર્ડર કેટલાક પ્રશ્નોનો નિવેડો આણવા, પંચથી નિકાલ કરવા અને દરમ્યાન રેલ્વેની સેવા અંધ ન પાડવા, રેલ્વે કાઉન્સિલો સ્થાપવા વગેરે મુખ્ય છે.

૩૪. ખલાસીઓની સંખ્યા વધી જવાથી નવા ઉમેદવારોની ભરતી ન કરવા તથા ગોદીમાં કામ કરતા મજૂરોનો પ્રતિનિધિ દરેક મોટા અંદરના પોર્ટટ્રસ્ટમાં નીમવા, નવ કલાક-સ્ટીમર તથા ટ્રામ-થી વધારે સરેરાશ મજૂરી ન લેવા તથા વેની મજૂરી ૧૪ વરસ અંદરના બાળકોની મજૂરી અંધ કરવા કમિશન કહે છે. તેમ જ ટ્રામવે કંપનીઓએ કામની એરી ગોઠવણ કરવી કે કોઈ પણ કામદાર પાસેથી ૫૪ કલાકથી વધારે કલાક ટ્રામવેના નોકરો પાસેથી કામ ન લેવાય તથા સાત દિવસમાં એક દિવસ દરેકને વિશ્રાંતિ મળે એવી કમિશને સૂચના કરી છે.

૩૫. અનિયમિતને બદલે નિયમિત કામદારો રાખવા, અમુક ઉદ્યોગમાં મજૂરોના જીવનનિર્વાહ માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી

મજૂરી આપવી જોઈએ તે સંબંધે જે તે મજૂરોની આવક ધંધાની તપાસ કરી જે ઉદ્યોગ એવા પ્રયોગ માટે અનુકૂળ હોય તેમાં મજૂરી ઠરાવનારાં બોર્ડ સ્થાપન કરી ધીમે ધીમે યોગ્ય આંકડા ઉપર મજૂરીના દર લઈ જવાની ફરજ પાડવી. બની શકે ત્યાં મજૂરોના દર સરખા રખાવવા. બાળમજૂરોનો દંડ ન કરવો. દંડ એક મહિનામાં ભરી શકાય એવી રીતે તે આપવાનું ઠરાવવું, અને કામદારની મજૂરીના દર રૂપિયે અરધા આનાથી વધારે દંડ ન થવો જોઈએ, દંડ મજૂરોના કલ્યાણ માટે વાપરવો અને કયા કારણે દંડ થઈ શકશે તે કારણોની ઉદ્યોગોના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેરાત કરવી. એવી જાહેરાતમાં સમાવેશ થતો ન હોય એવી બાબત માટે પણ દંડ કરવામાં આવે તો તે ગેરકાયદે ઠરાવવો. જે માલને મજૂરે નુકશાન કરવાથી કપાત કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે તે માલની જથ્થાબંધ કીમતથી વધારે નુકશાની લઈ શકાશે નહિ એમ ઠરાવવું. રહેઠાણ પૂરું પાડવા માટે, ઓળરો તથા કાચી પેદાશ પૂરી પાડવા માટે કપાત કરવા છૂટ રાખી બીજી બાબતો માટે પ્રાંતિક સરકાર જે ધોરણે ઠરાવે તેનો અમલ કરવો. આવી કપાત વ્યવસ્થાપકોએ આપેલી સગવડોના પ્રમાણમાં જ રહેવી જોઈએ, વધારે પ્રમાણમાં ન હોવી જોઈએ. આ સંબંધે કાયદામાં સુધારા કરવા યોગ્ય પગલાં લેવાયાં છે.

૩૬. મજૂરોને દારૂ વેચવાની સવલતો સંકુચિત કરવી. બપોરના બાર પહેલાં દારૂની દુકાનો ખુલ્લી ન રાખવી. ઠરાવેલા કલાકો બહાર દારૂ વેચવા ન દેવો. સીલ કરેલી બાટલીઓ સિવાય બીજી રીતે મજૂરોને દારૂ પૂરો પાડવા મનાઈ કરવા સંબંધે વિચાર કરવો. કમિશનની આ ભલામણના અમલની જરૂરત કોન્ગ્રેસ પ્રધાનમંડળો ધરાવતા પ્રાંતોના દારૂબંધીવાળા વિસ્તાર તથા પ્રદેશોમાં હવે રહી નથી.

૩૭. રેલ્વેના નોકરોને સહકારી પદ્ધતિ કરજ આપવાની યોજના

કરવી. સર્વ કામદારોનો રૂ. ૩૦૦ સુધી માસિક પગાર અથવા મજૂરી જપ્તીને પાત્ર નથી એમ હરાવવું.

મજૂરોનાં દેવાં નિદાન રૂ. ૧૦૦ સુધી પગાર કે રાજી મેળવનારને દાંડાઈ સિવાયના પ્રસંગે જળવણીમાં પકડવા નહિ, અગર કેદમાં મોકલવા નહિ એમ હરાવવું. તે જ પ્રમાણે ખાનગી કામે લગાડનારા, મજૂરો માટે પ્રોવિડન્ટ ફન્ડ નભાવે અને સરકાર દાખલો આપે તો એવાં ફન્ડને જપ્તીમાંથી માફી આપવી, મજૂરોનાં દેવાં સંબંધે ખાસ કાયદો કરી મજૂરની આવક તથા વ્યાજખી ખર્ચનો એ વરસનો હિસાબ કરી આવકમાંથી ખર્ચ જતાં જે વધે તે ધોરણે રકમ હરાવી મજૂર સામે હુકમનામાં કરવાં તથા તે ત્રણ વરસથી વધારે વખત માટે અમલમાં ન આણી શકાય એમ હરાવવું. દેવાંઓને જૂનાપણાના અનુક્રમે ગોઠવી વધારે જૂના કરજનો પ્રથમ નિકાલ કરવો. નિદાન રૂ. ૧૦૦ સુધી માસિક મજૂરી અથવા પગાર મેળવનાર સંબંધે આ ધોરણે કાયદો ધડવો. શરૂઆતનાં ત્રણ વરસ સુધી એને બદલે ત્રણ વરસના આવક ખર્ચના ધોરણે દેવાંના હુકમનામાં કરવાં અથવા નિકાલ કરવો અને તે વસૂલ કરવા માટે ત્રણને બદલે ચાર વરસની મુદત રાખવી. કોઈ પણ ઔદ્યોગિક કારખાના આગળ દેવું વસૂલ કરવા માટે શાહુકારો જે મજૂરોના કારખાનું છોડવાના સમયે ભેગા થાય તો તે કૃત્યને ગુન્હો ગણવો.

આ ભલામણો સંબંધે પ્રાંતિક સરકારોના અભિપ્રાય લઈ હિન્દી સરકારે યોગ્ય સ્વરૂપમાં કાયદામાં સુધારા કરવા અથવા નવા કાયદા ધડવા તજવીજ કરી કેટલાક સુધારા કર્યા છે.

૩૮. કારખાનાં, ખાણો, રેલ્વે, આ કોશી વગેરેના બગીચાઓમાં કામ કરતા મજૂરોને પંદર પંદર દિવસની મજૂરી ૧૬ દિવસથી વધારે નહિ એટલા આંતરે મજૂરી અદા કરવાને લાયક થયા પછી એક અઠવાડિયામાં આપવી. સરકારે આ સંબંધે ઘટતો કાયદો કરવા તજ-

**મજૂરોને મહેન-
તાણું ક્યારે
આપવું**

વીજ કરી છે. હાલ ઘણે ઠેકાણે મહિનાની મજૂરી આપવા લાયક થયા પછી પંદરવીસ દિવસે અપાય છે, તેથી મજૂરોને ઘણો ત્રાસ થાય છે તથા કરજ કરવું પડે છે.

૩૯. ઔદ્યોગિક કામદારોના આરોગ્ય તથા કલ્યાણ માટે કમિશને કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે તથા દરેક પ્રાંતમાં સર્વવ્યાપી જાહેર આરોગ્ય સંબંધે કાયદા પસાર કરવા

આરોગ્યરક્ષણ તથા યોગ્ય મહેકમ રાખવા જણાવ્યું છે. **તથા મજૂરકલ્યાણ** બાળકો તથા સ્ત્રીમજૂરો માટે કારખાનાંના દવાખાનામાં એક સ્ત્રીદાકતર રાખવી. એક કારખાનું દવાખાનું ન ચલાવી શકે તો અમુક ક્ષેત્રફળમાં આવેલાં કારખાનાં સહકાર કરી જૂથ બાંધી જૂથ માટે એવાં દવાખાનાં નભાવે તથા બાળ તથા સ્ત્રીસંરક્ષણનું કામ કરે. પ્રસૂતિ પહેલાં ચાર અઠવાડિયાં તથા પછીનાં ચાર અઠવાડિયાં માટે મેટરનિટી બેનિફિટનો લાભ સ્ત્રીઓને આપવો, તથા તાલિમ પામેલી દાયણો મેળવવી. આવી દાયણો પાસ સુવાવડ કરાવે તો વધારામાં પ્રસૂતિઓનસ પણ આપવું. માંદાની ભાવજત માટે ગોઠવણ રાખવી, પ્રસૂતિઓનસ તથા મેટરનિટી બેનિફિટની રકમ મધ્યપ્રાંતના કાયદા પ્રમાણે ઠરાવવી. (આ બાબત કાયદામાં સુધારો થયો છે.)

૪૦. ઔદ્યોગિક મજૂરોને આરોગ્યવાળાં રહેઠાણ પૂરાં પાડવા માટે કમિશને કેટલીક ભલામણો કરી છે: બિનઆરોગ્યવાળી મુંઝવણની મિશ્વોની મજૂરોની ચાક્ષોનો ઉપયોગ બંધ પાડવો.

ઔદ્યોગિક મજૂરોનાં સહકારી ઘર બાંધનારી મંડળીઓને ઉત્તેજન રહેઠાણ આપવું. મજૂરો પોતાને માટે હવા અજવાળા તથા આરોગ્યતાવાળાં મકાનો બાંધવા ઉત્તેજિત

થાય એવા ઉપાય લેવા. સુધરામઓએ પણ એ કામ સંબંધે પ્રાથમિક તપાસ કરવી તથા આરોગ્યવાળાં મકાનો બાંધવાં. ગીરદી વધે એવાં મજૂરોનાં રહેઠાણોના મકાનમાં ફેરફાર ન કરવા દેવા. એકંદરે મજૂરોનું

આરોગ્ય સચવાય એવી ખાતરી કરીને તેમને માટે મકાનો બાંધવાની પરવાનગી આપવી તથા પ્લેન મંજૂર કરવા.

૪૧. મજૂરોનું આરોગ્ય મજૂરોનાં રહેઠાણ તથા કામ કરવાના કારખાનાની અનારોગ્ય સ્થિતિને લીધે બગડે છે. રહેઠાણ સંબંધે હિન્દના મજૂરોના મોટા ભાગને આરોગ્ય નરકાગાર જેવાં જળવાય એવાં રહેઠાણો મળતાં નથી, અને હાલનાં રહેઠાણો ઢોરને રાખવા લાયક રહેઠાણો માણસને રહેવા માટે આપવામાં આવે છે. કલકત્તા (હાઉરા)ની અસ્તીઓ, મુંબઈની મજૂરોની ચાલો, અમદાવાદનાં ભયંકર અનારોગ્યવાળાં મજૂરોનાં રહેઠાણો જોઈ શાહી મજૂર કમિશન કમકમી ઊઠ્યું હતું. હિન્દભરમાં આવી સ્થિતિ ઘણું ભાગે છે. વિશેષમાં યુરોપિયન માલિકો તથા વહીવટ નીચેનાં કારખાનાં કરતાં હિન્દી વહીવટ તથા માલિકોનાં કારખાનાંના વ્યવસ્થાપકો મજૂરોના આરોગ્ય માટે વધારે બેદરકાર તથા કઠણ હૃદયના માલૂમ પડ્યા છે. જો કે જમ-શેઠપુરના ટાટા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ વર્ક્સના મજૂરો માટે વ્યવસ્થાપકોએ એકંદર પ્રમાણમાં આરોગ્યવાળાં રહેઠાણ પૂરાં પાડવામાં ઠીક ફતેહ મેળવી છે. પારસી માલિકો તથા વહીવટ કરનારા વ્યવસ્થાપકો યુરોપિયન આદર્શને અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ બીજા દેશી મૂડીદારો ફક્ત નફા તથા કમિશન વધારે મેળવવાની દરકાર રાખે છે, પણ માલના ખરા ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક શ્રમજીવીઓના આરોગ્ય માટે, આરોગ્યકારક રહેઠાણો પૂરાં પાડવા સંબંધે, તેમ જ સ્ત્રી તથા બાળકોના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં કે મજૂરોની ઉન્નતિના કામમાં તદ્દન પછાત માલૂમ પડ્યા છે તેથી કાયદાની મદદથી એવા મૂડીદારોની સાન દેકાણે લાવી તેમને મજૂરો માટે યુરોપના સુધરેલા મૂડીદારો માફક કાળજી કરતા બનાવી દેવા જોઈએ. શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ જેવા સહૃદય મિલ-એજન્ટો અપવાદરૂપ જ છે અને તેથી મજૂરોનું આરોગ્ય રક્ષિત થાય, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના કલ્યાણની

પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાય, મજૂરોને આરોગ્યકારક મકાનો પૂરાં પડાય તથા સર્વ રીતે મજૂરોનું જીવન સુખમય થાય એવા ઉપાય લેવાની ઉદ્યોગપતિઓ તથા ઉદ્યોગોના વહીવટદારોને કાયદાથી ફરજ પાડવી જોઈએ. ઢોરને પણ જે રહેઠાણમાં રાખવાં જોખમભર્યું છે તેવાં મકાનમાં મજૂરોને રહેવું પડે તેમાં ઉદ્યોગોને જ છેવટે હાનિ થાય એમ છે.

૪૨. મજૂરો માટે મકાનો બાંધવા સારુ ૧૦૦ અગર તે ઉપરાંત માણસોને કામે લગાડનાર ઔદ્યોગિક સંસ્થાના માલિકે કોઈ વ્યક્તિ અથવા કંપની માટે વળતર આપી મજૂરોના રહેઠાણ જમીન ફરજિયાત ખરીદી આપવાનો અધિ- માટે જમીનની કાર કાયદામાં દુરસ્તી કરીને ૧૯૩૩માં સર- સગવડ કારને આપવામાં આવ્યો છે. આમ થવાને લીધે હવે માણસને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ રહેવા લાયક મકાનો બાંધવા માટે જમીન મેળવવાના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવ્યો છે. તોપણ ચાલુ મંદીને લીધે તથા ઉદ્યોગોની મુશ્કેલીઓને લીધે મજૂરોને આરોગ્યવાળાં મકાન પૂરાં પાડવા સંબંધે ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. અમદાવાદની સુધરાઈએ ત્યાંના મિલમાલિકોના સહ- કારથી એવાં મકાનો પૂરાં પાડવાની યોજના હાથ ઉપર લીધી છે, એ સંતોષની વાત છે.

૪૩. મજૂરોને કામ કરતાં કારખાનાંમાં અકસ્માતને લીધે ઈજા થાય અથવા મોત થાય તો તે માટે વળતર આપવા સંબંધે ધોરણોમાં સુધારા કરવા કમિશને કેટલીક સૂચ- મજૂરોને મોત તથા નાઓ કરી હતી. તેને અનુસરીને ૧૯૩૩માં અકસ્માત પ્રસંગે વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન એક્ટમાં સુધારો વડી વળતર આપવું ધારાસભાએ કર્યો હતો. તે મુજબ એ કાયદાનો લાભ તમામ સંઘટિત ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા

મજૂરોને મળી શકે છે. હવે ‘આશ્રિત’ની વ્યાખ્યામાં જેઓ પ્રત્યક્ષ મરનાર મજૂરની કમાણી ઉપર આધાર રાખતા હોય તથા તે સિવાય તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ આધાર રાખતા હોય કે ન હોય એવા આશ્રિતોનો નવો વર્ગ સમાવી તેમાં વિધવા થયેલી પુત્રીઓ, વિધવા બહેનો, અને વિધવા પુત્રવધૂઓનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. વળતરના દર સુધારી ઓછામાં ઓછા વળતરના દરમાં ૧૦૦ ટકા તથા વધારેમાં વધારે ૬૦ ટકા વધારો કર્યો છે. મોતના પ્રસંગે ૩૦ મહિના અને કાયમને માટે મજૂરી કરવા અશક્ત થાય તો ૪૨ મહિનાના પગાર જેટલું વળતર પુખ્ત ઉમરના મજૂરોનું મોત અગર કાયમની અસમથતા થવાને કારણે આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. વળતરનો વધારેમાં વધારે આંકડો અકસ્માતથી મોત થવાના પ્રસંગે રૂ. ૪૦૦૦ અને કાયમની અસમર્થતાના પ્રસંગે રૂ. ૫૬૦૦ રાખવામાં આવ્યો છે. મોતના તમામ અકસ્માતો વળતર ઠરાવનાર કમિશ્નરની જાણમાં લાવવાની ફરજ રાખવા, કામે લગાડનાર જવાબદારી કબૂલ રાખે તો વળતરની રકમ અનામત મૂકાવવા અને વાંધા લે તો વળતર માટે આશ્રિતોને ખર્ચ આપી તે મેળવવા શક્તિમાન કરવા સારું જરૂરી માહિતી પૂરી પાડી અભણ તથા અજ્ઞાન મજૂરવર્ગને આ કાયદાનો જેટલો વધારો લાભ મળી શકે તેટલો આપવા કમિશ્નર ઉપર જવાબદારી નાખવામાં આવી છે.

આ કાયદાનો લાભ અમુક ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં અમુક ઔદ્યોગિક રોગ થાય તો પણ મળી શકે છે અને તે માટે કાયદામાં ઔદ્યોગિક રોગોના પરિશિષ્ટમાં કેટલાક રોગ ઉમેરવામાં આવ્યા છે. સગીર મજૂરોના મોતના પ્રસંગે આપવાના વળતરના ધોરણમાં ફેરફાર થયો નથી, પણ તેમની કાયમની અસમર્થતાના પ્રસંગે રૂ. ૧૨૦૦ આપવા ઠરાવેલું છે, તથા કામચલાઉ અસમર્થતાને પ્રસંગે પંદરપંદર દિવસે આપવામાં આવતું વળતર વધારેમાં વધારે રૂ. ૩૦ આપવા ઠરાવ્યું છે.

૪૪. મજૂર મહાજનો (trade union)ના હક્કો સંબંધે કમિશને કરેલી ભલામણોમાં જણાવ્યું મજૂર મહાજનના છે કે મજૂરોને કામે લગાડનાર માલિકોના હક્ક દરેક મંડળે મજૂરોના કલ્યાણ તથા કાર્ય-ક્ષમતા સંબંધે સુધારા આપત સતત વિચાર કરવા એક ખાસ સમિતિ નીમવી. કોઈ પણ ટ્રેડ યુનિયન (મજૂર મહાજન) કાયદા મુજબ નોંધાયું હોય તો તેને સભ્યોના વ્યક્તિગત અથવા સર્વસામાન્ય હિતને અસર કરતી આપતો માટે વહીવટ કરનાર સાથે નિકાલ કરવા સંદેશા ચલાવવાનો હક્ક છે, અને બીજું હરોફ મહાજન છે અથવા મજૂરો પૈકી લઘુમતી જ અમુક મજૂર મહાજનમાં છે એમ જણાવી તે મહાજનને સ્વીકારવા ઉદ્યોગપતિઓ ના પાડી શકે નહિ. સરકારના ઔદ્યોગિક મજૂરોના મહાજનોને સ્વીકારી તથા તે નોંધાવવા ઉત્તેજન આપી સરકારે દાખલો ખેસાડવો જોઈએ. મજૂર મહાજનના સભ્યો પૈકી અને તેટલાને મહાજનનાં જુદાં જુદાં કામ સોંપી મહાજનનો વહીવટ કરવાને સમર્થ બનાવવા. નોંધાયેલાં મજૂર મહાજનોના નિદાન ૨/૩ હોદ્દાઓ જે તે ઉદ્યોગમાં કામે લાગેલા હોવા જોઈએ.

મજૂર મહાજન સંબંધે પસાર થયેલા ૧૯૨૬ ના કાયદામાં એવા સુધારા કરવા કે જેથી નોંધાવવા માટેની શરતો ઉદાર બને, અંકુશો રદ કરવામાં આવે અને સારી રીતે ચાલતા મજૂર મહાજનને નોંધાવવામાં હરકત ન આવે. મજૂર મહાજન સ્થાપનાર કાર્ય-કર્તાઓએ સંસ્થાનો વહીવટ મહાજનના સભ્યો જ કરી શકે એટલા માટે યોગ્ય માણસોને તાલિમ આપવી તથા સર્વદેશીય કેળવણીમાં પ્રગતિ કરવાની સવડ આપવી. મજૂર મહાજનના હિસાબ સરકારી ઓડિટરો મક્ત તપાસી આપે તથા તેમના રિપોર્ટ તથા તપાસનો અહેવાલ મહાજનને તેમ પ્રજાને છૂટથી મળે એવી તજવીજ કરવી.

નોંધાયેલા મજૂર મહાજનને સહકારી ધીરધાર કરનારી અથવા

માલ પૂરો પાડનારી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા તથા ચલાવવા અટકાવ ન થવો જોઈએ.

ન્યાં ટ્રેડ યુનિયન (મજૂર મહાજન) હોય ત્યાં કારખાનાના માલ્લેકોએ વર્ક્સ કમિટી (મિશ્રકામસમિતિ) સ્થાપવામાં તથા ચલાવવામાં મહાજનનો સહકાર મેળવવો. આની માલ્લેક તથા મજૂરના પ્રતિનિધિઓની બનેલી સમિતિઓ મજૂર મહાજનની હરીફ સંસ્થા ન ગણાવી જોઈએ અગર હરીફ તરીકે તેમનો ઉપયોગ કારખાનદારોએ ન કરવો જોઈએ.

કામદારોના પ્રતિનિધિઓને જુદી અથવા ભેગી સભાઓ મેળવવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ અને તેમાં જતો વખત કામના કલાક તરીકે મજૂરે આપવો જોઈએ. ચર્ચવાના વિષયનું ક્ષેત્ર બહોળું રાખવું જોઈએ. બેઝર ઓફિસર આવી સમિતિમાં સહકાર કરે પણ માલ્લેકો તરફથી અધિકારપૂર્વક કાંઈ પણ ન બોલે. આવી મિશ્રસમિતિને લીધે મજૂર મહાજનોમાં જવાબદારીનું ભાન કેળવાશે અને ઔદ્યોગિક તકરારોના નિકાલ માટે સરળતા થશે.

એવી તકરારોના નિકાલ માટે ૧૯૩૪માં મુંબઈ સરકારે એક નવો ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ટ્રેડ ડિસ્પ્યુટ્સ એક્ટ પસાર કર્યો હતો. પરંતુ તે મજૂર આગેવાનોને પસંદ નહતો. આ કાયદાથી કોઈ પણ એવી તકરાર નિકાલ માટે બેઝર કમિશનરને સોંપાય એટલે મજૂર મહાજનોની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ મુકાય છે અને ઉદ્યોગપતિઓને વધારે લાભ થયો છે. પંચથી નિવેડો કરવાનું સોંપાયા પછી તે વિરુદ્ધ પ્રચારકામ કરવાની મનાઈ થઈ વિરોધી પ્રચાર કરનારને છ માસની કેદની સજા અથવા દંડ અથવા બન્ને કરવાનું હુકમ હતું. મુંબઈની ધારાસભામાં ૧૯૩૫ની પક્ષના મિ. બાબલેએ મજૂરો તરફથી લડત ચલાવી હતી અને હડતાલ પડતાં તકરાર ફરજિયાત નિવેડા માટે સોંપાયા છતાં મિલ આગળ પિકેટીંગ કરવાનો હક્ક કાયમ રાખવામાં વિજય મેળવ્યો હતો. મજૂર તથા માલિક વચ્ચે સમાધાન કરાવવામાં

સામ્યવાદી નેતાઓ કાયરો ન મારે એટલા માટે આ કાયદાનાં ધોરણો સંકુચિત રાખવામાં આવ્યાં હતાં, પણ અમલદારો બીજે પ્રસંગે પણ એ ધોરણોનો ઉપયોગ નહિ કરે એવી ખાતરી નહતી. હાલમાં મુંબઈ સરકારે નવો મજૂર તકરાર કાયદો પસાર કરતાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી રંગાયેલા મજૂર નેતાઓનો રોષ વહેંચ્યો છે, કારણ શરૂઆતમાં હડતાલ પાડવાનો હક્ક તેનાથી ઝૂંટવાઇ લઇ ફરજિયાત લવાદી નિષ્ફળ જતાં હડતાલ પાડવાની છૂટ ભોગવવાનું એ કાયદો ઠરાવે છે.

૪૫. સૌથી પ્રથમ હિન્દ બર્મીના રેલ્વે નોકરોએ સંગઠન કરી એક પ્રકારનું મજૂર મહાજન સ્થાપ્યું હતું પણ તે બીજા કાયદાના અભાવે કંપની એક્ટ મુજબ નોંધાયું હતું. મજૂર મહાજન તેનો હેતુ સભ્યોનો કાયદેસર બચાવ કરવો, હિલચાલનો માંદગીનો વીમો તથા જિંદગીના વીમાના લાભ ઇતિહાસ મેળવવા વગેરે હતો. ૧૯૨૬ ના ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ પછી એ સંસ્થા 'નેશનલ યુનિયન ઓફ રેલ્વેમેન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ બર્મી' એ નામથી નોંધાઈ. ૧૯૦૭માં મુંબઈનું પોસ્ટલ યુનિયન, અમદાવાદની સુતરાઉ મિલોના તાણા બનાવનારોનું યુનિયન ૧૯૧૭ માં સ્થપાયાં; ૧૯૧૮ માં મુંબઈ ક્ષેત્રિકલ યુનિયન (કારકુન મહાજન) ની સ્થાપના થઈ; મદ્રાસની ત્રણ કાપડની મિલોના મજૂરોનું યુનિયન ૧૯૧૮ માં સ્થપાયું. તે સિવાય મજૂરોના હિત માટે ૧૯૧૮ સુધીમાં કામગાર હિતવર્ધક સભા તથા સોસાયલ સર્વિસ લીગ પણ કામ કરતાં હતાં.

૧૯૧૮ પછી મજૂર મહાજન સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ અપારાધ્ય અગણ વધી. પણ ધણાખરાં મહાજનો તે પછીનાં બેત્રણ વર્ષમાં પડેલી હડતાલો ચલાવનારી સમિતિઓ બની ગયાં અને હડતાલ બંધ પડતાં એ મહાજનો નિદ્રા લેતાં ૧૯૧૮-૨૦ વચ્ચે સ્થપાયેલાં મહાજનો પૈકી ૭૫ ટકા થોડો વખત જીવીને મરી ગયાં. બેત્રણ વરસ

આમ ચાલ્યા પછી ફરી મજૂરપ્રવૃત્તિમાં તેજ આવી. આખાદીના વખતમાં હડતાલો સફળ થઈ હતી, પણ પાછળથી ઉદ્યોગપતિઓ વિરુદ્ધ પડવાથી મજૂર મહાજન પ્રવૃત્તિ મોળી પડી હતી. ૧૯૨૬ ના ટ્રેડ યુનિયન એક્ટને લીધે માલિકોને નોંધાયેલા મજૂર મહાજનોને સ્વીકારવાની ફરજ પડ્યા પછી મજૂર મહાજન પ્રવૃત્તિનો સુંદર વિકાસ થયો છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૨૨માં ૨૨ મજૂર મહાજનો હતાં અને સભ્યો ૫૧૪૭૨ હતા. ૧૯૨૮ માં ૯૪ મહાજનો હોઈ ૧૯૮,૦૭૨ સભ્યો હતા. ૧૯૩૩ માં ૧૦૫ મજૂર મહાજનો હોઈ ૧૧૫૪૬૯ સભ્યો હતા. અખિલ શ્રિટિશ હિન્દમાં ૧૯૩૫-૩૬માં ૨૩૬ નોંધાયેલા મજૂર મહાજન હતાં અને સભ્યોની સંખ્યા ૨૬૮૩૨૬ હતી. મજૂર મહાજનોની નોંધણી ફરજિયાત નથી, તેથી ગિનનોંધાયેલાં યુનિયનોની સંખ્યા મોટી રહી છે.

મજૂર મહાજનો પૈકી કેટલાંક મહાજનો સામ્યવાદી લાલવાવટા ગીરણી કામદાર સંઘની અસર નીચે જવાથી મુંબાઈમાં વારંવાર લાંબી હડતાલો પડી ઉદ્યોગની પાયમાલી થઈ છે તથા મજૂરો દુઃખી થયા છે. અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે કામ કરતા મજૂર મહાજનને લીધે વધારે પડતી હડતાલો પડતી નથી, પંચથી નિવેડો લાવવાની તજવીજ થઈ ઔદ્યોગિક તકરારોનું પરિણામ પાયમાલીમાં ન આવે તે માટે કાળજી લેવાય છે તથા મજૂરોને કેળવણી મળે, દારૂ છૂટે, તથા ખીજી રીતે તેમની જિંદગી નીતિમાન તથા જીવવા લાયક થાય, એવી મજૂરજીવનને કલ્યાણપ્રદ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ઉપર લેવાય છે. ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોન્ગ્રેસમાં સામ્યવાદીઓએ ક્રાંત પડાવતાં ગિનસામ્યવાદી મજૂર સંઘો માટે મિ. એન. એમ. જોશી વગેરેએ ૧૯૨૯માં નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનની સ્થાપના કરી હતી. ૧૯૩૩ આખરે તેમાં બંગાળના કેટલાંક મજૂર મહાજનોએ છૂટા પડી એક નવી સંસ્થા ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ્સ યુનિયન ફેડરેશન નામથી ઊભી કરી હતી. ટ્રેડ યુનિયન કોન્ગ્રેસ

સામ્યવાદીઓને કબજે હતી, પણ હવે તેમાં ફેર પડવા માંડી શક સંધાર્થ ગઈ છે.

જીનીવામાં મળતી આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદ માટે દર વરસે મહાજનોની સલાહ લઈ સરકાર મજૂર પ્રતિનિધિ નીમે છે અને હિન્દને માફક આવતા ઠરાવો અમલમાં મૂકે છે.

૪૬. મૂડીવાદીઓની ધનશક્તિનો સામનો કરવા માટે મજૂરો પાસે સંગઠન સિવાય બીજો રસ્તો નથી; તેથી મજૂર મહાજનોની જરૂર છે. મજૂર મહાજનો મજૂરીના દરમાં મજૂરોના સંગઠનની વધારો કરાવવા માટે, કામ અટકાવવા માટે, જરૂર કામ કરવાના કલાકો ઘટાડવા માટે, આરોગ્ય-મય સંન્નેગોમાં કારખાનામાં કામ કરવાની સગવડો મેળવવા માટે, આરોગ્યમય રહેઠાણની માગણીને જોર આપવા માટે, બાળકો તથા સ્ત્રીમજૂરોના કલ્યાણ માટે અનેક સંગઠિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. સંઘશક્તિના બળથી મજૂરો ન્યાય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને સભ્યો સભ્ય તરીકેનું લવાજમ ખુશીથી ભરે છે. મંદીનાં વરસોને લીધે સભ્યોની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. મજૂર મહાજનો યોગ્ય રીતે ચલાવવામાં આવે તો મજૂરોને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે અને ખોટી હડતાલો પડાવી તેમાં નિષ્ફળ નીવડે છે તો મજૂરોને શાપ સમાન નીવડે છે. મજૂર મહાજનો અમદાવાદના મજૂર મહાજને પાડેલા ચીલે ચીલે તો એ હિલચાલનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે.

૪૭. ઔદ્યોગિક તકરારોના નિવેડા માટે ૧૯૨૯ ના અખિલ હિન્દ ટ્રેડ ડિસ્ક્રિપ્ટસ એક્ટને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાનું બિલ ૧૯૩૪ માં વડી ધારાસભામાં પસાર થયું હતું અને જે ટ્રેડ ડિસ્ક્રિપ્ટસ એક્ટ સુધારા કરવાની જરૂર છે તે સંબંધે જુદો કાયદો પસાર થવાનો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે કમિશનની સલામતી તથા આરોગ્ય સંબંધે તથા બીજી ભલામણોનો અમલ કરવા માટે કારખાના સંબંધે કાયદામાં સુધારો દાખલ કરતો કાયદો પસાર

કરવાની તજવીજ ચાલે છે. તે ઉપરાંત મુંબઈ સરકારે સ્થાનિક ટ્રેડ ડિસ્ક્રિપ્શન ઓફ પસાર કરી જહાલ નેતાઓમાં ભારે અસંતોષ ફેલાવ્યો છે.

૪૮. મજૂરો સંઘે કાયદા મધ્યસ્થ સરકારે (ભાવિ સમૂહતંત્રે) કરવા એમ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ વખતે ઈર્ધુ હતું, તો પણ આ બાબત પ્રાંતોને પણ નવા બંધારણમાં અધિકાર

મજૂરો સંઘે અપાયા છે. મજૂરોની સર્વદેશીય ઉન્નતિ થવા કાયદા કોણ કરે માટે મધ્યસ્થ સરકારની દરમ્યાનગીરી આવશ્યક છે અને વડી ધારાસભામાં તેમને પ્રસ્તુત

પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલા માટે આખા દેશમાં સાર્વાત્રિક મતાધિકાર દાખલ કરવાની જરૂર છે. મજૂરો સામ્યવાદીઓના પ્રચારનો ભોગ ન અને તે માટે ઉદ્યોગપતિઓએ પણ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી ઉદારતા તથા સહાનુભૂતિથી મજૂરોના કલ્યાણની દરેક પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી જોઈએ.

૪૯. આસામ, બ્રહ્મદેશ વગેરે માટે મજૂરો મેળવવાની રીત સંઘે કમિશને કેટલીક ભલામણો કરી છે. અગ્રણ્યો સ્ત્રીપુરુષોને ફસાવીને મજૂરીના ગુલામીખત ઉપર સડીઓ

મજૂરોની ભરતી કરાવવાની પ્રથા ઉપર અંકુશ મૂકી મજૂરો ગમે ત્યાં પોતાની રાજપ્રુશીથી યોગ્ય સલામતીઓ સાથે મજૂરી કરવા જઈ શકે તથા તેમનાં અપહરણ ન થાય તે માટે યોગ્ય પગલાં લેવાની જરૂર ઉપર ભાર મૂકાયો છે. આસામની મજૂરભરતી સંઘે નવો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે તેથી મજૂરભરતીના કેટલાક દોષો દૂર થયા છે.

૫૦. ઉત્પન્નની વહેંચણીમાં ખેડૂતો તથા મજૂરોનો ફાળો હોય છે તે આપણે જોઈ ગયા. એ ફાળો અદ્ય છે. વેપારનો નફો તથા મૂડીના વ્યાજ તરીકે મૂડીવાળા લાભ મેળવે

નફો તથા વ્યાજ છે. પણ હાલમાં વ્યાજના દર ઘટી ગયા છે અને સખત હરીફાઈને લીધે નફા ઉપર કાપ પડતાં શેરહોલ્ડરો અસંતુષ્ટ રહે છે. સોનાનું વેચાણ વધારે પ્રમાણમાં

થવાથી નાણું વધ્યું છે, પણ મંદીને લીધે ઉદ્યોગોને ધીરવાની હિંમત ન રહેવાથી નાણું ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે ઓછું રોકાય છે અને સરકારની ઓછા વ્યાજની લેનોમાં સલામતી ખાતર લોકો ખુશીથી રોકે છે. પણ ઉદ્યોગપતિઓ કમિશન મેળવી નફાની ખોટ પૂરી કરી શકે છે.

નફાની દૃષ્ટિએ આર્થિક પ્રવૃત્તિ થવાથી દારૂ જેવી અનર્થકારક ચીજો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો એવા ઉદ્યોગો અંધ કર્યે જ છૂટકો છે.

૫૧. હડતાલોથી હમેશ લાભ થતો નથી. દેશકાળ જોઈને હડતાલ પાડવી જોઈએ. ઉદ્યોગો આગાદી ભોગવતા હોય ત્યારે પગાર

વધારવાની હડતાલો સફળ થાય છે, ઉદ્યોગો નિર્જળ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે હડતાલો પડવાથી

હડતાલો

માલેકોને આકસ્મિક લાભ થાય છે, ભરાધ રહેલો માલ ખપાવતાં સુધી ખર્ચમાંથી બચે છે. અને ઉદ્યોગ ચલાવવામાં જે ખોટ સહેવી પડે તેમાંથી તેઓ બચે છે. એવે પ્રસંગે મજૂરોની હડતાલ ઉદ્યોગપતિઓના લોક-આઉટની ગરજ સારે છે.

મુંબઈ શહેરના મજૂરોને હડતાલોનો કડવો અનુભવ ઠીક પ્રમાણમાં મળ્યો છે. તેથી વગર હડતાલો અને ત્યાંસુધી કામ લેવા તથા મજૂર તથા કારખાનાંના માલેકો વચ્ચે વાંધો ઊઠતાં તેનો નિકાલ પંચથી કરાવી લેવાની અમદાવાદ મજૂર મહાજનની પદ્ધતિ પરિણામે મજૂરોના હિતની હોવાથી તેનું અનુકરણ બીજાં મજૂર મહાજનોએ કરવા જેવું છે.

૫૨. આપણા મજૂરો કારખાનામાં સ્થિર થતા નથી, પણ ગામડે જવ-આવ કરે છે, તેથી તેઓ કારખાનામાં નિયમિત હાજરી આપતા નથી ને તેથી કારખાનાંને અગવડ

મજૂરોને યોગ્ય પડે છે. પણ પ્રથમ કરતાં મજૂરોની છૂત નિર્વાહ મળતો નથી વધારે રહેતી હોવાથી ઉદ્યોગપતિઓ કાવે છે. ખાણોમાં નિયમિત મજૂરો પૂરતા પ્રમાણમાં

મળતા નથી. આસામ માટે મજૂરો બિહાર ઓરિસ્સા પ્રાંત તથા સંયુક્ત પ્રાંતોમાંથી લઈ જવામાં આવે છે. તેમને ફેસલાવીને લઈ જવાની મનાઈ થઈ છે. તેમને ચાના બગીચામાં લગભગ ગુલામી નિંદગી ભોગવવી પડતી તેમાં કેટલોક સુધારો થયો છે, તથા તેમનું આરોગ્ય સાચવવા માટે વધુ કાળજી લેવાય છે. કારખાનાંના મજૂરો યંત્રો વાપરવામાં કુશળતા મેળવતા જાય છે અને તેમની કાર્યક્ષમતા વધતી જાય છે. નિંદગીની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે એટલું મહેનતાણું મળતું ન હોવાથી મજૂરોનું રહેણીનું પરિમાણ ધણું જ ઊતરતું રહે છે ને તેથી ઉત્તમ શરીરસંપત્તિના અભાવે કાર્યક્ષમતા ઊતરતી રહે છે. વધુ મહેનતાણું મળતાં રહેણીનું પરિમાણ સુધરશે અને ઉદ્યોગોને એકંદરે ફાયદો થશે. મજૂરોના નિર્વાહનાં બજેટ જોતાં જણાય છે કે મહેનતાણુનો મોટો ભાગ ખોરાક માટે વપરાય છે અને જેમ મહેનતાણું વધારે તેમ ખોરાક ઉપર ખર્ચાતી રકમના સેંકડે ટકા ઘટતા જાય છે. મુંબઈમાં ૨૪૭૩ મજૂર કુટુંબના બજેટની તપાસણી કરતાં ૧૯૨૩ માં એમ માલૂમ પડી આવ્યું કે ૪૦૨ માણસના કુટુંબમાં સરેરાશ આવક રૂ. ૫૨ આવતી, તેમાં ૭૫ ટકા કુટુંબોની માસિક આવક રૂ. ૪૦ થી ૭૦ ગુધી હતી, ૩૪૦ કુટુંબની આવક ૪૦ થી ઓછી હતી, ન્યારે ૩૯ કુટુંબની આવક રૂ. ૬૦ ઉપરાંત હતી. મુંબઈ જેવા ખર્ચાળ શહેરમાં રહે-ઠાણું બાકું, ખોરાક, બળતણ વગેરે માટે મોટી રકમ વાપરવી પડે, કપડાનું ઠેકાણું ન રહે, પૂરતો પૌષ્ટિક ખોરાક ન મળે અને અધૂરામાં પૂરું દારૂથી પાયમાલી થતી હોય ત્યાં કેળવણી માટે શા ખર્ચ થઈ શકે? શાહુકારનાં વ્યાજ તથા મુદ્દલ ભરવાનાં હોય, ફરનિયરમાં ફાટીતૂટી સાદડી, દેવદારનાં ખોખાં, કામળી, વાંસની લાકડી વગેરે હોય; દર રૂપિયે એક આનો વ્યાજ લેવાય છે અને ન આવે તો ચક્રવર્તિ વ્યાજ ભરવું પડે છે; દારૂમાંથી બચે તો મજૂરને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે અને કાર્યક્ષમતા વધે. તેથી દારૂડિયા થતા

અટકાવવા ચાની દુકાનો, સિનેમા, કલ્પ વગેરે વિનોદનાં સાધનોનો ઉપયોગ વધારવા પ્રયત્ન થાય છે. હાલમાં મુંબઈ છલાકામાં દારૂબંધી ઘણે ઠેકાણે અમલમાં આવવાથી મળૂરોનાં જીવન સુખમય થયાં છે.

૫૩. મળૂરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં કેળવણી, વૈદ્યકીય મદદ, પ્રસૂતિ સંબંધે આપવાની રકમો, વિનોદનાં સાધનો, આરોગ્યકારક મકાનોનો પૂરવડો, સહકારી મંડળો, દાણા

મળૂર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ તથા કાપડ સસ્તાભાવે મળૂરોને વેચનારી દુકાનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અમદાવાદનું મળૂર મહાજન એ ઉપરાંત દારૂ પીતાં અટકાવવા તથા મળૂરોને નીતિમય જીવન ગાળતા કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

૫૪. કારખાનાંના ધંધાઓમાં લગભગ ૧૫ લાખ મળૂરો કામ કરે છે, પરંતુ મંદીને લીધે બેકારી વધી છે **બેકારી વધી છે** અને સમજણ વગરની હડતાલોને લીધે મુંબઈ જેવા સ્થળે એ બેકારી ઉગ્ર બની છે.

મળૂરોના જીવનની જરૂરિયાતોનો અભ્યાસ કરી મુંબઈની લેબર ઓફિસ મહેનતાણું તથા ખર્ચના આંકડા સંબંધે માહિતી બહાર પાડે છે. તે ઉપરથી મળૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો કરી સંસ્કારી માનવજીવનની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો મેળવવા માટે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે એમ જણાઈ આવે છે.

૫૫. શાહી મળૂર કમિશનની ભલામણોની દૃષ્ટિએ ૧૯૨૨ ના હિન્દી કારખાનાંના કાયદામાં સુધારા કરી તે નવેસર ઘડી મળૂર કરાવવા હિન્દી સરકારે ખરડો વડી ધારા-
કમિશનની ભલામણોનો અમલ સભામાં રજૂ કર્યો હતો. તે મળૂર થતાં કારખાનાંમાં કામ કરતાં ઓછામાં ઓછા અઠસ્રાત થાય એવા સલામતીના ઉપાય લેવડાવવા તથા આરોગ્ય સચવાય એવી ગોઠવણ કરાવવાની ફરજ ઉદ્યોગ-પતિઓને પાડી શકાય છે.

અને માગ ભાવ વધે તોપણ ઘટવાનો સંભવ ન હોય એવે પ્રસંગે જ નાખવી યોગ્ય મનાય છે.

જકાત-નીતિના ઇતિહાસ

૭. આયાત-જકાત ૧૮૫૭ ના બળવા પહેલાં પાંચ ટકા હતી. નાણાંની તંગીને લીધે તેમાં સરકારે વધારો કરી કેટલેક પ્રસંગે ૧૦ ટકા તથા કેટલીક ચીજો માટે ૨૦ ટકા રાખી.

શરૂઆતમાં ૧૮૭૫ માં તે ઘટાડી ફરી પાંચ ટકા ઉપર સરકારે આણી. લૅન્ડેશાયરના કાપડ-ઉદ્યોગને હિન્દી મિલોની હરીફાઈથી સહેલું પડતું તેથી આટલી જૂજ જકાત પણ ૨૬ કરવા તેણે હિલચાલ કરી અને ૧૮૮૨ માં તમામ આયાત-જકાત ૨૬ થઈ. રૂપિયાના ફ્લોડિયામણનો ભાવ પડતાં સરકારના ખજાનાને વધારે ઉત્પન્નની જરૂર પડી અને સૂતર તથા સૂતરાઉ કાપડ સિવાયની ચીજો ઉપર પાંચ ટકા જકાત નાખવામાં આવી. નાણા-બીડ ચાલુ રહેવાને લીધે કાપડ ઉપર આયાત-જકાત નાખવી પડી. અને લૅન્ડેશાયરને સંતોષવા હિન્દની મિલોમાં બનતા કાપડ ઉપર ૩૩ ટકાની આબકારી જકાત નંખાઈ, અને લૅન્ડેશાયરના કાપડ ઉપર પાંચને બદલે ૩૩ ટકાની જકાત પડી. આમ વેપારના છૂટાપણાના નામે આલ્યાવસ્થામાં રહેલાં હિન્દી સૂતરાઉ કાપડના મિલ-ઉદ્યોગને અન્યાય કરવામાં આવ્યો. ફક્ત હાથવણાટ ઉપર આબકારી જકાત નાખી નહોતી.

૮. ચીન મોકલવામાં આવતા અશીણની નિકાસ ઉપર અંકુશ મૂકવાથી અશીણ બનાવવા તથા વેચવાથી મળતું ઉત્પન્ન ઘટવા માંડ્યું; તેથી ચાંદી ઉપરની જકાત ૫ ટકાને
૧૯૧૦-૧૧ બદલે દર ઔસે ૪ પેની રાખી. પેટ્રોલિયમ,
 તમાકુ, દારૂ વગેરે ઉપરની જકાતમાં વધારો
૧૯૧૦-૧૧ માં કરવામાં આવ્યો.

૯. વિશ્વયુદ્ધને લીધે ખર્ચમાં ખૂબ વધારો થવાથી ઉત્પન્ન.

મેળવવા ૧૯૧૬-૧૭ ના અંદાજપત્ર (બજેટ) માં જકાતના દર તથા

૧૯૧૬-૧૭

ધોરણમાં ભારે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. સામાન્ય જકાતનો દર કીમતના પાંચ ટકાને બદલે

કીમતના ૭૫ ટકા રાખવામાં આવ્યો; ખાંડ ઉપર દસ ટકા આયાત જકાત નાખવામાં આવી. સૂતરાઉ બનાવટો સિવાય બીજી આયાતો ઉપરની જકાતમાં વધારો થયો અને જે ચીજોને જકાતની માપી હતી તેની યાદીમાંથી ઘણી ચીજો બાતલ થઈ. સૂતરાઉ દોરા તથા સૂતર ઉપર જકાત લેવાતી નહિ. ચાની નિકાસ ઉપર દર સો પાઉન્ડે રૂ. ૧૫૫ જકાત નાખવામાં આવી; શણની નિકાસ ઉપર દર ૪૦૦ પાઉન્ડે રૂ. ૨૫, અને દર ટન સેફીંગ ઉપર રૂ. ૧૦ તથા દર ટન હેસિયન ઉપર રૂ. ૧૬ જકાત લેવાનું હતું.

૧૦. ૧૯૧૭-૧૮ માં શણ તથા શણની બનાવટો ઉપરની નિકાસ-જકાત બેવડાઈ. સૂતરાઉ કાપડની આયાત જકાત ૩૫ ટકાને બદલે ૭૫ ટકા કરવામાં આવી, પણ હિન્દી

૧૯૧૭-૧૮ થી

૧૯૨૦-૨૧

મિલ ઉપરની આબકારી જકાતમાં સરકારે ફેરફાર ન કર્યો. આ ફેરફારો અમલમાં રહેતાં ૧૯૨૦-૨૧ માં જકાતનું ઉત્પન્ન રૂપિયા બત્રીસ

કરોડ ઉપરાંત આવ્યું.

૧૧. ૧૯૨૧-૨૨ માં બજેટમાં પહેલા ખાડાને પહોંચી વળવા માટે કીમત પ્રમાણે લેવાતી જકાતનો સામાન્ય દર ૭૫ ટકા ઉપરથી

૧૧ ટકા ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો. દીવા-

૧૯૨૧-૨૨

સળી ઉપર ૭૫ ટકા જકાત લેવાના ચાલુ દરને બદલે દર ત્રસ (૧૪૪ પેટીઓ) પેટીઓ

ઉપર બાર આના જકાત લેવાની હતી. આયાત થતા દારૂ ઉપર દર ગેલનના દરેક ટ્રૂકની ડીઝીએ ત્રણ આના જકાત પડી. કેટલીક મોજ-શોખની ચીજોની કીમત ઉપર ૭૫ ટકાને બદલે ૨૦ ટકા જકાત નાખી. આયાત થતી સાકર ઉપર ૧૦ ટકાને બદલે ૧૫ ટકા જકાત

કીમતના ધોરણે નાખી, અને તમાકુની બનાવટો (સીગારેટ વગેરે) ઉપરની જકાત દોઢી થઈ.

૧૨. ૧૯૨૨-૨૩માં કાપડ ઉપરની આબકારી જકાતમાં, મશીનરી ઉપરની આયાત જકાતમાં તથા સૂતરાઉ કાપડની આયાત જકાતમાં વધારો કરવા વડી ધારાસભાએ ના

૧૯૨૨-૨૩ થી પાડી; પણ જકાતનો સામાન્ય દર બીજી ચીજોને

૧૯૩૪-૩૫ માટે ૧૧ ટકાને બદલે ૧૫ ટકા, ખાંડ માટે ૧૫ ને બદલે ૨૫ ટકા, આયાત થતા સૂતર

ઉપર ૫ ટકા, અને મેળશોખની ચીજો ઉપર ૨૦ ને બદલે ૩૦ ટકા જકાત લેવાની સરકારની દરખાસ્ત મંજૂર રાખી. ૧૯૨૫ માં હિન્દી મિલકાપડ ઉપરની આબકારી જકાત ૨૬ થઈ. ત્યાર પછી ઉત્પન્ન કરવા તેમ કેટલાક ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવા માટે જકાતના દરોમાં વધારો થતો રહ્યો. ૧૯૩૪-૩૫ ની સાલમાં જકાતનું ઉત્પન્ન રૂપિયા ૪૪, ૬૨ લાખ આવશે એવો અંદાજ હતો. સંરક્ષણને લીધે દેશી ખાંડનો ઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યો છે, તથા હિન્દી સૂતરાઉ મિલ ઉદ્યોગને અપાયેલા રક્ષણને લીધે જકાતની આવકમાં ૧૯૩૩-૩૪માં એક કરોડ ઉપરાંત ઘટાડો થયો છે. પેટ્રોલ ઉપરનો કર રસ્તા-ફંડમાં વપરાય છે, અને તે ૧૧૮ લાખ વસૂલ આવવાનો અંદાજ હતો. ૧૯૩૬ માં જર્મની સામે બ્રિટને યુદ્ધ પોકારેલું હોવાથી ૧૯૪૦ ના હિન્દી બજેટમાં જકાત-નીતિમાં મહત્ત્વના ફેરફાર નજરે પડશે.

૧૩. શાહી જકાતનો બોજો દેશી રાજ્યોની રૈયત ઉપર પડે છે, તેથી કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ હિન્દી સરકારના જકાતના ઉત્પન્નમાં ફાળો માગવા માંડ્યો છે. તેથી બંદરી રાજ્યો દરિયાઈ દેશી રાજ્યો તથા હિન્દી સરકાર વચ્ચે તે સંબંધે વાટાઘાટ જકાતના ઉત્પન્નમાં ચાલે છે. સામાન્ય રીતે એનું ધોરણ જણાય ફાળો માગે છે છે કે જે તે બંદરી દેશી રાજ્યની વસ્તીના પ્રમાણમાં જકાતના ઉત્પન્નમાં જેને તેને ફાળો મળે આપવો, અને દરિયાઈ જકાત લેવાનું જે ધોરણ હિન્દી

સરકાર વખતો વખત ઠરાવે તેનો જે તે દેશી રાજ્યના અંદરમાં અમલ કરવો. આમ થતાં વસ્તીના પ્રમાણમાં દેશી રાજ્યને ઉત્પન્ન મળશે; તેથી ભાવનગર જેવું રાજ્ય ખાસ કરારને આગળ કરી પોતાના અંદરના ઉત્પન્નમાં કાપ ન પડે તે માટે રાજદ્વારી ખાતા સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં ફાળો મળે તો ભાવનગરને ભારે ખોટ જાય. તેથી એ ખોટ સહન કરવા તે રાજી નથી ને તેથી કાઠિયાવાડના બોકોને વિરમગામની જકાતની લાઈનદોરીનો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે. જામનગર સાથે થયેલું સમાધાન વસ્તીના ધોરણે દેખાય છે; કારણ તેને બેડી અંદર વગેરે માટે દર સાલ પાંચ લાખ વળતર આપવાનું હતું છે. મોટી વસ્તી ધરાવનાર રાજ્યને આ ધોરણથી ખાસ નુકશાન જવાનું નથી.

૧૪. જકાતનું ઉત્પન્ન અખિલ હિન્દ સ્વરૂપનું છે; તેથી ભાવિ સમૂહતંત્રના અંધારણમાં આયાત-નિકાસ સમૂહતંત્રને જકા- જકાત સમૂહતંત્ર માટે રાખવા ભલામણ તનું ઉત્પન્ન મળશે થઈ છે, તે યોગ્ય જ છે.

આયકારી જકાત

૧૫. આયકારી જકાત પૈકી અફીણનું ઉત્પન્ન હિન્દી સરકારને મળે છે, તેમ જ જે આયાત વસ્તુઓ ઉપર જકાત નાખવામાં આવે છે તે દેશોમાં બનતી હોય તો તે ઉપર

આયકારી આંતરિક આયકારી જકાત હિન્દી સરકાર જકાતના પ્રકાર નાખી શકે છે ને ઉત્પન્ન લઈ શકે છે.

એ ધોરણે પહેલાં આયાત થતા કાપડ ઉપર આયાતજકાત નખાતાં હિન્દી સૂતરાઉ મિલકાપડ ઉપર હિન્દી સરકારે ૩૦ ટકાની આયકારી જકાત નાખી હતી અને તે છેક ૧૯૨૫-૨૬ માં રદ થઈ. હાલમાં પોલાદ તથા ક્ષોખંડના ઉદ્યોગની અનાવટો, ખાંડ તથા દેશમાં બનતી દીવાસળીઓ ઉપર આયકારી જકાત નાખવામાં આવી છે.

૧૬. અશીણુ સરકાર પરવાનાવાળાને વેચે છે ને તેઓ બોકોને વેચે છે. પરવાના હરાજમાં વધારે રકમ આપનારને અપાય છે.

સરકારે અશીણુ પરદેશ ચઢાવવાનો વેપાર અશીણુનું ઉત્પન્ન પોતાના હાથમાં રાખ્યો છે; દેશમાં અપતું

અશીણુ હિન્દી સરકાર પ્રાંતિક સરકારોને વેચે છે અને પરરાજ્યની સરકારોને પણ વેચે છે. ૧૯૨૬ના એપ્રિલથી પરરાજ્યના વેપારીઓને વેચતી નથી. ૧૯૨૬ થી દર વરસે દસ ટકા અશીણુની નિકાસમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે અને ૧૯૩૫ આખરે અશીણુની પરદેશ થતી નિકાસ સમૂળગી બંધ થાય એવી યોજના હતી. પ્રાંતિક સરકારોને અશીણુ ઠરાવેલા ભાવે વેચાય છે, અને દરેક પ્રાંત જે તે પ્રાંતને અનુકૂળ ઠરાવેલા ભાવે અશીણુ વેચવાની દુકાનોની હરરાજ કરી પરવાના આપે છે.

૧૭. પરદેશથી આયાત થતા દારૂ ઉપરની જકાત હિન્દી સરકાર લે છે, પણ દેશમાં બનતા દારૂ, કેરી પીણા દારૂ-તાડીનું તથા ભાંગ, ગાંજો, ચરસ, કોકેન વગેરે કેરી ઉત્પન્ન પદાર્થો ઉપર લેવાતી આમકારી જકાત પ્રાંતિક સરકારના ઉત્પન્નનું સાધન છે, પરંતુ દારૂબંધીની નીતિ અખત્યાર થયાને લીધે ઘણાખરા પ્રાંતોમાં એ ઉત્પન્ન જવા બેઠું છે.

૧૮. દારૂ તાડી ભાંગ ગાંજો ચરસ કોકેન અશીણુ વગેરે પદાર્થો રાષ્ટ્રને હાનિકારક હોવાથી એ પદાર્થોનું ઉત્પાદન, વેચાણ તથા ઉપ-ભોગની બંધી કરવી જોઈએ, તથા ફક્ત હાનિકારક પદાર્થો દાકતરી (વૈદ્યકીય) ઉપયોગ પૂરતા અપવાદ સામે પ્રતિબંધ રાખવા જોઈએ. દંડા પ્રદેશમાં દારૂ ઓછું મૂકવાની જરૂર નુકશાન કરે પણ હિન્દ જેવા ઉપણુ દેશમાં તે પ્રજાની પાયમાલી કરે છે, તેથી હિન્દની સરકારોએ દારૂબંધી તેમજ હરેક પ્રકારના માદક અથવા કેરી પદાર્થ prohibition ની નીતિ ધારણ કરી પ્રજાશરીરમાં અનર્થ થતો

અટકાવવો જોઈએ. દેશની કોન્ગ્રેસ સરકારોને આ વાતનું ભાન હોવાથી આવી હાનિકારક ચીજોના વાપર સામે પ્રતિબંધ કેટલાક પ્રદેશોમાં અમલમાં આવ્યો છે.

૧૯. સંરક્ષણને પાત્ર ઉદ્યોગો ઉપર આખકારી જકાત નાખવાનું ધોરણ ઉદ્યોગોના વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન રક્ષિત ઉદ્યોગ ઉપર નિન્દવા જેવું છે. સરકાર ખર્ચમાં કાપકૂપ કરે આખકારી જકાત અને રાષ્ટ્રના વિકાસને પોષતી પ્રવૃત્તિઓ ન જોઈએ માટે આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરે.

મીઠા-વેરો

૨૦. મીઠા-વેરો મહાત્મા ગાંધીજીની ઢાંડી કૂચના ઐતિહાસિક અનાવથી ઘણો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. મીઠા વગર કંગાલમાં કંગાલ માણસને પણ ચાલતું નથી. એ જીવનની મીઠાવેરાનું સ્વરૂપ આવશ્યક વસ્તુ છે. કરવેરો, આપવાની શક્તિ હોય તેના ઉપર નાખી શકાય; પરંતુ મીઠાવેરો કરવેરાશાસ્ત્રના ધોરણનો ભંગ કરે છે. એ વેરા સંબંધે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માજી વડા પ્રધાન મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડ જણાવે છે કે: “આ મીઠાવેરો એ એક જોરજુલમથી લેવામાં આવતો ત્રાસદાયક વેરો છે. અને જો લોકો સમજે તો તેમાંથી અશાંતિ જ પેદા થાય. કેવળ નફો કરવાને માટે આવેલી (ઇસ્ટ ઇન્ડિયા) કંપનીએ ગરીબ હિન્દુસ્તાનની જે લૂંટ ચલાવી તે લૂંટમાંની હજુ આ લૂંટ કાયમ રહી છે. એ મીઠાવેરો કાયમ રાખવાને માટે જે દલીલો થાય છે તે દલીલમાં એક ભ્રમ રહેલો છે. તે ભ્રમ એ કે સ્વરાજ્ય ભોગવતા કોઈ પાશ્ચાત્ય દેશની રાજ્યશુદ્ધિ અને આપખુદ રાજ્યના અથવા નોકરશાહીના તંત્ર તળે રહેતા દેશની રાજ્યશુદ્ધિ સરખી છે. અને એ ભ્રમ પણ રહેલો છે કે પ્રજાએ નીમેલી પોતાને જવાબદાર એવી ધારાસભાને તે પ્રજા ઉપર જે બોજ લાદવાનો અધિકાર છે તેજ બોજ નોકરશાહીને પણ લાદવાનો અધિકાર છે. જ્યારે ખરી વાત તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં

મીઠાવેરો ભરનારાને તો બિચારાને હિન્દુસ્તાનના ખર્ચના સંબંધમાં એટલી જ ખબર હોય છે જેટલી ચંદ્ર ઉપર રહેનારા કોઈ માણસને ખબર હોય, અને નોકરશાહીને તે બિચારાના લક્ષ્મવરામાં થતા ખર્ચની કશી પડી નથી તેમ તેના મીઠાની કીમતની પણ પડી નથી. એ કર માથા દીઠ ગમે એટલો ઓછો હોય, પણ હિન્દી કુટુંબની આવક જોતાં તેનો બોજો કાંઈ ઓછો ન કહેવાય. ” મીઠાવેરો બેવામાં પ્રગતર કીમત સાથે યોગ્ય પ્રમાણ પણ રાખવામાં આવ્યું નથી.

૨૧. મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૩૦ માં ‘ ચંગ ઇડિયા ’ માં લખતાં જણાવ્યું છે કે: “ હવા અને પાણી બાદ કરતાં મીઠાના

જેવી જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુ બીજી એકે
ગાંધીજીના નથી. ગરીબોને મીઠા સિવાય બીજો કોઈ
અલિપ્રાય મરી મસાલો નથી. પશુઓ મીઠા વિના જીવી
 શકતાં નથી. અનેક રાસાયનિક પદાર્થોની

બનાવટમાં મીઠાની બહુ જરૂર પડે છે. વળી મીઠું કીમતી ખાતર પણ છે. પાણી સિવાય મીઠા જેવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જેના ઉપર વેરો નાખીને સરકાર કરોડો ગરીબ ગુરખાં, લૂલાં લંગડાં અને બિમાર અને તેમના પશુ પાસેથી પણ કર ઉઘરાવી શકે. એટલે આ મીઠા વેરો એ મનુષ્યની કુટિલ બુદ્ધિમાંથી નીકળેલો અતીવ નિર્દય હેડિયા વેરો છે. સરકારી પુસ્તકો મુજબ દર રતલના મણુ મીઠાની ઓછામાં ઓછી કીમત ૧૦ પાઈ છે અને તેની ઉપર કર ૨૦ આના એટલે ૨૪૦ પાઈ છે. એટલે બનાવટની કીમતના ૨૪ ગણા દામે મીઠું બજારમાં મળે છે. ગરીબને આ કેટલું ભારી પડે છે એની આપણને કલ્પના ન આવી શકે. આ અમાનુષી ઇજારો ચાલુ રાખવાને અર્થે મીઠું પકવવાનું સરકારે અમુક જ જગ્યાએ રાખ્યું છે. બીજે હજારો સ્થળે એ ઉત્પન્ન થઈ શકે, પણ ત્યાં તે ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતું, નથી કરવા દેવામાં આવતું... મીઠાના એકહથ્થુ ઇજારાનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવ્યું કે હજારો જગ્યાએ ગરીબ

લોકો પોતાને માટે મીઠું બનાવતા બંધ પડ્યા... કુદરત કિનારો ઉપર મીઠું બનાવે છે કે લાગલાજ સરકારી અમલદારો તેને પાછું દરિયામાં પહોંચાડવા ચૂકતા નથી.”

૨૨. બ્રિટનના વડા પ્રધાન તથા મહાત્મા ગાંધીજી મીઠાવેરો અમાનુષી છે ને પહેલી તકે રદ થવો જોઈએ એમ માનવામાં એકમત છે. ગાંધી-અવિન કરાર ૧૯૩૧ ના

મીઠાવેરો રદ માર્ચમાં થયા ત્યારે કિનારા ઉપર આવેલાં
થવા પાત્ર છે આજીઆજીનાં ગામડાં પોતાના ખાનગી ઉપ-
યોગ માટે વેરો ભર્યા વગર મીઠું ભેગું કરી

લઈ જઈ શકે એવી સગવડ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ ફરી સવિનય ભંગની લડત ૧૯૩૨ ના જાન્યુઆરીમાં શરૂ થતાં કેટલેક ઠેકાણે અપાયેલી છૂટનો દુરુપયોગ થાય છે એવા બહાના હેઠળ એ છૂટ ખેંચી લેવાઈ અથવા સંકેત્યાઈ. પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય શરૂ થતાં કોન્ગ્રેસ પ્રધાન મંડળો અસ્તિત્વમાં આવતાં ગરીબોને વધુ છૂટ મળી છે.

૨૩. મીઠાના કરનું ઉત્પન્ન ત્રણ ભાગે લેવાય છે:- (૧) સર-
કારી મીઠાના અગરોમાં તૈયાર થતા મીઠાનું વેચાણ; (૨) મીઠું
તૈયાર કરવાનો ઈજીરો રાખનાર અગરિયાના
મીઠા ઉપરના કરના મીઠા ઉપર લેવાતો વેરો; (૩) પરદેશથી

ઉત્પન્નના પ્રકાર આવતા મીઠા ઉપર નાખવામાં આવેલી
આયાત જકાત. હિન્દને મીઠાની ખામતમાં સ્વાશ્રયી બનાવવા માટે કેટલી શક્યતા છે તેની તપાસ ટેરિફ બોર્ડ પાસે સરકારે કરાવી છે, અને મીઠાનું ઉત્પાદન વધારી હિન્દને સ્વાયત્ત કરવા બોર્ડે કેટલીય ભલામણો કરી છે.

૨૪. અંગાળામાં પરદેશી મીઠું ઘૂસી ગયું છે. ગંગા તથા બ્રહ્મ-
પુત્રના અનેક મુખોમાંથી મીઠું પાણી મોટા
અંગાળાની વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં અંગાળાના ઉપસાગરમાં આવતું.
પરિસ્થિતિ હોવાથી અંગાળાના દરિયા કિનારે મીઠું બની
શકે એમ નથી એમ સરકાર કહે છે. આ

સંમંધે બંગાળાના પહેલા બેક્ટનન્ટ ગવર્નરના પત્રમાં જણાવ્યું છે કે:—

“બંગાળામાં મીઠાના વેચાણભાવ ગરીબોને કચડી નાખે એવા છે. મીઠું બનાવવાની કુલ સત્તા સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી છે. બનાવવાની પદ્ધતિ ખરચાળ રહી, તેમનું ખાતું લાંચિયું રહ્યું, એટલે કુદરતી રીતે તેમનું બનાવેલું મીઠું મોંઘું જ પડે છે. મારું દૃઢ માનવું છે કે જો સરકાર મીઠાને ઇંગ્લેન્ડ છોડી દે અને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને પોતાનું મીઠું બનાવી લેવાની છૂટ આપે તો લોકોને અહીંનું મીઠું અત્યંત સસ્તું પડે અને વિલાયતી મીઠાંને એક ગાંગડો પણ બંગાળામાં આવી ન શકે.”

એટલે સરકારી ઇંગ્લેન્ડ ન હોય તો બંગાળાની પ્રજા વિલાયતી મીઠું ન લેતાં જરૂરી મીઠું ઘણું જ મોંઘું મેળવી શકે એ વાતનો સ્વીકાર થાય છે. તો પછી બંગાળામાં મીઠું પકવવાની કુદરતી અનુકૂળતા નથી એમ કહેવું નકામું છે. બંગાળામાં સિવરપૂલનું મીઠું આવે છે તેમ ખ્રિસ્તના બીજા ભાગમાંથી પણ આવે છે. એ મીઠું સ્ટ્રીમરમાં બેલાર્ટ તરીકે નામના ભાગથી હિન્દ આવે છે, અને સરકારના મીઠાવેરા જેટલી આયાત જકાત ભરી ઘૂસે છે. આયાત જકાત મળતી હોવાથી સરકારનું ઉત્પન્ન કાયમ રહે છે, અને ખર્ચાળ પદ્ધતિએ મીઠું બનાવવાની ફરજમાંથી સરકાર મુક્ત રહે છે. થોડા વખતથી સરકારી દષ્ટિકાણ બદલાયો છે, તેથી આયાત જકાત દેશના મીઠા ઉપરના દર કરતાં જરા વધારે રખાય છે. અને વડોદરા, ધાંગધ્રા જેવાં દેશી રાજ્યોને સવસતથી કલકત્તે મીઠું પહોંચાડવાની સગવડ અપાઈ છે.

૨૫. મીઠું કોલ્ડ નજીક આવેલા મીઠાના ડૂંગરોમાં આવેલી ખાણોમાંથી, સંભર સરોવરના બહુ જ ખારા પાણીમાંથી, કચ્છના નાના રણની સરહદ ઉપર આવેલાં ખારાં

મીઠું ક્યાં ક્યાં પાણીમાંથી અને મુંબઈ, મદ્રાસમાં તેમ જ મળે છે સિંધુ નદીના મુખ આગળ આવેલાં મીઠાનાં કારખાનાંમાંથી મેળવવામાં આવે છે. નીમે

મીઠું સરકાર બનાવે છે અને બાકીનું પરવાના તથા આબકારી જકાતની પદ્ધતે ઇનિરદાર બનાવે છે.

૨૬. મીઠાવેરો ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૩ સુધી દર ૮૨ રતલના બંગાલી મણે રૂ. ૨૧૧ હતો; ૧૯૦૩ માં તેમાં ઘટાડો થઈ રૂ. ૨ દર રખાયો; ૧૯૦૫ માં રૂ. ૧૧૧ અને ૧૯૦૭ માં મીઠાવેરામાં રૂ. ૧ વેરો થયો. ૧૯૧૬ માં ફરી રૂ. ૧૧ મીઠા થતો ફેરફાર વેરો દર બંગાલી મણે ઠર્યો. વેરો ઘટતાં ખપત વધતી હતી, અને ૧૯૦૩-૦૮ માં સરેરાશ ખપતમાં વધારો ૨૫ ટકા માલૂમ પડ્યો. ૧૯૨૩ માં ફરી મીઠાવેરો રૂ. ૨૧૧ કરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૪ માં તેમાં ઘટાડો થઈ વેરાનો દર રૂ. ૧૧ ઠર્યો. ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બર સુધી આ દર કાયમ રહ્યો અને પછી રૂ. ૧-૯-૦ નો દર અમલમાં આવ્યો. ૧૯૩૧ ના માર્ચ સુધી આયાત જકાત તથા મીઠાવેરો સરખા દરે લેવાતાં, પરંતુ મીઠા ઉપરની આયાત જકાતમાં ત્યાર પછી પરદેશી મીઠાના દર મણે ૪૧૧ આના ચઢાવવામાં આવ્યા. એવા વધારાના દરમાં ૧૯૩૩ ના માર્ચમાં ઘટાડો કરી ૪૧૧ આનાને બદલે ૨ આના વધારો કાયમ રહ્યો હતો અને ૧૯૩૬માં ૧૧૧ આનો રખાયો હતો; મીઠાવેરો દર બંગાળી મણે રૂ. ૧-૪-૦ રખાયો છે. મીઠાના વેરાનું ઉત્પન્ન ૮૧૧-૮૧૧૧ કરોડ રૂપિયા આવે છે.

આવક-વેરો

૨૭. આવક વેરો એ કરવેરાશાસ્ત્ર પ્રમાણે સૌથી સારો સીધો કર ગણી શકાય. જુદા જુદા ધંધા ચલાવનાર આવક ઉપરનો વેરો પાસેથી જુદા જુદા પરચૂરણ વેરા દેશી રાજ્ય-એ સીધો કર છે કર્તાઓ લેતા તેને બદલે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રે આવક-વેરો વધારે પસંદ કર્યો છે.

૨૮. સિપાઈઓના બળવાને લીધે નાણાં સંબંધે થયેલી મુશ્કેલીને પહોંચી વળવા ૧૮૬૦ માં અમુક ઇયત્તા સુધી આયપતને

માશી આપી તે ઉપરાંત કમાણી કરનાર પાસેથી આયપતવેરો અથવા આવકવેરો લેવાવા માંડ્યો. આ આવક ખેતી સિવાયના ધંધામાંથી આવેલી હોવી જોઈએ. તે વખતે માશીની ઇચ્છા રૂ. ૪૯૯ હતી. ૧૮૮૬ માં નવેસર આવકવેરાનું પરિશિષ્ટ બનાવવામાં આવ્યું. તેમાં રૂ. ૫૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધી રૂપિયે ૪ પાઈ અથવા દર પાઉન્ડે ૫ પેની પ્રમાણે અને રૂ. ૨૦૦૦ ને તે ઉપરાંતની આવક ઉપર રૂપિયે ૫ પાઈ અથવા પાઉન્ડે ૬૧ પેની પ્રમાણે લેવાનું હતું. ૧૯૦૩ માં વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ ને બદલે રૂ. ૧૦૦૦ ની આવકને આવકવેરામાંથી માશી આપી. તે ઉપરાંતની આવક ઉપર વેરો લેવાનું હતું. ૧૯૧૬-૧૭ માં આયપતવેરાના દરના પરિશિષ્ટમાં વધારો થયો અને જેમ આવક વધારે તેમ વેરાનું પ્રમાણ પણ વધારે એવું ધોરણ સ્વીકારાયું.

૨૯. ૧૯૩૯ પહેલાં રૂ. ૨૦૦૦ સુધી વાર્ષિક આવકને માશી આપી આયપત વેરાના દર નીચે પ્રમાણે હતા:—

આવક વેરાનું ધોરણ

વાર્ષિક આવક		દર રૂપિયે
૧	રૂ. ૨૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૫૦૦૦ અંદર	૬ પાઈ
૨	રૂ. ૫૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૧૦૦૦૦ અંદર	૯ પાઈ
૩	રૂ. ૧૦૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૧૫૦૦૦ અંદર	૧ આનો
૪	રૂ. ૧૫૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૨૦૦૦૦ અંદર	૧ આનો ૪ પાઈ
૫	રૂ. ૨૦૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૩૦૦૦૦ અંદર	૧ આનો ૭ પાઈ
૬	રૂ. ૩૦૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત અને રૂ. ૪૦૦૦૦ અંદર	૧ આનો ૧૧ પાઈ
૭	રૂ. ૪૦૦૦૦ ઉપરાંત અને રૂ. ૧૦૦૦૦૦ અંદર	૨ આનો ૧ પાઈ

- ૮ રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત } ૨ આના ૨ પાઈ
 દરેક કંપની અથવા નોંધાયેલી પેઢીના પ્રસંગે (ગમે એટલી કમાણી હોય તોપણ) } ૨ આના ૨ પાઈ.

આ સિવાય અમુક આવક તથા તે ઉપરાંતની આવક ઉપર સુપરટેક્સ (વધારાનો શ્રેષ્ઠ આવકવેરો) બેવાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

એકંદર આવકના ૩૦૦૦૦ સુધી સામાન્ય વેરો ઉપરના દરે બેવાય છે. તે ઉપરાંતની આવક ઉપર એ સિવાય દરેક કંપનીને પ્રસંગે

- (૧) (અ) વધારાના પહેલા વીસ હજાર ઉપર } કાંઈ નહિ
 (બ) તે ઉપરાંતના વધારાના દર રૂપિયે } ૧ આનો
- (૨) દરેક અવિભક્ત હિન્દુ કુટુંબને પ્રસંગે
- (૩) વધારાના પહેલા ૪૫૦૦૦ના દર રૂપિયે } ૧ આનો ૩ પાઈ
 (બ) તે પછીના ૨૫૦૦૦ ના દર રૂપિયે } કાંઈ નહિ
- (૩) દરેક વ્યક્તિ, બિનનોંધાયેલી પેઢી અને નોંધાયેલી પેઢી કે કંપની સિવાયની બીજી મંડળીના પ્રસંગે

- (અ) વધારાની આવકના પહેલા વીસ હજારના દર રૂપિયે } ૯ પાઈ
 (બ) તે પછીના રૂ. ૫૦૦૦૦ } ૧ આ. ૩ પા.

(૪) દરેક વ્યક્તિ, હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ, બિનનોંધાયેલી પેઢી અને નોંધાયેલી પેઢી કે કંપની સિવાયની વ્યક્તિઓની બનેલી બીજી કોઈ મંડળીના પ્રસંગે—

- (૧) તે પછીના રૂ. ૫૦૦૦૦ ના } ૧ આ. ૬ પાં.
દર રૂપિયે }
- (૨) તે પછીના ૫૦૦૦૦ ના } ૨ આ. ૩ પાં.
દર રૂપિયે }
- (૩) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૨ આ. ૬ પાં.
(૪) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૩ આ. ૩ પાં.
(૫) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૩ આ. ૬ પાં.
(૬) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૪ આ. ૩ પાં.
(૭) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૪ આ. ૩ પાં.
(૮) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૫ આ. ૩ પાં.
(૯) તે પછીના ૫૦૦૦૦ના દર રૂપિયે ૫ આ. ૬ પાં.
(૧૦) તે પછીના વધારાના દર રૂપિયે ૬ આ. ૩ પાં.

આવકવેરાનું ૧૯૩૪-૩૫માં રૂ. ૧૭૨૫ લાખ ઉત્પન્ન આવશે એવો અંદાજ હતો.

૧૯૩૬માં રજૂ થયેલા બજેટ એસ્ટિમેટ વખતે આવકવેરાનું ઉત્પન્ન વધારે એવા ઈન્કમેટેક્સ એક્ટમાં સુધારા થઈ 'સ્લેબ સિસ્ટીમ' દાખલ કરવામાં આવી છે. તે મુજબ એક કરતાં વધુ પુખ્ત ઉમરના સભ્યવાળા હિન્દુ કુટુંબોને હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબો તરીકે ગણવામાં આવશે. આ સ્લેબ પદ્ધતિ પ્રમાણે કંપનીઓ ન હોય એવી વ્યક્તિઓ, બિનનોંધાયેલી પેઢીઓ, હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબો તથા સંસ્થાઓના ઉત્પન્ન ઉપર રૂ. ૨૦૦૧ થી ૫૦૦૦ સુધી દર રૂપિયે નવ પાઇ પછીના ૫૦૦૧ થી ૧૦૦૦૦ સુધી દર રૂપિયે ૧ આનો ૩ પાઈ તે પછીના ૫૦૦૦ સુધી દર રૂપિયે ૨ આના, અને તે પછીની આવકના દર રૂપિયે ૨ આના ૬ પાઇ લેવાનું ઠર્યું છે. હાલમાં મહાયુદ્ધ ફાટવાને લીધે આવતા બજેટમાં આવકવેરાના દરમાં મહત્ત્વના ફેરફાર થવાનો દરેક સંભવ છે.

૩૦. આચાર્ય કુમારાપ્પા આ કર સંબંધે વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે સ્ટેલિંગ લોનનું વ્યાજ ખિટનમાં આપણે ભરીએ છીએ તેમાંથી

આપણને કર મળતો નથી; તેથી કાયદામાં
કુમારપ્પાની સૂચના ૧ લી એવો ફેરફાર કરવો જોઈએ કે જેમ બીજા
 દેશો પરદેશી શ્રેણિયાતને અપાતાં વ્યાજમાંથી
 કર કાપી લે છે તેમ આપણે પણ કાપી શકીએ,
 અને આમ થાય તો પ્રો. શાહ તથા ખંજાતાના કહેવા પ્રમાણે
 હિન્દી સરકારને આવકવેરામાં ૨ કરોડ રૂપિયા વધુ મળે.

૩૧. તેમની બીજી સૂચના એવી છે કે નિર્વાહના સાધનની હદ
 બાંધીને એનાથી વધારે ખેતીની કે ઉદ્યોગની આવક માત્ર ઉપર
 સરખો કર લેવાનું ઠરાવી જેમ આવક વધારે
સૂચના ૨ જી તેમ કરના વધારે ટકા લેવા જોઈએ. તેથી
 હિન્દી સરકારને બીજા દસ કરોડ આવક-
 વેરાથી મળે એમ પ્રો. શાહ તથા ખંજાતા માને છે. હાલ ખેતીની
 આવકમાં પ્રત્યક્ષ ખેતી ન કરનારા પણ દાણ લેનારા જમીનદારો
 ગમે એટલી આવક મેળવે તોપણ તે ઉપર આવકવેરા લેવાતો નથી
 તેથી રાજ્યને નાણાંની તૂટ પડતાં બીજા કર નાખી ગરીબ લોકો
 ઉપર બોજો વધારવો પડે છે તેને બદલે અમુક ધ્યત્તા સુધી ચોકબી
 આવકને માફી રાખી તે ઉપરાંતની ખેતીની આવક ઉપર ચઢતા
 અનુક્રમે ચઢતા દરથી લેવાતા આયપતવેરાના ધોરણે વેરા લેવામાં
 આવે તો ગરીબ લોકો ઉપર વધારે બોજો નાખવાની જરૂર ન પડે.

૩૨. ત્રીજી સૂચના એવી છે કે હિન્દમાં રળીને ધન લઈને
 વિલાયત જઈ રહેતા પરદેશી વેપારીઓના મરણ પ્રસંગે હિન્દને
 મરણ કર (death-duties) નો લાભ મળતો
સૂચના ૩ જી નથી, તેથી તેવે પ્રસંગે ઈંગ્લાંડની સરકાર
 હિન્દને તેમાં હિસ્સો આપે એવી ગોઠવણ થવી
 જોઈએ. હિન્દમાં કમાઈને ધન લઈને ચાલ્યા જાય એવા કામચલાઉ
 રહેવાસીઓ હિન્દની કાયમ પ્રજા ઉપર વધારે બોજો નાખીને જાય
 તે વ્યાજબી નથી, તેથી આ સૂચના વિચારવા જેવી છે.

૩૩. ૧૯૩૩-૩૪ના ફરી તપાસાયેલા (revised) જમાખર્ચ-
ના પત્રક પ્રમાણે હિન્દી સરકારને નીચે
હિન્દી સરકારનું પ્રમાણે આવક મળી હતી:

ઉત્પન્ન

આવક	લાભ રૂપિયામાં
જકાત { રસ્તા ફંડ માટે પેટ્રોલ ટેક્સ બીજી જકાત }	૧૧૭ ૪૫૭૦
આવકવેરો	૧૭૧૩
મીઠાવેરો	૮૫૫
અશીલુ	૧૫૯
ઉત્પન્નની બીજી મુખ્ય આવકો	૧૮૬
નહેર (ચાલુ ખર્ચ જતાં આવક)	.....
વ્યાજ	૧૫૯
મુલકી કારોબાર	૭૭
સિવિલ વર્ક્સ (નહેર બાંધકામ)	૨૪
ચલણ અને ટંકશાળ	૧૨૩
કીરકોળ	૬૮
અણધારી આવક	૩૬
પ્રાંતો તથા હિન્દી સરકાર વચ્ચેના હિસાબના }	.....
ટપાલ તથા તાર	૩૨
(ચાલુ ખર્ચ જતાં)	
રેલ્વે (ચાલુ ખર્ચ જતાં)	૩૨૮૭
લશકરી આવક	૫૨૫
એકંદર આવક	૧૧૯૩૧ (લાભ)

૩૪. રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સે નીમેલી પીલ સમિતિએ સમૂહ-
તંત્રના ઉત્પત્તિ માટે કરેલી સામાન્ય ભલામણો મુજબ સમૂહતંત્રના
ઘટક પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યો તરફથી મળવા
સમૂહતંત્ર અને જોષ્ઠતા ધાળાનો સમૂહતંત્રના ઉત્પન્નમાં સમા-
કરવેરા વેશ કર્યો છે. તેમ જ આયાત થતા માલ
જેવી યનાવટો તથા પેદાશ હિન્દમાં થતી હોય
તો તે ઉપર આયકારી જકાત નાખી હિન્દી સરકાર ઉત્પન્ન કરે
તથા આખા હિન્દભરની કંપનીઓ પાસેથી કોર્પોરેશન ટેક્સ લે તથા
વેપારી વ્યવહાર સંબંધે વાપરવામાં આવતા સ્ટેમ્પનું ઉત્પન્ન
સમૂહતંત્રના ભાગે આવે એમ સૂચવ્યું છે. તેમ જ કેટલાક એકલથ્યુ
ઈંગ્લેન્ડ સરકાર રાખે એમ કહ્યું છે. તે સંબંધે આરીક તપાસ કરવા
પર્સી કમિટી નિમાધ હતી. પર્સી કમિટીએ તપાસ કરી ઉત્પન્નનાં
નવાં સાધનો સંબંધે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે તમાકુ ઉપર આય-
કારી જકાત નાખીને વસૂલ કરવી મુશ્કેલ છે. કારણ એ ઝૂંપડે
ઝૂંપડે ચાલતો ગૃહઉદ્યોગ છે; દિવાસળીઓ ઉપરની આયકારી
જકાતથી સમૂહતંત્રને ફક્ત બ્રિટિશ હિન્દમાંથી રાા કરોડ આવક
શરૂઆતથી જ મળશે. દેશી રાજ્યો સાથે એ આવક ૩ કરોડ થાય;
બીજી આયકારી જકાતો સમૂહતંત્રનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નહિ નાખી
શકાય. તમાકુ વેચવા પ્રાંતિક સરકાર પરવાના કાઢે ને ફી રાખે તે
સિવાય અમુક ચીજનો એકલથ્યુ વેપાર ઇંગ્લેન્ડ પહોંચે સમૂહતંત્ર
ચલાવી શકે એવી ભલામણ કરવા જેવી પરિસ્થિતિ નથી. હથિયાર
તથા દારૂગોળા સંબંધે પરવાનાની પદ્ધત ચાલુ છે જ; પણ બ્રોડ-
કારિંગ (રેડિઓ મારફત હિન્દભરમાં ખબરો, મનોરંજક કાર્યક્રમ
સંભળાવે) ના ઇંગ્લેન્ડનો વેપાર કરીને સમૂહતંત્ર ઉત્પન્ન મેળવી
શકે. જાહેર ઉપયોગની વસ્તુઓના ઇંગ્લેન્ડને સમૂહતંત્ર સાથે સંબંધ
નથી. તેનો સંબંધ મ્યુનિસિપાલિટીઓ વગેરે રશ્યાનિક સ્વરાજ્યની
સંસ્થાના ઉત્પન્ન સાથે છે; જેમકે અમુક ક્ષેત્રમાં ઓખખું દૂધ પૂરું

પાડવા દુઝાલય ચલાવવું, વીજળી પૂરી પાડવી, વગેરે. વેપારી સ્ટેમ્પોનું ઉત્પન્ન પ્રાંતોને મળે, સમૂહતંત્રને ન મળી શકે. માત્ર જે આખતમાં સમૂહતંત્રને કાયદા ઘડવા હકુમત છે તે આખતના અંગે વાપરવાના સ્ટેમ્પ સંબંધે પ્રાંતોવતી સમૂહતંત્ર આખા હિન્દને લાગુ પડે એવા કાયદા તથા દર દરાવી શકે. દેશી રાજ્યોમાંથી ઉત્પન્ન મેળવવા પીલ કમિટીએ કોર્પોરેશન ટેક્સની ભલામણ કરી હતી, પણ પર્સી કમિટી કહે છે કે બ્રિટિશ હિન્દની કંપનીઓ સુપરટેક્સ આપે છે; દેશી રાજ્યોમાં નોંધાયેલી કંપનીઓ ઉપર સુપર-ટેક્સના ધોરણે કોર્પોરેશન ટેક્સ લેવાનો અધિકાર સમૂહતંત્રને આપવામાં આવે તો તેનું ઉત્પન્ન નામનું જ આવે, તેમ એ કરને ઉત્પન્નનું સંગીન સાધન ગણવું મુશ્કેલ છે. છેવટે પર્સી કમિટી માત્ર દિવાસળી ઉપરની આયકારી જકાતને ઉત્પન્નના સાધન તરીકે ઉપયોગી ગણે છે. બાકીના મધ્યસ્થ સરકારનાં ઉત્પન્નનાં સાધનો સમૂહતંત્રને મળવાનાં છે. આવકવેરા વડી સરકાર લે છે તેમાંથી જે તે પ્રાંત-માંથી લેવાના આવકવેરામાં અમુક ટકા જે તે પ્રાંતને પરત આપવા પીલ કમિટીએ ભલામણ કરી હતી અને તે માટે સમિતિ નીમી તપાસ કરાવી ટકા દરાવવા જણાવવામાં આવ્યું હતું; તેમ છતાં સમૂહતંત્ર શરૂ થતી વખતે કેટલાક પ્રાંતોને બજેટમાં ખાડો પડે તો તે પરવા માટે સમૂહતંત્ર, શરૂઆતમાં ન્યાયબુદ્ધિથી બીજા પ્રાંતોને જે ફાળો મળી શકે તે કરતાં ઓછો ફાળો તેમને આપે અને વધારાનો ઉપયોગ ખોટવાળા પ્રાંતોને વહેંચી આપવામાં કરે એવી ભલામણ થઈ છે. હિન્દી જકાતમાં દેશી રાજ્યોને ન્યાયસર ફાળો આપતાં લગભગ એક કરોડ રૂપિયા ફાળવવા પડશે. શણુની નિકાસ ઉપરનો કર હિન્દી સરકાર લે છે. તે સામે અંગાળાએ વિરોધ ઉઠાવી તેમાં પોતાને હિસ્સો મળે એવી માગણી કરવાથી શણુની નિકાસ જકાતમાં અંગાળાને અડધું ઉત્પન્ન મળે એવા ધોરણે અમલ થયો છે. આવક-વેરામાંથી પોતાના ઇલાકામાંથી લેવાતી આવક-

ના પ્રમાણમાં હિસ્સો મેળવવા મુ'બઈ સરકાર લડત ચલાવે છે; પણ તેમાં પૂરી સફળતા મળે એમ જણાતું નથી. હિન્દી સરકારના ઉત્પન્નમાં તાર, ટપાલ, ટેલીફોન, વાયરલેસ, ચલણ, ટંક-શાળ એ ભારતીય વિષય હોવાથી સારો ફાળો આપે છે. રેલ્વેઓનો મોટો ભાગ સરકાર માલિકીનો છે, એટલે આ બધાં સાધનો સમૂહ-તંત્રને જ મળવાનાં છે. રેલ્વેનું ઉત્પન્ન ઘટી જવાથી તેમાંથી હિન્દી સરકારને મળવાનો ફાળો જોખમાયો છે, તેથી રેલ્વેના વહીવટનો ખર્ચ ઘટાડવા તથા ઉત્પન્ન વધારવા શું કરવું જોઈએ તેની વિચારણા ચાલે છે. ૧૯૩૭ માં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય દાખલ થયા પછી પણ રેલ્વે બજેટ સાથે એકંદરે હિન્દી બજેટ ૧૯૩૮-૩૯ માં ૧૨૨૧ લાખ મહેસૂલ ખાતે ઉત્પન્ન ખર્ચનું અડસદાચું હતું. મૂડી ખાતે ખર્ચ ઘણે ભાગે લોન વગેરે માર્ગે મેળવાય છે.

હિન્દી સરકારનો ખર્ચ

૩૫. લગભગ ૧૨૦ કરોડ ઉત્પન્નમાંથી આશરે ૫૦ કરોડ ખર્ચ લશ્કર વગેરે બચાવનાં સાધનો નભાવવા ખર્ચાય છે; એટલે હિન્દી સરકારના ઉત્પન્નમાંથી લગભગ ૪૨ લશ્કરનો ખર્ચ ટકા બચાવના સાધન નભાવવામાં જાય છે.

માજી વડા પ્રધાન મિ. રૅમ્સે મેકડોનાલ્ડ કહે છે કે “હિન્દમાંના લશ્કરનો મોટો ભાગ-અર્ધું તો નક્કી-સામ્રાજ્યોપયોગી લશ્કર છે ને એની આપણને-હિન્દુસ્તાનને નહિ, બીજા કારણે જરૂર છે; એટલે એનું ખર્ચ ઈંગ્લાંડે આપવું જોઈએ, નહિ કે હિન્દુસ્તાને” લશ્કરના હિન્દીકરણ સંબંધે ‘હિન્દી બચાવ’ નામનું અંગ્રેજીમાં પુસ્તક લખનાર કેપ્ટન મોડકે લશ્કરના અનુભવ ઉપરથી જણાવ્યું છે કે “હિન્દમાં બ્રિટિશ લશ્કરની જરૂર નથી. હિન્દી લશ્કર દેશમાં શાંતિ રાખવાનું તથા બહારના દુશ્મનોથી દેશનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે; કદાચ લશ્કરના હિન્દીકરણ માટે પૂરતી સંખ્યામાં લાયક અમલદારો ન મળે, પણ હુકમનો અમલ કરવાને ટેવાયેલા સામાન્ય

લશ્કરી સિપાઈઓ તો જરૂર મળી શકે, અને તેથી બ્રિટિશ સોલ્જરોને બદલે હિન્દી સોલ્જરો રાખવામાં આવે અને ખૂટતા અમલદાર બ્રિટિશ રહે તોપણ બચાવના ખર્ચમાં ઘણો મોટો ઘટાડો થશે. તેથી ખર્ચની દૃષ્ટિએ સોંધા પણ આવડત તથા હોશિયારીમાં બ્રિટિશ સોલ્જરોથી ઊતરતા નહિ એવા હિન્દી સૈનિકોની ભરતી કરી બ્રિટિશ સોલ્જરોની નોકરી લેવાનું બંધ કરવાથી હિન્દના રક્ષણમાં તથા આંતરિક સુલેહ શાંતિ જાળવવામાં ખામી આવશે નહિ.” મહાયુદ્ધને લીધે લશ્કરી ખર્ચમાં ભારે વધારો થવાનો સંભવ ઊભો થયો છે.

૩૬. ૧૯૩૪ના માર્ચ આખરે હિન્દને માથે ૪૩૫ કરોડ ‘રૂપી સોન’નું દેવું હતું. પોસ્ટલ સેર્વિંગ્સ બેંકમાં લોકોની ૫૨૧ કરોડ રૂપિયા બચત હતી, કેશ સર્ટિફિકેટ લગભગ ૬૩૧ કરોડનાં લોકોએ લીધેલાં અમલમાં હતાં.

પ્રોવિડન્ટ ફંડ ખાતે સરકારને ૮૨ કરોડનું દેવું હતું; તથા બીજી પરચૂરણ દેવું મળી રૂ. ૭૦૦ કરોડ ઉપરાંત રકમના દેવાના વ્યાજની તથા મુદતની જવાબદારી હિન્દને માથે હતી. ગ્રેટબ્રિટનનું સ્ટર્લિંગ દેવું હિન્દને માથે ૧૮ પેનીના હૂંડિયામણે ૫૧૧૧ કરોડ રૂપિયા ઉપરાંત હતું. આમ હિન્દ તથા બ્રિટન મળી હિન્દને માથે ૧૨૧૨ કરોડ રૂપિયાની વ્યાજની જવાબદારીવાળું દેવું હતું.

૩૭. તેની સામે હિન્દી સરકારને વ્યાજ આપી શકે એવી મિલકત આશરે ૯૭૭૧૧ કરોડ રૂપિયાની છે. તેમાં ૭૫૭ કરોડ તો રેલ્વેઓને ધીરેલી મૂડી, ૨૨૧ કરોડ બીજાં કરજ સામે મિલકત વેપારી ખતાંઓને ધીરેલી મૂડી, પ્રાંતોને ધીરેલી ૧૭૬૧૧ કરોડ મૂડી અને દેશી રાજ્યોને ધીરેલી તથા બીજી વ્યાજ આપતી ૨૧૧ કરોડ મૂડી છે. તે સિવાય ખજાના ખાતે રોકડ, સોના ચાંદીની પાટો, અને જમીનગીરીઓ મળી લગભગ ૨૭ કરોડ છે. તે જતાં જોને માટે મિલકત નથી એવું દેવું ૨૦૭૧૧ કરોડ લગભગ રહે છે.

૩૮. રેલ્વે તથા પોસ્ટ અને ટેલીગ્રાફના દેવાની મૂડી તથા વ્યાજ, નહેરનું વ્યાજ તથા લોકોપકારક ખાતાનો ખર્ચ બાબતે મૂકવામાં આવે તોપણ વ્યાજખાતે ૯૬૬ **જાહેર કરજનો** લાખ અને દેવાના ઘટાડા માટે અથવા દેવું બોજો થતું ટાળવા માટે વપરાતા ૩૦૦ લાખ મળી ૧૨૬૬ લાખ રૂપિયા હિન્દના અનુત્પાદક દેવા માટે ખર્ચાય છે. કન્વર્ઝન લોનોનો વ્યાજના ઘટેલા દરનો લાભ હિન્દી સરકારને મળ્યો છે અને હિન્દી સરકારે ભરવાના વ્યાજમાં સારો ઘટાડો થઈ શક્યો છે. છેલ્લા આંકડા પ્રમાણે ૨૦૭૧૧ કરોડ રૂપિયાનું કરજ અનુત્પાદક સ્વરૂપનું ગણી શકાય; અને તેમાં હિંદુસ્તાને ૧૫૦ કરોડ રૂપિયા ગ્રેટબ્રિટનને વિશ્વયુદ્ધ વખતે યુદ્ધના ખર્ચ માટે દેણગી તરીકે આપ્યા હતા, તેનો સમાવેશ થાય છે, તેમ જ ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ વધારે હોવાથી, ખર્ચને પહોંચી વળવા કરેલા કરજનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં થયેલાં અનુત્પાદક કરજ લગભગ ભરપાઈ થઈ ગયાં હતાં એમ અધ્યાપક કાળે “ભારતીય અર્થ (સંપત્તિ) શાસ્ત્રમાં” જણાવે છે.

૩૯. પરંતુ હિન્દી સરકારે કાઢેલા કરજની જવાબદારી ભવિષ્યની રાષ્ટ્રીય સરકાર ઉપર ન્યાયબુદ્ધિથી કેટલી પડવી જોઈએ તે સંબંધે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ નીમેલી **જાહેર કરજ સંબંધે** સમિતિએ કરેલા નિવેદન પ્રમાણે હિન્દ જ **હિન્દની માગણી** ઇંગ્લાંડનું લેણદાર થઈ જાય છે, અને હિન્દના હિત માટે ન લડાયેલાં યુદ્ધોમાં આપેલા ફાળાને લીધે થયેલા કરજની જવાબદારી હિન્દને માથે ન રહેવી જોઈએ, પણ સામ્રાજ્યના હિત માટે લડાયેલાં યુદ્ધોના કરજ અગર ખર્ચની જવાબદારી શાહી સરકારને માથે પડવી જોઈએ એમ તેનું કહેવું છે. ભરપાઈ થયેલું કરજ અનુત્પાદક દેવું વાળવામાં અપાઈ જવાથી મહાયુદ્ધ પહેલાંનું અનુત્પાદક દેવું રહ્યું જ નહોતું એ દલીલ સ્વીકારતાં

અનુત્પાદક દેવા માટે હિન્દ જવાબદાર નહિ હોવાથી એ દેવું આપવા માટે વપરાયેલાં નાણાં ઇંગ્લાંડ પાસે માગવા હિન્દનો હક્ક છે એમ એ સમિતિ માનતી હોવાનું જણાય છે. ગમે તેમ હો. આજે તો એ પ્રશ્ન ફક્ત કલ્પનાસૃષ્ટિમાં છે અને હિન્દને નામે હિન્દની આંટ ઉપર કરવામાં આવેલાં દેવાના વ્યાજની જવાબદારી હિન્દી સરકારના ઉત્પન્નમાંથી અપાય છે તથા મૂડી માટે જોખમદારી કબુલાય છે એ નક્કર હકીકત છે. ૧૯૩૪-૩૫ ના આંકડા પ્રમાણે અનુત્પાદક કરજ માટે વ્યાજ તરીકે ૧૦૩૪ લાખ રૂપિયા ભરવાનો અંદાજ છે. પાંચ છ ટકાના વ્યાજને બદલે હવે ૩ થી ૪ ટકાના વ્યાજે ધણું ખર્ચું દેવું છે; તેથી વ્યાજના ઘટાડાને લીધે ખર્ચ પાસાને કાયદો થયો છે. વ્યાજ તથા મુદલ પરત આપવા માટે રાખેલા સિંકિંગ ફંડની રકમ મળી ૧૩-૧૪ કરોડ થાય છે તે જોતાં ઉત્પન્નના લગભગ ૧૦-૧૧ ટકા હિંદી સરકારના દેવાનું વ્યાજ આપવામાં તથા સિંકિંગ ફંડમાં ખર્ચ થાય છે.

૪૦. હિન્દી સરકારે રેલ્વેની ખીલવણી માટે ૭૫૭ કરોડ રૂપિયા ધીર્યાં છે તે ઉપરથી રેલ્વે તરફ સરકારનો પક્ષપાત જણાઈ આવે છે. એ રેલ્વેઓ ખિટનના વેપારીઓએ

રેલ્વે માટે મૂડી ખર્ચ મોકલેલી બનાવટો દેશને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડવામાં, ખિટનને જોડતી કાચી પેદાશો તથા

અનાજ વગેરે ખૂણે ખૂણેથી ઘસડી લાવી બંદરે પહોંચાડી નિકાસ તરીકે મોકલી આપવામાં તથા હિન્દના લશ્કરી બચાવની દૃષ્ટિએ તથા હિન્દ ખિટન પાસે સલામત રહે એ દૃષ્ટિએ રેલ્વેઓનો વિકાસ સરકારે કર્યો અને નૂર સંબંધે હિંદી વેપાર ઉદ્યોગ સાથે સાવકા છોકરા જેવું વર્તન રેલ્વેઓને રાખવા દીધું હતું. વળી રેલ્વેઓના વિકાસથી રેલ્વેઓ બાંધવાનો સામાન પૂરો પાડનારાં વિલાયતના લોખંડ તથા પોલાદનાં કારખાનાંઓને સારી કમાણી થઈ હતી.

૪૧. મુલકી રાજ્યવહીવટમાં હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારો ખર્ચાળ રહી છે. ઇમ્પિરિયલ સર્વિસીસના મોટા મોટા બાદ-

**ખર્યાળ મુલકી
કારોબાર**

શાહી પગારોને લીધે આખા તંત્રના પગાર
જિંયા રાખવામાં આવ્યા છે. શાહી નોકરી-
ઓના પગાર જેટલા પગાર દુનિયાના કોઈ
પણ દેશમાં મુલકી વહીવટ ચલાવનાર અમ-
લદારોને મળતા નથી. શાહી નોકરીઓના પ્રમાણમાં પગાર રાખતાં
પ્રાંતિક નોકરીઓ પણ ખર્યાળ બની છે, અને તાબાની નોકરી-
ઓમાં પણ નમતું મૂકવું પડ્યું છે.

૪૨. ઈંગ્લાંડના એક વખતના વડા પ્રધાન રૅમ્સે મેકડોનાલ્ડ
જણાવે છે કે “નોકરોને પગાર હિન્દી ધોરણે
હિન્દી ધોરણે આપવા જોઈએ, પરદેશી ધોરણે નહિ; આજ
પગાર જોઈએ સુધી આપણે હિન્દને બહુ નુકશાન કર્યું છે અને
સ્વરાજ્ય થાય તે વખતે આ સુધારો કરવા જોવો છે.”

૪૩. આવકનો મોટો ભાગ રાજ્યવહીવટમાં ખર્યાઈ જાય છે;
તેમાંથી મોટો ભાગ યુરોપિઅન અમલદારોના હાથમાં જવાથી મોટી
રકમ, બચત, બાળકોના શિક્ષણ તથા પેન્શન-
રાજ્યવહીવટના ના રૂપમાં વિલાયત ખેંચાઈ જાય છે. પેન્શન
ખર્ચમાં યુરોપિય-સંબંધે મિ. મેકડોનાલ્ડ કહે છે કે:—“ પરદેશી
નાનો મોટોહિસ્સો રાજ્યની અંદર આ ખર્ચ બમણું ગંભીર છે;
કેમકે તે હિન્દુસ્તાનની ઉપજમાંથી નહિ પણ
હિન્દુસ્તાનમાંથી જ ઊપડી જાય છે....આને લીધે પોષક પ્રવાહમાંથી
આવશ્યક પાણીનો ઘણો મોટો જથ્થો ઠરાઈ જાય છે...ભારે ખંડણી
પરદેશ જાય તો લોકો આબાદ ન થઈ શકે.”

૪૪. આ ખર્ચ ઘટાડવા માટે જિંચી પદવીના અમલદારોના
પગારમાં ૫૦ ટકા ઘટાડો કરવાની મહાત્મા ગાંધીએ ૧૯૩૦ માં
માગણી કરી હતી. અને ૧૯૩૧ ની કરાંચી
પગાર ઘટાડાની કોન્ગ્રેસમાં રૂ. ૫૦૦ થી વધારે પગાર વાઘ-
જરૂર સરોયને પણ ન મળે એવો ઠરાવ પસાર
કરાવ્યો હતો. દેખીતી રીતે આ માગણી

કેટલાકને હસવા જેવી લાગશે, પણ સૂરતની સાર્વજનિક કોલેજ-વાળા પ્રોફેસર ડી. આર. ગાડગીલે જુદા જુદા દેશોમાં અપાતા પગારની સરખામણી કરી ગાંધીજીના ધોરણનું સમર્થન કર્યું છે.

૪૫. મહાત્મા ગાંધીએ લોર્ડ અર્વિનને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે “આપનો માસિક પગાર રૂ. ૨૧૦૦૦ થી વધારે છે, એ

ઉપરાંત તેમાં ભથ્થાં અને ખીજ આડા અવળા

એક તુલના ઉમેરા જુદા. બ્રિટિશ મુખ્ય પ્રધાનને દરવર્ષે

૫૦૦૦ પાઉન્ડ મળે છે, એટલે આજના

હંડિયામણના હિસાબે રૂ. ૫૦૦૦ મહિનાના. હિન્દની સરેરાશ આવક એ આનાની ત્યારે તેના હાકેમનો રોજનો પગાર રૂ. ૭૦૦ નો.

અને બ્રિટિશરની સરેરાશ રોજની આવક રૂ. ૨ ની ત્યારે તેના મુખ્ય મંત્રીનો પગાર રૂ. ૧૮૦ નો. એટલે કે આપને સાધારણ હિન્દીની રોજની આવક કરતાં ૫૦૦૦ ગણો મોટો પગાર અપાય છે, જ્યારે બ્રિટિશ મુખ્ય મંત્રીને ત્યાંની રોજની આવકથી માત્ર નેવું મણા વધારે પગાર મળે છે !”

૪૬. જપાનમાં વડા પ્રધાન તથા નાનામાં નાના નોકરોના પગારમાં હિન્દના જેટલો ભારે તફાવત રહેતો નથી. રુશિયામાં તો

દર મહિને રૂ. ૫૦૦ પણ ભાગ્યે જ મળે છે.

ભારે પગારની યુરોપિયન અમલદારોએ ચાલુ કરેલા ખર્ચાળ

માઠી અસર ગૃહજીવનની નકલ કરી આપણા હિંદી અમલ-

દારો પણ એ આના રોજ કમાતી પ્રજાના

પરસેવામાંથી મળતા ભારે પગારને લીધે ખર્ચાળ જીવન ગાળતા થઈ ગયા છે. હિન્દી રહેણીના ધોરણે સાદું, સ્વચ્છ તથા આરોગ્ય-

મય જીવન ગાળનારને ઘણા ઓછા પગારે ચાલે એમ છે, અને અધ્યાપક ગાડગીલ એક જણીતા વિનીત અર્થશાસ્ત્રી છતાં તેમણે

નોકરીઓના સંપૂર્ણ હિન્દીકરણ ભારત મુક્તી વહીવટના ખર્ચામાં ખૂબ ઘટાડો થઈ શકવાની શક્યતા દાખલા દલીલોથી અતાવી છે.

હિન્દીમય નોકરીઓ થતાં ઘણા ઓછા પગારે પ્રામાણિક, ચારિત્ર્યવાન

તથા બાહોશ અમલદારો મળી શકશે અને આ મથાળા નીચેના ખર્ચમાં ભારે ઘટાડો થતાં રૈયતને રાહત મળશે.

૪૭. આમ હિન્દી સરકારનો ખર્ચ જેતાં રાષ્ટ્રવિધાયક કામ માટે ઘણો ઓછો ખર્ચ થાય છે, ને મોટા ગરીબાઈ ઘટતી નથી ભાગ લક્કર, દેવાનું વ્યાજ તથા મુલકી વહીવટમાં ખર્ચાઈ જાય છે. પરિણામે દેશની ગરીબાઈ ઘટતી નથી, અને પ્રજાની ગરીબાઈ ટકાવવામાં સરકારની કારોબાર ચલાવવાની ખર્ચાળ પદ્ધતિ કારણરૂપ અને છે.

પ્રાંતિક ઉત્પન્ન

જમીન મહેસૂલનું ભારણ

૪૮. પ્રાંતિક ઉત્પન્નમાં જમીન મહેસૂલ મુખ્ય ગણાય છે. તે આશરે ૨૮૦ લાખ પાઉન્ડ એટલે ૩૭૩૩ લાખ રૂપિયા આવે છે. આ ઉત્પન્ન જમીનદારીમાં મુદતઅધી જમીન મહેસૂલ સેટલમેન્ટના ધોરણે ગણાતના ૫૦ ટકાથી ક્યા ધોરણે વધારે હોતું નથી. રૈયતવારી પ્રાંતોમાં પ્રાંત પ્રાંતનો લેવાય છે વહીવટ જુદો છે, પણ એકંદર ઉત્પન્નના વીસ ટકાથી વધારે લેવાતું નથી એમ કહેવામાં આવે છે. ભાડાના ૫૦ ટકા લેવા વ્યાજબી છે એમ પણ કેટલાક કહે છે. માણ વડા પ્રધાન મિ. મેકડોનાલ્ડ જણાવે છે કે, “ભારે આકારણી અને ભરણાની સખતાઈને લીધે ભોકો અવશ્ય દરિદ્ર થઈ જાય એવું છે અને મહેસૂલ પદ્ધતિ તાત્વિક દષ્ટિએ યોગ્ય તથા અર્થશાસ્ત્રના નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્તને અનુસરતી હોવા છતાં વ્યવહારમાં એ ભારે પીડા કરનારી નીવડી છે અને એના ઉપર ભારે આક્ષેપ થયા છે.”

૪૯. હિન્દી કરવેરા સમિતિ (Indian Taxation Committee) જણાવે છે કે:—“બ્રિટિશ બ્લુચિસ્તાન બાદ કરીએ

કરવેરા સમિતિ શું કહે છે

તો અન્ય સર્વત્ર મહેસૂલ અને જમીનની કુલ પેદાશ વચ્ચે હવે કશું પ્રમાણ રહ્યું નથી. સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં મહેસૂલનો વેરા આર્થિક સુખડી માફક ગણવામાં આવે છે; પણ તે મુકરર કરવા પહેલાં,—તેની વસૂલાતમાં—ખીજા અનેક સંજોગોનો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે. મદ્રાસ અને અહ્મદેશમાં મહેસૂલ જમીનની ચોખ્ખી પેદાશમાંથી લેવામાં આવે છે; જ્યારે મુંબઈ ઈલાકામાં તે દેખીતી રીતે તો આર્થિક સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈ નિશ્ચીત કરવામાં પણ આવે છે. પણ વસ્તુતઃ તો તે જે ચાલુ સુખડી અપાતી હોય તે મુજબ લેવાય છે અને જમીનની ખરી ચોખ્ખી પેદાશનો બહુ ખ્યાલ કરવામાં આવતો નથી”

૫૦. જમીન મહેસૂલ પ્રાંતિક સરકારના ઉત્પન્નનું સાધન ગણવાને લીધે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ માટે રૂપિયે એક આનો કે બે આના લોકલ સેસ લેવાય છે. પરંતુ જ. મે. સ્થાનિક હાલની પદ્ધતને લીધે જમીન મહેસૂલ ભરનાર ઉત્પન્ન ગણાવું ગ્રામપ્રજાને કરવેરાના ખર્ચનો બહુ જ થોડો ભોજ મળે છે. ખરેખર જમીન મહેસૂલ ખેડૂત પાસેથી સીધા કર કે દાણ તરીકે ઉઘરાવાતું હોવાથી

તેમાંથી મોટા ભાગ ગામડાંઓની પ્રજાના કલ્યાણ માટે ગામડાંઓમાં જ ખર્ચાવો જોઈએ. તેને બદલે હાલમાં મોટા ભાગ કર્યા તથા શહેરોનાં સુખ સગવડ માટે વપરાય છે. તેથી જમીન મહેસૂલની એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જે તે ગામના જમીન મહેસૂલના ઉત્પન્નના ૫૦ ટકા જે તે ગામની સુખસગવડો તથા પ્રજાકલ્યાણ માટે ખર્ચવા માટે ગામને મળે. બાકી રહેલા ૫૦ ટકામાંથી નીમે ઉત્પન્ન તાલુકાને, બાકીના ૨૫ ટકામાંથી નીમે ઉત્પન્ન જિલ્લાના ઉપયોગ માટે અને બાકીનું ૧૨૫ ટકા ઉત્પન્ન સરકારને મળવું જોઈએ. ફ્રાન્સમાં દરેક કોમ્યુન નીમે જમીન મહે-

સૂલ પોતાને માટે રાખે અને બાકીની રકમ એરોન્ડાઇઝમેન્ટને સોંપે, એ વિભાગ નીચે રાખી ડીપાર્ટમેન્ટ (જિલ્લા) ને બાકીની રકમ આપે, અને ડીપાર્ટમેન્ટ તેમાંથી નીચે રાખી બાકીની રકમ મધ્યસ્થ સરકારને આપે એવો વહીવટ લગભગ પોણોસો વર્ષથી ચાલતો આવ્યો છે. આવી પદ્ધતિ સ્વીકારાય તો ગામડાંને દાકતરી મદદ મળી શકે, શાળાનું સુખ મળી શકે, આરોગ્યજીવનને જરૂરી સ્વચ્છતા તથા રોગ અટકાવવાના ઉપાયોનો લાભ મળી શકે, પુસ્તકાલય મળે, રસ્તા સારા બને, ગામડાંઓની પુનર્ઘટના થાય અને ગ્રામજીવન આદર્શ બને. રૂપિયે આનો કે બે આના બોક્લસેસથી ગામડાંનું કલ્યાણ જિલ્લા બોર્ડો કરતી નથી, અથવા કરી શકતી નથી. માટે હું જમીન મહેસૂલનું ઉત્પન્ન રથાનિક ગણી ગ્રામજીવન સમૃદ્ધ તથા સંસ્કારી બનાવી ગામડાંનો ઉદ્ધાર કરવાની હિમાયત કરું છું. ગામડાંને ભોગે શહેરો કે કર્યા આપ્યા થાય છે તેમ ન થતાં હવે શહેરોને બદલે ગામડાંઓને આપ્યા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે ને તેથી જમીન મહેસૂલના નિદાન ૫૦ ટકા તો જે તે ગામડાંના ભલા માટે વપરાવા જ જોઈએ, અને એટલી રકમ તે માટે અનામત રાખવી જોઈએ. એ વાપરવા માટે લાયક ગામપંચાયતોનો ઉપયોગ સરકાર કરે અને જ્યાં એવી ગામપંચાયતો ન મળે ત્યાં સરકારી તંત્ર પોતે જ એ સિદ્ધાન્તનો બિનચૂક અમલ કરે.

૫૧. અધ્યાપકો કાળે તથા કવે જણાવે છે કે મદ્રાસ, મુંબઈ તથા બંગાળામાં જમીન મહેસૂલનું દર એકરે મદ્રાસ, મુંબઈ સરેરાશ પ્રમાણ અનુક્રમે રૂ. ૨૧, રૂ. ૧-૧૦-૦, તથા બંગાળામાં તથા રૂ. ૧-૨-૦ આવે છે અને દર માણસ જ. મે. નું આજીવન દીઠ પ્રમાણ અનુક્રમે રૂ. ૨, રૂ. ૨-૫-૦, ભારણ તથા રૂ. ૦-૧૦-૦-૦ આવે છે. એટલે બંગાળામાં કાયમ જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિ લીધે સરકારને આજીવન ઉત્પન્ન મળે છે.

આયકારી (દારૂ તાડી વગેરે)

પર. અશીષુ તથા આયાત થતી ચીજો જેવી વસ્તુઓ દેશમાં
અનતી હોય તો તે ઉપર નખાતી આયકારી
દારૂતાડી વગેરેનું જકાત સિવાય દારૂતાડી વગેરે માદક પદાર્થ
ઉત્પન્ન તથા ભાંગ, ગાંજ, ચરસ વગેરે કેરી પદાર્થ
ઉપર નાખવામાં આવતા આયકારી કરનું
ઉત્પન્ન પ્રાંતિક ગણાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૨૨ થી ચરસ
વેચવાની મનાઈ થઈ છે.

હિન્દના ધણાખરા ભાગમાં દારૂ અનાવવાના ઇજારા ખુલ્લી
હરરાજીથી, અથવા ટેન્ડરથી જિલ્લાવાર અપાય છે, પીઠાવાળા માટે
દારૂની ભટ્ટીમાંથી દારૂ બહાર કાઢતાં પહેલાં દારૂ ઉપર અમુક કર
લેવાય છે, તથા અમુક ભાવે દારૂ વેચવો એમ નક્કી કરી આપ-
વામાં આવે છે અને દારૂની દુકાનોની બેઠકોની હરરાજી કરી પર-
વાના અપાય છે, અને બેઠક શી લેવાય છે. દારૂનો ખપ ઘટાડવા
માટે કરમાં વધારો કરવામાં આવે છે અને સ્થાનિક સલાહકાર
સમિતિઓની દોરવણી તથા અંકુશ નીચે દુકાનોમાં ઘટાડો કરવા
તજવીજ રખાય છે એમ સરકાર તરફે કહેવામાં આવતું.

પ૩. મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૨૦-૨૧ના અપના ધોરણે દારૂ
દુકાનોને આપવાનું ઠરાવી તેમાં અપતા દારૂના પ્રૂફ ગેલન અનાવી,
મુંબઈ શહેર માટે દશ ટકા અને બહારના
મુંબઈ માટે પાંચ ટકા તેમાંથી કમી કરી બાકીનો
દારૂ જે તે દુકાનદારને ૧૯૨૦-૨૧ના અપતના
ધોરણે ફાળવી આપવામાં આવતો; બે મોટી દારૂની ભટ્ટીઓનો
મુંબઈ સરકાર વહીવટ કરતી.

નીરો તથા તાડીનો ઉપયોગ કેરી પીણા તરીકે થઈ શકે છે ને તે
ખજૂરી અથવા તાડ તથા નાળિયેરીના ઝાડમાંથી મેળવી શકાય છે.

મદ્રાસ તથા મુંબઈ ઇલાકામાં દરેક એવા ઝાડ દીઠ તથા દુકાનના પરવાનાની રી શેવાતી. દ્રાક્ષના રસમાંથી ખાન્ડી તથા વ્હિસ્કી જેવાં પીણાં ખાનગી ભઠ્ઠીઓમાં તૈયાર કરવામાં આવતાં. યુરોપિયનો તથા યુરેઝિયનો માટે હલકો ખીર દાઝ બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ ડૂંગરી પ્રદેશમાં સ્થપાઈ છે. મહાયુદ્ધ પછી ખાન્ડી તથા વ્હિસ્કી વડોદરામાં એલે-મ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ બનાવે છે; તે મુખ્યત્વે મહુડાનાં ફૂલમાંથી અને છે અને જર્મન દારૂને બદલે મોટાં શહેરોમાં વપરાય છે. તે ઉપર ઠરેલા દર શેવાય છે.

૫૪. હિન્દમાં વસ્તીના ૯૦ ટકા હિન્દુ તથા મુસલમાન છે. બન્નેના ધર્મમાં મદ્ય તથા શરાબનો સંપૂર્ણ નિષેધ છે. બ્રિટિશ અમલ પહેલાં દારૂનો પ્રચાર બહુ જ જૂજ હતો; પરંતુ દારૂબંધીની જરૂર બ્રિટિશ અમલના આગમન તથા તેની ગમે તેવાં સાધનોમાંથી આવક મેળવવાની નીતિને લીધે દેશમાં દારૂનો ખૂબ પ્રચાર થઈ પ્રાંતિક સરકારો લગભગ ૨૦ કરોડની આવક પ્રજા જીવનને પાયમાલ કરનારા એ અનર્થકારક અર્થમાંથી મેળવતી. જે સરકાર ચીનની પ્રજાની પાયમાલી અટકાવવા દશ કરોડનો અશીષુની આવકનો ભોગ આપે છે તે સરકાર પોતાની જ પ્રજાની પાયમાલી અટકાવવા દારૂ તાડી વગેરે કેશી પીણાંનું ઉત્પન્ન જતું કરવા તૈયાર નહતી, અને દારૂનિષેધની નીતિનો સામનો ગમે તેવાં કારણો લગાડીને કરતી. ૨૦ કરોડનું દારૂ તાડીમાંથી આવતું સરકારી ઉત્પન્ન ખેડૂત તથા મજૂર વર્ગમાંથી ઘણું ભાગે મળતું. ત્યારે દારૂ બનાવવાની કીમત તથા બનાવનારનો નફો, પીઠાવાળાનો નફો વગેરે મળી બીજા ૮૦ કરોડ રૂપિયા તેમના ઘરમાંથી જતા હોવા જોઈએ. અધ્યાપક ખુશાલ ટી. શાહ મહાત્માજીની ૧૧ શરતોની સમાક્ષેપ્યના ક્ષેત્રો જણાવે છે કે:

“દેશમાં મદ્યપાનનો આંકડો ધારો કે ૧૦૦ કરોડનો વર્ષનો હશે અને તે ખેડૂતની કુલ આવક ૧૦૦૦ કરોડમાંથી. આ આમ-

દાનીમાંથી ખેડૂતને વિધવિધ કર આપવાના—જમીનની મહેસૂલ ઇત્યાદિ; કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું; ઢોરોને નિભાવવાં; વાવેતર માટે ખીજ સાચવવાં; મહાજનને વ્યાજ આપવું; અને માંદગી થાય તો દવા કરવી. એકલા કરવેરાનો વિધવિધ ખોળે—સ્થાનિક અને વડી સરકારને સાથે ગણીએ તો વર્ષે રૂ. ૩૦૦ કરોડથી વધારે થવા જાય છે. વ્યાજનો ભાર તો અગણિત અને અસહ્ય છે; પણ કુલ કરજ ૮૦૦ કરોડ જેટલું ગણો—સરકારી અમલદારે જ અને તે પણ એક ગોરા સાહેબે ગણત્રી કરી આ આંકડો જણાવ્યો છે; અને તેના પર ૧૨૬ ટકા જેટલું સ્વલ્પ વ્યાજ ગણીએ તો વર્ષે ખેડૂત વર્ગને ૧૦૦ કરોડ જેટલો તો વ્યાજ ખાતે ખોળે ઉઠાવવો પડે છે. બાકી રહ્યું શું? ૨૦ કરોડ જેટલી કૃષિકાર વર્ગની વસ્તીના નિભાવ માટે ૪૦૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી વાર્ષિક સંપત્તિ. ” (૧૯૨૧ ના આંકડા પ્રમાણે વસ્તી ગણાયેલી છે) એ સંપત્તિમાંથી ૭૫ કરોડ, વેરો બાદ કરતાં દારમાં જાય; એટલે તે કેળવણીમાં શું ખર્ચે, શું ખાય પીએ, આરોગ્ય કેમ સાચવે, તથા દેશની સેવામાં શું આપે? મદ્યપાનથી કુટુંબજીવનની પાયમાલી થાય છે, નૈતિક અધોગતિ થાય છે, શક્તિનો નાશ થાય છે, કંગાલિયત આવે છે, બુદ્ધિ મંદ થાય છે, આજીવન આવે છે, વારસામાં વંશજોને પણ દુર્ગુણ ઊતરે છે, વ્યભિચાર તથા બળાત્કાર વધે છે અને હરેક રીતે અનર્થ ઉદ્ભવે છે; તેથી દારૂનિષેધ સંપૂર્ણ રીતે કરે, દારૂ બનાવવાનાં સાધનરૂપ મહુડા, ખજૂરી વગેરેનો નાશ કરવાનું અથવા તેનો ખીજે શુભ ઉપયોગ કરવાનું ઠરાવી ગેરકાયદે દારૂ ગાળવાનું તથા તાડી બનાવવાનું અશક્ય કરી મૂકે તથા પરદેશથી દારૂની આયાત થતી અટકાવે. તેથી આગકારી ખાતા પાછળ થતો ખર્ચ બચશે અને ખોટ વીસ કરોડને બદલે ૧૬-૧૭ કરોડની રહેશે. એ ખોટ ખર્ચમાં કાપકૂપ કરી તથા નોકરીઓનું હિન્દીકરણ કરી પગારના દર હિન્દની જણ દીઠ ૨ આનાની આવકના પ્રમાણમાં રાખવાથી ભરાઈ આવશે.

૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો અમલ થતાં હિન્દના ૭-૮ પ્રાંતમાં કોન્ગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો સ્થપાયાં છે અને મુંબઈ, મદ્રાસ, મધ્ય પ્રાંત, સંયુક્ત પ્રાંત, ગિદાર, ઓરિસ્સા, આસામ તથા સરહદ પ્રાંતમાં દારૂબંધીની નીતિ અમલમાં આવવા માંડી છે, સિન્ધ, પંજાબ તથા બંગાળે એ નીતિ દાખલ કરવા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે, અને પ્રજાને પાયમાલીમાંથી ઉગારવા સંગીન પ્રયત્ન શરૂ થયા છે.

૫૫. પ્રાંતિક ઉત્પન્નનાં ખીજાં સાધનોમાં જંગલ, નોંધણી, દસ્તાવેજ સ્ટેમ્પ તથા કોર્ટ ફી સ્ટેમ્પ તથા પરચૂરણ વેરા, જે તે વહીવટી ખાતાનું ઉત્પન્ન, જાહેર આંધકામનું ઉત્પન્ન,

પ્રાંતિક ઉત્પન્નનાં વ્યાજ, નહેર, કીરકોળ ઉત્પન્ન વગેરે મુખ્ય છે.
ખીજાં સાધનો તે સિવાય દારૂના ઉત્પન્નની ખોટને પહોંચી વળવા વેચાણવેરા તથા મિલકતવેરા, ધંધા-

રોજગાર ઉપર આવકના ધોરણે કર પ્રાંતિક સરકારોએ નાખ્યા છે. મુંબઈ છલાકાની આવક આશરે ૧૨ થી ૧૫ કરોડ રહે છે. નવ ગવર્નરના પ્રાન્તોની આવક ૧૯૩૩-૩૪ના સાલ માટે ૮૫ કરોડ થતી અને ૧૨૦ કરોડ મધ્યસ્થ સરકારની આવક ગણીએ તો એકંદરે ૨૦૫ કરોડ રૂપિયા કરવેરા રાજ્ય પ્રજા પાસેથી તે વખતે લેતું ને રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી એટલેા ફાળો મેળવતું.

પ્રાંતિક ખર્ચ

૫૬. મધ્યસ્થ સરકારની આવકના મોટાભાગનો ઉપયોગ કષ્ટ બાબતોમાં મુખ્યત્વે થાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. પ્રાંતિક ઉત્પન્ન-

માંથી લગભગ ૧૨૧ કરોડ કેળવણી પાછળ **પ્રાંતિક ખર્ચમાં** પ્રાન્તોમાં ખર્ચાયા હતા. એટલે પ્રાંતિક ઉત્પન્નનો **પ્રગતિ ખાતાનો** લગભગ સાતમો ભાગ પણ એકંદરે કરવેરાના ૨૦૫ **જૂજ હિસ્સો** કરોડ રૂપિયા ઉત્પન્નમાંથી ફક્ત ૧૬મો ભાગ

અથવા ફક્ત ૬૧૮કા કેળવણી જેવા રાષ્ટ્રવિધાયક કામ માટે ૧૯૩૩-૩૪ માં વપરાતા. તેમાં માધ્યમિક કેળવણી તથા સર-

કારી કોલેજો તથા યુનિવર્સિટીઓ પાછળ થતો ખર્ચ તેમ જ યુરોપિયન તથા એંગ્લો ઇન્ડિયન બાળકો માટે થતો ખર્ચ બાદ કરવામાં આવે તો પ્રાથમિક કેળવણી માટે સરકાર ધણો ઓછો ફાળો આપે છે એમ કહેવું જોઈએ. અધ્યાપક કુમારપ્પા કહે છે કે કેળવણી માટે થતા ખર્ચમાં હિન્દુસ્તાનમાંની યુરોપિયન વસ્તીના માથા દીઠ રૂ. ૨૫ ખર્ચાય છે અને દેશી બાળકોને અર્થે માથા દીઠ ચાર આના ખર્ચાય છે. હાલમાં ઘણીખરી પ્રાંતિક સરકારો પ્રાથમિક કેળવણી માટે દીક દીક ખર્ચ કરે છે.

૫૭. મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૯૩૩-૩૪ના બજેટ પ્રમાણે આરોગ્ય ખાતા માટે ૨૫૦ લાખ, ખેતીવાડી માટે ૨૫૦૦ લાખ, ઉદ્યોગો માટે ૩૦ લાખ, મેડિકલ ખાતા માટે ૪૮ લાખ, મુંબઈ ઇલાકાનું ખર્ચ કેળવણી માટે ૧૮૦૦૦ લાખ, વૈજ્ઞાનિક ખાતા માટે ૯૧ હજાર, પોલિસ માટે ૧૭૯ લાખ, જલ માટે ૨૨ લાખ, ઇન્સાફ માટે ૬૬૦૦ લાખ, સામાન્ય રાજ્યકારોબાર માટે ૨૦૮ લાખ, જાહેર બાંધકામ માટે ૯૯ લાખ ખર્ચ થવાનું જણાવ્યું હતું તે ઉપરથી રાષ્ટ્રવિધાયક ખાતાં ઉપર કેટલો ઓછો ખર્ચ થતો તે જણાઈ આવશે. અનામત ખાતાના ખર્ચ માટે નાણાંની જોગવાઈ કરતાં કાંઈ વધે તો રાષ્ટ્રવિધાયક સોંપાયેલાં ખાતાં માટે નાણાં મળે અને તેથી રાષ્ટ્રવિધાયક પ્રવૃત્તિઓને ભૂખે મરવું પડતું. સરકારને આપણી દાશતાડીની આગકારી જકાતમાંથી કેળવણી નભાવવી હતી અને સુશ્લેષાંતિ રાખવા માટે રાખેલી પોલિસ તથા બીજાં વહીવટી અનામત ખાતાં માટે ભારે ખર્ચ કરવો હતો. રાષ્ટ્રવિધાયક ખાતામાં પણ મોટી રકમ તો મોટા પગાર ખાનાર ગોરા અમલદારોના ભાગે જાય છે. અને પ્રજાને એ ખર્ચનો પૂરતો બદલો મળતો નથી. ગામડાં-ઓનું આરોગ્ય આરોગ્યખાતું સુધારી શક્યું નથી અને શહેર તથા કસબાના આરોગ્યનો આધાર તો મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર છે. વૈદ્યકીય ખાતાના ખર્ચમાં મોટો ભાગ જિલ્લાના અમલદારોનું આરોગ્ય

સાચવવા નિમાયેલા આઈ. એમ. એસ. દાક્તરોના પગારમાં બંધ અને રૈયતને તો તાલુકા ડિસ્પેન્સરીઓથી નભાવવું પડે છે; અને તેમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસે ફાળો લેવાય છે. મુંબઈ શહેરમાં મેડિકલ ખાતાનો મોટો ખર્ચ થાય છે, કારણ ત્યાં યુરોપિયનો માટે સુખ સગવડવાળાં હોસ્પિટલ તથા બીજાં શ્રીમંતોને ઉપયોગી ઇસ્પિતાલો નભાવ્યાં છે. ખેતીવાડી ખાતા ઉપર થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં પ્રજાને બદલો મળતો નથી એવો પ્રજાપોકાર છે. ઉદ્યોગ ખાતા તરફ સરકારને ઐત્થ્યો પ્રેમ છે કે કાપડૂપમાં એ ખાતું જ એક વખત સપડાયું હતું. મુંબઈ ઇલાકા એ બીજા પ્રાંતોનો પ્રતીક છે, એટલે પ્રાંતોમાં રાષ્ટ્રવિધાયક પ્રવૃત્તિઓ માટે ઘણું ઓછું ખર્ચાય છે તથા તેમાં પણ એ બધા ખર્ચનો બદલો પ્રજાને ઘણો ઓછો મળે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. આ સ્થિતિમાં ૧૯૩૭માં જે તે પ્રાંતમાં તમામ ખાતાં પ્રજાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળને સોંપાવાથી આવકારદાયક સુધારો થયો છે.

૫૮. રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સે નીમેલી પર્સી કમિટીએ પ્રાંતિક ઉત્પન્નનાં નવાં સાધનોની તપાસ કરીને જણાવ્યું છે કે તમાકુ ઉપર જ્યારે આખકારી જકાત લેવાનું વ્યવહાર પ્રાંતિક ઉત્પન્નનાં અને ત્યારે તેનું ઉત્પન્ન સમૂહતંત્રોના ઘટકોને નવાં સાધનો પરત આપવા સમૂહતંત્રને હરકત આવશે નહિ; વારસા ઉપરનો કર નાખવાનો મુંબઈ સરકારનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. એ કર સમૂહતંત્ર ઘટકોના લાભ માટે નાખે પણ તેમાંથી નજીકના ભવિષ્યમાં ખાસ ઉત્પન્ન મળે એમ નથી; ટર્મિનલ ટેક્સ જે નાખવા હોય તો ઘટકોના લાભ માટે ભલે સમૂહતંત્ર નાખે, પણ તે અમુક ધોરણે નાખવાનું કામ જે તે પ્રાંત તથા સુધરાઈ કરે. એ કર રેલ્વેના નૂર સાથે ભરવાનો હોય છે, અને ઉત્પન્નના સામાન્ય ધોરણ તરીકે ટર્મિનલ ટેક્સને ગણવા બરાબર નથી. ખેતીવાડીની દાણમાંથી મળતા ઉત્પન્નમાં અમુક મર્યાદા

સુધી માફી આપી તે ઉપરાંતની આવક ઉપર આવકવેરા લેવાનો અધિકાર પ્રાંતોને આપવો.

રેલ્વે બજેટ

૫૯. રેલ્વેઓનો વેપારી પદ્ધતે વહીવટ કરવા માટે વડી સરકારના સાધારણ બજેટથી રેલ્વે બજેટ ૧૯૨૪-૨૫થી એકવર્થ કમિટીની ભલામણ પ્રમાણે જુદું પાડવામાં

રેલ્વે બજેટ આવ્યું છે. સરકાર પોતે ઘણી રેલ્વેઓની માલેક છે, અને કેટલીક રેલ્વેઓનો કંપનીઓ

મારફત અને કેટલીકનો પોતે વહીવટ કરે છે. રેલ્વેઓના નિયમન માટે રેલ્વે બોર્ડ છે. રેલ્વે બજેટ છૂટું પાડ્યા પછી અમુક પ્રમાણમાં રેલ્વેઓ નફામાંથી રાજ્યવહીવટના ખર્ચમાં ફાળો આપે એમ હતું છે. સમૂહતંત્ર વખતે વડી ધારાસભાના અંકુશમાંથી રેલ્વેઓને મુક્ત રાખી બ્રિટિશ મૂદીદારોનું હિત સાચવવા તથા વિકસાવવા યોજના અમલમાં મૂકવાનું હતું છે. જેમ રિઝર્વ બેંકને નામે ચલણ તથા હાંડિયામણ તથા શરાફી ઉપરનો અંકુશ વડી ધારાસભા ન રાખે એવી તજવીજ થઈ છે, તે જ પ્રમાણે રેલ્વેઓ માટે પણ ગોઠવણ કરી સમૂહતંત્રની સરકારનો અંકુશ દૂર રાખવાનું હતું છે. રેલ્વેઓમાં ઉપરના દરજ્જાની જગ્યાઓમાં ૭૫ ટકા હિન્દીકરણ કરવાની નીતિ સ્વીકારાઈ છે. પણ એન્ગ્લો ઇન્ડિયનોનું રેલ્વેઓનું ચાલુ પ્રમાણ કાયમ રહેવાનું છે. ઉત્પન્ન વેપારી સ્વરૂપનું છે, એટલે તે સંબંધે વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનું ઉત્પન્ન તથા ખર્ચ.

૬૦ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં બોક્સબોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને થોડા વખતથી સ્થપાયેલી સ્થાનિક સંસ્થાઓ ગામપંચાયતો મુખ્ય છે.

૬૧. બોક્સબોર્ડોનું ઉત્પન્ન જમીન મહેસૂલના આકારના દર રૂપિયે એક અગર બે આના પ્રમાણે લેવાતા બોક્સ સેસ (provincial

લોકલબોર્ડનું ઉત્પન્ન-ખર્ચ

rates), રસ્તા દસ્તૂરી, પૂલ દસ્તૂરી, મદ્રાસ જેવા ઇલાકામાં કેળવણી વેરો, તથા પ્રાથમિક કેળવણી માટે પ્રાંતિક સરકાર તરફથી મળતી ગ્રાન્ટ, દવાખાનાં તથા આરોગ્યરક્ષણ માટે મળતા ફાળા વગેરે સાધનોથી મેળવાય છે. ૧૯૩૦-૩૧ માં હિન્દમાં ૨૦૭ જિલ્લા બોર્ડ, ૫૮૪ તાલુકા બોર્ડ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ૪૫૫ યુનિયન પંચાયતો હોઈ એમની હકુમત નીચે ૨૨-૧ કરોડ માણસો હતા. ઉત્પન્ન ૧૬-૫૭ કરોડ હતું. ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાનું કામ જિલ્લા બોર્ડ ઉપર રાખ્યું છે, તેથી ફરજિયાત કેળવણીને પહોંચી વળવા માટે વધારે ઉત્પન્નની જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે ગામડાંની પ્રજાને વૈદ્યકીય મદદનો લાભ આપવા માટે દવાખાનાં કાઢવાં હોય તો તે માટે પણ હાલનું ઉત્પન્ન પરતું નથી. મોટર વ્યવહારને લીધે જિલ્લાના રસ્તા માટે પણ ખર્ચ વધારે કરવાની જરૂર છે. ગામડે ગામડે આરોગ્યરક્ષણ માટે તથા પીવાના પાણીના પૂરવઠા માટે ઘણા ખર્ચની જરૂર છે. તેથી ઉત્પન્ન વધારે મેળવવું જોઈએ. પરંતુ લોકોની આવક એટલી કંગાલ છે કે હાલનો જ કરવેરાનો બોજો સહન કરવો કઠણ થઈ પડ્યો છે ત્યાં વધુ કરનો ભાર વહન કરવાની પ્રજાની શક્તિ રહી નથી. લોકલબોર્ડો ધંધાદારી વેરો નાખી શકે છે, પણ તેથી પ્રજામાં પોકાર ઊઠે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં જમીન મહેસૂલનો મોટો ભાગ સ્થાનિક સત્તાઓને મળે છે અને જમીનના કર તરીકે મધ્યસ્થ સરકાર જૂજ ઉત્પન્ન લે છે. તેથી જમીન મહેસૂલનું ઉત્પન્ન પ્રાંતિકને બદલે સ્થાનિક ઠરાવી તેમાંથી ફક્ત જૂજ અંશ પ્રાંતિક સરકાર પોતાના ફાળા તરીકે રાખી મોટો ભાગ લોકલબોર્ડો તથા ગામપંચાયતોને અગાઉ સૂચવેલા ધોરણે પરત સોંપે તો આમહિન્દ આત્માદ થાય, તથા આમપ્રજાને આરોગ્યવાળું સંસ્કારી જીવન જીવતી બનાવી શકાય. જિલ્લા બોર્ડોની હકુમતનું ક્ષેત્રફળ ઘણું બહોળું છે. તેમાં ઘટાડો કરી વધુ જિલ્લા

મોડો સ્થાપવામાં આવે તો પહોંચી વળાય એટલા ક્ષેત્રમાં તે કર ભરનારાના સંબંધમાં વધુ આવી ગ્રામજીવનની સુધારણાના કામ વધારે સંગીનતાથી કરી શકશે, તથા ગ્રામપંચાયતો મારફત જે તે ગામડાંની સ્થિતિ સુધારાશે. જમીનનું કિરાયું, ગભાણુ ઉપર કર, ખાનગી ધરગુતી નોકરો રાખવામાં આવતાં તે સંબંધે કર, સુધરાઇ અથવા જિલ્લા મોડની જગત અથવા ટર્મિનલ ટેક્સ, જિલ્લા કે સુધરાઇની હદમાં આયાત કે નિકાસ થતા માલ ઉપર કર, ધંધાદારી વેરા, ખાનગી બજારો ઉપર કર, સેવાના કર (જનજીવન, પાણીવેરા, કુંડીવેરા વગેરે) બોક્લમોડ કે સુધરાઇના માર્કેટના વાપર માટે લેવાતાં ભાડાં, ખીજી જાહેર સગવડો પૂરી પાડવા માટે શ્રી, એટલાં સાધનો સરકારે શ્યેકુલમાં (યાદીમાં) ઠરાવી આપ્યાં છે. હાલમાં રસ્તાવેરો પ્રાંતિક ઠરાવી સ્થાનિક સત્તાઓને તેમાંથી ફાળો આપવામાં આવે છે, અને રસ્તા-દસ્તૂરી બંધ પડી છે.

૬૨. સ્થાનિક સત્તાઓએ નાખવાના કર સંબંધે ‘કરવેરા સમિતિ’એ એવી ભલામણ કરી છે કે (૧) બ્રહ્મદેશમાં જમીન ઉપર લેવામાં આવતો ‘થથ મેડા’ નામથી કરવેરા સમિતિની ઓળખાતો સામાન્ય કર, માથાવેરો, અને ભલામણો ચોકીદારી કરને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાના

ઉત્પન્નનું સાધન ઠરાવવું. (૨) જમીન મહેસૂલનો એટલો ઓછો એક સરખો દર ઠરાવવો કે જેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ વધુ કર એ જમીનમાંથી મેળવી શકે. (૩) કચ્છામાં લેવાતાં જમીનનાં ભાડાં તથા ખેતીને બિનઉપયોગી જમીન ઉપર લેવાતા વધારાના કરમાંથી અમુક ભાગ સ્થાનિક સત્તાઓને આપવો; (૪) સુધરાઇઓને જાહેરતો ઉપર વેરો લેવા અધિકાર આપવો; (૫) રમત ગમત તથા હોડ ઉપર નાખેલા કર વિસ્તારી તેનું ઉત્પન્ન સ્થાનિક સત્તાઓને આપવું; (૬) મિલકત, ધંધા તથા આવક ઉપરના કરો વિસ્તારવા તથા સુધારવા; (૭) સ્થાનિક સત્તાઓને વહેંચી આપવા માટે રસ્તા-દસ્તૂરીને બદલે પ્રાંતિક સરકાર વેરો નાખી શકે એટલા

માટે વડી સરકાર મોટરકાર ઉપરની આયાત જકાત ઘટાડે; (૮) લગન-નોંધ માટે અમુક પસંદ કરેલા ક્ષેત્રોમાં લાગત લેવા સ્થાનિક સત્તાઓને અધિકાર આપવો; અને (૯) રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની સેવા માટે પ્રાંતિક ઉત્પન્નમાંથી મદદ આપવી.

૬૩. આ સિવાય પ્રભોપયોગી વેપાર તથા ઔદ્યોગિક કામો હાથ ઉપર લઇ સ્થાનિક સત્તાઓ ઉત્પન્ન વધારી શકે; જેમકે મ્યુનિસિપલ ટ્રામ્વે, ગેસ તથા વીજળી પૂરાં પાડવાનાં કારખાનાં, દુગ્ધાલયો, નાટકગૃહો વેપાર ઉદ્યોગ રેસ્ટોરાં, હોટેલો, વીશીઓ, વગેરે. આથી જે તે શહેર તથા કર્યાની પ્રજાનાં સુખસગવડ-માં વધારો થાય છે તે સારી આવક મળે છે.

૬૪. સુધરાઇઓ તથા લોકલખોર્ડો બંને માટે ઉત્પન્નનાં સાધનો લગભગ સરખાં છે. તોપણ કેટલાંક સાધનો મ્યુનિસિપાલિટીઓને વધારે અનુકૂળ આવે છે. ગામડાંની ગામ-ગામડાં આકર્ષક પંચાયતો પણ પોતપોતાનાં ગામ અથવા ગામનાં બંને જૂથ પૂરતાં સુધરાઇનાં કામ કરે છે. એવાં કામ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ઉપરનાં સાધનો પૈકી ગમે તેટલાં સાધનોથી ઉત્પન્ન મેળવી કરી શકે છે. ગામડાંમાં દીવાલત્તી, રસ્તાની સાફસૂફી, પાકા રસ્તા તથા ગંદાપાણીના નિકાલ વગેરેની જરૂર ઓછી નથી. ચોમાસામાં ગામડાં ગંધાર્ધ જોડે છે અને રસ્તા ગિલકુલ નકામા થઇ પડે છે. તેથી ગ્રામજીવન આકર્ષક કરવા માટે ગામડાંમાં સુવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, તથા સંસ્કારી જીવન આણવાની જરૂર છે, તે તે માટે ખાસ કરીને જે તે ગામના જમીન મહેસૂલમાંથી નિદાન ૫૦ ટકા જે તે ગામને આપવા આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત ગામડાં બીજાં ઉત્પન્ન કરી લે અને જરૂર હોય ત્યાં જાતમજૂરી વરસમાં બાર દહાડા આપી સહ-કાર તથા સંઘબળથી ગ્રામોપયોગી કામો કરી લે.

૬૫. ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ ના આંકડા પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દમાં ૭૮૧ સુધરાઈઓ છે અને તેમની હદમાં ૨૦ કરોડની વસ્તી રહે છે. ૭૧ સુધરાઈઓ એવી છે કે જે દરેકની હદમાં ૫૦૦૦૦ અને તે ઉપરાંતની વસ્તી

સુધરાઈઓ વસે છે. મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તીના ૨૦ ટકા સુધરાઈઓની હદમાં અને આસામમાં ફક્ત

૨ ટકા સુધરાઈઓની હદમાં વસે છે, બીજા પ્રાંતોમાં ૪થી ૯ ટકા વસ્તી સુધરાઈઓની હદમાં રહે છે. જાહેર સલામતી, આરોગ્ય, સગવડો, તથા કેળવણી એ ચાર મુખ્ય મથાળા નીચેનાં કામો સુધરાઈ કરે છે. સુધરાઈઓનું ઉત્પન્ન ૧૯૩૦-૩૧ના આંકડા પ્રમાણે ૩૬.૫૯ કરોડ છે. તેમાં રૂ કરવેરાથી ઉત્પન્ન આવે છે. અને બાકીનું સુધરાઈની મિલકતના વાપરના ભાગમાંથી, સરકારી ગ્રાન્ટ કે ક્ષાળામાંથી અને બીજાં પરચૂરણ સાધનોથી મળે છે. કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ અને રંગુન મ્યુનિસિપાલિટીઓ આ ઉત્પન્ન પૈકી ૪૦ ટકા મેળવે છે, અને બાકીના ૬૦ ટકામાં બીજી સુધરાઈઓ આવી જાય છે. એટલે સુધરાઈઓનું ઉત્પન્ન તેમણે કરવાના કામના પ્રમાણમાં ઘણું થોડું આવે છે. તેમને પણ પોતાના ક્ષેત્રફળ પૂરતું જમીન મહેસૂલનું ઉત્પન્ન આપવામાં આવે, ખેતી સિવાયના ઉપયોગમાં લેવાતી જમીન ઉપર લેવાના વધારાના કર આપવામાં આવે, કરવેરા સમિતિ-એ સૂચવેલા ફેરફારોનો લાભ આપવામાં આવે તેમ જ મ્યુનિસિપલ વેપારઉદ્યોગનાં કામ ઉપાડવામાં આવે તો સારી આવક થાય એમ છે. સુધરાઈના ખર્ચમાં શહેર સફાઈ તથા આરોગ્ય માટે ૧૪ ટકા, જાહેર આંધકામ માટે ૧૩ ટકા, પીવાના પાણી માટે ૧૩ ટકા, કેળવણી માટે ૧૧ ટકા અને ગટરો માટે ૪ ટકા વપરાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણી ઉપર મુંબઈ શહેર બાદ કરીએ તો પણ ૨૧ ટકા ખર્ચાય છે જ્યારે મધ્યપ્રાંતો તથા વરાડમાં ૧૭ ટકા ઉપરાંત ખર્ચ કેળવણી પાછળ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરે છે.

૬૬. લોકલખોડો તથા સુધરાધઓનું ઉત્પન્ન મળી રૂ. ૫૩ કરોડ ઉપરાંત સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને મળે છે. સુધરાધ-ઓના ઉત્પન્નમાં કરવેરાથી રૂ. ૬ આવે છે એમ સ્થાનિક કરવેરાનું માનીએ તો આકોનું રૂ. ૬ ઉત્પન્ન કરવેરા સિવાયનું ભારણ ગણાય અને તે ધોરણે લોકોએ સુધરાધઓના

૩૬૧૧ કરોડમાંથી ૨૪ કરોડ રૂપિયા કરવેરા તરીકે ભર્યા એમ માનવું જોઈએ. સુધરાધઓની હદમાં રહેતી વસ્તી ૨૦૧ કરોડ હોવાથી જણુદીઠ મ્યુનિસિપલ કરનો ખોળે લગભગ ૧૨ રૂપિયા આવે છે.

૬૭. એકંદર રીતે હિંદી સરકાર, પ્રાંતિક સરકાર તથા સ્થાનિક સત્તાઓ મળી રૂ. ૨૫૦ કરોડ ઉપરાંત કર લઈ રાષ્ટ્રીય આવકમાં ભાગ પડાવે છે અને તેનો ખર્ચ કેવી રીતે થાય છે એકંદર ભારણ તે આપણે જોઈ ગયા. તે ઉપરથી જણાશે કે રાષ્ટ્રવિધાયક કામમાં ઘણો ખર્ચ થાય છે તેમાં સુધારો થવાની જરૂર છે, અને રાષ્ટ્રવિધાયક કામોમાં ઉત્પન્નનો મોટો ભાગ ખર્ચાય એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. જણુદીઠ ખોળે બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં રૂ. ૯-૯૧ આવે છે. જો જણુદીઠ વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૪૫ ગણવામાં આવે તો આ ખોળે કેટલો ભાર છે તે સમજવું સહેલ છે. તેમ છતાં સમૂહતંત્રના નામે વધારે કરવેરા નાખી ઉત્પન્ન કરવાના તથા પ્રગ્નને એ ખોળ નીચે વધુ ચઢવાના ભણકારા વાગી રહ્યા છે. અને સ્વરાજ્યના ખીજા એક ટૂકડાની ભારે કીમત આપવી પડશે, એવાં ચિહ્ન જણાય છે. જે દેશમાં ૯૦ ટકા વસ્તી દુકાળ કે કમી વરસાદને લીધે તંગ વખત સામે ટક્કર ઝીલવા અસમર્થ છે તે વસ્તી ઉપર કરવેરાના ખોળનો ભાર અસહ્ય થઈ પડ્યો છે, ને તેથી પ્રગ્નમાં ભારે અસંતોષ ફેલાઈ ક્રાન્તિનાં યજ્ઞ ન વધે તે માટે સરકારે એ ખોળે હળવો કરવાની જરૂર છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન, કીમતમાં ફેરફાર તથા રહેણીનું પરિમાણ (ધોરણ)

રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાં ખેતી, વેપાર તથા ઉદ્યોગની આવકનો સમાવેશ થાય છે. તેમ જ કેટલીક સેવાઓની આવક પણ તેમાં ગણાવી જોઈએ.

જણ દીઠ ઉત્પન્ન

૧. મરહૂમ દાદાભાઈ નવરોજીએ ‘Poverty & Un-British Rule in India’ નામના પુસ્તકમાં ૧૮૬૭-૭૦ સુધીના સરકારી આંકડાઓનો ઉપયોગ કરી ખેતીનું

દાદાભાઈ નવ- એકંદર ઉત્પન્ન ૨૭૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ગણી રોજીના મત પ્રમાણે તેમાંથી ૬ ટકા ખીજ માટે બાદ કરી વાર્ષિક ૨૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ માનવ વપરાશ માટે

ખેતીનું ઉત્પન્ન ગણ્યું હતું. મીઠું, અરીસું, કોલસા અને વેપારના નફાતરીકે ૧૭,૦૦૦, ૦૦૦ પાઉંડ મૂલ્ય ગણ્યું. કારખાનાની બનાવટો ખાતે ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ગણ્યા. માછલી, દૂધ, માંસ, તથા ઢોર ખાતે ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ગણ્યા; અને ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ પરચૂરણ સંયોગોને લીધે થતા ઉત્પન્ન ખાતે ગણ્યા. આ બધું મળી રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન પાઉંડ ૩૪૦,૦૦૦,૦૦૦ થાય. બ્રિટિશ હિન્દની તે વખતની વસ્તી ૧૭૦,૦૦૦,૦૦૦ હતી, તેથી તે આંકડાથી ઉત્પન્નને ભાગતાં માણસ દીઠ ૪૦ શિલિંગ અથવા ૨૦ રૂપિયા ઉત્પન્ન આવ્યું. દાદાભાઈએ જેલમાં અપાતા ખોરાક તથા બહાર દેશ જતા મજૂરોને અપાતા ખોરાકના પ્રમાણની તુલના કરી જીવવા માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી આવક જોઈએ તે જે તે વખતના ભાવ પ્રમાણે કીમત ગણી દર વર્ષે રૂ. ૪ માણસ દીઠ જોઈએ એવી શોધ સરકારી આંકડાઓથી કરી અને હિન્દીને માથાદીઠ ઉત્પન્ન ફક્ત

૨૦ રૂપિયા થતું હોવાથી તેમણે જણાવ્યું કે એક ગુન્હેગારને પણ જે ખોરાક તથા કાપડ મળે છે તેટલા ખોરાક તથા કાપડ જેટલી પણ આવક સરેરાશ એક હિન્દીને ફાળે આવતી નથી અને આ પરિસ્થિતિ સારા પાકની મોસમમાં રહે છે. તેમાં નાની નાની સુખ-ચેનની ચીજોનો, સામાજિક તથા ધાર્મિક જરૂરિયાતોનો, આનંદ કે શોકના પ્રસંગોનો તેમ ખરાબ મોસમમાં નભવા માટે કરવાના સંગ્રહ-નો સમાવેશ થતો નથી. તેથી લોકોને મૂડીમાંથી ઉપાડીને નિર્વાહમાં પડતી તૂટ પૂરી કરવી પડતી હતી અને દેશ વધારે ને વધારે ગરીબ થતો હતો. દાકતર, વકીલ વગેરે વર્ગની સેવાઓનો ફાળો ઉત્પન્નમાં દાદાભાઈ ગણુતા નહોતા, કારણ તેઓ કહેતા કે સેવાનો બદલો ભૌતિક પેદાશમાંથી જ આપરે અપાય છે અને ભૌતિક પેદાશ તો હિસાબમાં લેવાઈ છે, તેથી સેવાઓની આવક જુદી ગણુતાં આવક વિના કારણ એવડાય છે. દેશનું વાર્ષિક ભૌતિક ઉત્પન્ન એ એકલું જ વાર્ષિક ઉત્પન્ન છે અને સેવાઓ વગેરેનો બદલો તેમાંથી જ મળે છે.

૨. અધ્યાપક ખુશાલ તલકચંદ શાહ તથા ખંબાતાએ આ જ વિચારસરણી **Wealth and Taxable capacity of India** માં વસ્તુતઃ સ્વીકારી છે. કેટલાક અર્થ-

સેવાના મૂલ્ય શાસ્ત્રીઓ આ પદ્ધતિને સદોષ માને છે. તેઓ **સંબંધે મતભેદ** કહે છે કે સેવાઓ ઉપયોગી સંપત્તિ છે, કારણ તેથી માનવની અમુક ઇચ્છાઓ સંતોષાય છે અને તે મક્કત મળતી નથી અને તેથી સેવાઓના મૂલ્યને રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાં ઉમેરવું જોઈએ.

૩. દાદાભાઈ નવરોજી પછી મેજર એવલીન બેરિંગ (પાછળ-થી અર્લ કોમર) તથા મિ. ડેવિડ બાર્થરે ૧૮૮૨ માં આવી તપાસ કરીને જણાવ્યું કે ખેતીનું ઉત્પન્ન રૂ. **બેરિંગ તથા બાર્થર- ૩,૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦** અને ખેતી સિવાયનું ઉત્પન્ન **ના મત ૧,૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦** મળી એકંદરે રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન રૂ. ૫, ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ હતું, તેને તે

વખતની વસ્તી ૧૯૪,૫૩૯૦૦૦ થી ભાગતાં માણસ દીઠ ઉત્પન્ન રૂ. ૨૭ આવે છે.

૪. મિ. ડિગ્બીએ ઉત્પન્નના અમુક અંશ જમીન મહેસૂલ ક્ષેત્રાય છે એમ માનીને ૧૮૯૮-૯૯ માટે ખેતીનું ઉત્પન્ન ૨૮૫ કરોડ

રૂપિયા અને ખેતી સિવાયનું તેથી નીચે ગણી ડિગ્બી શું કહે છે રૂ. ૧૪૩ કરોડ મૂક્યું અને રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નનો

સરવાળો રૂ. ૪૨૮ કરોડ મૂક્યો. તે વખતે વસ્તી ૨૪૦૫ કરોડ ગણી ઉત્પન્નને ભાગતાં માણસ દીઠ આવક રૂ. ૧૭-૮-૫ આવી. ૧૯૦૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે વસ્તી ૨૪૦૫ કરોડને બદલે ૨૩૦૧ હતી. તેથી સારી મોસમમાં જણ દીઠ ઉત્પન્ન રૂ. ૧૮-૮-૧૧ આવ્યું. ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ના દુષ્કાળના વખતમાં રૂ. ૧૨-૬-૦ જેટલું જ જણદીઠ ઉત્પન્ન આવેલું હોયું તેમજ એમ તેણે હિસાબ કરીને ઠરાવ્યું.

૫. લોર્ડ કર્ઝને ખેતીની આવક રૂ. ૧૮ ને બદલે રૂ. ૨૦ જણ દીઠ થઈ છે એમ ગણી, ખેતી સિવાય લોર્ડ કર્ઝન રૂ. ૩૦ નું ઉત્પન્ન પણ તે જ ધોરણે વધતું જોઈએ જણદીઠ ઉત્પન્ન એમ માની ઠરાવ્યું કે ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૭ માને છે. જણદીઠ ઉત્પન્ન આવતું તે ૧૯૦૦ માં જણદીઠ રૂ. ૩૦ આવવા માંડ્યું.

૬. મિ. ડિગ્બીએ લોર્ડ કર્ઝનને જવાબ વાળતાં તપાસ કરી ખેતી સિવાયનું ઉત્પન્ન તથા ખેતીનું ઉત્પન્ન લોર્ડ કર્ઝનને ડિ-મળી ૨૫૯૦ લાખ પાઉંડ એકંદરે રાષ્ટ્રીય ડિગ્બીનો જવાબ આવક થયાનું જણાવી ૨૨૬૦ લાખ વસ્તી-થી ભાગતાં જણદીઠ ઉત્પન્ન રૂ. ૧૭-૪-૦ની સરેરાશ પડે છે એમ બતાવ્યું.

૭. અધ્યાપક વાડિયા અને જોશી ૧૯૧૩-૧૪ ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસાબ ગણતાં જણાવે છે કે ખીજ, ખાતર,

વગેરે માટે રોકેલી અથવા અનામત રાખેલી મૂડી તરીકે ખેતીના ઉત્પન્નમાંથી ૨૦ ટકા કાપતાં
 પ્રો. વાહિયા તથા બેંકોની જાણીતી ખેતીનું ચોખ્ખું મૂલ્ય રૂ. ૮૫૮, ૩૯, ૯૪, ૬૨૬
 આવક રૂ. ૪૪ આવ્યું હતું. અનિબંધેના એકંદર વાર્ષિક
 ગણે છે. ઉત્પન્નમાંથી ૨૦ ટકા મજૂરી પૂરતો
 ખર્ચ તથા ધસારા માટે કાપતાં અનિબંધેનું

ચોખ્ખું મૂલ્ય રૂ. ૧૧, ૫૨, ૭૬૦૦૦ ગણાય. ચામડાં, કાતડાં, ઊંન,
 વગેરે પરચૂરણ પેદાશો અને કારીગરો વગેરેની મજૂરી મળી મૂલ્ય
 રૂ. ૧૫૪, ૨૯, ૫૮, ૭૫૦ અજમાસે થાય. દોરની પેદાશ
 રૂ. ૧૪૫, ૧૦, ૩૪, ૬૩૪ અને કારખાનાંની બનાવટોનું મૂલ્ય
 રૂ. ૪૦, ૯૫, ૩૩૦૦૦ આવે. આ બધી બાબતોનો સરવાળો
 રૂ. ૧, ૨૧૦, ૨૭, ૯૭, ૦૧૦ થાય છે; તેમાંથી સરકારી નોકરોનાં
 પેન્શન, પગાર, અચૂત, વેપારનો નફો વગેરે બદલ વિલાયત મોકલવી પડતી
 રકમ (Home charges) રૂ. ૧૨૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ આદે કરતાં
 વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૧,૦૮૭,૨૭, ૯૭,૦૦૦ આવ્યું હતું તેને બ્રિટિશ
 હિન્દની વસ્તી ૨૪૫,૧૮૯, ૭૧૬ થી ભાગતાં માણસ દીઠ રૂ.
 ૪૪-૫-૬ અથવા પા. ૨-૧૯ શિ-૧ પે. આવક આવે છે.

૮. અધ્યાપક ખુશાલ શાહ તથા ખંબાતાએ કરેલી ગણતરી
 પ્રમાણે દર માણસ દીઠ ઉત્પન્ન ૧૯૦૦ થી (મહાયુદ્ધ પહેલાં),
 મહાયુદ્ધ પછી ૧૯૧૪થી ૧૯૨૨ સુધીની મુદતો
 પ્રો. શાહ તથા માટે અનુક્રમે સરેરાશ રૂ. ૩૬ તથા રૂ. ૫૮૧
 ખંબાતાની ગણતરી મૂકી ૧૯૨૧-૨૨ માટે રૂ. ૭૪ એકંદર ઉત્પન્ન
 માન્યું છે. કીમતની સપાટીમાં થયેલા ફેર-
 ફારો ધ્યાનમાં લેતાં યુદ્ધ પહેલાં દર માણસે રૂ. ૩૬ અને યુદ્ધ તથા
 યુદ્ધ પછીની મુદત માટે વાર્ષિક રૂ. ૩૮-૨-૦ સરેરાશ આવે છે.
 હોમચાર્જસ વગેરે માટે બાદબાકી કરીને આ અધ્યાપકો જણાવે
 છે કે દર માણસ દીઠ રૂ. ૭ એ ખાતે કાપતાં ૧૯૨૧-૨૨ માટે

જણુદીઠ ઉત્પન્ન (કીમતની સપાટીમાં થયેલા ફેરફાર ધ્યાનમાં ન લેતાં) રૂ. ૬૭ આવે છે.

૯. મિ. ફિન્ડલે શિરાજ બીજ વગેરે માટે કપાત કરતા નથી અને બનાવટોનું ઉત્પન્ન ખેતીના ઉત્પન્નના પ્રો. ફિન્ડલે શિરા- ૪૦ ટકા મૂકે છે અને સેવાઓની આવક જની ગણતરી જુદી ગણે છે. એમની ગણતરી મુજબ એક હિન્દીની જણુદીઠ આવક ૧૯૨૧ માટે રૂ. ૧૦૭ અને ૧૯૨૨ માટે રૂ. ૧૧૬ આવે છે.

૧૦. આ આવકની સરેરાશ કાઢવામાં જુદા જુદા અધ્યા- પકોએ જુદી જુદી પદ્ધત સ્વીકારી છે, તેથી તુલના કરવી મુશ્કેલ છે, તેમ જ કીમતની સપાટીમાં થયેલા ફેર- ગણતરીની જુદી ફારોને લીધે સાચી આવકમાં શો ફેરફાર થયો જુદી પદ્ધતો તે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. દાખલા તરીકે કીમતના દર્શક આંક (Index number) મુજબ ૧૯૧૩-૧૪ ના રૂ. ૪૫= ૧૯૨૧-૨૨ ના રૂ. ૮૧; આમ ગણુવામાં કીમતમાં ૮૦ ટકા વધારો થયાનું માન્યું છે.

૧૧. આ બધા ઉપરથી એક વાત ચોક્કસ સાબિત થાય છે અને તે હિન્દની અત્યંત ગરીબાઈ. જરૂરી દેશની અત્યંત પોષક ખોરાક સુદ્ધાં વસ્તીના મોટા ભાગને ગરીબાઈ મળતો નથી અને તેઓ અર્ધ ભૂખ્યાં રહે છે.

૧૨. આ રાષ્ટ્રીય આવકની સરેરાશમાં એક છેડે શ્રીમંત તથા મધ્યમવર્ગની ભારે તથા સાધારણ આવક તથા બીજે છેડે સરેરાશથી ઘણું ઓછું મેળવી શકનાર કંગાળ ઓછીવત્તીઆવક મજૂર વગેરેની આવકનો સમાવેશ થયો છે.

મિ. શાહ તથા ખંખાતાના કહેવા પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દ તથા હિન્દી હિન્દમાં ૬૦૦૦ વ્યક્તિઓ સરેરાશ જણુ- દીઠ રૂ. ૧૦૦, ૦૦૦ કમાઈને રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાંથી રૂ. ૬૦ કરોડ લઈ જાય છે ને તેમાં ૩૦૦૦૦ માણસો પોષાય છે. (કુટુંબ દીઠ ૫

માણસની સરેરાશ ગણી છે.) ૨૩૦, ૦૦૦ માણસો આયત્તવેરો ભરે છે ને તેમાં ૧, ૧૫૦, ૦૦૦ માણસો પોપાય છે. આવકવેરા-માંથી છૂટી ગયેલી પણ એ વેરાને પાત્ર ૨૭૦,૦૦૦ વ્યક્તિઓનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૫૦૦૦ પ્રમાણે જણાવીઃ ગણતાં તેમાં ૧૩૫ કરોડ રૂપિયા જાય છે અને તેમાં ૧, ૩૫૦, ૦૦૦ માણસોનું પોપણ થાય છે. રૂ. ૧૦૦૦) ની સરેરાશ ઉત્પન્નવાળી ૨, ૫૦૦, ૦૦૦ વ્યક્તિઓ ગણતાં ૧૨, ૫૦૦, ૦૦૦ માણસોને પોપવામાં ૨૫૦ કરોડ રૂપિયા જાય છે. રૂ. ૨૦૦ નું સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પન્ન મેળવનાર ૩૩૩ કરોડ માણસો ૭૦ કરોડ ઉત્પન્ન લઈ જાય છે ને તેમાં ૧૦ કરોડ માણસો પોપાય છે. આમ ૧૧૩ કરોડ માણસોની વ્યવસ્થા થાય છે. બાકીની ભારતવર્ષની વસ્તી ૧૮૩ કરોડ રહી તેમની આવક સરેરાશ રૂ. ૫૦ હોઈ રૂ. ૮૨૫ કરોડ તેમના ભાગે જાય છે.

૧૩. આ ગણતરી ઉપરથી જણાશે કે વસ્તીના એક ટકાના ભાગે રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નના ૩૩ ટકા આવે છે તથા આશ્રિતો ગણીએ તો વસ્તીના ૫ ટકાના હાથમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન-ઉત્પન્નની અસંતો- ના ૩૩ ટકા આવે છે, ૩૫ ટકા ઉત્પન્ન પકારક વહેંચણી વસ્તીના ત્રીજા ભાગના હાથમાં જાય છે, બ્યારે બાકીના ૬૦ ટકા વસ્તીના હાથમાં ૩૦ ટકા રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન આવે છે.

ગૂજરાતના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ

૧૪. જુદા જુદા ગ્રામો સંબંધે આર્થિક તપાસ કરી કેટલાક અભ્યાસકાંડે કુટુંબદીઠ ઉત્પન્ન કેટલું આવે
ગ્રામતપાસ તથા ગામડાંની સ્થિતિ કેવી છે તેનાં પરિણામ બહાર પાડ્યાં છે.

૧૫. વડોદરા કોલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા હાલના વડોદરા રાજ્ય વિદ્યાધિકારી મિ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાએ ‘ ગૂજરાતનાં ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ (Rural Economy of

Gujarat) માં પોતાના પ્રત્યક્ષ સ્થળ
 ડૉ. મહેતાની ઉપરના અભ્યાસનું પરિણામ જણાવ્યું છે;
 પ્રત્યક્ષ તપાસનું તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ઉત્તર ગૂજરાતમાં
 પરિણામ પતિપત્ની તથા બે છોકરાંના બનેલા એક
 પાટીદાર કુટુંબને ચાલતા આવેલા રહેણીના

પરિમાણ પ્રમાણે ફક્ત જીવન ટકાવવા માટે દર વરસે રૂ. ૩૦૦
 ખર્ચ આવે છે; તેમાં રૂ. ૨૦૬ નો ખોરાક, રૂ. ૪૭ નાં કપડાં,
 ઉત્સવ તથા ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે રૂ. ૧૫, ઘરની દુરસ્તી તથા
 વાસણ માટે રૂ. ૧૦ અને પરચૂરણ ખર્ચ માટે રૂ. ૧૫ મળી રૂ.
 ૩૦૦ ખર્ચ આવે છે. ધારાળાના એટલા જ કુટુંબનો ખર્ચ લગભગ
 નીમે આવે. તેઓ જણાવે છે કે બ્રિટિશ ગૂજરાત તથા વડોદરા
 રાજ્યનાં ગામડાંની સ્થિતિ લગભગ સરખી છે. ગૂજરાતમાં પૈસાનું
 ઉત્પન્ન આપે એવા વેપારી પાક નીચે ઘણી જમીન છે, પરંતુ છેલ્લી
 મંદીની અસરને લીધે તેમાં ઘટાડો થયો છે. કપાસના પાક ઉપર
 આધાર ન રાખતાં ગૂજરાતના ખેડૂતોએ અનાજના પાક ઉપર આધાર
 રાખ્યો હોત તો તેમની આટલી દીન દશા ન થાત. જમીન દાણે આપ-
 વાની વધતી જતી પદ્ધતિને ડૉ. મહેતા નાપસંદ કરે છે. અનાવલા
 તથા પાટીદાર જેવા કુશળ ખેડૂત ભાગ્યેજ મળી આવે. દરેક જમીનના
 ગુણદોષ તથા દરેક પાકની જરૂરિયાતોની તેમને ખબર હોય છે;
 તેથી એમના જેવા સારામાં સારા ખેતીનો અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવ-
 નાર ખેડૂતો ધારાળા જેવી બીજી પછાત તથા ઉત્તમ ખેતીની
 રીતોથી ઓછી પરિચિત જતોના ગણોતિયાઓને જમીન ગણોતે
 આપે ત્યારે ખેતી ગિતરતા પ્રકારની થાય એ કુદરતી છે. વળી જમીન-
 માં કાયમનો હિતસંબંધ ધરાવનાર માલ્લેકો જમીનના રસકસ ખાતર-
 પૂંજ વગેરે ખેતીનાં સુધારાનાં સાધનોથી જાણવવા તથા વધારવા
 માટે દરકાર રાખે એવો સંભવ વધારે હોવાથી, ગિતરતા પ્રકારની
 ખેતી કરનારા તથા જમીનમાં કામચલાઉ થોડા વખત માટે હિત

સંબંધ ધરાવનારા ગણોતિયાને દાણે આપવાની પદ્ધત નુકશાનકારક છે. દરેક ખેડૂતકુટુંબ ખોરાક પાછળ ૮૦ ટકા આવક ખર્ચે છે. આફ્રીના ૨૦ ટકામાં કપડાં, આળકોની કેળવણી, દવાદાર તથા ચા-તમાકુ જેવી શોખની ચીજો તથા રમતગમત, ઉત્સવ તથા સારામાઠા પ્રસંગોનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણનાં ગામડાં કરતાં તેમ જ પંચમ્ય સિવાય હિન્દના બીજા ભાગોના ખેડૂતો કરતાં ગૂજરાતના ખેડૂતોની સ્થિતિ ઠીક કહેવાય, તોપણ તેઓ કક્ત જીવનની જરૂરિયાતો પૂરતું જ કમાય છે. વ્યાજના ભારે દર તથા અનુત્પાદક કારણો માટે ક્ષેત્રો કરજને લીધે ગૂજરાતના ખેડૂતો પણ દેવામાં ડૂબેલા હોય છે.

૧૬. વડોદરા રાજ્યમાં જુદા જુદા જિલ્લાના એક એક ગામની આર્થિક તપાસ કરતાં એમ જણાઈ આવ્યું છે કે ક્ષેત્રોની રહેણીનું પરિમાણ ઘણું ઊંચું છે, આવકમાંથી ખર્ચને વડોદરા રાજ્યનો પહોંચી વળાતું નથી અને ભારે કરજના બોજ અનુભવ નીચે કચડાતું પડે છે અને તેમાં પણ લગ્ન, મરણ, સીમંત વગેરે કારણે ભારે વ્યાજ કાઢેલા કરજનો કાળો નાનો હોતો નથી.

૧૭. જમીનના નાના નાના ટૂકડા તથા ખાતાંના ભાગલા થવાને લીધે કાયદાકારક ખેતી થઈ શકતી નથી એવી ફરિયાદ ઘણાખરા તપાસ કરનાર અર્થશાસ્ત્રીઓ કરે છે; પણ ડો. મહેતા સહાયક ડો. મહેતા જણાવે છે કે દેશમાં મોટા પાયા ઉપર ચાલનારા ઉદ્યોગો એટલા પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યા નથી કે જેથી ખેતી કરવા માટે જેટલા માણસોની જરૂર હોય તે કરતાં વધારાના કાજલ પડતા પણ ખેતી ઉપર પોતાનો બોજો નાખતા માણસોને મોટા પાયા ઉપર ચાલતા ઉદ્યોગોમાં કામે વળગાડી શકાય, તેમજ પ્રકૃષ્ટ ખેતી (Intensive cultivation) માટે જે વધારાની મૂડી તથા સારાં ઓગર અને પાણી પાવાનાં સાધનો જોઈએ

તે મેળવવાનું ખેડૂત પાસે સાધન નથી; તેથી લાયક સહાયક ધંધો મેળવી આપ્યા સિવાય હિન્દના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવાનો બીજો ઉપાય નથી. એ ઉદ્યોગ એવા હોવો જોઈએ કે જે તેમનું ઘર છોડાવ્યા સિવાય કરી શકાય. કેટલાક સહાયક ઉદ્યોગોમાં શરૂઆતની મૂડી તથા તાલિમની જરૂર પડે છે. એવાં સાધનો ન હોય તો વગર તાલિમે અને વગર મૂડીએ થઈ શકતો ધંધો માત્ર હાથે કાંતવાનો છે એમ ડો. મહેતા જણાવે છે. ખેતીના સુધારા માટે પ્રચારકામ કરવાની તેઓ તરફેણ કરે છે. ઇટાલીમાં આવું પ્રચારકામ અનેક રીતે થાય છે. પણ ખેતીના સુધારા માટે વ્યાજના ભારે દરમાં ઘટાડો થવાની ખાસ જરૂર છે, તેમ જ સીમંત, પરણ તથા મરણ વગેરે પ્રસંગે થતા અનાવશ્યક ખર્ચ અંધ પાડી કરજના બોજામાંથી ખેડૂતોને મુક્ત કરવા જોઈએ. ડો. મહેતાના કહેવા પ્રમાણે જમીન ગણોતે આપવામાં આવે તોપણ જો કુશળ માણેક મૂડી આપે તથા ખર્ચમાં અર્ધો ભાગ આપે તો જમીનમાંથી વધારે સારા પાક લેવાય અને માણેક તથા ગણોતિયા વચ્ચે માનવમંબંધ રહે.

ગરીબાઈ વધતી ગઈ છે

૧૮. ઝીંચા ભાવના વખતમાં જમીન-મહેસૂલ દરેલું હોવાથી અત્યારના કપાયેલા ભાવમાં લગભગ બમણો માલ વેચીને તે ભરવું પડે છે, લેણદારોનાં લેણાં રોકડામાં ચૂકવતાં એ જ ધોરણે દેણદારોને ખોટ જાય છે અને ખેડૂતોની પાયમાલીનો આરો નથી. અધૂરામાં પૂરું રૂપિયાનું લગ્ન ચટાલગ સાથે ચાલુ રહેવાથી બ્રિટિશ વેપારઉદ્યોગની હરીફાઈ હિન્દી વેપારઉદ્યોગને સહન કરવી પડે છે અને ઓટાવા કરાર જેવા વેપારી કરારોને લીધે બ્રિટનને મળતી પસંદગીએ આપણા હુન્નર-ઉદ્યોગો તથા વેપારને તેમ જ ખેતીના માલની નિકાસને જોખમાવ્યા છે.

૧૯. મિ. એમ. ડી. પી. વેબે બહાર પાડેલા India's Plight (હિન્દની દુર્દશા) નામના પુસ્તકમાં છેલ્લા થોડાં વરસથી

પ્રવર્તતી ભયંકર જગતમંદીને પરિણામે ખેતીના ગરીબાધ વધ્યાનું પાકના ભાવ ૫૦ ટકા ઘટી ગયાનું તથા અનુમાન વેપાર-ઉદ્યોગોને ફટકો પડવાથી તેમાં પણ રાષ્ટ્રીય આવક ઘણી ઘટી ગયાનું જણાવ્યું છે. તે ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દની જાણીતી આવક પણ લગભગ ૪૦ થી ૫૦ ટકા ઘટી ગયેલી હોવી જોઈએ અને તેથી હિન્દની ગરીબાધમાં ભારે વધારો થયેલો હોવો જોઈએ એવું મજબૂત અનુમાન કરવા કારણ મળે છે. વર્ષ ૧૯૩૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે થયેલા વસ્તીના વધારા (સેંકડે દસ ટકા ઉપરાંત)ના પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન વધ્યું નથી, પણ ભારે જગતમંદીને લીધે કીમતમાં ભયંકર ઘટાડો થયો છે. આવા સંજોગોમાં રહેણીનું પરિમાણ પ્રથમ કરતાં ઊંચું છે એ કુદરતી છે.

૨૦. જે ઉત્પન્ન જાણીતી ગણવામાં આવ્યું તે રૂપિયાના રૂપમાં ગણ્યું છે; પરંતુ જુદાજુદા વખતે ભાવોમાં ફેરફાર થતા હતા તે જોતાં રૂપિયાની ખરીદશક્તિ એકસરખી રહી નથી. આ રૂપિયાની ખરીદ- આખતમાં અધ્યાપક જે. સી. કુમારસ્વામી જણાવે શક્તિમાં થતા છે કે ૧૯૮૧ માં જે ચીજનો ભાવ ૧૦૦ હતો તે ફેરફારનું પરિણામ ચીજનો ભાવ ૧૯૦૧માં ૧૨૦ અને ૧૯૨૧માં ૩૭૮ હતો. એ હિસાબે જોતાં સરકારી ગણતરી પ્રમાણે કબૂલ રખાયેલી ૧૯૮૧માં રૂ. ૨૭, ૧૯૦૧ માં રૂ. ૩૦ અને અધ્યાપક ખુશાલ શાહના કહેવા પ્રમાણે ૧૯૨૧ માં રૂ. ૭૪ની આવકની ખરીદશક્તિ પ્રમાણે ખરી આવક અનુક્રમે રૂ. ૨૭, રૂ. ૨૦-૩૭ અને રૂ. ૧૯-૬ થાય એટલે આવક ઓછી થતી જ ચાલી છે. ત્યાર બાદ જગત-મંદીને લીધે ભાવમાં જે ભયંકર ઘટાડો થયો છે તેને લીધે રૂપિયામાં આવક ઘટી છે એટલું જ નહિ પણ ખરીદશક્તિના ધોરણે પણ ભારે ઘટાડો થયો છે અને તે ઘટાડાનો ખરો ખોજો તો માસિક પગાર ન મેળવનાર મધ્યમવર્ગ તથા નીચલા વર્ગ ઉપર પડ્યો છે. સરાસરી

આવકમાં સરાસરીથી વધારે મેળવનારની આવક ગણાતી હોવાથી જેમને સરાસરીથી ઓછી આવક મળે છે તેમની આવકમાં વધારો થઈ જાય છે, પણ સરાસરીથી ઓછું કમાનાર વર્ગ નિદાન ૬૦ ટકા છે એમ અધ્યાપક શાહે કરેલા વર્ગીકરણ ઉપરથી દેખાય છે, એટલે એ વસ્તી લગભગ અર્ધભૂખી તથા અર્ધનાગી રહે છે એમાં શક નથી.

૨૧. ખીજ દેશોના પ્રમાણમાં હિન્દની જાણદીઠ આવક તદ્દન કંગાલ છે, એ વાત માટે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં એ મત છે જ નહિ.

૧૯૨૬ માં અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાં જાણ-
ખીજ દેશો દીઠ આવક રૂ. ૧૯૨૫, ખ્રિટનમાં રૂ. ૧૦૦૦,
સાથે તુલના ઑસ્ટ્રેલિયા અને કેનેડામાં રૂ. ૫૫૦ હતી, જ્યારે
 હિન્દમાં રૂ. ૬૭ થી ૧૧૬ સુધી અંદાજ

આવક મુકાબ છે. તેમ છતાં આજે અમેરિકામાં રૂ. ૧૯૨૫ ની આવક કંગાલ ગણી રૂ. ૫૦૦૦ જેટલી આવકને ઓછામાં ઓછી માનવજીવનની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળનારી આવક ગણવા સમાજ-વાદીઓ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે.

કીમતમાં ચઢઊતર

૨૨. કીમતમાં દર્શક આંકો અમુક મોટા પ્રમાણમાં વધવાની ચીજોના ભાવ ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. એ ગણવાની

જુદી જુદી પદ્ધતિને લીધે ભાવોની સરખા-
દર્શક આંક મણી કરવી મુશ્કેલ છે. સદોષ પદ્ધતિઓએ
 આંક તૈયાર થયા છતાં સામાન્ય રીતે તે ઉપરથી
 ભાવોની ચઢઊતરનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

૨૩. ૧૮૭૩ નું વર્ષ સરાસરી વર્ષ હોવાથી તે વર્ષને પાયા રૂપ ગણી તેનો દર્શક આંક સો ગણવામાં આવે તો ૧૮૬૧ સોંધ-વારી (મંદી) નું વર્ષ ગણાય. ત્યાર પછી

ભાવની ચઢઊતરની કહાણી ભાવ તેજ થતા ગયા તે ૧૮૬૫ માં વધારે તેજ થઈ ત્યારપછી ઊતરવા માંડ્યા અને ૧૮૭૫ માં એ દસકામાં ઓછામાં ઓછા

થયા એટલે મંદી આવી. ફરી તેજ થતા જતાં ૧૮૮૦ માં તેજ વધારેમાં વધારે રહી, ભાવ ઘટવા માંડી ૧૮૮૫ માં એ દસકામાં ઓછામાં ઓછા થઈ વધારેમાં વધારે મંદી આવી. ફરી ભાવ વધવા લાગી ૧૯૦૦ માં સાથી વધારે થઈ ૧૯૦૫ માં જરા પડી ૧૯૧૪ સુધી વધતા ગયા. એ ભાવ ૧૮૭૩ ના ભાવ સાથે સરખાવતાં દોઢાથી બમણા સુધી ગયા. ૧૯૨૦ માં એ ભાવ ૧૮૭૩ કરતાં ૩ થી ૪ ગણા થયા અને ત્યાર પછી ઊતરતા જતાં ૧૯૨૪ માં ઠીક ઘટી ફરી ચઢવા લાગ્યા ને ૧૯૨૫ માં થોડા વધી ફરી ઘટવા લાગ્યા. ૧૯૨૯ માં ફરી વધ્યા અને ૧૯૩૦ માં જગતમંદી શરૂ થતાં ઘટતા જ ગયા તે ૧૯૧૪ ના ભાવ સો ગણાય તો તે ૧૯૩૩ ના ભાવને લગભગ મળતા ગણાય. હાલના ભાવ ૧૮૭૩ ના ભાવ કરતાં લગભગ સવાયા ગણાય; ૧૯૩૩ ના ભાવ કરતાં ૧૯૨૦ ના ભાવ અઢીગણા ઉપરાંત હતા. ૧૯૩૯ માં યુરોપમાં યુદ્ધ ફાટતાં ભાવ ચઢવા લાગ્યા છે.

૨૪. હિન્દમાં ભાવની ચઢઊતરમાં ચલણ તથા તેનાં હૂંડિયા-મણુમાં થતાં ગયેલા ફેરફારોનો મોટો ફાળો છે. જરૂર કરતાં વધારે રૂપિયા ફરતા હોય તો ભાવ ચઢતા જાય. ભાવ ઉપર ચલણ ચાંદીનું ચલણ હતું ત્યારે ચાંદીના ભાવની તથા હૂંડિયામણુની ચઢઊતરની હિન્દમાં ચીજોના ભાવ ઉપર અસર થતી અને અમર્યાદ પ્રમાણમાં રૂપિયા પડાવી બેવાના હક્કને લીધે ભાવ ચઢતા.

ચાંદીના સિલ્કા પાડી આપવાની ટંકશાળે ના પાડતાં ચલણનો પૂરવઠો મર્યાદિત થયો અને ભાવ ઘટવા માંડ્યા. છાપ્પનિયો દુકાળ પડતાં ભાવ ઘણા વધી ગયા. તે વખતે વરસાદ ન પડવાથી દુષ્કાળની અસર ભાવ ઉપર થઈ. વરસાદ ઉપર ભાવનો આધાર કેટલેક અંશે રહે છે એ વાત દુકાળે બતાવી. રૂપિયાનું હૂંડિયામણુ ઊતરી જતાં ભાવ વધતા અને હૂંડિયામણુ ઊંચું રાખતાં ભાવ

ઘટતા એવો પણ અનુભવ હિન્દને મળ્યો છે. ઊંચું હૂંડિયામણુ હિન્દના આયાતવેપારને વધારે છે અને નીચું હૂંડિયામણુ નિકાસ વેપારને ઉત્તેજે છે એ સાર્વાત્રિક અનુભવ છે.

૨૫. ખેતીની પેદાશના ભાવ ઉપર પરદેશના પાકના ભાવ તથા માગની અસર થાય છે. પરદેશની માગ ઘટે તો ભાવ પડે, અગર પરદેશમાં ભાવ પડે તો દેશની પેદા-
ભાવની ચડઉતર- શના ભાવ પણ ઘટે. પરદેશોમાં માલની ગમે નાં બીજાં કારણો તે કારણસર અછત થાય અને માગ વધારે હોય તો ભાવ ચડે અને દેશની પેદાશના ભાવ સારા ઉપજે. આખા જગતભરમાં ખપ કરતાં ઘણી વધારે પેદાશ થાય તો ભાવ પડવા માંડે અને હાલના જેવી ભયંકર મંદીમાંથી પસાર થવું પડે. બેકારીને લીધે જનસમુદાયની આવક ઘટી જતાં ખરીદશક્તિ ઘટે અને ખરીદશક્તિના અભાવે ખપ ઘટે અને માલની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ હોય તો ભાવમાં ભારે કાપ પડે, પડતર ખર્ચ પણ કેટલીક વખતે ન મળે અને ભાવ ચડાવવા માટે અમેરિકા જેવા દેશોમાં માલની પેદાશ મર્યાદિત કરવા કૃત્રિમ ઉપાય લઈ પાકના અમુક ભાગનો નાશ કરવામાં આવે છે. ગયા મહાયુદ્ધ દરમ્યાન માલ એકઠથ્યુ કરી નફાખોરી (Profiteering) ને લીધે વેપારીઓ ખૂબ ભાવ ચડાવી દેતા, તેથી સરકારને તે ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે અનેક ઉપાયો લેવા પડ્યા હતા અને હાલમાં પણ મહાયુદ્ધ ફાટતાં એવાજ ઉપાય લેવા પડ્યા છે.

૨૬. આમ ભાવની ચડઉતરમાં અનેક કારણો જણાઈ આવે છે તેમ તેજમંદીનો ક્રમ લગભગ દસકે દસકે ધણે પ્રસંગે માલમ પડે છે. ખાસ કરીને સરકારની ચલણનીતિ, વર-
તેજમંદીના વારા સાદની અનિશ્ચિતતા, આયાતનિકાસને અંગે દેશપરદેશના ભાવોની અસર થતાં આંતરિક ભાવો ઉપર થતી અસર, જીવનની જરૂરયાતની ચીજો એકઠથ્યુ થતાં

કરવામાં આવતી નફાખોરી, ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો, અતિઉત્પાદન વગેરેની અસર ભાવ ઉપર ઘણી થાય છે.

૨૭. જે ખેડૂતો અનાજ પકવીને પોતે ખાય છે તેમના ઉપર ભાવની ચડઉતરની વધારે અસર થતી નથી. માત્ર બજારમાંથી જે ચીજો ખરીદવી પડે તેના પૂરતી અસર રહે **હિન્દમાં ખેતીની** છે. પરંતુ જમીન મહેસૂલનો ખોળે દરેકને માથે પેદાશના ઉત્પાદનના ભાવ છે તેમ ઘણા ખેડૂતો કરજદાર છે એ વાત લાભદાયક છે વિચારમાં લેતાં હિન્દમાં ખેતીની મોસમ પૂરી થતાં થતી કાચી પેદાશના ઉત્પાદનના ભાવ ૮૦ ટકા વસતિને લાભકારક છે. મજૂરોને ઉતરતા ભાવ પસંદ છે, કારણ તેથી તેમની રોકડ રોજની ખરીદશક્તિ વધે છે પણ આપણા દેશમાં સંઘટિત ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા મજૂરો તથા તેમના ઉપર નબત્તા આશ્રિતોની સંખ્યા દેશની મોટી વસતિના પ્રમાણમાં જૂન છે તેથી તે ઘણી નાની સંખ્યાનું હિત આગળ ધરી હૂંડિયામણના દર ઉંચા રાખી રૂપિયાની ખરીદશક્તિ કૃત્રિમ રીતે વધારવી ગેરવાજબી છે. ચાલુ જગતમંદીમાં કારખાનાંની બનાવટો કરતાં ખેતીની પેદાશના ભાવ પ્રમાણમાં વધારે પડ્યા છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચલણમાં થએલા ભારે વધારાને લીધે ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૨ સુધી ખૂબ ભાવ વધ્યા હતા. આ ભાવની ચડઉતરની અસર લાંબે ગાળે મજૂરીના દર ઉપર થાય છે. સંધિકાળમાં ઘણી વખતે ભાવ ઉતર્યા છતાં પ્રથમ ઠરેલી રોકડ રોજ આપવી પડે છે. ચડતા ભાવમાં તથા આબાદીનું મોજું ફરી વળ્યું હોય તે વખતે ઉદ્યોગોમાં મજૂરીના દર હડતાલો પાડીને અને હડતાલનો ડર આપીને વધારી શકાય છે; પણ ભાવ ઉતરવા માંડતાં એ દરમાં ઘટાડો કરવાના પ્રયત્નનો મજૂરવર્ગ ખૂબ સામનો કરે છે અને કામે લગાડનાર શેઠવર્ગ તથા મજૂરવર્ગ વચ્ચે કડવાશ વધે છે. ઠરેલી આવકવાળાને મોંઘવારીથી નુકસાન છે પણ તેમની સંખ્યા વસતિના પ્રમાણમાં નાની છે. એકંદર રીતે જોતાં

હિન્દની હાલની સ્થિતિમાં કાચી પેદાશના ચડતા ભાવથી ખેડૂતો ન્યાલ થાય છે.

૨૮. જણુ દીઠ આવકમાંથી ૭૫ થી ૮૦ ટકા ખોરાકમાં ખર્ચવા પડે છે એ ઉપરથી રહેણીના પરિમાણનો વિચાર થઈ શકે છે.

બોકોમાં ચા, ખીડી તથા પાન, તમાકુના વ્યસન રહેણીનું પરિમાણ વધ્યાં છે. હોટેલોમાં કચરા જેવો ખોરાક ઘણું ઉતરતું છે ખવાય છે. નાટકસિનેમા જેવા તરફ વૃત્તિ નજરે

પડે છે એટલા ઉપરથી રહેણીનું પરિમાણ સુધર્યું છે એમ કહેવાય નહિ. ઉલટ આરોગ્યજીવન માટે પોષક ખોરાક ઉપર કાપ મૂકીને પણ આવાં વ્યસનો તથા મોજશોખ થઈ શકે છે. અને દારૂ પીવાની છૂટવાળા પ્રદેશમાં દારૂ પીનારા તો દારૂની લહેજત ખાતર ઐરાંછોકરાંને અર્ધભૂખ્યાં રાખે છે અને પોતે ઓછો પોષક ખોરાક લે છે. દેશમાં થતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ જોતાં પણ બોકોને જીવન ટકાવવા માટે ઓછામાં ઓછો જે ખોરાક મળવો જોઈએ, પહેરવા માટે જે કપડાં મળવાં જોઈએ તથા રહેવા માટે જે આરોગ્યપોષક રહેઠાણ મળવાં જોઈએ તે તેમને પૂરતાં મળતાં નથી અને અનેક રોગ સામે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે રોગના ભોગ થવું પડે છે એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આંખમીચામણાં થઈ શકે એમ નથી. માણસને આરોગ્યજીવન માટે શું જોઈએ અને શું મળે છે તેની તુલના નિષ્ણાતોએ કરી છે અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે ઘણાખરા હિન્દીઓને પૂરતો પોષક ખોરાક મળતો નથી, જરૂરી કપડાં મળતાં નથી તથા રહેવા માટે આરોગ્યવાળું રહેઠાણ મળતું નથી. ઊલટ એ બાબતોમાં બોકોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ છે. કંગાળ આવકને લીધે આ પરિણામ આવ્યું છે, તેથી આવક વધારવાના અસરકારક ઉપાય સાથે, આરોગ્યજીવન જીવવાની માહિતી સાથે તેમ સારું જીવન જીવવાની ઈચ્છા પેદા કરવા માટે પ્રચાર કરવો જોઈએ. આરોગ્યજીવન

જીવવાની ઇચ્છા જાગતાં તથા કેવી રીતે જીવવું તેની માહિતી મળતાં આવકનો સદુપયોગ કરવાની કળા આવડશે તેમ જ આવક વધારવા માટે ધગશ ઉત્પન્ન થશે. ઘી, દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ જેવા પોષક પદાર્થો જનસમૂહને ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે, તેમ ઓખાને બદલે ઘઉં જેવા ખોરાકનો વધુ ઉપયોગ થતો નથી, તેથી એ બાબતમાં પણ ભોંકાની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ.

૨૯. બેકારીનો પ્રશ્ન પણ ઘણો ચર્ચાય છે. તે માટે ગૃહઉદ્યોગોનું પુનરુત્થાન આવશ્યક છે. ભણેલો વર્ગ જે અંગમજૂરીની ખાનદાની

બેકારી

સ્વીકારી અંગમજૂરીનાં કામ કરવા તૈયાર થાય તો તેમની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ફક્ત સાહિત્યની કેળવણી આપનારી વિદ્યાપીઠોમાંથી નીકળ્યા પછી ધંધાનો પ્રશ્ન સૌને મૂઝવે છે. ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયેલો નહિ હોવાથી ઉદ્યોગોને ઉપયોગી કેળવણી લેનારા બધાને રોજ મળતી નથી. મૂડી વગર નાના અર્વાચીન ઉદ્યોગો નીકળી શકતા નથી અને મૂડીના અભાવે અનેક યુવાનો બેકારીમાં દહાડા કાઢે છે. રાજ્ય તરફથી બેકારોને થોડીથોડી મૂડી ધીરી કામધંધે વળગાડવામાં આવે, જ્યાં પડતર જમીન પુષ્કળ હોય ત્યાં બેકારોનાં સંસ્થાનો જમાવવામાં આવે, જે પ્રકારની કારીગરી તથા મજૂરી તથા જ્ઞાન માટે ભાગ હોય તેવા પ્રકારની કારીગરી માટે લાયક બનાવવા માટે ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે સંબંધે વ્યવહારુ કેળવણી આપવા માટે રાજ્ય સવડ કરે, તથા ગૃહઉદ્યોગોને ખાસ રક્ષણ આપી ગામડેગામડે એ ઉદ્યોગોનો ગુંજારવ સંભળાવે તો બેકારી ઘટે. જરૂર પડ્યે રાજ્યે મૂડી લેનારથી ઊભી કરી દેશ માટે આવશ્યક રસ્તાઓ, પૂલો વગેરે જાહેર બાંધકામ ઓછી મજૂરીના વખતમાં કાઢીને લાભ ઉઠાવેલો જોઈએ તથા બેકારોને કામે લગાડવા જોઈએ.

૩૦. દુષ્કાળશમન માટે હવે સુંદર વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, તેમ જ દુષ્કાળ માટે ફેમીન ઇન્સ્યુરન્સ ફંડ પૂરતા પ્રમાણમાં રાખવામાં

આવ્યું છે. દુષ્કાળનાં ભયંકર પરિણામો
દુષ્કાળશમન અટકાવવા માટે દેશની વસ્તીના મોટા ભાગને
 દ્રક્ત એક જ ઉદ્યોગ ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરવાની
 જરૂરિયાતમાંથી મુક્ત કરી ઝપાટાબંધ નવા ઉદ્યોગોમાં તેમને રોજ
 મળે એવી આર્થિક નીતિ સરકારે સ્વીકારવી જોઈએ. હિન્દના ઉદ્યોગી-
 કરણમાં ખેકારી તથા દુષ્કાળનો કાયમનો ઉકેલ છે. એ ઉદ્યોગીકરણમાં
 ગૃહઉદ્યોગોના પુનરુત્થાનને મોટું સ્થાન હશે તો જ મોટી સંખ્યાને
 રોજ મળશે. દ્રક્ત સંઘટિત મોટા પાયા ઉપર ચાલનારા ઉદ્યોગોમાં
 આપણા દેશની મોટી વસ્તીને રોજ મળે એમ નથી. ગિલટ એવા
 ઉદ્યોગો જે ગૃહઉદ્યોગોનો નાશ કરે છે તે ગૃહઉદ્યોગ ઉપર જીવતા
 પણ ખેકાર અનેલા માણસોમાંથી ઘણા થોડાને રોજ આપી શકે છે
 અને બાકીનાને ખેકાર રાખે છે, એ નમ્ર સત્ય સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી.

૩૧. ત્યાંસુધી પરદેશોનાં બજાર હાથમાં હતાં તથા ખીજે
 ઉદ્યોગોનો વિકાસ પ્રેરે થયો નહોતો ત્યાંસુધી ઇતર દેશોને ચૂસીને
 ખિટન ઘણું આબાદ રહ્યું હતું; પરંતુ જ્યાં
 પ્રેટખિટનનો અનુભવ ધરાકી હતી એ દેશોનું જ ઉદ્યોગીકરણ જેમ
 શું શિખવે છે જેમ વધતું ગયું તથા યુરોપ અમેરિકાના ખીજ
 દેશોની તથા જાપાનની અંદર અંદર હરીશાષ
 કાતિલ થતી ગઈ તેમતેમ ખિટનની અપૂર્વ આબાદી ઘટતી ગઈ અને
 આજે દ્રક્ત બહોળા સામ્રાજ્યને લીધે તે પોતાનું માથું ઝાંચું રાખી
 શકે છે. એક વખતનું છૂટા વેપારના તત્ત્વનું કદર હિમાયતી ખિટન
 આજે શાહી પસંદગી તથા રક્ષણની દાલ ખોળે છે, એ જ એની
 હાલની કફોડી સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. આવા સંજોગોમાં ગ્રામ-
 ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર એ જ બહુજનસમાજના આર્થિક કલ્યાણની
 ચાવી છે. જે સંઘટિત ઉદ્યોગો ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસમાં અવિરોધી
 હોય, કદાચ સહાયકારક હોય તે જ ઉદ્યોગોને આપણા દેશમાં સ્થાન
 છે, ગૃહઉદ્યોગોને પાયમાલ કરે એવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ ઇચ્છનીય

નથી; તેમ જ ગૃહઉદ્યોગોને પાયમાલ કરી શકે એવા હરીફ પરદેશી ઉદ્યોગોની બનાવટો સામે આપણા ગૃહઉદ્યોગોને જકાતી સંરક્ષણ આપી એવો માલ દેશમાં હલવાતો અટકાવવાની જરૂર છે.

૩૨. હિન્દની જાણદીદ ક'ગાળ આવક છતાં લોકો ધનનો સંગ્રહ કરે છે અને સોનાચાંદીના રૂપમાં અનુત્પાદક ઉપયોગ કરે છે, તેનું વ્યાજ ઉપજતું નથી, તેમ ઉદ્યોગોને મૂડી

ધનનો સંગ્રહ મળતી નથી એવી એક જૂની ખૂમ છે. પરંતુ જૂજ છે આ ખૂમ પાયાદાર નથી; કહેવાતો ધનસંગ્રહ

આખી વસ્તી ઉપર ફાળવી નાખવામાં આવે તો જૂજ છે અને લોકોમાં વ્યાજ અગર નફો આપે એવી રીતે નાણાં રોકવાની વૃત્તિ ઘણી વિકાસ પામતી ગઈ છે. સંકટના વખતમાં સ્ત્રીધનના દાગીના સ્ત્રીઓને સલાય કરે છે અને એ જૂજ દાગીના પહેરવાની વૃત્તિને ધનસંગ્રહ કહેવો ગેરવ્યાજખી છે.

૩૩. ખ્રિટને સ્વાર્થ ખાતર હિન્દમાંથી સોનાની નિકાસ ઉપર અંકુશ ન મૂકતાં અખળે રૂપિયાનું સોનું ધસડી જઈ પોતાનું કામ સારું છે. ખ્રિટન અમેરિકાનું દેણદાર છે ને

સોનાની અનિયંત્રિત અમેરિકા સોનાના રૂપમાં લપ્તા ભાગતું હોવાથી નિકાસનું પરિણામ ખ્રિટને હિન્દના ભોગે પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે. હિન્દીઓના લાથમાં સોનાને બદલે જે નાણું

આવ્યું તે ઉદ્યોગોની પડતીને લીધે અણવિશ્વાસ વધતાં સારા વ્યાજે રોકી શકાયું નથી અને સરકારની આર્થિક નીતિના કુપરિણામે ઉદ્યોગોની પાયમાલી થતાં એ નાણું સરકારને જૂજ વ્યાજે મોટીમોટી લોનોમાં મળતું રહ્યું છે. આમ એ નાણાના વ્યાજના ઓછા દરને લીધે લોકોને નુકશાન ગયું છે અને સરકારને પોતાની જાહેર કરજ સંબંધી જોખમદારી હળવી કરવાની તક મળી છે. આ નાણાં પૈકી મોટો ભાગ તો સરકારના જમીન મહેસૂલ તથા શાહુકારોનાં કરજ ભરવામાં વપરાયો છે અને ખેડૂતો પાસે એ સોનાના ધોધનાં નાણાં-

માંથી લગભગ કાંઈ જ રહ્યું નથી, એમ કહાએ તો ચાહે. માત્ર મધ્યમવર્ગ તથા વેપારીવર્ગ વેચેલા સોનાનાં નાણાંનો લાભ ઉઘોગોને ન આપી શકાવાથી તેનો લાભ સરકારને જૂજ વ્યાજથી મળ્યો છે.

૩૪. દેશમાં જાણદીઠ આવક કંગાળ હોવાને લીધે આપદાદાની મિલકતો તથા મૂડીમાંથી નિર્વાહ કરવાની ફરજ ઘણાને પડે છે એટલે કહેવાતો વગર વ્યાજ પડી રહેલો ધન-

અનુપાદક સંગ્રહ લગભગ અદશ્ય થઈ ગયેલો હોવો
ધનસંગ્રહની જોઈએ. સધન વર્ગ નાણાં ઉઘોગ, ધંધા,
વાત ખોટી છે વેપાર તથા સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકતો
 શીખ્યો છે અને અધન વર્ગ પાસે તો ખાવાના જ
 સાંસા છે ત્યાં હિન્દના ધનસંગ્રહની જૂઓ પાડવી અસ્થાને છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ઉપસંહાર

૧. ભારતવર્ષની આર્થિક પરિસ્થિતિની સમાલોચના આગલાં પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે. અર્થશાસ્ત્રના નીતિશાસ્ત્રથી છૂટાછેડા કરી માનવપ્રાણીને માત્ર એક ‘અર્થેષુ પ્રાણી’ આધુનિક અર્થ-તરીકે કલ્પીને આપું પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર રચાયું છે; ને તેમાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ તથા યંત્રયુગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી નૈમિત્તિક પરિસ્થિતિને અનુસરીને તેનો વિકાસ થયો છે. આવા સંજોગોમાં નફાનો હેતુ (profit motive) તથા મૂડીવાદ પ્રધાનપદ ભોગવે છે ને તેથી અર્થશાસ્ત્ર માનવજાતની ઉન્નતિ કરવાને અદ્વેષે થોડાને ધનવાન બનાવી કરોડોને નિર્ધન બનાવવામાં તથા ઉત્પાદનની આવકનો મોટો ભાગ અને તેટલી સમાનતાથી જનસમૂહમાં વહેંચાઈ તેમની ખરીદશક્તિ વધારવાને અદ્વેષે સેંકડે એક ટકાના હાથમાં

આવી, કરોડોને એ આવકનો જાણીદાર થશે. નાનો ફાળો આપવામાં સહાયભૂત થયું છે.

૨. તેથી અકળાઈને ગાંધીજી પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીએ રચાતા અર્થશાસ્ત્રને અનર્થશાસ્ત્ર ગણે છે અને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે મૌલિક તથા પરિપક્વ વિચારોથી પરિપૂર્ણ ગાંધીજીની ટીકા પૌરસ્ત્ય અથવા ખાસ હિન્દી અર્થશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે દારૂ-તાડી જેવી સમાજનું તેમ જ વ્યક્તિનું ભારે અકલ્યાણ કરનારી ચીજો ‘અર્થ’ ગણાય, માનવજાતની નીતિનો નાશ કરે એવા નિર્લજ્જ તથા વિપયોત્તેજક ચિત્રપટો તથા ખોલપટોનું ઉત્પાદન નફાના હેતુને લીધે કરવા દેવામાં આવે અને એછો નફો આપતી પણ માનવજીવન માટે જરૂરી ચીજોના ઉત્પન્ન તરફ દુર્લક્ષ થાય એ અર્થશાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના છૂટાછેડાનું પરિણામ છે. ખરેખર મનુષ્ય પ્રાણી ફક્ત ‘અર્થસંપાદક’ પ્રાણી નથી, પણ તે નૈતિક તથા સામાજિક પ્રાણી સુધ્ધાં છે. સમાજની દરેક વ્યક્તિને ખોરાક, કપડાં તથા રહેઠાણનું આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જે પરિમાણ જરૂરનું છે તે જે પદ્ધતિથી ન અપાવી શકાય તે પદ્ધતિ સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ નકામી છે અને એવી પદ્ધતિનો પુરસ્કાર કરનાર અર્થશાસ્ત્ર રેતીના પાયા ઉપર રચાયું છે એમ કહેવું પડે. તે જ પ્રમાણે માણસને માત્ર ‘અર્થેષુ’ પ્રાણી માની માનવસમાજની તેમજ વ્યક્તિની નૈતિક પાયામાલી કરનાર, આરોગ્યને નુકશાન કરનાર, માનવના સંસારસુખ ઉપર પૂજો મૂકી તેનો સંસાર દુઃખમય બનાવનાર પદાર્થો માત્ર નફાની દૃષ્ટિએ પેદા કરવાની છૂટ વ્યાજબી ઠરાવનાર અર્થશાસ્ત્રને ગાંધીજી જેવા સમર્થ વિશ્વવંદ્ય પુરુષ અનર્થશાસ્ત્ર કહે તો તે તદ્દન ગેરવ્યાજબી તો ન જ ગણાય. વળી જે અર્થશાસ્ત્રનાં ધોરણો સમાજની દરેક વ્યક્તિની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે જરૂરી ઉત્પાદન કરવાનું પ્રતિપાદન કરવાને બદલે નફાતોટાની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન કર-

વાની ફરજ પાડી, જે વખતે કરોડો લોકોને કોશી મળી શકતી નથી તે વખતે ભાવ વધારવા માટે લાખો પાઉંડ કોશીનો નાશ કરવા પ્રેરે, જે વખતે કરોડો લોકો અર્ધનમ્ર અવસ્થામાં ફરતા હોય તે વખતે ભાવ વધારવા માટે રૂની ગાંસડીઓનો અને કપાસના પાકનો નાશ કરવાની હિમાયત થાય ત્યારે આ અર્થશાસ્ત્રને કોઈ અનર્થ-શાસ્ત્ર કહે તો ખોટું નથી. ભાવ વધારી નફો મેળવવાના હેતુને બદલે સમાજની દરેક વ્યક્તિને જે તે જરૂરિયાત પહોંચાડવાનો હેતુ ઉત્પાદનને અંગે રાખવામાં આવે તો કોઈ પણ દિવસે અતિ ઉત્પાદન (over production) નો પ્રશ્ન જ ઊભો થશે નહિ. હાલ જેને અતિઉત્પાદન કહેવામાં આવે છે તે વધારાનો માલ બાળા નાખવાને બદલે જે લોકો કોઈ દિવસ ખરીદી શકવાના નથી એવા અર્ધભૂખ્યા તથા અર્ધનમ્ર કરોડો લોકોને મક્ત પહોંચાડીને સમાજનું કલ્યાણ સાધવામાં વધારે અર્થ છે.

૩. પરંતુ ઉત્પાદનના સાધનોની માલિકી ન્યાંસુધી ખાનગી રહેશે ત્યાંસુધી ‘નફાનો હેતુ’ કાયમ રહેવાનો; તેથી જુદાજુદા પ્રકારના સમાજવાદીઓ આર્થિક ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલિકી બંધ કરી ઓછાવત્તા નફાના હેતુનો વિરોધ પ્રમાણમાં સાર્વજનિક માલિકી રાખવા આગ્રહ કરે છે; અને દરેક જણ પોતપોતાની આવડત તથા શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે અને જેની તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલો મેળવે, એ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરે છે.

૪. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ તથા યંત્રયુગના અર્થશાસ્ત્રનો વિકાસ થતાં થતાં તેનું પર્યાવસાન સમાજવાદમાં થાય છે અને કેટલાક અંતિમ વિચારના અર્થશાસ્ત્રીઓ તેથી આગળ વધી મૂડીવાદના પ્રત્યા- ‘વર્ગવિહીન સમાજ તથા આમ વર્ગની સર-લાતમાં સમાજવાદ મુખત્યારી’નાં સ્વપ્નો સેવે છે અને રુશિયાના પ્રયોગ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. પરંતુ

રુશિયામાં ખરેખર કેવી સ્થિતિ છે તથા સામ્યવાદના સિદ્ધાંતોમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કેવા કેવા ફેરફારો કરવાની જરૂર પડી છે તે સંબંધે પુષ્કળ મતભેદ છે. એવા સંજોગોમાં સામ્યવાદની શક્યતાઓ સંબંધે તટસ્થ દષ્ટિએ ચર્ચા કરવી મુશ્કેલ છે.

૫. ભારતવર્ષમાં એવડી મુશ્કેલી છે. મૂડીવાદ તથા શાહીવાદ બન્નેની નાગચૂડમાં એ સપડાયું છે અને આર્થિક સ્વતંત્રતા લગભગ નહિ જેવી જ છે. અિટનું અથવા સામ્રાજ્યનું

હિન્દની એવડી હિત જાળવવા માટે હિન્દના આર્થિક હિતને
મુશ્કેલી કેવી રીતે ભોગ અપાય છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ચલણ, ફૂંડિયામણ, તથા શરાશી

સંબંધે નીતિ લંડનના શરણેની સલાહ પ્રમાણે ઘણે ભાગે ઠરાવાય છે અને કુદરતી રીતે પોતાનું હિત જે રીતે સધાય તે રીત તરફ માણસ માત્રનો પક્ષપાત રહેતો હોવાથી હિન્દના કરોડો માણસોના હિત તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે. હિન્દી સરકારની વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધે નીતિ પણ અિટિશ તથા યુરોપિયનોના હિત તરફ વધારે ઢળે છે અને એ હિતની અવિરોધી હોય તેવી આગતોમાં હિન્દી વેપારઉદ્યોગનો વિકાસ કરવા તૈયાર રહે છે. અિટિશ મૂડી તથા અિટિશ વહીવટ નીચે ઘણે ભાગે ચાલતા ઉદ્યોગો (ચાના ખગીચા, શણઉદ્યોગ, પેટ્રોલિયમ, કોલસાની ખાણો, વગેરે) તરફ સરકારની અમીદષ્ટિ વધારે રહે છે. અિટિશ શરાશી પેઢીઓ, વીમા કંપનીઓ તથા વહાણવટા સંબંધે પણ એ જ સ્થિતિ છે; જ્યારે મોટે ભાગે હિન્દી મૂડીથી તથા હિન્દી વહીવટ નીચે ચાલતા ઉદ્યોગને ભાગ્યુંતૂટ્યું સંરક્ષણ મેળવતાં તથા રેલ્વેઓ પાસે નૂર સંબંધે સમવડો મેળવતાં ભારે તકલીફમાં ગતરવું પડે છે અને મળેલા સંરક્ષણની કીમત પણ ઓટાવા કરાર જેવા પસંદગીની જકાતના નુકશાનકારક વેપારી કરારો તથા સંરક્ષિત ઉદ્યોગો ઉપર આબકારી જકાત નાખવાની ઉદ્યોગોને વિધનકારક નવી પ્રથા ઘણી ઘટાડી દે છે. આમ અિટિશ મૂડીવાદ તથા અિટિશ શાહી-

વાદ હિન્દી ઉદ્યોગોના વિકાસમાં અંતરાયરૂપ થાય છે અને તે અંતરાય ઓછો કરવા હિન્દી વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓ બ્રિટિશ મૂડીવાદ સાથે સહકાર કરી મોદી-લીઝ કરાર જેવા કરાર કરી તાત્કાલિક લાભ ખાતર દેશના કાયમના હિતનો ભોગ કેટલીક વખતે આપે છે.

૬. આવા સંજોગોમાં મહાત્મા ગાંધીજી નેવું ટકા વસ્તી ન્યાં રહે છે તે ગામડાંઓનું ભયંકર શોષણ જોઈ રહ્યા છે અને ગામડાંઓને ભોગે ગગનચુંગિત પ્રાસાદ ધરાવનાર શહેરો ગામડાંઓને ચૂસીને આ સ્થિતિ ભોગવે છે એમ સમજી ગામડાં-

ગ્રામોદ્યોગના ઓના ઉદ્ધાર માટે કટિબદ્ધ થયા છે. તેમણે **ઉદ્ધારમાં આબાદી** વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સચવાય, આવડતનો બદલો જેને તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં મળે અને ‘ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજી’ જેવી દશા ન થાય, કોઈ પણ કાર્ય આરંભવાની પ્રેરકશક્તિ કાયમ રહે અને જેને તેને પોતાની મહેનતનો યોગ્ય બદલો મળવાની ખાતરી રહેવાને લીધે કામ કરવા માટે ઉત્તેજન રહે તથા સમાજની દરેક વ્યક્તિને આરોગ્યજીવન જીવવા માટે જરૂરી પોષક ખોરાક, કપડાં તથા રહેઠાણ મળે એટલા માટે સો-સવાસો વર્ષ ઉપર ગામડાંના જે ગૃહઉદ્યોગો જીવંત તથા પ્રાણવાન હતા તે ઉદ્યોગોને ફરી સ્થાપવા અથવા મરણપ્રાય દશામાંથી વિકસાવવા “અખિલ ભારત ગ્રામ ઉદ્યોગ મંડળ”ની સ્થાપના હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ૪૮ મી બેઠકમાં કરાવી છે તથા એ મંડળને મહાસભાથી તદ્દન જુદું પાડી મિનરાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું છે. એ મંડળનો ઉદ્દેશ આર્થિક, નૈતિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ગામડાંઓને ઉન્નત બનાવવાનો છે તેમ ગ્રામ પ્રજાને આરોગ્યજીવન જીવવાની ટેવ પાડવાનો છે.

૭. ગ્રામઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જાપાનનો અનુભવ ઘણો કામમાં આવશે. તેથી જાપાનમાં ગામડાંના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે

શું કરવામાં આવ્યું હતું અને શું કરવામાં
જાપાનના ગૃહઉદ્યોગ- આવે છે તથા ભવિષ્યમાં શું કરવાનું વિચારાય
ગોના અભ્યાસની છે તે બાબત પ્રત્યક્ષ અવલોકન તથા અનુભવ
જરૂર લઈ આવેલા સમર્થ નિષ્ણાતોની તથા વેપારી-
ઓની મદદ લેવી જોઈએ. આખી દુનિયામાં

જાપાન એ સૌથી વધારે મોટા પાયા ઉપર ગ્રામઉદ્યોગો ચલાવે છે
તથા તે પૌરસ્ત્ય દેશ છે; તેથી તેના અનુભવનો લાભ લેવાની
જરૂર છે. દુનિયાના બીજા જે દેશો ગ્રામઉદ્યોગોનો સારો વિકાસ
કરી શક્યા હોય તેમનો અનુભવ આપણી પરિસ્થિતિને કટલે
અંશે અનુકૂળ છે તે પણ જોઈને યોગ્ય ફેરફાર સાથે ગ્રામોદ્યોગો
શરૂ કરવા જોઈએ તથા ચલાવવા જોઈએ.

૮. ગામડાંઓમાં ગૃહઉદ્યોગોનો ગુંજારવ થતાં અર્થની વહેંચણી
વધારે ન્યાયસર થશે, આમ જનતાની ખરીદશક્તિ વધશે, થોડાના
હાથમાં આવકનો મોટો ભાગ જતો અટકશે
આવકની વધારે અને આપણા દરેક ભાઈબહેનને ખાવાને માટે
ન્યાયયુક્ત વહેંચણી પૂરતું અન્ન, પહેરવા તથા ઓઢવા માટે પૂરતું
કાપડ તથા રહેવા માટે આરોગ્યમય રહેણાણ
મળતાં સમાજ નીરોગી તથા બળવાન બની ભારત અસલની જાડો-
જલાલી ભોગવશે એવી આશા ગ્રામોદ્યોગ કરનારાં જરૂર રાખે છે
અને પાશ્ચાત્ય સમાજવાદ વગર પણ આ સ્વદેશી સમાજવાદથી દેશનો
ઉદ્ધાર થશે એમ માને છે.

૯. આ સંબંધે એક જ બાબત ખાસ સંભાળવાની જરૂર છે.
હિન્દ જેવા મોટા દેશમાં જુદા જુદા ગ્રામઉદ્યોગના વિકાસ સંબંધે
જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી શક્યતા હોવાનો
અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેથી જે તે પ્રદેશને અનુકૂળ કયા
સબ્જેક્ટની જરૂર ઉદ્યોગો છે તે જે તે પ્રદેશના ઔદ્યોગિક પૂર્વ-
તિહાસ તથા હાલની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ

કરી હકીકત તથા આંકડા મેળવી ઠરાવવું પડશે. તેમ જ યાંત્રિક-શક્તિથી ચાલતાં કારખાનાંના માલની તેમ જ વિદેશી માલની હરીફાઈમાં એ ઉદ્યોગોને ટકાવવા માટે કેવા પ્રકારના સંરક્ષણની જરૂર છે તથા એવું સંરક્ષણ મળે એમ છે કે કેમ તે પણ જાણવું પડશે. સોંધામાં સોંધા ભાવે માલ ખરીદવાની માણસ માત્રને ટેવ છે; દેશભક્તિથી પ્રેરાઈને થોડા વખત માટે કેટલાક લોકો સ્વયંપ્રેરણાથી અથવા ઉપદેશથી સ્વદેશી ચીજો મેંઘી છતાં ખરીદે, પરંતુ કાયમને માટે એ યોજના નભે નહિ.

૧૦. હિન્દની વસ્તી વધતી જાય છે. આવતી વસ્તીગણતરી વખતે ૧૯૪૧ માં ૫ કરોડનો વધારો થતાં વસ્તી ૪૦ કરોડ થશે.

એવા સંજોગોમાં લગભગ ૭૫-૮૦ ટકા વસ્તી-ઉદ્યોગીકરણ સિવાય ને ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરાવવો કઠણ છે.

આરો નથી તેથી હિન્દના ઉદ્યોગીકરણમાં જ હિન્દનો ઉદ્ધાર છે. એ ઉદ્યોગીકરણ આપણે ધ્યક્ષીએ તેટલી ઝડપથી થવું નથી, તોપણ સ્થાપિત કારખાનાંના ઉદ્યોગોને સલાયક સાહિત્ય બનાવવા તથા દુરસ્ત કરવાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધારે વહેલો થવાનો સંભવ છે. આપણે હિન્દને દુનિયાના યંત્રવાદના પ્રચંડ પ્રવાહથી અલગ રાખી શકીએ એમ નથી, તેથી વ્યવહાર દષ્ટિએ એ પ્રવાહમાં તણાયા વગર ચલાવી લેવાની મનોદશા થોડા વખત માટે કેળવી શકાય, પણ કાયમને માટે તેમ ન બને એમ સમજીને પરદેશી વસ્તુઓની વપરાશ આપણા દેશમાં થઈ રહી છે તેવી વસ્તુઓ બનાવવા માટે આપણે પરદેશીઓના જેવાં જ કારખાનાં કાઢવાં પડશે તથા ગૃહઉદ્યોગો ચલાવવા પડશે.

૧૧. તેથી મોટા પાયા ઉપર ચાલનારા પણ દેશને જરૂરના ઉદ્યોગોની હરીફાઈ જે ગ્રામઉદ્યોગોને નડે એમ ન હોય અથવા જે ગ્રામઉદ્યોગો એવી હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ હોય અથવા એવા

ગૃહઉદ્યોગો તથા ઉદ્યોગો ચલાવવાનાં સાધનોમાં યાંત્રિક સુધારા યાંત્રિક ઉદ્યોગોનો થવાને લીધે હરીફાઈમાં ટકવું શક્ય બન્યું હોય

સુમેળ સાધવો તે જ ઉદ્યોગો ગાંધીજીની યોજના દ્વારા ખીલવી
જોઈએ શકાશે. એ સિવાય ખીજી બાબતોમાં આપણે
 પરદેશી બનાવટની આયાત બંધ પાડવા માટે
 એવી ચીજો દેશમાં જ બનાવવા માટે મોટા પાયા ઉપર ચાલનારાં
 કારખાનાં કાઢ્યે જ છૂટકો છે. જાપાનમાં ગૃહઉદ્યોગો તથા કારખાનાં-
 ના ઉદ્યોગો બંનેનો સુમેળ સાધવામાં આવ્યો છે અને તેનું જ
 અનુકરણ આપણે કરવું પડશે. કારખાનાંના ઉદ્યોગોમાં પણ જાપાન
 યુરોપ સાથે હરીફાઈ કરી તેને મૂંઝવી રહ્યું છે; એટલે આપણે પણ
 આપણા કારખાનાંના ઉદ્યોગોની પુનર્ઘટના જાપાનની સફળતાનાં
 કારણોના અભ્યાસના ધોરણે કરવી પડશે. જેટલે અંશે નિરુપયોગી
 અથવા નુકશાનકારક ચીજો વાપરવાની ઈચ્છા બંધ પાડવામાં આપણે
 સફળ થઈશું તેટલે અંશે સમાજનું વધારે કલ્યાણ સધાશે; પરંતુ તેવી
 સફળતા મળતાં સુધી આપણે શું કરવું એ પ્રશ્ન છે.

૧૨. આપણા આર્થિક ભાવિની લગામ ન્યાંસુધી આપણા
 હાથમાં આવી નથી ત્યાંસુધી આપણી આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાનો
આર્થિક સ્વરા- દેશનાં ખનિજ દ્રવ્યો તથા રાસાયણિક દ્રવ્યો
જ્યની જરૂર સંબંધે પરદેશીઓને અપાતા પરવાના વગેરે
 દેશની ભાવિ પ્રજાનું ભારે નુકશાન કરે છે.
 કુદરતની બક્ષિસોનો ઉપયોગ સંભાળીને કરવામાં નહિ આવે તો જે
 તે ખનિજ તથા રાસાયણી પદાર્થનો ભૂગર્ભમાં રહેલો મર્યાદિત સંગ્રહ
 વહેલો ખપી જશે અને ભવિષ્યની પ્રજાને તેનાં માઠાં ફળ વેઠવાં
 પડશે. માટે ઉદ્યોગોના વિકાસમાં ‘નફાના હેતુ’ ને લીધે આપણે
 ભાવિ પ્રજાનો આર્થિક ધાત ન કરી દઈએ તેની કાળજી લેવી
 જોઈએ. આપણી આર્થિક નીતિની લગામ આપણા હાથમાં આવતાં
 આપણે આપણા દેશના હિતને અનુસરીને ભારતવર્ષની આર્થિક
 ઉન્નતિ સાધી શકીશું અને ગામડાંના તથા શહેરોના ગૃહઉદ્યોગો

તથા કારખાનાંના મોટા પાયા ઉપર ચાલનારા ઉદ્યોગો એકબીજાને સહાયક અને પણ અથડામણમાં ન આવે એવી રીતે વિકસાવી શકે. તથા ગામડાં બંનેની ઉન્નતિ કરી શકીશું.

૧૩. આપણી ખેતી સંબંધે પરિસ્થિતિ જાપાનને મળતી છે. તેથી પ્રકૃષ્ટ ખેતી (intensive cultivation) ની ખાસ જરૂર છે. આ

બાબતમાં જમીનના નાના નાના ટૂકડા ખેડ-ખેતીમાં સુધારો નારો વર્ગ જે દેશોમાં હોય તે દેશોમાં ખેતીના સુધારા માટે શું કરવામાં આવે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરીને આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સુધારા મૂડી વગરના ખેડૂતોને જરૂરી મૂડી પૂરી પાડીને દાખલ કરાવવા પડશે. આ બાબતમાં જાપાન, ઇટાલી, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોનો અનુભવ વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે, શાહી ખેતીવાડી કમિશને જે ભલામણો કરી છે તેમાંની ઘણી અમલમાં મૂકવા લાયક છે ને સરકારે પણ એ ભલામણોનો અમલ કરાવવા માટે કમર કસવી જોઈએ. ખેડૂતો એ કોઈ પણ દેશના સમાજનો પાયો છે અને એની પીઠ ઉપર બીજા વર્ગ બિભા રહે છે; તેથી ખેડૂતોના ઉદ્ધારમાં રાજ્યનું તથા સમાજનું હિત સમાયેલું છે.

૧૪. જે ઉદ્યોગો Key Industries ગણાય છે તેવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ રાષ્ટ્રના જીવન મરણના પ્રશ્ન સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતો હોવાથી એવા ઉદ્યોગો જો ખાનગી ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રી-માલિકીથી રાષ્ટ્રનું હિત ન સાધી શકતા હોય તો તેમનું રાષ્ટ્રીકરણ આવશ્યક છે અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણ સારુ એવા ઉદ્યોગોની માલિકી સાર્વાજનિક બનાવી રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવાની દૃષ્ટિ સરકારની ફરજ છે; કારણ સરકાર એ સમાજનું કલ્યાણ સાધવાનું એક મહાન સાધન છે અને એ કલ્યાણ સાધવામાં સરકાર જેટલે અંશે નિષ્ફળ નીવડે તેટલે અંશે એ સરકારમાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક્ક

રહે છે; અને ગ્રેટબ્રિટનમાં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી દ્વારા એ હક્કનો અમલ પણ કરવામાં આવે છે.

અહિંસાત્મક હિન્દી સમાજવાદની જરૂર

૧૫. આપણા દેશમાં સામ્યવાદી રુશિયા જેવા અખતરાની જરૂર નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સમાજવાદ તથા ગાંધીજીના ગાંધીવાદના સુંદર સંમિશ્રણથી બનેલા મૌલિક હિન્દી સમાજ-હિન્દી સમાજવાદ વાદથી અહિંસા દ્વારા આર્થિક ઉન્નતિ કરવાની જરૂર છે. આપણા જમીનદારો પોતાના ગણોત્તિયા સાથે બાપબેટા જેવો સંબંધ પ્રથમ માફક રાખતા થાય તથા ખેડૂતોના સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી બને અને સક્રિય માનવતા દાખવે તો તેમનો નાશ કરવાની જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે મૂડીદારો ધનના ફક્ત ટ્રસ્ટી તરીકે રહી આમવર્ગનું કલ્યાણ કરવામાં તે વાપરે તો તેમાં કોઈની તકરાર નથી. કારખાનદારો મજૂરો સાથે સાચા મનુષ્ય તરીકે વર્તે તો તેમની વચ્ચે મીઠો માનવસંબંધ જરૂર રહે અને બંનેનું હિત એક જ રહે. પરંતુ ગાંધીજીની આશા પ્રમાણે હાલની સ્થિતિમાં આવા ફેરફાર ન થાય તો છેવટે પ્રજા પાશ્ચાત્ય સમાજવાદના વમળમાં ઘસડાશે અને વખતે તેનું પર્યવસાન રુશિયાને મળતા સામ્યવાદમાં આવશે તો તેની જોખમદારી આપણા જમીનદારો, શ્રીમંતો, કારખાનદારો તથા બીજાં સ્થાપિત હિતો ઉપર રહેશે. મહાત્મા ગાંધીજી દેશને સામ્યવાદથી બચાવવા છેલ્લો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને સફળતા મળે એમાં જ દેશનું સાચું કલ્યાણ છે. તેથી દરેક જણે ગાંધીજીને બનતો સાથ આપવો જોઈએ તથા સક્રિય મદદ કરવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાન સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારનું હિત પણ ગાંધીજીને સાથ આપવામાં રહેલું છે; તેમ છતાં તેમાં જો તેઓ પાંછળ પડશે તો તેમને વધારે ક્રાંતિકારી બળો સામે ઝઝૂમવું પડશે અને વખતે હિન્દ અને બ્રિટન વચ્ચેનો સંબંધ કાયમને માટે તૂટવાના પ્રસંગ માટે તૈયાર રહેવું પડશે.

૧૬. ભારતીય અર્થશાસ્ત્રનો સરકારની આર્થિક નીતિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે; તેથી ભાવિમાં નજર કરતાં જે પરિસ્થિતિ દેખાય છે તેનું સરકારને જાન કરાવવાની પણ ફરજ રહે છે. તેને અંગે કરેલું ઉપરનું વિવેચન સત્તાવાળા ધ્યાનમાં લે તથા હિન્દનો વહીવટ હિન્દના હિત સારુ હિન્દીઓ મારફત હિન્દી પ્રજામતને અનુસરીને ચલાવે તો તેમ તેમનું પણ હિત સમાયેલું છે. પ્રભુધય્યાથી હિન્દ અને ખ્રિસ્તી નસિય છેલ્લાં દોઢપોણાએ સૈકાંથી જોડાયેલું છે; તો એ ઘટનાનો ખરે હેતુ પાર પડે અને ખ્રિસ્ત તથા હિન્દ સરખા દરજ્જાના સાચા દોસ્ત રહે એમાં બન્ને દેશનું કલ્યાણ છે.

